ספר זכרון

גבוז'דזיץ והסביבה

ספר זכרון
גבוז׳דזיץ והסביבה

ערך והביא לדפוס
מנדל זילבר

הוצאת יוצאי גבוז׳דזיץ והסביבה בישראל ובתפוצות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

געדענקבוך
גוואזדזיעץ און געגנט

תרגם וערך

יוסף-קופל זלצר

וער הספר: הנ"ל

שאול קוגלר

מאיר לאוטמן

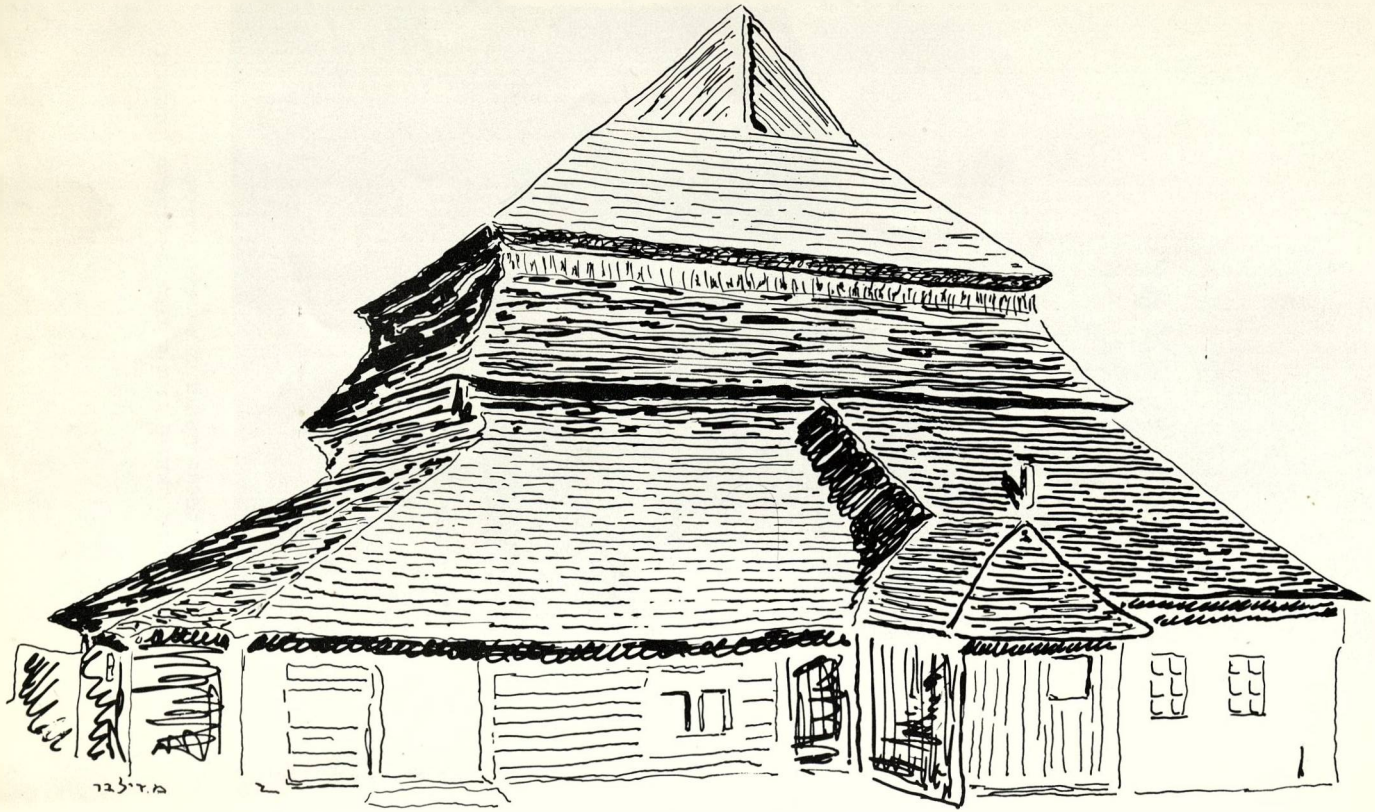
Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

נדפס בישראל

געדרוקט אין ישראל

PRINTED IN ISRAEL

אַרויסגעגעבן פון גוואזדזיעצער לאַנדסלייט אין ישראל און דיאַספּאָרע

יא גבוז'דזיץ, בית הכנסת הבנוי עץ מהמאה ה17 (1640) ציור טוש

ב. מימין מצבת זכרון במרתף השואה על הר ציון, ירושלים . . .
משמאל מצבת זכרון האזורית בבית הקברות „נחלת־יצחק", תל־אביב

דבר העורך

העריכה המעשית של ספר זכרון זה והכנתו לדפוס החלה בראשית שנת 1972 (תשל"ב).

קבלתי מהועד של יוצאי גבוזדזיץ והסביבה החומר שהיה בידיו וכדי להשלים את החסר, שלחתי שאלון ליוצאי העיירה בארץ ובחוץ לארץ במטרה להשיג חומר נוסף. פניתי גם למוסדות ולאישים שונים הקשורים בחקר השואה ובקשתי מהם חומר היסטורי בנושא הזה.

רק אחדים ענו ושלחו מאמרים שתוכנם עדות היסטורית או עדות על השואה.

במספר מאמרים חוזרים המחברים על אותם מאורעות. דמויות או שמות והדבר מהווה כפילות. השלמנו עם „כפילות" זאת, כדי לשמור על המקוריות שבתיאור חיי העיירה והסביבה.

יצויין אדיבתו של מר דוד דוידוביץ — מנהל המוזיאון לאתנוגרפיה ופולקלור בתל־אביב אשר העמיד לרשותי את כל אוסף הצילומים של בית הכנסת בנוי עץ בגבוזדזיץ, מתוך הארכיון המוזיאוני שתצלומיו מופיעים בספר זה. קבלתי גם ממר דוידוביץ את הגלופה להדפסת עטיפת הספר.

את תרשימי בית הכנסת הבנוי עץ בגבוזדזיץ המופיעים בעמודים 93 ו־94 רשמתי לפי הרישומים מתוך הספר „בתי כנסת הבנויים עץ בפולין" מאת מאריה וקזימיז' פיחוטקה — ורשה 1957.

באשר לתמונות שקבלתי מיוצאי גבוזדזיץ, החלטנו (יחד עם חברי הועד) לפרסם רק תצלומים בעלי ערך צבורי או היסטורי.

אני כשלעצמי אינני מיוצאי גבוזדזיץ, מעודי לא ביקרתי בה ולולא הייתי נשוי לבת העיירה, אודה, כי לבטח ולעולם לא הייתי יודע מאומה על קיומה. הודות לרעיתי נעשיתי מעורה ומעורב בכל הקשור לעיירה נידחת זו, בקצה גליציה המזרחית, בה ישב קיבוץ יהודי קטן, תוסס ובעל רגש יהודי חם — כעת אני חש כאילו הייתי אחד מהם.

תהיה נא תרומתי צנועה זו בפרסום ספר הזכרון נר לנשמת משפחתי שהושמדה באושוויץ וגורל עיוור דן אותי לחיים.

מנדל זילבר

רמת־גן, אלול תשל"ד — ספטמבר 1974

ג. הקהל ביום הזכרון לפני הכניסה למרתף השואה על הר ציון, ירושלים

ד. מפת אזור דרום־מזרח גליציה

תוכן הענינים

עמוד

לספר הזכרון גבוז'דזיץ (סקירה) — י. ק. זלצר 1
מבט לעבר — ש. קוגלר 36
זכרונות מהעיירה — מ. לרר 41
גבוז'דזיץ מחוז ילדותי ונעורי — מ. נוה 57
הנוער בעיירה בשנות העשרים — ד. הספל 64
תנועת נוער „בני־עקיבא" בגבוז'דזיץ — י. שיקלר . . . 68
הקן של בית"ר — ר. צומר 69
זכרונות על קן „השומר־הצעיר" — ח. הספל . . . 73
כיסופים — מ. פלר 74
בית־הכנסת הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ — מ. זילבר . . . 77
תיאור הציורים והכתובות בבית־הכנסת
הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ — מ. זילבר 92
אגדות וסיפורים אודות בית־הכנסת הישן בגבוז'דזיץ —
(לקט) 132
חורבן העיירה — ד. נייברגר 135
האקציות ושריפת הגיטו בגבוז'דזיץ, בגיטאות,
בדרכים ובמחנות — טייבלה 139
בגיטאות ובמחבואים — ד. נייברגר 160
זכרונות מימי השואה — מ. לאוטמן 163
בצבא האדום וברוסיה — מ. צומר 169
קורות בימי השואה — פ. שמלצר 174
הסיפור של גרישה — צ. שלם 176
רשימת קדושי גבוז'דזיץ 185
מפתח שמות ונושאים 217
תרגום ליידיש 220

רשימת האיורים

אנשים, אישים, תנועות, אתרים ואירועים

עמוד

א. גבוז'דזיץ, בית־הכנסת־הבנוי־עץ, המאה השבע־עשרה (1640), ציור עם טוש V
ב. מימין מצבת זכרון במרתף השואה על הר ציון, ירושלים 75,
משמאל מצבת זכרון האזורית בבית הקברות „נחלת־יצחק", תל־אביב . V
ג. הקהל ביום הזכרון לפני הכניסה למרתף השואה על הר ציון, ירושלים . VII
ד. מפת אזור דרום־מזרח גליציה VIII
ה. בית־הכנסת של רב העיר XIII
ו. הרב שפירא ז"ל 32
ז. אשת הרב שפירא ז"ל 33
ח. בני הרב שפירא ז"ל. מימין ר' דוד, המכהן כיום כרב בניו־יורק . . . 33
משמאל ר' שלום ז"ל, שנספה בשואה 33
ט. קבוצת בית"ר בעיירה 35
י. קבוצת תלמידות של בי־הספר לעברית 35
יא. עגלונים בעיירה 34
יב. במרכז העיירה (1938) 34
יג. קבוצת „השומר־הצעיר" 39
קבוצת „השומר־הצעיר" „אחוה־נמר" 39
יד. קבוצת בית"ר וביניהם חברים מגבוז'דזיץ 40
טו. קבוצת בית"ר „תל־חי" 40
טז. בכנס בית"ר בעיר סניאטין וביניהם משתתפים מגבוז'דזיץ 71
יז. הקהל מתייחד עם הקדושים ביום הזכרון במרתף השואה בהר־ציון, ירושלים
יח. הדלקת נרות זכרון ביום הזכרון במרתף השואה, בהר־ציון, ירושלים . 71, 75
יט. קבוצה משארית הפליטה במחנה העקורים פערנוואלד, גרמניה, בשנת 1948
כ. שלושה חיילים בתקופת שרותם בצבא הפולני בעיר פוזנן, 1933 . . . 72
מימין בן העיר מ. צימר ובן דודו. בצד שמאל באמצע יושב בוניה רייטר
איש הקוואלריה, גם הוא מגבוז'דזיץ 72
כא. החוג הדרמטי מציג את „עלובי החיים" מאת ויקטור הוגו 75

רשימת האיורים

בית־הכנסת הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ, המאה השבע־עשרה (1640)

עמוד

1. חזית הבנין ממערב 92
2. בית־הכנסת הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ, מבט פרספקטיבי, חתך 93
3. בית־הכנסת הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ, מבט אופקי, חתך 94
4. בית־הכנסת הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ, תרשים יסוד 94
5. חזית הבנין מדרום 95
6. חלק מפיגום הפנימי של הגג 95, 96

הקיר המערבי

7. הקיר המערבי, הקיר עם דלת הכניסה 97
8. הקיר המערבי, קטע מציורי הקיר המערבי עם התפילות:
   „אל מלך..." ו„רבונו של עולם..." 98, 99
9. קטע מהאורנמנטיקה על הקירות שבין יריעות הכתובות 100

הקיר הדרומי

10. ציור המנורה על הקיר הדרומי 101

הקיר המזרחי

11. עמוד הש"ץ וארון הקודש בקיר המזרחי 100, 104
12. התמונה שעל עמוד הש"ץ 103
13. מסגרת התמונה על עמוד הש"ץ 103
14. עבודת הגילוף בארון הקודש, חלק 104
15. התרנגול, חלק 105
16. האריה, חלק 105
17. החיה הדמיונית, חלק 106
18. ציור של התפילה „בריך שמיה..." בקיר המזרחי 106
19. הדובים, חלק 107
20. ציור של התפילה „על הכל יתגדל..." בקיר המזרחי 107
21. האורנמנטיקה סביב יריעות אחת הכתובות, חלק 108

הקיר הצפוני

22. הקיר הצפוני עם חלון 109

הבימה

23. הבימה, מראה כללי 110
24. הבימה, חלק עליון, (א) פירות ועלים 111
25. הבימה, חלק עליון, (ב) צבאים 112
26. הבימה, חלק עליון, (ג) אריות 113

עמוד

הציורים והכתובות על קיעורי הכיפה

הציורים על המשולשים

27. המשולש בפינת הדרום־מזרחית 114
28. ה„חתימה" על המשולש בפינת הדרום־מזרחית, חלק 115
29. עיטורים על המשולש בפינת הדרום־מזרחית, חלק 115
30. עיטורים על המשולש בפינה הדרום־מזרחית, חלק 115
31. השור הרובץ, חלק 116

המשולש בפינת הצפון־מערבית

32. המשולש בפינת הצפון־מערבית, קטע של ציור התפילה „ובנוחה יאמר..." . 117
33. המשולש בפינת הצפון־מערבית, הפיל, חלק 118
34. התפילה „ובנוחה..."‏, חלק 117, 118
35. התפילה „השתחוו..."‏, חלק 118
36. התפילה „מה נורא..."‏, חלק 118

המשולש בפינות הדרום־מזרחית

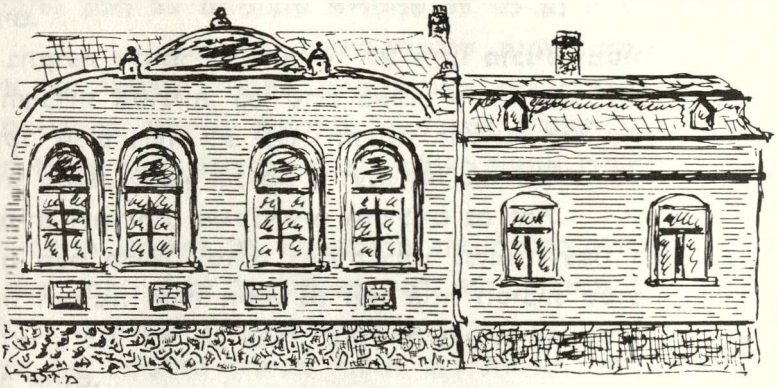
37. המשולש בפינת הדרום־מזרחית, קטע מציור התפילה „אל תירא..." . 119, 120
38. הנשר, חלק 120

הציורים על קימורי הכיפה

39. קימור הכיפה, הצד המערבי (א), ימין 121
40. קימור הכיפה, הצד המערבי, הגלגל האורנמנטי ושני ציפורים, חלק . . 122
41. קימור הכיפה, הצד המערבי (ב), שמאל, קטע ציור 123
42. קימור הכיפה, הצד המערבי, צמד ראמי החד־קרניים והעץ, חלק . . 123
43. קימור הכיפה, הצד הדרומי, קטע ציור 124
44. קימור הכיפה, הצד הדרומי, דו־קרב ואורנמנטיקה, חלק . . . 125, 126
45. קימור הכיפה, הצד הצפוני (א), ימין קטע ציור 125
46. חנמר, חלק 126
47. דו־קרב בין ראם חד־הקרן ואריה, חלק 127
48. קימור הכיפה, הצד הצפוני (ב), שמאל, קטע ציור 128
49. קימור הכיפה, הצד הצפוני, החלק התחתון עם הטווס, התוכי והצבי . 128

הציורים של מרכז הכיפה עם גלגל המזלות

50. (א) מרכז הכיפה עם גלגל המזלות, מראה כללי 129
51. (ב) ציור מזל תשרי: מאזניים, החלק הצפוני 130
52. (ג) ציור מזל חשון: עקרב, החלק הצפוני 130
53. (ד) ציור מזל כסלו: קשת, החלק הצפוני 130
54. (ה) ציור מזל טבת: גדי, החלק המזרחי 130
55. (ו) ציור מזל שבט: דלי, החלק המזרחי 130
56. (ז) ציור מזל אדר: דגים, החלק המזרחי 130
57. (ח) ציור מזל ניסן: טלה, החלק המזרחי 131
58. (ט) ציור מזל אייר: שור, החלק הדרומי 131
59. (י) ציור מזל סיון: תאומים, החלק הדרומי 131
60. (יא) ציור מזל תמוז: סרטן, החלק המערבי 131
61. (יב) ציור מזל אב: ארי, החלק המערבי 131
62. (יג) ציור מזל אלול: בתולה, החלק המערבי 131

ה. בית־הכנסת של רב העיר

יוסף־קופל זלצר

לספר הזכרון

תקופה בת 32 שנים עברה מאז קרה האסון המחריד והטרגדיה האיומה שפקדה את יהדות גבוז'דזיץ והסביבה.

לזכר משפחותינו, יקירנו, בני עירנו והסביבה, מוקדש ספר זכרון זה. מאורעות הזוועה והשואה האיומה, רשמיה חרוטים בחרט ברזל בלבו של כל אחד משארית הפליטה.

הסיבות שגרמו לאיחור רב בהוצאה לאור של ספר זכרון זה, הן לא רק טכניות, ארגוניות וכספיות, שאין להתעלם גם מהן, אלא בעיקר נפשיות — תחושת הפחד מממדי הטרגדיה, וחוסר יכולת נפשית להסתגל למציאות האכזרית והנוראה, שפרושה: לחיות עם המתים.

בתקופה שלאחרי השואה עוד לא היינו מוכנים ומסוגלים להבין את העובדות הטרגיות, כפי שהיו באמת, כי הן מעל ומעבר הדמיון האנושי. שנים רבות לא יכלה התבונה להסתגל לכל שהעין ראתה והאוזן שמעה, להבין את מה שידענו, את מה שעוללו לנו הרוצחים הגרמניים ועוזריהם האוקראינים והפולנים גם יחד.

הוכינו הלם חרישי, וסרבנו בתת־הכרתנו לגלות לעצמנו במלים את האמת האיומה. אולי היתה גם זאת אחת הסיבות שסרבנו לפרסם את הידוע לנו. היו אף כאלה שתרדמה נפשית סוביקטיבית־רצונית, אפפה אותם.

היו כאלה שנעשו אדישים כביכול, שלא יכלו להסתגל לחיים רגילים וגם למות לא אבו. דומני, כי גם לכל תופעות שליליות אלה בתוך שארית הפליטה, התכוונו אויבינו.

המציאות והאיום המחודש של השמדה מצד שכינינו הערביים, השפיעו עלינו לא במעט להתעורר לחיים חדשים ומעשיים, וכך הגיע הזמן להוציא לאור את התעודה על חורבן יהדות העיירה שלנו גבוז'דזיץ והכפרים הסמוכים. לפרסום ספר זכרון, חשיבות רבה, ומשני טעמים — האישי־מקומי, והחברתי־מדיני. במישור הראשון תורם הספר לקיום המסורת היהודית — „זכור" — שמירה של קשר נפשי עם יקירינו, בנוסף למנהג של הדלקת נרות נשמה ואמירת קדיש יום־יומיים בשנה.

נקרא מדי פעם בספר הזכרון, לקיים את „לזכור ולא לשכוח", נזכור מה אבד לנו, וגם נתייחד עם זכר קדושינו.

מסורה הדור שלנו, דור השואה, תימסר ותועבר לצאצאי שארית הפליטה — גבוז'דזיץ והסביבה, היושבים בישראל ובתפוצות, כאשר

יפתחו את ספר הזכרון בבוא היום וידעו את שמות אבות אבותיהם בני קהילה קדושה בת מאות השנים, של יהדות שוקקת חיים. בגבוז'דזיץ העיר היו ופעלו אנשי רוח ופשוטי־עם, רבנים, צדיקים, תלמידי חכמים ועסקנים. סוחרים סחרו בה, בעלי מלאכה עבדו בה, עגלונים הצליפו בשוטיהם, נשים צדקניות נתנו בסתר ותינוקות של בית רבן שיננו תלמודם והסתובבו בחוצותיה.

בספר שלפנינו, אנו מנציחים למעלה מאלף שמות (1231) קדושי העיירה גבוז'דזיץ ושל בני הכפרים הסמוכים, שנרשמו על ידי בן העיירה מאיר לרר, לפי זכרונו הנדיר ולפי נתונים של אחדים משארית הפליטה.

הרשימה מכילה כשני שליש מקדושי העיירה והסביבה, שניספו בשואה. ייסלח נא לנו על שחסרים שמותיהם של חלק מהקדושים ועל אי דיוקים בשמות, שנרשמו באורח בלתי נכון.

אנו מביאים כאן זכרונות מימי השואה, שנרשמו מפי אחדים מבין ניצולי העיירה, שעברו את התקופה האיומה, במחבואים אצל אחדים מחסידי אומות העולם, בעיירה ובסביבה ואחד שלחם בשורות הפרטיזנים.

השתדלנו להנציח את ההיסטוריה של העיירה, החיים היום־יומיים של תושביה, הווי דתי, מנהגים של ימות החול, שבת וחג, החיים החברתיים־פוליטיים, פעילות ספורטיבית ותרבותית, ימי שמחה ואבל, ובעיקר הזדהות רוב תושבי העיירה והסביבה עם הציונות ושאיפת רבים לעלות לארץ ישראל.

החומר אשר אנו מפרסמים, דל לצערנו, כי חרף פניותינו החוזרות ונשנות, נמצאו רק בודדים שתרמו כתבות.

חלק מהנתונים הנדרשים והמבוקשים טרם הגיעו לידינו, ובכדי לא לעכב יותר הוצאתו לאור של ספר הזכרון, פן נאחר את המועד, הוחלט לפרסמו כעת. לספר הוספנו מספר תמונות, שלדעתנו הן בעלות אופי ציבורי־כללי, או בעלות אופי היסטורי־דוקומנטרי.

כאן המקום וההזדמנות לתאר בקצרה את ייסודו ופעילותו של ארגון יוצאי גבוז'דזיץ והסביבה בישראל.

בזמנו אסף בן עירנו מאיר לאוטמן כתובות שארית הפליטה, מבין יוצאי עירנו והסביבה בישראל ובתפוצות. לפני עשר שנים הצטרפו אליו שאול קוגלר וכותב שורות אלה וסימה בלומנטל ז"ל. התקיימה אסיפת הארגון, שהחליט לקיים מדי שנה ביום כ"ב באלול או ביום סמוך לתאריך הזה, אסיפות אבל. הוקם לוח זכרון במרתף השואה שעל הר ציון בירושלים, ומאוחר יותר השתתפו בהקמת מצבת

זכרון אזורית (קולומיה ובנותיה) בבית הקברות בנחלת יצחק על יד תל־אביב.

כעת מתרכזת הפעילות בעיקר בהוצאה לאור של ספר זכרון זה. המשך פעילותנו יהיה בארגון אסיפות זכרון, וקיום קשר בין יוצאי העיירה וניצוליה.

גבוז'דזיץ

יש אומרים, שמקור של שם העיירה נובע משמו של מבצר עתיק, שעמד בסמוך לה לפני הרבה שנים, אותו קראו בשם גבוזדז', שפירושו בפולנית הוא — מסמר.

ידוע שיהודים התיישבו בקולומיה והורודנקה במאה ה־16, לכן יש להניח שבסוף המאה היה קיים ישוב יהודי בגבוז'דזיץ (המרוחקת כ־20 ק"מ מקולומיה), ובודאות ניתן לקבוע שבמאה ה־17 ישבו יהודים במקום וגם הקימו בה קהילה. ראייה לכך היא קיום של תעודה היסטורית והיא בית הכנסת שבגבוז'דזיץ, הבנוי עץ, מהמאה ה־17. תמונה של בית הכנסת, שמורה במוזיאון ברמת אביב (צפון תל אביב), וכמו כן כתבו אודותיו באנציקלופדיה של פבלו לינק ואחרים. בהסתמך לעדות היסטורית זו, אנו למדים שהיישוב היהודי בגבוז'דזיץ היה קיים יותר מ־300 שנה. בית הכנסת הנזכר לעיל, ורוב בניני העיירה, נשרפו בזמן מלחמת העולם הראשונה. גבוז'דזיץ — כמו כל האזור הידוע כיום בשם דרום־מערב אוקראינה הסובייטית — עברה גלגולים פוליטיים שונים. בשנת 1772 עברה מידי פולין לאוסטריה, ובשנת 1918 שבה פולין ופרשה את שלטונה עליה. בתקופת השלטון האוסטרי, היה האזור ובתוכו גבוז'דזיץ ידוע בשם מזרח גליציה, ואילו תחת שלטונה של פולין — בשם מזרח־פולין. לפי הגבולות המדיניים של היום, נמצא האזור בקרבת גבול רומניה ברית־המועצות. מתחילת מלחמת העולם השניה (סוף ספטמבר 1939) עד מחצית שנת 1941, היתה העיירה תחת שלטון סובייטי ו־32 חודשים תחת כיבוש גרמני, היא תקופת השואה — בסוף מרס 1944 סופחה לברית־המועצות.

לפי אומדן זהיר ישבו בגבוז'דזיץ והסביבה לפני מלחמת העולם השניה כ־2000 יהודים, רובם צעירים.

שארית הפליטה מהשואה ובתוכם אלה שנמלטו לברית המועצות, מנו יחד 58 נפשות במספר, מתוכם 32 שהתיישבו בישראל ו־26 שמצאו מקלט לאחר המלחמה בארצות אמריקה הצפונית והדרומית.

בתקופה שבין שתי המלחמות (1918 — 1939) היגרו מגבוז'דזיץ

עשרות יהודים רובם ניצלו וביניהם כ־50 איש, אשר עלו לארץ ישראל.

רק לאחדים מבין יוצאי גבוז'דזיץ זכרונות מחיי העיירה מלפני מלחמת העולם הראשונה, אך רובם אנשי שארית הפליטה זוכרים את העיירה מתקופה מאוחרת יותר ויחידם מבין אלה, שעברו את הכיבוש הגרמני במחבואים בעיירה ובסביבה, יודעים לתאר במקצת את חורבן יהדות גבוז'דזיץ.

העיירה נמצאת בעמק, פרט לחלק המערבי הנמצא במדרון הררי באמצע הדרך בין הערים: קולומיה והורודנקה מצפון־מזרח, כ־20 ק"מ בכל כיוון, וכן במרחק שווה לעיירה אוברטין בצפון־מערב וכ־15 ק"מ לעיירה זבלוטוב שבדרום. גבוז'דזיץ היתה שייכת מבחינה מוניציפאלית למחוז סטניסלבוב.

בתחילת מלחמת העולם הראשונה, נסוגו האוסטרים והעיירה נכבשה על ידי הרוסים. כעבור זמן קצר נסוגו גם הם והאוסטרים חזרו. בתקופה זו היתה בריחה בלתי מאורגנת של יהודים מהעיירה, אולם בשנת 1916, כאשר העיירה היתה נקודה בקו ההגנה של האוסטרים, ארגנו שלטונות אוסטריה את יהודי העיירה לפינוי (אבוקואציה) כללי והעבירו את היהודים למורביה שבצ'כיה, יחד עם כל שאר יהודי הסביבה וספקו להם אמצעי קיום מינימלי, גם התירו להם להתפרנס ממלאכה וממסחר. את האוכלוסיה הלא יהודית הניחו להתפזר בכפרים הסמוכים.

שוב נסוגו האוסטרים מהעיירה, הפעם לתקופה קצרה, אולם לאחר מכן באה תקופה שחורה, כאשר הרוסים שרפו את רוב בתי העיירה וביניהם בית הכנסת ההיסטורי.

אחרי המלחמה נשארו יהודים אחדים, ממפוני גבוז'דזיץ בצ'כיה והיגרו משם לארצות שונות, אך רובם חזרו לגבוז'דזיץ, שהיתה בידי האוסטרים. היהודים הסתדרו בדוחק בבתים ששרדו מהשריפה בעיירה ובסביבה, ואלה ביניהם שנשארו ללא קורת גג החלו לבנות מחדש את בתיהם ההרוסים.

הגבולות טרם היו יציבים וגבוז'דזיץ עברה כבושים קצרים שונים — אוקראיני לאומני, רומני ולבסוף נכבשה על ידי הצבא הפולני.

כאשר התבסס השלטון הפולני, הסתגלו אליו היהודים ועסקו במסחר, במלאכה, בשפוץ ובבניית בתיהם. האמצעים לבניה באו מתוך חסכונות, שחסכו בתקופת שהייתם בצ'כיה, הכנסות שוטפות, עזרה מקרובים בארצות הברית ופיצויים עבור נזקי מלחמה.

בניני העיירה היו לרוב מעץ, פרט למספר קטן של בתים בנויי

אבן, לבנים, קורות וגגות רעפים. כמעט כל בתי האבן שמשו לצרכי הציבור: בית־ספר עממי ל־7 כתות, בית משפט, בית דואר, בית תרבות בשם „סוקול", והכנסיה הקאתולית „קוסציול". היהודים הקימו בתי כנסת קטנים מעץ ורק בית־הכנסת הגדול של הרבי מגבוז'דזיץ היה בנוי אבן.

מלבד אלה עמדו בעיירה עוד 2 בתי אבן, אחד של משפחת סומורק הפולנית, והשני בבעלות משפחת גוטליב היהודית.

בעיירה היתה תחנת רכבת, שאלפי נוסעים עברו בה מקולימיה להורודנקה, זלשצ'קי וגם רכבות משא בשני הכיוונים.

בקרבת פסי הרכבת, זורם צפונה נהר קטן בשם צ'רנויבה. כביש רחב סלול ומכוסה חצץ חוצה את העיירה לאורכה, שהיה ידוע בשם „דרך המלך", שנסלל בתקופת שלטונו של הקיסר האוסטרי פרנץ יוזף — כביש המוליך לערים קולומיה והורודנקה. כבישים דומים אך קצרים יותר נסללו גם לרוחבה של העיירה, ובצידו האחד של הכבישים האלה היו מדרכות. הדרכים שמחוץ לעיירה, שהובילו לכוון הכפרים היו צרות. בקיץ הם היו דרכי עפר, באביב ובסתיו היו בוציות, בחורף — כמעט בכל העונה — היו הדרכים מכוסות שלג.

העיירה מוקפת כפרים, שדות, עצי פרי ועצי נוי. ממערב לה נמצא על גבעה יער קטן המוליך לכפר סטארי־גבוז'דזיץ במרחק כ־2 ק"מ מהעיירה. בשאר הכוונים מגיעים למישור; בדרום מערב הכפר מאלי־גבוז'דזיץ, בדרום הכפר קולצ'קובצה שנהיה לפרבר העיירה, ובו שוכן בית־קברות יהודי. מאחורי קולצ'קובצה יושב כפר גדול בליניץ (הכפר שימש קן לאוקראינים לאומניים), ובקרבת העיירה מצפון לה שוכן הכפר סטפקובצה, בהמשכו הכפר צ'כוב וצמוד אליו הכפר הגדול ווינוגראד. ממזרח לגבוז'דזיץ בסביבה הררית שוכן הכפר חמוקובצה ובדרום־מזרח היתה קולוניה (מושבה) של פולנים — מזורים.

האוכלוסיה בגבוז'דזיץ מנתה למעלה מ־2,500 נפשות, ביניהם כ־2,000 יהודים וכ־500 פולנים ואוקראינים. תושבי הכפרים היו ברובם אוקראינים. הפולנים ברובם ישבו בקולוניה ומעטים בכפרי הסביבה, אחדים מהם היו בעלי אחוזות. מעטים היהודים שישבו בכפרים. בקרבת הדרכים שבין העיירה לכפרים, התיישבו יהודים בבתים בודדים ונטעו על ידם גינות ועצי פרי למיניהם.

האקלים

האקלים באיזור נוח. האביב נעים מאוד. לאחר רדת השלגים והגשמים, מיבשות קרני השמש ורוחות האביב את הבוץ ומצמיחות

ירק. אז מתחילה הפריחה של עצי הנוי ועצי הפרי, וסמוך לפריחה מופיעים העלים הראשונים. בתוך הדשא הירוק והטרי נראים פרחים צבעוניים וריחניים. שיא האביב — חודש מאי — הוא היפה והנעים ביותר בחודשי השנה. צמחים ופרחים וביניהם שיחי ה„בז" בצורת אשכולות, משכרים בריחם החריף. לריחות האביביים מתלווים זמירות הצפורים. מדי פעם יורד גשם קל.

הקיץ חם יחסית, במיוחד בחודש יולי, אך הודות לגשמים, מתאורר ומתרענן האויר, להוציא תקופות של עצירת גשמים.

ראשיתו של הסתיו בא אחרי חג הסוכות ויש בו יופי מיוחד. קרני השמש זורחות על גבי עלים צהובים ואדמדמים המכסים את הסביבה והשדות שלאחר הקציר. על אף היופי, אופיו של הסתיו עצוב. עננים שחורים מכסים את פני השמים, הצמחים נובלים, שדות התבואה ריקים וצפורים עוזבות את הסביבה. גשמי הסתיו נמשכים בהפסקות כחודשיים, וגורמים לבוץ ועצב. בתום עונת הגשמים מתחיל לרדת שלג. הכל עטוף לבן. במשך החורף, יש ימים קשים, כאשר נושבות. אך רוב ימות החורף נוחים ואין בהם רוחות, ואז ניתן להנות מיפי העונה. הסביבה כולה לבנה, הקור עז והשמש זורחת מספר שעות ביום.

כלכלה

החקלאות הוא הענף החשוב ביותר באזור וממנו התפרנסו מרבית האנשים. הודות לשפע של תוצרת חקלאית ניתן היה לרכוש בזול את כל מצרכי המזון.

האדמה באזור שחורה ברובה, הודות לגשמים ולשלגים היא סופגת הרבה מים ולכן היא פוריה ורואויה לעיבוד חקלאי, לגידול עצי פרי, יערות ומרעה. יש ובקיץ אירעה עצירת גשמים, שגרמה לבצורת בתבואות הקיץ ובתנובת פרי הגן, או שהיו עצירת שלגים בחורף, ואז גרם הדבר שצמחי הדגנים או נבטי הפרי נשארו ללא מעטה השלג ואז היו מושמדים על ידי הכפור. בתקופה עצירת הגשמים בקיץ, היתה נוהגת הכנסיה הקתולית להוציא את המאמינים לרחובות לתהלוכות תפילה מיוחדת בהן הלכו הנוצרים ובקשו רחמים מהשמים. להסיר את רוע הגזירה.

בעלי האחוזות החקלאיות הגדולות שבסביבה היו פריצים פול־ניים וכן הכנסיות הקתוליות והפראבוסלביות. שאר שטחי החקלאות היו שייכים לאכרים אוקראיניים, שהיו מפוצלים לחלקות אדמה קטנות יותר. פיצול הקרקעות גרם מריבות, קטטות ומשפטים.

העיבוד החקלאי של האכרים העניים היה פרימיטיבי: הם נעזרו בסוסים, בפרים ועל פי רוב נעשתה העבודה בידיים.

בעלי אחוזות ואכרים בעלי שטחי אדמה גדולים, שיכללו בהדרגה את עיבוד שדותיהם. החקלאות לא היתה מתוכננת והאכרים גידלו תבואות, ירקות, מרעה ועצי פרי, וכן את ענפי הרפת והלול לפי המסורת. התוצרת החקלאית היתה בשפע, למעט בשנות בצורת. במיוחד היה שפע ביבולי פרי מאכל. עונת הפרי נמשכת כל חודשי הקיץ וחודש אחד בסתיו. הפרי משובח ויש בו הרבה זנים ומינים. בראשית הקיץ בשלים דובדבנים גדולים ולבנים, אחריהם מבשילים דובדבנים קטנים אדומים ושחורים. זנים אלה מתוקים וגדלים על עצים גבוהים. דובדבנים גדולים אדומים, מתוקים־חמוצים (מרלן) ודובדבנים אדומים קטנים חמוצים (וינשל) הגדלים על עצים קטנים. שני זנים אלה טובים במיוחד להכנת לפתן. אחרי הבשלת הדובדבנים למיניהם, מבשילים שזיפים שונים, אגסים ותפוחי עץ מסוגים רבים.

בסתיו מבשילים שזיפים שחורים מתוקים ואלה טובים להכנת הלפתן העממי (פובידל). כמו כן מבשילים תפוחי עץ חורפיים, רינטים מוזהבים ושחורים, הגדלים על עצים קטנים ובינוניים, ובסוף העונה, מבשילים אגוזים הגדלים על עצים גבוהים, וכן גדלים בסביבה בחודשי הקיץ סוגים שונים של פטל ופרי שדה — מין תות. בקיץ היו נוהגים לייבש תפוחי עץ, אגסים ושזיפים לחורף.

ענפי הרפת והלול באזור מפותחים. דגים כמעט ואין, ולכן נהגו להביא דגים חיים מאזור אוברטין. שנות בצורת לא גרמו מחסור בתבואות הואיל ותמיד היה במחסני האכרים וסוחרי התבואות, מלאי גדול של תבואות.

תושבי הכפרים (פרט למספר משפחות פולניות ויהודיות) היו אוקראינים. בתי מגוריהם היו בנויים מחמרה מעורבת תבן וגגות תבן. רק אכרים אחדים היו בעלי בניני עץ. מזונם ולבושם היו על פי רוב מתוצרת עצמית. את שאר המצרכים, כגון בדים, עורות, בגדים, נעליים ומגפיים היו קונים בערים.

הלבוש האופייני של האוקראינים היה ה„קוזשוך" מפרוות צאן, צבועות לבן, מתוצרת עצמית. לעתים היו לבושים באביב ובסתיו בקוזשוכים ומתהלכים יחפים. בימי ראשון ובחגים נהגו האוקראינים ללבוש בגדים נקיים, מגפיים או נעליים מצוחצחות. הם שמרו על לבושם החגיגי והמסורתי עד ליום מותם, כדי שילבישו אותם בהם בעת קבורתם.

בכל כפר היתה כנסיה פראבוסלבית ובה כיהן כומר. כמו כן

היה בכל כפר ראש־כפר והמזכיר שלו.

בכפרים היו בתי ספר עממיים ל־4 כתות ויותר. השפה המדוברת והשלטת היתה אוקראינית, אולם רוב האוכלוסיה היתה אנאלפא־בתית. שכבת האינטליגנציה היתה דלה מאוד במספר. מעטים מפשוטי העם ידעו את שפת הארץ — פולנית.

בגבוז'דזיץ, הקימו יהודים מרכז מסחרי אזורי אשר שימש מקום לקניה ולמכירה של תוצרת חקלאית, מצרכים אחרים, כלי עבודה, בעלי חיים ועוד.

פרנסת תושבי העיירה היתה בעיקר ממסחר. היו הרבה חנויות ובהן כל מיני סחורות, שהביאו לרוב מקולומיה. סבלות והובלת סחורות, שימשו מקור פרנסה לעגלונים המקומיים. בעיירה היו סוחרי תבואות, פירות, ביצים ובעלי חי, ומספר סוחרים אמידים, שעמדו בקשרי מסחר עם עמיתיהם באזורים מרוחקים. מרבית פעולות המסחר נעשו כל שבוע ביום ב', יום היריד השבועי. כבר אור ליום ב' היתה מתחילה התנועה ברכב וברגל מכפרי הסביבה וגם מעיירות הקרובות לשוק הסחורות שבמרכז העיירה, ולשוק הבהמות שבפרבר סמוך לקולצ'קובצה.

בשוק הסחורות, מכרו הכפריים תבואות, ירקות, תפוחי אדמה, פירות, גרעינים, עופות, ביצים ותוצרת חלב. מחירי הסחורות היו לפי כללי המסחר; כלומר היצע וביקוש. הקונים היו לרוב סוחרים יהודים שקנו לצרכי מסחר. כמו כן קנו יהודים ונכרים לצרכיהם הם.

בשוק הבהמות היו חלקות מגודרות גדרי עץ, ולכל סוג בהמות היתה חלקה משלו. יהודים, אוקראינים ופולנים קנו ומכרו זה לזה פרות, עגלות, פרים, סוסים וצאן. יהודים לא עסקו בסחר חזירים.

בשווקים היתה המולה רבה. נשמעו קולות של אנשים ובעלי חיים, ובנוסף לכך נשמעו נגינות וצעקות של קבצנים אוקראינים נכים בעלי פצעים גלויים ושל נכים מדומים. רעש צורם ומעורר גועל השמיעו שיכורים וחזירים, במיוחד היונקים, מבין האחרונים.

על יד השווקים מכרו יהודים ונכרים דברי מאפה, סוכריות, משקאות קלים, נקניקים ובשר חזיר. בימי היריד היו החנויות בעיירה מלאות קהל קונים, סקרנים וגנבים. בתי־מרזח שנקראו רסטו־רנים היו מלאים שיכורים. תנועת המסחר הופסקה רק לעת ערב, אך ברסטורנים נמשכה השתייה והזלילה עד חצות.

ירידים דומים התקיימו בימי חול אחרים בעיירות אחרות וגם בערים לפי לוח זמנים מוסכם בין הרשויות המקומיות, אשר שונה לעתים בגלל חגים שחלו בימי הירידים.

סוחרי פירות יהודים נהגו לקנות פירות ואגוזים בחורף או באביב לפני זמן הפריחה, לעונת השוטפת וגם לעונות הבאות. עיסקות אלה אמנם היו כרוכות בסיכון כלכלי והיתה סכנה בקטיפת הפרי מעל העצים הגבוהים ובהורדת האגוזים. הסוחרים בעיירה היוו את רוב תושביה, אבל גם בעלי מלאכה שונים מצאו כאן את פרנסתם, בחייטות, תפירה, סנדלרות, נגרות, זגגות, מסגרות, פחחות, נפחות, קצבות, אפיה וספרות. במשך הזמן התפתח בעיירה מקצוע שנשים ובחורות עסקו בו — מלאכת סריגה, שנקראה „פילטן", כלומר סריגת וילונות ומפות שולחן. בעיירה הוקם בית חרושת קטן למי־סודה ומפעל קטן למילוי בירה לבקבוקים מחביות, אשר סופקו לרסטורנים ולחנויות.

בקרבת העיירה על יד הנהר צ'רנובה בדרך לחמוקובצה, עמדה טחנת קמח קטנה, שפעלה בכח הזרם, שהופק מהנהר. על טחנה זו הילכו אגדות שספרו על שדים ורוחות המסתובבים בה בלילות. למרות שאף אחד לא האמין בספורים אלה, לא העז איש „להסתכן" ולבקר בטחנת הקמח בלילות. על צלע ההר בדרך לסטארי־גבוז'דזיץ עמד בית חרושת לשמן גרעינים בשם „אוליניצה".

תחבורה

התחבורה אשר עמדה לרשות תושבי העיירה, היתה הרכבת, ובמשך הזמן התארגנה אגודה שתופית של בעלי אוטובוסים שנסעו בקו גבוז'דזיץ—קולומיה. לסוחרים ולעגלונים היו סוסים ועגלות משלהם ששימשו לנסיעות והובלות מטענים. אחדים מתושבי העיירה היו נוסעים אתם כטרמפיסטים, על מנת לחסוך את דמי הנסיעה.

בעלי מקצוע חופשיים ומוסדות

במקצועות חופשיים עצמאיים עסקו בעיירה 16 יהודים.

רופאים: ד"ר שוורץ וד"ר ברגר. רוקחים: קלר, מרגלית ומנהיים. עורכי דין: גבירץ סובלזון וראוך. נוטריון אדלרשטיין, מרפא שיניים, באומבלד.

העוזרים של עורכי הדין והנוטריון היו: עו"ד פינקלשטיין וכמה אנשים ללא השכלה משפטית — האחים וולי, ציוקל ודזוני לגשטיין ושיקלר. המורה פליקנט, אשר בזמנו היה מנהל ביה"ס ע"ש הברון הירש, שימש מטעם השלטון כמורה לדת יהודית, אם כי לא היה דתי והיה גם יושב ראש הקולטוס געמיינדע (קהילה יהודית). פרנסי ונכבדי העיירה הרוחניים היו: הרב זאב אוברבך, הדיין יוסף פרידמן,

השוחט מרדכי גרליך ולאחר מותו — אחיינו לייבוש גרליך.

השלטון בעיירה היה בידי הפולנים; ראש העיירה, שנקרא בור־מיסטש וראש המשטרה שנקרא קומנדאנט. כמו כן היוו פולנים את הסגל הבכיר בעיירה, בבית המשפט, במשטרה, בבית הסוהר, בדואר, ברכבת ובבית הספר, פרט למורה היהודי פליקנט והאוקראיני האנטישמי וכרצקי. הרופא הוטרינרי היה אוקראיני־לאומני ד"ר קוצ'ורק.

לכנסיה הקתולית לא היתה השפעה פוליטית וכלכלית, היא רק עסקה בתחום הדת.

היו שלוש פקידות־כתבניות שעבדו לסירוגין אצל הנוטריון; הפולניה אנילה (צ'יקובסקה), מחסידי אומות העולם בהצלת ומתן מקלט למשפחת נייברגר בעת השואה, מלציה ריינר ויטה בלומנטל מקולומיה.

בגבוז'דזיץ היתה מיילדת פולניה ואדוקה שנקראה „די בובע", שמה היה בצ'נסקה, ותכופות היא היתה מתפארת שהיא הגוייה עזרה להביא לעולם מאות בנים ובנות יהודיים.

את פנקסי הלידה של האוכלוסיה בגבוז'דזיץ בתקופה שעד מלחמת העולם הראשונה, ניהל דוד גרינברג. היה ידוע בעיירה בשם „דער מעטריקעל פירער". מאחר שמסמכים רשמיים של העיירה נשרפו בעת המלחמה, עסק גרינברג בשיחזור תעודות לידה לנזקקים.

בעיירה היה חובב ובקי ברפואה, יוסף שמלצר, ולמרות שהיה חסר השכלה רפואית פורמלית, היה נותן לחולים יעוץ רפואי, חינם. לעתים שאלו לדעתו בענינים רפואיים מסובכים גם רופאי העיירה ובמיוחד ד"ר שורץ התיעץ אתו.

ה ב נ ק

הבנק היחיד בעיירה היה סניף „פ. ק. או." (בנק פולני ממלכתי לחסכון) בבנין הדאר. מכיוון שמשיכת כספי חסכונות מבנק זה היתה מוגבלת ל־100 זלוטי ליום, לא שימש כבנק מסחרי. השימוש בצ'קים של בנקים מסחריים כבערים גדולות, כמעט ולא היה ידוע בעיירה.

היחידה המוניטרית היה הזלוטי, מטבע זה היה יציב וחמישה זלוטים היו שווים דולר אחד של ארה"ב, או 25 זלוטים היו שווים לירה שטרלינג בריטית אחת.

תשלומים בוצעו במזומנים או בשטרות (וועקסלין), בדרך כלל היה הכסף יקר למדי.

מסים

השלטון הפולני הטיל על היהודים מסים כבדים; מס מחזור, מס הכנסה, מס רכוש מלבד התשלומים עבור רשיונות שונים ומסים מוניציפאליים. הטלת המסים היתה שרירותית. הנהלת פנקסים מסודרת (כהוכחה למחזור ולרווח) היתה נהוגה רק אצל סוחרים גדולים. הרוב עמדו מול שלטונות המס בחוסר אונים. המסים שבחלקם לא שולמו, היו גוררים בעקבותיהם עיקולים. נוכח האיום של הופעת הסקווסטר (פקיד ההוצאה לפועל של בית המשפט) היו מחביאים סחורות, מזומנים ודברים בעלי ערך. המסים ובעקבותיהם העיקולים, הטרידו במיוחד את האוכלוסיה היהודית.

מעמדות

המעמדות בעיירה היו: א. עשירים מעטים. ב. הרוב המשתייך למעמד הבינוני ולמטה ממנו. ג. עניים (אך לא קבצנים, כאלה לא היו בעיירה). ד. מובטלים — למעמד זה היה שייך רוב הנוער.

דת, קהילה וחיי החברה

בעיירה שררה אוירה יהודית־דתית, אם כי לא קנאית, בדומה לישובים יהודיים רבים במזרח אירופה באותה תקופה. השתלבו כאן שלושה דורות. שניים מהם, הזקנים והמבוגרים, שומרי המצוות, המסורת והמנהגים הדתיים, ואילו הדור השלישי — הצעיר — התרחק באופן שיטתי מהמצוות הדתיות, והסתפק במסורת ליברלית. אולם הודות למסורת של כיבוד הורים ושל הקהילה היהודית, לא ארעו מקרים של חלול שבת או חג בפרהסיה. המודרניזם של הצעירים היה דומה לזה של בני דורם בישובים היהודים במזרח אירופה, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. היהודים הדתיים היו לרוב חסידים, שהיו מפולגים לחוגים שונים, כל חוג והרבי שלו, בית מדרש „שטיבעל", בעלי תפילה, גבאים, שמש ועוד.

בית־הכנסת הגדול, שנקרא „די קלויז", היה בנוי לבנים, ובו שתי קומות — למטה בית תפילה לגברים ולמעלה בעליה מבחוץ, שמדרגות עץ הובילו אליה, עזרת הנשים. בית־כנסת זה היה שייך לרבי מגבוז'דזיץ ונקרא על שמו, כמו כן היה בבעלותו בית מגורים והחצר שעל יד בית־הכנסת. הרבי מגבוז'דזיץ היגר מהעיירה בעת מלחמת העולם הראשונה לוינה והתיישב שם. לעתים ביקר בעיירה ובסביבה, יחד עם בניו; אברהם, שלום ודוד, עם שניים או אחד מהם. הרבי נהג להתפלל עם חסידיו בבית הכנסת שלו, כאשר היה בא

לעיירה לשבוע ימים והיה מתארח אצל אחד מנכבדי העיירה, שהעמיד לרשותו כמה חדרים, היה מקבל בהם מבקרים, שבאו לבקש את ברכתו, שהיה נוהג מקובל ועממי. היו לו נוהלים קבועים לקבלת קהל: בחדר הכניסה ישבו גבאים, שרשמו את שמות המבקרים על פתקאות (קוויטלעך). הבקשות היו בעניני בריאות, פרנסה, נישואי בנות, שחרור בנים מהצבא, שלום בית וכו'. סדרי הקבלה אצל הרבי נקבעו לפי התור על ידי השמש. כמובן, היו גם מקרים חריגים שנכנסו לרבי מחוץ לתור. המדובר בעניינים דחופים ביותר, הצלת נפשות, מיוחסים, עשירים ועוד. לעתים היו מופיעות נשים בכיניות שהיו פורצות בכוח לחדרו של הרבי בצעקות: „רעבי העלפט"! — רבי עזור! הגבאים היו מנסים להוציא נשים אלה, אך בהתערבותו של הרבי, היה הדבר נמנע, כאשר היה נותן להן את ברכותיו והשפעתו היתה גדולה. הנשים היו נרגעות ולרוב עזבו את הרבי בחיוך על פניהן — מין ביטוי נפשי עמוק, „השגנו את מבוקשנו".

הרבי, לבוש מסורתית, בעל מראה אצילי, זקן ופיאות מטופחים, היה יושב על יד השולחן שעליו היה מונח ספר גמרא. עם כניסת המבקר, היה מושיט לו את ידו ומזמין אותו לשבת. המבקר היה מניח על השולחן את הקוויטעל וסכום כסף שנקרא „פדיון". את הפדיון היה הרבי משלשל בשוויון נפש לכיסו, מעיין בקוויטעל, פונה למבקר בשמו הפרטי, שומע את מבוקשו, מברך אותו ולעתים מברך על מטבע — קמיע, סגולה מפני מזיקים. בסוף היה מושיט את ידו למבקר, סימן שהביקור הסתיים, ואז היה נכנס המבקר הבא. כאשר היו באים מבקרים עם ילדיהם היה הרב מברך את הילדים בלבביות רבה.

המבקרים אצל הרבי לא היו רק חסידיו מהעיירה ומהסביבה, אלא כל מי שחש צורך בכך ללא אבחנה בהשתייכות חסידית לרבנים אחרים.

הרבי מגבוז'דזיץ נהג לבקר גם במקומות אחרים, שחסידים שלו היו גרים בהם, במיוחד בעיירה אוברטין. בגבוז'דזיץ ביקרו גם רבנים אחרים, שהיו להם שם חסידים, ולעתים גם רבנים מפורסמים וידועי שם. כן היה מקובל לנסוע לרבנים למקום מושבם, „חצרו", המדובר בחסידים שהיו נוסעים לרבנים „שלהם": „צו אינזער רעבי" — ל„רבי שלנו".

בבית הכנסת של הרבי מגבוז'דזיץ התפללו חסידיו ורב העיר ר' זאב אברבך ובנו משה'לה. בן זה נשאר רווק, כיוון שהיה חסר אומץ להתחתן. ליצני העיירה ספרו, כי פעם אמר מישהו למשה'לה מדוע אין אתה מתחתן? הרי גם אביך כבוד הרב, התחתן בזמנו!

ענה משה'לה: „מה החכמה? הרי אבי התחתן עם אמי!".

בעל תפילה בבית כנסת זה שמש נטע שמוץ. שאר בתי הכנסת בעיירה היו בנויי־עץ. בבית המדרש נהגו להתפלל הדיין יוסף פרידמן וסתם חסידים. בבית־הכנסת על שם הרב מבוינר, התפללו השוחט לייבוש גרליך, וכמובן חסידי הרב. לחסידי הרב מוויז'ניץ היה בית כנסת משלהם ובו שמשו כבעלי התפילה, הרש קופל מלצר ועזריאל שמיט.

בבית הכנסת על שם הרב מצ'ורטקוב היו מתפללים חסידיו, בעל התפילה היה ברל שקלר. במזרח העיירה, על המגרש, בבית הכנסת הגדול, שנשרף בעת מלחמת העולם הראשונה, בנו יסודות לבית כנסת גדול, אך לבסוף הקימו על חלק מהיסודות בית כנסת קטן, שבו נהגו להתפלל בעלי המלאכה. גבאי של בית הכנסת היה הסנדלר שמואל אברהם.

היה גם בית כנסת של חסידי הרב מסדיגור, ובעל התפילה בו היה יוסף שרייר. התפללו גם בבתים פרטיים — שטיבליך, אחד מהם, היה בביתו של בנימין שיקלר. מקור המימון לבניין בתי הכנסת ואחזקתם היה מתרומות יהודי העיירה. כמקובל בערים ובעיירות בפולין, שהיו בהם ישובים יהודיים, היתה גם בגבוז'דזיץ קהילה יהודית מוכרת שנקראה „די קולוטוס געמיינדע". לקהילה זו היו הכנסות שוטפות מאגרות שחיטה ומתמיכה ממשלתית קבועה. ההוצאות היו: תשלומי משכורות לרב, לדיין ולשוחט, וכמו כן אחזקת בית־המרחץ, המקווה ובית־הקברות.

קבצנים יהודים לא היו בעיירה, אך נמצאו בה עניים ונזקקים להלוואות של גמילת חסדים. עסקני העיירה התמסרו בהתנדבות לסיוע לעניים. לשבחם של העסקנים והעסקניות יצויין, שעשו את מלאכתם על ידי מתן בסתר.

בעיירה גרו משפחות בנות 8 נפשות ויותר, אולם במרוצת השנים פסקה הילודה הגדולה.

ההורים העניקו לילדיהם חינוך תורני־מסורתי. הבנים למדו משחר נעוריהם ב„חדר", קריאת לשון קודש ותפילות. בגיל 5—6 התחילו ללמוד חומש ובהדרגה גם רש"י, תרגום אונקלוס וכתיבה ביידיש. בשבתות למדו פרקי אבות, ולפני החגים וימי אבל, את המגילות, האגדה של פסח, תפילות מיוחדות לחגים וכו'.

על הנערים הכבידו הלימודים הרבים שהטילו עליהם. מגיל 7, בלימודים לפני הצהרים, לימודי חול בבית ספר עממי, ואחר הצהרים ובערב המשיכו את לימודי הקודש ב„חדר". המלמדים היו: לייזר (היה ידוע רק בשם זה), אלעזר (לזר), שלמה לרר ואחרים. בהגיעם לגיל מצוות, היה חלק מהנערים לומדים גמרא אצל למדני העיירה, הדיין וגם אצל למדנים שהגיעו לעיירה, התיישבו בה והתקיימו ממתן שיעורים. הבנות למדו בבית או בשיעורים פרטיים קריאת לשון הקודש ותפילות. מכיוון שלא היה מקובל לשלוח בנות לחדר, הן היו יותר פנויות ללימודים בבית הספר העממי ולקריאה של ספרות יפה.

לפני מלחמת העולם הראשונה, במשך תקופה קצרה בעת המל־חמה ולאחריה היה קיים בעיירה נוסף על בית הספר העממי־ ממלכתי, גם בית ספר בן 4 כתות לנוער יהודי ע"ש הברון הירש. לאחר סגירתו למדו רוב בני הנוער בבית־ספר־ממלכתי פולני בן 7 כתות. רמת הלימודים בבית ספר זה היתה יחסית גבוהה, ורוב התלמידים סיימו את כל הכתות ובזאת רכשו להם השכלה כללית יסודית, ובעיקר שליטה בשפה הפולנית וידיעה מועטה בשפות האוקראינית והגרמנית.

לבוגרי בית הספר העממי, ניתן להיבחן בבחינות קבלה לגימנסיה לכיתה הרביעית. הדור המבוגר בעיירה — גברים ונשים ידעו לקרוא לשון הקודש, והרוב, גברים, שלמדו בזמנם ב„חדר" — ידעו חומש, רש"י, פרקי גמרא וכן לכתוב יידיש. רק מעטים מהם למדו בבתי ספר עממיים, שהיו אז רק בשלבי ייסוד. בודדים למדו בבתי ספר תיכוניים וגבוהים, אך כל בני הדור המבוגר העריך מאוד את הלימודים והבין את חשיבותם להעניק לילדים השכלה וידע.

מאחר שלא היה בגבוז'דזיץ בית ספר תיכון, והחזקת ילדים בערים שהיו בהן כאלה, היתה כרוכה בהוצאות ניכרות, לכן זכו רק בודדים מבני הנוער במותרות ההשכלה וכן בזכות ללבוש מדי גימנזיסט.

רבים היו הנערים והנערות המוכשרים שבגלל מצבם החומרי הרע של הוריהם נאלצו להסתפק בהשכלה עממית, אף על פי כן המשיכו ללמוד בשיעורים פרטיים או בצורה אוטודידקטית, ואמנם, נשארו רק בודדים, שהפסיקו כליל כל צורה של לימוד או השתלמות.

השפה המדוברת בין יהודי גבוז'דזיץ היתה יידיש עסיסית במבטא ערב לאוזן, בניב המקובל בסביבה. מלבד יידיש ידע הנוער את שפות הארץ רק באופן כללי: פולנית, אוקראינית וגם גרמנית. אצל המבוגרים היתה ידיעת שפות אלה מוגבלת יותר. בדרך כלל

שלטה בחיי היומיום השפה הפולנית הרשמית, ורק בני נוער מוכשרים או מעטים, ששפתם בבית היתה פולנית (ואלו לרוב היו מתבוללים), דברו פולנית רהוטה.

הציונות כתנועת התחדשות לאומית הופיעה בגבוז'דזיץ עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, כשהיא מלווה בתחית השפה העברית. בעיני רבים, הן מבוגרים והן בני נוער, נחשב הלימוד והדיבור בעברית לכבוד גדול, והדבר שימש כאות וסימן של השכלה.

בשנת 1907 נוסד בגבוז'דזיץ סמינר לעברית, שהתקיים משכר לימוד, שנגבה מהורי התלמידים. לאה לטנר למדה בסמינר ולאחר מכן שימשה בו כעוזרת פדגוגית וכך זכתה להיות המורה הראשונה לעברית בעיירה. בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, התחלפו מורים רבים שלימדו עברית במשך תקופות שונות, אך באופן קבוע היה יוסף שרצר המורה לעברית. בשנות השלושים הצטרף אליו מאיר אלטנהאוז (שעיבר את שמו לנוה) אחד המייסדים והחברים של קבוץ גת (סמוך לעיר הפלשתית ההיסטורית, המוזכרת ביהושע י"ג ג').

בין יהודי המקום נמצאו גם אנשים ממעמד האינטליגנציה, אולם רק בודדים היו בעלי תואר אקדמאי. מעמד רחב של אינטליגנציה ושל אוטודידקטים נוצר והתרחב עם ייסד המפלגות השונות והתפתחותן.

ציונות, תנועות נוער ומפלגות

העיירה הרדומה ידעה להתעורר רק בעת מסעות תעמולת הבחירות למיניהן: לפרלמנט (ה„סיים) ולסנט, לרשויות המקומיות ולקונגרסים הציוניים (על ידי מכירת שקלים). במרוצת הזמן נעשה הציבור עירני וחריף יותר ביחס לבחירות. בגלל ייסוד תנועות פולטיות בערים שבאזור, היו מבקרים בגבוז'דזיץ עסקנים אשר יסדו לאחר מכן סניפי מפלגות, שהיו ידועים בשם „פאריינע": „סתם" ציונים, רבזיוניסטים, „איאפ" (אידישע ארבעטער פארטיי) שחבריה היו בונדיסטים או השתייכו לתאים קומוניסטיים. אחדים מהאחרונים נאסרו ונשפטו או נשלחו ישר ללא משפט למחנה ריכוז ברזה־קרטוסקה.

בין עסקני המפלגות הציונות היו אלתר סמט, מאיר איזנקרפט, הרש לייב גלסברג, חיים הספל, דוד שטטנר ואחרים.

בשנת 1926 הגיע מקולומיה סטודנט למשפטים, ושמו שאובר, שהיה גבה־קומה לבוש בהידור וחבוש קסקט סטודנטים. שאובר דיבר פולנית רהוטה ומצוחצחת, מלבד יידיש שהיתה שגורה בפיו, ידע גם לנאום בשפות אלה. הוא התאכסן אצל בעל המסעדה אורציה שלם

והתפרנס ממתן שיעורים פרטיים לכמה מבוגרי בית הספר העממי, שהיה בדעתם להמשיך את לימודיהם בבית ספר תיכון. שאובר בעצמו, חניך „השומר הצעיר" ייסד בעיירה קן של תנועה זו, אך לא קשר את הקן עם ההנהגה האזורית שבסטניסלבוב וגם לא עם ההנהגה הראשית שבלבוב. היה איש גאה ושמר על מרחק בינו לבין חברי הקן, שנהגו לפנות אליו בכנוי „פן" (אדון). כעבור זמן קצר, ביקרו בגבוז'דזיץ חברי השוה"צ מקולומיה ואף הם הביעו את תמיהתם על התנהגותו המוזרה של שאובר. בעת ההיא נודע, ששאובר שינה את דעתו ועבר לתנועה הרביזיוניסטית, ולכן ניסה למשוך אחריו את נוער הקן, אך ללא הצלחה. הקן של השוה"צ מנה כבר עשרות בני נוער, בנים ובנות. אז הופיעו בעיירה עסקני התנועה מערי האזור וביניהם מאיר לדרפינד מקולומיה, ומנחם (מוניה) לינדר מסניאטין. נבחרה הנהגה מקומית, ואורגנו קבוצות לפי הגיל. מנהלי הקבוצות לימדו את תורת הציונות ותורת הסוציאליזם וניהלו שיחות עם חניכיהם על הנושאים האלה. הם לימדו עברית, דברו ושרו בשפה זו ולימדו ריקודים חלוציים, ארגנו טיולים ומחנות קיץ בהרי הקרפטים, יחד עם חברי התנועה מקנים אחרים שבסביבה.

את מקומו של שאובר ירש מוניה לינדר שסיים את בחינות הבגרות שלו עוד לפני כן, והוא נהג לבוא לעתים קרובות לגבוז'דזיץ. מוניה היה בחור יפה, חום שער ושזוף. בקיץ הופיע במדי השוה"צ ורכב על האופניים החדשים שלו. היה מוכשר וגם נואם טוב, שלט ונאם בארבע שפות; יידיש, פולנית, עברית ואוקראינית. היה לו קול בריטון ערב, ולזכותו ייאמר, שתרם הרבה לפיתוחו של הקן ולפעילות הנוער. מלבד כל זה היה אהוב על כל תושבי העיירה, הצעירים והמבוגרים. לבסוף עזב מוניה לינדר את תנועת השוה"צ והצטרף למפלגה הקומוניסטית. למד כלכלה באוניברסיטת לבוב והצטיין בידיעותיו. בשואה ניספה בגיטו ורשה.

בעקבות השוה"צ נוסדו בעיירה תנועות נוער ציוניות אחרות, כגון: „החלוץ", שמייסדיה היו חברי השוה"צ. תנועת בית"ר, שבין מייסדיה ומפקדיה היתה רייזלה זלצר, ותנועת בני עקיבא, שמייסדיה היו עסקנים ממפלגת „סתם" ציונים (כלליים), ו„החלוץ הצעיר".

תנועת הנוער האנטי־ציונית היחידה היתה זו של ה„איאפ". מטרתן של רבות מתנועות הנוער הציוניות היתה לעלות לארץ ישראל, וחלק מחבריהן יצאו — כמקובל בתקופה זו — להכשרה בבתי חרושת לקרשים — טרטקים, שבעיירות הקרפטים: נדוורנא, דילאטין ואחרות. עם סיום ההכשרה היו בני נוער אלה מועמדים לסרטיפיקאטים, משמע עלייה לארץ ישראל.

החיים הרוחניים — אומנותיים והפעילות החברתית־ספורטיבית, גם הם קבלו תנופה כאשר מספר שנים לפני ייסוד תנועות נוער פוליטית בגבוז'דזיץ, ארגן משה פרוביזור קבוצת ספורט לכדורגל „דרור" וחוג דרמטי להצגות תיאטרון.

תושבי העיירה היו צמאים להצגות תיאטרון, שהתקיימו באולם „סוקול" שהיה בבעלות העיירה. הצגת הבכורה „יוסף במצרים" בהדרכתו של משה פרוביזור, זכתה להצלחה וכן בהצגות אחרות שבהן הוכיחו החובבים את כשרונותיהם, ואחדים כמשה אורבך, זיסלה שרייר ופסח שיינר, נראו כמעט כשחקנים מקצועיים. נוסד עוד חוג דרמטי שבלטו בו כשחקנים, מנדל צומר ונפתלי שלם.

בפעילות ספורטיבית, שבקבוצת הכדורגל המקומית הצטיין משה אורבך, שהיה מאמן בענף ספורט זה עוד מתקופת ילדותו בוינה. שחקן אחר, שהצטיין אף הוא בקבוצת הכדורגל, היה קרל (חנן) לינדואר, ששיחק בילדותו בסניאטין. במשך הזמן צמחו מתוכם כדורגלנים מעולים וביניהם: האחים דויצה, אליעזר וחיים גרינברג, גדליה שמלצר, מתתיהו ראוך, דב (ברל'ה) הספל ואחרים. קבוצה אחרת לכדורגל התארגנה ושמה „מלוט" (פטיש). הספורט העממי היה שחייה בנהר צ'רנובה בקיץ. בחורף, כאשר מי הנהר היו קפואים, גלשו על פניו נערים ונערות. ספורט עממי ופופולרי אחר בחורף היה החלקה על פני השלג. לאחר שירד שלג רב ושרר קור עז, ללא רוח, היו עשרות בני נוער עולים בערבים עם מגלשות (שליטענס) על הכביש המוביל לסטארי־גבוז'דזיץ ומחליקים במורד כחצי קילומטר ויותר, וחוזרים על כך מספר פעמים.

בילויים

בילויים אחרים היו נשפי הריקודים. צעירים, שלא היו חברים בתנועות נוער, למדו ריקודים סלוניים וארגנו בעצמם נשפים מדי פעם.

בילוי עממי נפוץ היה טיול הלוך ושוב לאורך הטיילת, על פני המדרכה (טרוטואר). במזג אויר נוח לעת ערב, ובמיוחד במוצאי שבת וחג, היו יוצאים לטיילת צעירים ומבוגרים, ותוך כדי טיול בשעות הערב היו נוהגים לשוחח על נושאים שונים. נעים היה לשמוע את הקולות והצחוק של הצעירים. לעתים התנהלו על המדרכה ויכוחים פוליטיים ערים, כאשר כל אחד מגן בקול רם על השקפותיו.

יהודי העיירה כמו כל יהודי פולין סבלו מהמשטר הפולני האנטישמי. לנוער העברי „הזכירו" את יהדותו גם בבית הספר הממשלתי — מנהלו „פן דירקטור" סביטלסקי שנא יהודים והיתה לו הנאה מיוחדת בלעגו לתלמידים היהודיים בשל טעויות בשפה הפולנית, ונהג לחקות באורח לגלגני את מבטאם היהודי. בהפסקות היו התארגנות קבוצות של נערים פולניים מזה, ויהודים מזה, שהיו מתקוטטים זה עם זה. מאנטישמיות גסה סבלו במיוחד היהודים שבצבא הפולני. כשיהודי נקרא לשרות בצבא, והיה לא יוצלח בשם „אופרמה", היה לרוב קורבן ללעג ולהתעללות והיו מקרים של פגיעות פיזיות ונפשיות. מאידך גיסא, אירע, שבחורים יהודיים ובמיוחד אלה, שגוייסו לחיל הפרשים (קבלריה), הצטיינו בשרות הצבאי ואלו אף התגאו בכך. בבואם לגבוז'דזיץ לחופשה, היו אותם הבוחרים מתפארים במדיהם המצוחצחים. הוריהם גם הם היו מתגאים בבניהם המצליחים אבל, כאמור היו אלה בודדים. לרוב היתה לבחורים שלנו סלידה מהשרות הצבאי והם חפשו תמיד דרכים ואמצעים להתחמק ממנו. אחד האמצעים הבדוקים והמקובלים במזרח אירופה היה ה„פלאגען", כלומר סבל פיזי מרצון ומתוכנן. בתקופה מסויימת לפני מועד התייצבותם בפני ועדה רפואית צבאית, היו בחורי העיירה שומרים על „דיאטה" חמורה, מתעמלים, עורכים טיולים רוקדים בלילות ועושים רעש בעיירה. אמצעים אלה היו גורמים להם ירידה במשקל ולעתים אף מחלה. כחודשיים לפני מועד ההתייצבות בחודשי האביב, היתה אצלנו עונת ה„פלאגערס". ה„פטנט" של ה„פלאגען" היה ידוע לאנשי הועדה הרפואית וה„פלאגערס" גוייסו לפי הצורך, ולמחוסרי משקל העניקו דחייה לשנה. בשיטה זו חסלו הפולנים במשך הזמן את מעשי ה„פלאגען".

תאורה, מים והסקה

בגבוז'דזיץ לא היתה תאורה חשמלית ולא אינסטלצית מים. בערבים דלקו ברחובות מנורות נפט, ובמשך הזמן התקינו במרכז העיירה פנס גז, שהופעל ע"י סוללה. לשם תאורה ביתית השתמשו במנורות נפט ובנרות. להליכה ברחובות בערב השתמשו בפנסי כיס.

מים מתוקים שאבו מבארות עמוקות שנמצאו בכל רובע בעיירה ובסביבתה. להסקה השתמשו בעצים ובפחם. ההסקה היתה חיונית בדומה למזון, והיה צורך להכין בעוד מועד מלאי עצים ופחם לחורף.

החיים בעיירה היו חד־גוניים, במיוחד בערבי החורף, כשמזג האויר היה סוער. בערבים היו יושבים בבתים ומתחממים על יד התנורים, נכנסים שכנים, שותים תה, משחקים שח, דומינו וקלפים או מנהלים שיחות על נושאים שונים. רבים ניצלו את ערבי החורף לקריאה, ללימודים, לעבודות תפירה, סריגה וכו'.

כאשר מזג האויר היה נאה, היו בני הנוער מתאספים במעונותי־הם, שרים ורוקדים. חברי מפלגת ה„סתם" ציוניים, התכנסו במעון שלהם ה„פאריין" שהיה בו מקלט רדיו, שהופעל על ידי סוללות. זה היה מקלט הרדיו היחיד בעיירה שבו נהגו להאזין לחדשות ולתכ־ניות אחרות. הודות לרדיו באו ל„פאריין" מבקרים רבים, שישבו בו משך שעות ליד המקלט.

מועדון ה„פאריין" היה בביתם של משפחות נייברגר ורייטר, שברחוב הראשי ותמיד היה מואר בערבים.

גבוז'דזיץ היתה עיירה שקטה. החיים זרמו בה בשלווה ללא הפתעות. היו בה משפחות יהודיות גדולות והכל הכירו איש את רעהו.

מנהג מקובל היה להזמין למאורעות משפחתיים קרובים וידידים, וכל תושבי העיירה ידעו על המתרחש.

יהודי העיירה היו שומרי מוסר ורק בודדים סטו מחוקיו ומדרכיו. קשר חברתי הדוק היה קיים ביניהם, ורק במקרים בודדים פרצו מריבות. היחסים בין היהודים לנכרים היו טובים, על כל פנים מעל פני השטח. לפולנים קראו כאן „די פוליאקען" ולאוקראינים — „די גויים". הפולנים קראו ליהודים „ז'דז'י" והאוקראינים „ז'ידי".

בעיירה היתה תחנת משטרה, אשר שרתה גם את הסביבה. השוטרים היו עמוסי עבודה, במיוחד בימי הירידים, ואז נאלצו לטפל בשיכורים אוקראיניים ופולנים, שהתקוטטו ביניהם ובגנבים שנתפסו בקלקלתם, היו גם מקרים של התקוטטויות לרגל מסיבות משפחתיות אצל אוקראיניים ופולנים והמשטרה נאלצה להתערב. מקרה רצח קרה פעם בעיירה, כאשר באחד הלילות נורה למוות במרכז העיירה שוטר, שכל תושביה חבבו אותו. סיבת הרצח ושם הרוצח לא נודעו לציבור. בעיירה פעלו גם שוטרי חרש, אשר הסתננו לארגונים פוליטיים וגוייסו מלשינים, שבעזרתם הצליחו לתפוס בעיקר קומוניסטים פעילים. נערכו להם משפטים ופסקי הדין היו קשים. לעתים נעצרו חשודים בפעילות קומוניסטית, שנשלחו ללא משפט למחנה ריכוז ברזה — קרטוסקה. בין האסירים הקומוניסטיים בבתי הסוהר ובמחנה ריכוז נמצאו גם כמה צעירים יהודיים.

בדומה לישובים יהודיים אחרים, היה ההווי היהודי בעיירה מעניין ומגוון. ההכנות לשבת נמשכו לכאורה כל ששת ימי החול. התכונה לקראת החגים החלה מספר שבועות לפני בואם ואילו ההכנות לחג הפסח התחילו אחרי חג השבועות. כמעט בכל בית ישראל בעיירה אפו ביום ששי בבוקר השכם ובערבי חג דברי מאפה לשבת, לחג ולכל השבוע. עקרות הבית היטיבו לדעת את מלאכת האפיה והיו ביניהן מומחיות, שדברי המאפה שלהן היו טעימים ובעלי מוניטין. המאפה המסורתי היה ה„מנדבורטשניק" כלומר, פשטידה עשויה תפוחי אדמה מרוסקים בתוספת קמח, ביצים ושמן. ה„מנדבורטשניק" היה טעים ביותר בהיותו טרי, ונאכל עם חלב קר. מקובלת היתה גם אפיית „מאלאי", גם היא פשטידה אפויה מקמח תירס. אפו „פלאַמפלעצ־ליך", שהן פיתות שנאכלו טריות מרוחות בחמאה. אפו חלות קלועות עשויות מקמח לבן משובח, לשבת ולחגים, וחלות מיוחדות גדולות לפורים. גם עוגיות ולעתים שטרודל ופלודן משובחים ולחם עשוי קמח דגן לימות השבוע. רק בודדים הפסיקו את מסורת האפייה הביתית והחלו לקנות דברי מאפה במאפייה. כתום עבודת האפייה בימי שישי וערבי חג, היתה מתחילה עבודת עשיית דברי מאכל שונים, וגם הכנת (בערבי שבת) ה„טשולנט" המסורתי. בשעות הצהרים בהן מסתיימות כל מלאכות האפייה והבישול, היו מתחילים לעסוק בנקיון הבית, ולמעשה השלמה לנקיון, שנעשה במשך השבוע. יש לציין, כי לרוב שמרו על הנקיון בכל בית ישראל בעיירה.

לאחר ארוחת צהרים דלה, במטרה לשמור על תיאבון לקראת ארוחת ליל שבת, היו לובשים בגדי שבת ומקבלים את פני השבת או החג לפי המסורת, כדת וכדין. המאכלים בשבת היו כמובן מסורתיים גם הם, ואע"פ שלא היו בהם שנויים, התגעגע אליהם כל אחד. תבשיל מקומי מיוחד היה „קאלעכיקע" — כדורי בשר מעורבים בלחם, שהיו טעימים מאוד, כאשר נאכלו עם „מנדבורטשניק" או חלה. המאכלים בחגים היו אף הם מיוחדים: דברי חלב בחג השבועות ומאכלים מתוקים בראש השנה ובחג הסוכות.

לקראת חג הפסח היתה תכונה מיוחדת, שהתחילה אחרי חג השבועות. עם פתיחת עונת פרי הויינשל, היתה מתחילה התכונה לעשיית יין „כשר לפסח". אחרי חנוכה היו קונים עופות ובעיקר אווזים, שפטמו כדי שישמינו, קנו תפוחי־אדמה ואחדים היו מכינים קמח שמור למצות. כמו כן היו קונים כלי מטבח, תופרים וקונים בגדים חדשים, נעליים וכו' — כל זה לכבוד חג הפסח. מיד אחרי פורים, היו עושים שיפוצים בבתים; סיוד הקירות, קרצוף הרצפות,

איוורור בגדים וכלי מיטה, כביסה ונקיון יסודי. לבסוף היה מגיע זמן אפיית המצות. לאחדים מבני העיירה שמש עיסוק זה כחלק מפרנסתם. אפיית מצות היתה טכס מיוחד במינו. השיפוצים במקומות האפייה וכמובן הכשרת התנורים נעשו בהשגחת הרב. לכל משפחה היה מקום קבוע לאפיית המצות. אלה שלא הכינו בעצמם קמח שמור, היו קונים קמח לבן „כשר לפסח" וכמות הקמח נקבעה לפי גודל המשפחה. עקרות הבית היו באות לרוב עם ילדיהן, ובזמן שנקבע להן, כשהביאו אתן את הקמח. במקום האפייה היו עומדים מוכנים האופים, והלקוחות עם מכריהם, שעזרו להם. בשעת אפיית המצות היו עקרות הבית נפגשות עם קרובות, ידידות ומכרות, משוחחות ביניהן ובצאתן איחלו זו לזו איחולים, ומשאלתן היתה להפגש שוב בזמן אפיית המצות בשנה הבאה.

עבודת הנקיון לחג הפסח נעשתה ממש בקנאות, והכל היה מבריק לקראת החג. כל העיירה היתה לובשת חג. היו עורכים שני לילות סדר כהלכה, בכשרות ובחגיגיות, „כמו שכתוב". בלילות הסדר היה מעמד אחיד ליהודי העיירה מבחינה חברתית וכלכלית. כנהוג בעיירה קטנה לא חסרו גם מעשי קונדס, ומעשה שהיה כך היה: בליל סדר אחד, כאשר אשתו של סנקלה הנגר מילאה את הכוסות ביין, וכוס גדולה מלאה עבור אליהו הנביא. כאשר נפתחה הדלת לקראתו — הופיעה דמות עטופה לבוש לבן, שהסתלקה בדממה חיש מהר. בני הבית הוכו בהלם. בעלת הבית התעלפה ויתר בני הבית צעקו בהיסטריה. לאחר המעשה התברר, שנס לא היה כאן, כי בין השכנים נחמן ברגמן, וסני לטנר (סנקלה) הנגר פרצה מריבה. מספר ימים לפני החג הראשון החליט נחמן „לסדר" את שכנו, לבש כתונת לבנה גדולה וחבש כובע לבן, המתין על יד הדלת של דירת סנקלה ל„כוס שלישית" והתוצאה הידועה הפכה לפולקלור מקומי.

לכל חג היה צביון דתי מסורתי משלו. חגים מסורתיים הקשורים בעונות השנה וכמובן בטבע היו: פסח, ל"ג בעומר, שבועות וסוכות. חג דתי־עממי היה שמחת־תורה. חגים של נסים וגבורה היו: חנוכה ופורים, וחגים אחרים של חשבון הנפש: הימים הנוראים, ראש השנה ויום הכפורים.

לכל החגים האלה וכמובן לשבתות, הקדישה יהדות גבוז'דזיץ תשומת לב מרובה והתייחסה אליהם ביראת כבוד. בחודש אלול נהגו ללכת או לנסוע לקבר האבות, שם היו מדליקים נרות על המצבות ומבקשים מהנפטרים רחמים, שישתדלו במרומים למען החיים. בלילות היו נאמרות סליחות בבתי כנסת ובצבור. בעלי תפילה, בעלי תקיעה

ובעלי קריאה היו מתאמנים כל אחד לפי כשרונו וטעמו, כדי שהופעתם בימים הנוראים בבתי כנסת תהיה יפה למקום ולציבור כאחד.

לפני יום הכפורים, נהגו בעיירה לקיים את מסורת „הכפרות" — כופר נפש לפני יום הדין. הכפרות — העופות נשחטו ונאכלו בסעודות שלפני הצום ולאחריו. לפני תפילת כל נדרי, היה אחד מכל משפחה מביא שני נרות גדולים, ומדליק אותם בחדרונים מיוחדים או בפרוזדורים. ריח הנרות המרובים הורגש היטב וגרם לכאב ראש ולעתים להקאה.

בשעת קריאת התורה בשבתות ובמיוחד בחגים, היו מרימים תרומות לבדק בתי הכנסת ולאחזקתם, ולקרן הקיימת.

בשבתות ובחגים פרט לימים הנוראים היו עורכים ביקורים משפחתיים, במיוחד היה נהוג לערוך ביקורים אלה (לפי הודעה מראש) בחג הפסח וביום שמחת־תורה. המארחות, עקרות בית ידוענות, היו מכבדות את האורחים, שהיו לרוב קרובי משפחה, במאכלים משובחים, אשר הוכנו לפי מיטב אמנות האפייה והבישול המקומי. לקראת פורים הן אפו חלות גדולות ומשובחות בשביל ראש המשפחה והבנים. נוסף לחלות היו אופים אוזני המן ועוגות צמוקים, והטובות ביותר בין העוגות היו ה„פלודן". חלק מהן היה נשמר לערב פסח לסיום אכילת החמץ.

בפורים נהגו להתחפש. ילדים ומבוגרים היו מתחפשים לכל מיני דמויות, מבקרים בבתים ואוספים כספים לעניים. לפנות ערב היו שולחים לקרובים משלוח מנות, שהיה מעורב לרוב מדברי מאפה ביתיים. בערב היתה כל משפחה יהודית סועדת בחגיגיות את סעודת הפורים.

יהודי העיירה כבדו כאמור את השבתות והחגים ואף אחד מבין הצעירים החופשיים לא העז לחלל את השבת או את החג בפרהסיה. כל המבוגרים היו מקיימים את התעניות של ימי הצום המסורתיים. במרוצת הזמן נהגו הצעירים לצום רק ביום התשעה באב וביום הכפורים. רק בודדים הפסיקו לצום כליל, אולם אף אחד לא העז לאכול בפרהסיה בשני ימי צום אלה. בבתי הכנסת היה מנהג לזרוק פריקודים בתשעה באב, ולרוב היו עושים זאת ילדים, שהיו נהנים הנאה רבה כאשר היו מצליחים לפגוע בזקנו של יהודי וגורמים לו טרדה בהוצאת הקוצים מזקנו.

כמו כן נהגו לקשור את הציציות של הטליתות בין שני מתפללים והילדים היו צוהלים בראותם את מאמצי המתפללים להתיר את הקשרים.

אחרי שבת וחג היו באים ימים אפורים. אצל המבוגרים תמיד היתה קיימת בעיית הפרנסה ותו לא. לעומת זאת הנוער לא מצא ברובו את מקומו ולא ידע מה לעשות. בודדים זכו ללמוד בבתי ספר תיכוניים והצליחו לעמוד בבחינת הבגרות ולהשיג את התואר הנכסף, באותה תקופה „מטורנט" (מטוזיסטה) : בוגר תיכון.

אחדים מבין המטורנטים זכו ללמוד בבית ספר גבוה וכמעט כולם השתלמו בחוץ־לארץ. שניים מהסטודנטים שגמרו את חוק לימודיהם לפני פרוץ המלחמה היו : שמואל גוטליב שלמד רבנות בוורשה, ואליעזר גרינברג שלמד רפואה באיטליה. שני סטודנטים אחרים — עזרא ראוך ויוסף שטראוס חזרו בשנת 1939 מחו"ל לגבוז־דזיץ לחופשת קיץ ונשארו תקועים עקב פרוץ המלחמה — כל ארבעתם ניספו בשואה. מעטים מבני הנוער למדו ועסקו במקצועות מסורתיים : חייטות, תפירה, סריגה, ספרות, סנדלרות וכו"ב. מעטים עסקו במסחר כעוזרים להוריהם ואחדים נעשו סוחרים עצמאיים. אגב, כדאי להקדיש כמה שורות לשמואל גוטליב שהיה טיפוס מעניין. בילדותו הצטיין שמואל בלימוד תורה והמשיך ללמוד תלמוד אצל סבו ר' יעקב, שהיה ידוע כלמדן חריף. כאשר התבגר שמואל, למד בעצמו הנהלת חשבונות והתחיל להתעניין בספרות יפה ובספרות פוליטית. הוא הרבה לקרוא ספרות סוציאליסטית והושפע מהאידיאולוגיה הקומוניסטית ומבניית הסוציאליזם בברית־המועצות. למרות השקפתו המשיך לבקר בשבתות ובחגים בבית הכנסת, כדי לצאת ידי חובה כלפי הוריו וסבו. היה כהן, וכמקובל בעת ברכת כהנים עלה גם הוא לדוכן לברך את הציבור. בעניין זה העיר לו פעם צויקל לגשטיין : „שמואל, אל נא תברך למען המהפכה הסוציאליסטית".

שמואל החליט לרכוש השכלה פורמאלית ויהי מה. הוא וחברו להשקפה — אשר פישמן התקשרו עם גימנסיה גרמנית בבילסק שבשלזיה הפולנית והתכוונו לבחינות. הם באו לבילסק, עמדו בבחינות ונתקבלו לכיתה הששית בגימנסיה הגרמנית. אשר פישמן הפסיק את לימודיו לפני בחינת הבגרות, ואילו שמואל גוטליב המשיך, עמד בבחינות הבגרות והמשיך באוניברסיטת ורשה בתיאולוגיה יהודית, והוכתר בתואר רב.

אחדים מבני הנוער היגרו לארצות אמריקה הצפונית והדרומית, לאוסטרליה, למערב אירופה ואחדים לערים הגדולות שבפולין.

רובו של הנוער היהודי שאף לעלות לארץ ישראל. מעטים עברו את ההכשרה הנדרשת, כדי להיות מועמדים לעליה. בודדים קבלו סרטיפיקטים ועלו עליה ליגלית, אחדים מבני הנוער עלו ללא הכשרה בעליה ב' הבלתי ליגאלית.

עם פרוץ המלחמה

בשנים 1938—1939 היו החיים בעיירה רדומים. היהודים עדיין שמחו בשבתות ובשמחות והתאבלו על הנפטרים. התאוששו מאבלם והמשיכו בעיסוקיהם או במלאכתם, אך שרר מין שקט מוזר והרגשת אי בטחון, מין שלווה לא טבעית ופחד שלפני הסערה — והסיבות למצב זה היו רבות. עקב הגבלה נוספת על העליה לארץ ישראל, עם פרסום „הספר הלבן" הבריטי והתפשטות האוירה המלחמתית, השתררה תדהמה כללית עקב החוזה הגרמני־סובייטי המוזר, ולבסוף ארעה ההתפוצצות. בוקר יום ששי האחד בספטמבר 1939 פרצה המלחמה: גרמניה הנאצית התנפלה על פולין.

ההתנפלות הגרמנית על פולין, הפחידה את יהודי העיירה ובמיוחד את המשפחות של המגויסים בצבא. כולם עקבו בדאגה רבה אחרי מהלך המלחמה וראו את המפלה המהירה של הצבא הפולני. העיירה קלטה מספר קטן של פליטים, שברחו ממרכז פולין. בכבישי העיירה נראו שיירות מכוניות ובהן אנשי צבא ואזרחים פולניים הבורחים לרומניה. פחד אחז את תושבי העיירה מפני כיבוש גרמני. המקור היחיד לידיעות על הנעשה בפולין ובעולם, היה מכשיר הרדיו היחיד בעיירה ב„פאריין" של ה„סתם" ציונים, שבביתם של נייברגר־רייטר. ממנו נודע על הכרזת המלחמה של אנגליה וצרפת על גרמניה והכל היו בטוחים, שהגיע הקץ למשטר השטני ולמיליטריזם הגרמני עברו כשבועיים והתושבים נוכחו לדעת כי שתי המעצמות אנגליה וצרפת התחילו רק להתארגן לקראת המלחמה ובינתיים הובס הצבא הפולני והתמוטט כליל, ואילו הכיבוש הגרמני החל להתפשט.

באותה תקופה נשמעו ידיעות מוזרות ממוסקבה, ובעקבותיהן שידורים מתחנת הרדיו בקיוב בשפה האוקראינית המובנת לאנשי העיירה. ניתנו בהן הוראות לצבא האדום לחצות את הגבול ב־17 בספטמבר ולנוע למערב אוקראינה ולמערב בילורוסיה (מזרח פולין), כדי לשחרר את האחים והאחיות משלטון הפומישטשיקים והפנים הפולנים (מבעלי האחוזות והאדונים). לאחר מכן הופצו ידיעות על קבלת פנים נלהבת לצבא האדום בערים ובכפרים של מזרח פולין לשעבר.

הצבא האדום בעיירה

כעבור ימים ספורים של היעדר רשות שלטת, של אי בטחון ואי וודאות, הגיעו לעיירה פלוגות ראשונות של הצבא האדום בטנקים ובמכוניות ונתקבלו בהתלהבות רבה על ידי האוכלוסיה היהודית

ועל ידי מעטים מבין האוכלוסיה האוקראינית. נערכו שיחות ידידו־תיות בין הקצינים והחיילים הסובייטיים, וביניהם יהודים, לבין יהודי גבוז'דזיץ, על החיים בברית המועצות. הסובייטים ענו ברצון על שאלות וספרו על השפע בארצם ו„אין מה לדאוג", וכן שתהיה תעסוקה ופרנסה לכל... כפי שהתברר לאחר מכן, הדריכו את חיילי השחרור לספר ולענות על ה„שפע", התנהגותם של הקצינים והחיילים הסו־בייטיים עוררה חשדות, כאשר אלה התנפלו על חנויות הלבשה והנעלה, דברי טכסטיל, עור, מזון ובמיוחד שעונים. בדרך כלל קנו מכל הבא ליד וגם שילמו כל מחיר. בהתחלה שמחו סוחרי העיירה שהיו מצפים לקונים, שחסרונם היה ניכר בתקופת השלטון הפולני, ושמחו עתה כאשר הגיעה תקופה של שגשוג כלכלי, אך כאשר נוכחו לדעת, כי לפתע נשארו ללא סחורות ובכסף בערך ירוד, היה כבר מאוחר. הזאבים הסוביטיים טרפו כמעט הכל, והסוחרים הצליחו להחביא רק חלק קטן מסחורותיהם. אף על פי שהבינו כבר שהמצב הכלכלי יחמיר, היתה העיירה עליזה. התרחשויות אלה אירעו בעשרת ימי התשובה וביום הכפורים, כאשר חיל השריון הסובייטי המשיך לעבור מהורודנקה דרך גבוז'דזיץ לקולומיה.

בהפסקות שבין התפילות היו המתפללים יוצאים מבית הכנסת הגדול ומסתכלים על הטנקים הנעים ובחיילים המחייכים ומנפנפים להם בידיהם ומברכים אותם.

אדמיניסטרציה סובייטית

בעקבות הצבא האדום, הופיעה האדמיניסטרציה הסובייטית ועמה המשטרה החשאית וקציני המליציה. הפעולה הראשונה שלהם היתה לכידת קצינים ופליטים פולניים, שהיו בדרך לרומניה, ולאחר תפיסתם הובילו אותם במכוניות משא אל מחוץ לעיירה, כנראה לקולומיה ומשם מזרחה. אז עלו על פני השטח בעיירה יהודים קומו־ניסטיים פעילים לשעבר ותומכיהם, וביניהם הצעירים: מנדל שלם חייט, משה קורן, בנו של הניך בעל חנות גדולה לסחורות ברזל, מנדל צומר ואחרים, שביניהם היו מנדל שלם ומשה קורן, אסירים קומוניסטיים לשעבר.

מנדל שלם התמנה לראש העיירה, מנדל צומר לסגנו ומשה קורן קבל את משרת המזכיר של ראש העיר. כעבור זמן מה, סולק משה קורן ממשרתו בגלל מוצאו ה„בורגני" עזב את העיירה ונעלם. כמו כן סולק מנדל צומר ממשרתו, לעומתם המשיך מנדל שלם הפרולטרי להחזיק במשרתו עד פרוץ המלחמה הגרמנו־רוסית. בשיתוף פעולה

עם חלק מהאוכלוסיה היהודית, ארגנה האדמיניסטרציה הסובייטית וביססה את שלטונה בעיירה ובעזרת פעילים קומוניסטיים, פסאדו קומוניסטים ונציונאליסטים אוקראינים, ארגנו את האדמיניסטרציה בכפרים שבסביבה. ברם, התעמולה הסובייטית היכתה שורשים בגבוז'י־דזיץ ובני נוער, שהיו מאוכזבים מהשלטון הפולני, מצאו פורקן בפעילות חדשה וראו את עתידם בלימודים, בעבודה קונסטרוקטיבית וביוזמה.

בינתיים חזתה האוכלוסיה היהודית בסרטים תעמולתיים ושמעה הרצאות של אנשי צבא ושל אזרחים סובייטיים על תולדות מהפכת־אוקטובר, על גבורת הצבא האדום ועמי ברית־המועצות, כשכל הרצאה הסתיימה בפסוקי־תהילה לצבא־האדם־המשחרר ובמיוחד למנהיג העמים, סטלין הגדול וכו' וכו'. אורגנו נשפי ריקוד עם חיילים ואזרחים סובייטיים והורגשה התידדות בין אנשי המקום והאורחים או המתיישבים החדשים.

כשעברו ימי השכרון, התעוררו למציאות קשה. עדיין חסרו מקומות עבודה והחנויות היו ריקות. הסוחרים החזיקו הרבה שטרות כסף סובייטי במקום סחורה, ולשאר האוכלוסיה לא נשאר לא כסף ולא מצרכים. הכסף הפולני היה עובר לסוחר — זלוטי כנגד רובל, אבל ערך הקניה של מטבעות אלה, היה קטן מאוד. התארגן שוק שחור בבגדים, נעליים, מצרכים שונים ובחומרים להסקה. הספקת מצרכי מזון חיוניים לחנויות היתה למטה מהביקוש ונוצרו תורים ארוכים לפני החנויות.

לעומת המחסור במצרכי מזון ובבגדים, העניק המשטר הסובייטי לאוכלוסיה המשוחררת זכות בחירה — מין „פלביסציט". הברירה היתה לקבל אזרחות סובייטית ולהצטרף למשפחת העמים בברית המועצות, או לא לקבלה. הדמוקרטיה המוזרה דאגה כמובן לזכות בנצחון — קצת פחות מ־100% — לטובת המשטר הסובייטי, וכן נעשו אזרחים סובייטיים מלאי זכויות לפי הקונסטיטוציה הסטליניס־טית „הכי דמוקרטית" בעולם. חלקו פספורטים סובייטיים (תעודות זהות) לאזרחים החדשים ונוצרו זכויות וחובות אזרחיות חדשות. התועמלנים הסבירו מה גדול מזלם של תושבי מערב אוקראינה ומערב בילורוסיה, שזכו באזרחות הסובייטית הנשגבת בקלות יתירה — ואילו תושבי ברית המועצות שילמו בעדה מחיר של מיליוני קורבנות.

החלה הסוביטיזיציה החוקית: הלאמת רכוש, רפורמה אגררית, ארגון קואופרטיבים, צרכניות, ייסוד סובחוזים (חוות חקלאיות ממשל־

תיות) וייסוד קולחוזים. נעצרו בעלי אחוזות וראשי המשטר הפולני, והעבירו אותם למזרח.

האדמיניסטרציה הסובייטית העתיקה את שיטות הארגון מברית־המועצות לשטחים הכבושים ועל ידי כך השיגה דווקא את ההיפך ממה שחשבה להשיג.

מאחר שהשלטון הסובייטי גרם ירידה ברמת החיים של רוב האוכלוסיה, השפיעו כל הגורמים האלה על יצירת אווירה עויינת לשלטון בקרב האוכלוסיה המקומית. תושבי גבוז'דזיץ „למדו" בתקופה זו, איך מארגנים אסיפות עם, שנסתיימו במחיאות כפיים ובהרמת ידיים לאישור החלטות, שנקבעו מראש, שכאילו ביטאו תמיכה בלתי מסוייגת במדיניות הגאונית של המשטר הסובייטי ובמנהיג הדגול סטלין. לצד הצללים המרובים, שהטיל המשטר הסובייטי בעיירה, היו גם אורות; הלימודים היו ללא תשלום ולכל, הכל נהנו מטיפול רפואי ממלכתי חינם ונוצרו מקומות עבודה חדשים, אם כי השכר הניתן תמורת העבודה, הספיק בקושי לקיום.

החיים בעיירה היו קשים וגם משעממים. העיתונות הדלה המודפסת מ„טעם" ושידורי הרדיו המונוטוניים, אך הגבירו את השעמום.

מעטים מבני הנוער, שקשה היה להם להסתגל לתנאים, ששררו בעיירה, עברו למקומות אחרים (בשטחי פולין לשעבר), ואילו שתיים הצליחו לצאת לארץ ישראל: מלכה שיקלר ובוסיה שרייר, אשר עוד לפני הכיבוש נישאו לאזרחי ארץ ישראל והפכו לנתינות פלסטיניות.

באין ברירה נאלצה האוכלוסיה להסתגל לתנאים המוזרים, שנוצרו, שהיו קשים.

עשרות מבני הנוער היהודי מצאו את מקומם במשטר החדש. הם הושפעו מהאידיאולוגיה המתקדמת, הצטרפו לקומסומול ואף למדו בו על בוריה את הקונסטיטוציה הסטלניסטית. בתקופת השלטון הסובייטי בגבוז'דזיץ והסביבה, שארכה למעלה מ־20 חודשים, מסוף ספטמבר 1939 עד יוני 1941, התבסס שלטון זה מבחינה שטחית בלבד. רובה של האוכלוסיה היהודית התייחס למשטר זה ספק בפחד, ספק בנאמנות, מכיוון שמנע כיבוש גרמני, אך ללא ספק, רוב האוכראינים הפולנים והיהודים שנאו בדרך כלל את הסובייטים ומשטרם.

ברחוב היהודי חלו שינויים לרעה. נעלמו החנויות הרבות, שהיו מלאות סחורות, ובמקומן הוקמו צרכניות עלובות, אשר לרוב היו ריקות מסחורה. כאשר הגיעו מצרכים, נוצרו תורים ארוכים לחלוקתם. לעתים נתן ראש העיירה מנדל שלם הוראות למכור מצרכים מחוץ

לתור ל„חברים", שבאו בהמוניהם מהסביבה.

פה ושם התנהל בעיירה מסחר של שוק שחור, אבל רק למעטים היו האמצעים לקנות מצרכים אלה במחירים גבוהים של „שוק" זה.

המסורת היהודית נפגעה קשות. חלול שבת וחג בפרהסיה הפך לשגרה. אף על פי כן, שמרו רובם של המבוגרים על מסורת האבות.

בעיירה היו התקשריות בין־זוגיות, שגרמו לגידול הילודה, לעומת ריבוי התמותה מבין הקשישים.

תקופת השלטון הסובייטי בגבוז'דזיץ והסביבה היתה אמנם קצרה אך גורלית. יהודי העיירה קיוו שהתקופה הקשה של המשטר הסובייטי תחלוף כשגרמניה תנחל מפלת בזק ויתכן שהיהודים יהיו אז חופשיים לגורלם.

הדעה הכללית שרווחה בין יהודי גבוז'דזיץ (להוציא בודדים) היתה, שהשלטון הסובייטי הוא בניגוד מוחלט למה שציפו ממנו ומכאן הסיבה הגורלית — הטראגית ביותר לכך, שלא התכוננו לבריחה המונית לברית המועצות, מיד עם פרוץ המלחמה (גרמני־רוסית).

ב־22 ביוני 1941 לפנות בוקר הסתערו הגרמנים על ברית המועצות וכך פרצה המלחמה האכזרית ביותר שידעה ההיסטוריה. יהודי גבוז'דזיץ נבהלו, ועמדו חסרי אונים.

במשך יומיים־שלושה היה נדמה, כי יתכן שהצבא האדום יתאושש, יתארגן מחדש ויעבור להתקפת נגד. כך, שהעיירה וסביבתה ישארו מרוחקים מאזור הקרבות. אך לצערנו, המציאות היתה אחרת — היתה נסיגה מבוהלת של הצבא האדום יחד עם האדמיניסטרציה הסובייטית, שהסתלקה גם היא עם כמה משתפי פעולה מקומיים. כך בגדו השלטונות הסובייטיים באוכלוסיה היהודית הבלתי מוגנת, אוכלוסיה שקיבלה אותם בסתיו 1939 בזרועות פתוחות, ועזרה באירגון האדמיניסטרציה שלהם. ברשות הסובייטים היו אמצעי התחבורה וההגנה העצמית. הם אפילו לא ניסו לעודד את היהודים לברוח ופעלו בסתר, כאשר ברחו באישון לילה והשאירו את האוכלוסיה היהודית נתונה לחסדיהם של רוצחים אוקראיניים, שרק ציפו לבואם של רבי הטבחים הגרמניים.

ליהודים שלנו נשאר טעם מר מהשלטון הסובייטי, וזקני העיירה זכרו את צרות הפנוי, האבוקואציה — בימי מלחמת העולם הראשונה. ובכן, מה לעשות, האם להסתכן בבריחה, אם ברכב ואם ברגל, כשבדרכים שרצו כבר הבריונים האוקראיניים? האם יש בכלל סיכוי במצב שנוצר להגיע לברית המועצות? ואם כן, מה צפוי שם? האם להישאר במשטר כיבוש גרמני ושלטון אוקראיני מקומי? הדילמה היתה

נוראה. הגרמנים הגבירו את ההפצצות, הקלגסים המשוריינים התקדמו במהירות, ובשיטת הלחימה שלהם ניתקו אזורים שלמים.

הדעה הכללית היתה לבחור מתוך שתי הברירות האכזריות בדרך הקלה לכאורה לפי שעה, כלומר, להשאר ולבטוח בגורל, יקרה מה שיקרה, ובמקרה הגרוע ביותר, לפחות למות בבית.

כך הוחמצה ההזדמנות האחרונה להימלט מידי הרוצחים הגרמניים ועוזריהם. רק מעטים ברחו מגבוז'דזיך. בודדים הגיעו בבריחתם לברית המועצות הרוב נתקע בדרך וחזר לעיירה. היו כאלה, שכותרו ע"י הצבא הגרמני, והוחזרו לגבוז'דזיך. לאחר נסיגת הצבא האדום השתרר פחד, מפני האוקראינים המקומיים, ופחד מפני הגרמנים המתקרבים.

המתח הכבד ירד במקצת, וקרן אור קטנה של תקוה נראתה באופק, כאשר בראשית יולי 1941 נכבשה גבוז'דזיך על ידי יחידה צבאית הונגרית. השלטון הצבאי היה אמנם בידי ההונגרים, אך האדמיניסטרציה היתה בידי האוקראינים הלאומניים. לראש העיירה נתמנה אוקראיני הידוע לשמצה — טקצ'וק. קצינים הונגריים החרימו דירות נוחות אצל היהודים. דבר זה התפרש כסימן שכוונתם להשאר בעיירה, והדעה היתה, שייתכן שההונגרים לא יאפשרו לאוקראינים לרצוח יהודים. אבל, האוקראינים החלו לשלוט, עצרו יהודים, שהחזיקו קודם לכן במשרות אצל הסובייטים, היכו אותם, ואיימו לרצחם, אבל בעזרת הקצונה ההונגרית, שוחררו כעבור זמן קצר.

האוכלוסיה היהודית עסקה רק בחיפוש אחר מזון, ונמנעה ככל האפשר מלהסתובב ולהיראות בחוץ. פרט לבודדים — לרופאים, מרפא שיניים וכמה חייטים וסנדלרים, לא היתה תעסוקה. הופסקו הלימודים במוסדות חינוך יהודיים והופסקו פעולות תרבותיות והתפילות בצבור. החיים הכלכליים בעיירה כמעט שותקו. חוסלו הצרכניות, החנויות שנשארו לפליטה מהשלטון הסובייטי, והופיע כסף (זלוטי) חדש, אך לא רכשו אמון לכסף זה ואף לא למטבע הישן. מצרכי מזון ניתן היה להשיג אצל האכרים תמורת בגדים, דברי ערך, תכשיטים או תמורת דולרים. החיים בעיירה היו קשים מאוד, שרר אי בטחון מוחלט, ומי יודע מה ילד יום? קיץ 1941, הקיץ האחרון, שבו עוד היה ניתן ליהודי גבוז'דזיך לנשום אויר צח, לאכול פירות מהעצים שלהם וירקות מגינותיהם (או להשיג מצרכים אלה אצל קרובים וידידים), לגור בדירותיהם ולישון — אם כי תוך פחד — במיטותיהם. היתה עוד אפשרות לערוך טיולים קצרים, לבקר את הסבתות והסבים עם הנכדים, ולאמהות — לטייל עם הילדים ולהתחמם בשמש הקייצית. הירק

בסביבה והאויר הצח השכיחו מעט את המצב העגום.

בלב היהודים התעוררה תקוה, שאולי אמריקה תצטרף למלחמה בימים הקרובים לצד אנגליה ורוסיה נגד גרמניה, והמלחמה תסתיים עוד הקיץ במפלתה של גרמניה. בינתיים שורר קיץ ובעונה זו אפשר להחזיק מעמד.

בינתיים היו העיניים מופנות לבית הועד היהודי, שאורגן על ידי השלטון, וניצב במרכז העיירה. לפי פקודת האוקראינים ובאמצעות הועד היהודי, התייצבו גברים יהודיים לעבודת נקיון בעיירה בדירות של הקצונה ההונגרית. עבודת הנקיון בעיירה היתה מלווה מכות מצד המשגיחים האוקראיניים.

ביום בהיר באוגוסט 1941, ניתנה פקודה על ידי השלטון האוקראיני לכל יהודי העיירה מגיל 17 ומעלה, להתייצב עם מכשירים לעבודת אדמה. הפקודה המלווה אזהרה, שמי שלא יופיע דינו מיתה ויהרג ביריה. היהודים התיצבו במועד ובמקום שנקבע והובלו ע"י אוקראינים מזוינים אל מחוץ לקולצקובצה (ע"י גבוז'דזיץ), למקום שבו היה קודם לכן שדה תעופה סובייטי.

היהודים נצטוו לחפור ולהוציא מוקשים שהוטמנו באדמה. התכנית האוקראינית היתה להרוג את היהודים ביריות בתום עבודת הוצאת המוקשים. בעיירה נודע על המזימה הרצחנית האוקראינית, ונשים התארגנו במהירות, והתאספו על ידי בית באומולד, מקום מגוריו של המושל הצבאי ההונגרי. הלה קיבל את המשלחת לראיון ושמע על המזימה הנוראה, וקבל גם כופר נפש. הוא פעל מיד לביטול הגזירה, וכך סוכל הרצח ההמוני. רק לאחר מכן התברר שהמיועדים להירצח לא ידעו כלל מה היה צפוי להם.

הפעם אמנם לא בוצע הרצח ההמוני של גברים יהודים בגבוז'דזיץ, אבל התקרבה הטרגדיה האיומה.

הקיץ של שנת 1941 עבר ובפעם האחרונה התפללו יהודי העיירה בימים הנוראים, רובם ביחידות. בעצב רב ובבכי מר, קראו במחזוריהם את תפילת „ונתנה תוקף", „מי יחיה ומי ימות".

הסתיו החל, הקציר בשדות נסתיים והעלים נשרו מהעצים. עננים שחורים הופיעו במרומים והסתירו את קרני השמש. להקות צפורים נראו באויר ועפו בשמי האפורים והעצובים. גשמים התחילו לרדת ורוחות סתיו החלו לנשוב, האדמה השחורה נהפכה לבוץ, ויהודי העיירה שקעו עמוק בו והיו במיצר ללא מוצא.

הרוצחים הגרמניים במדים, הופיעו בעיירה. הם הגיעו וההונגרים הסתלקו. החלה האכזריות שבשיתוף פעולה השטנית בין הגרמנים

והאוקראינים. בחלק המרכזי והמזרחי של העיירה הוקם גיטו. באחד מימי נובמבר 1941, נצטוו יהודי העיירה תוך שעות ספורות להתרכז בגיטו.

הצער העמוק על אובדן רבים אינו משקיט את הכאב האיום על אובדן הקרובים ביותר. תהינה מלים אלה נר תמיד לזכרון משפחתי היקרה.

סוף דבר

על תקופת השואה של יהודי גבוז'דזיץ והסביבה רשמו וספרו עדים בודדים מהמעטים שנשארו לפליטה. את עדותם פרסמנו בספר זה.

השואה של העיירה נמשכה חמישה חודשים וחורבן נורא זה התרחש בשני שלבים: הראשון — ששה ימים אחרי פסח כ"ז בניסן תש"ב (אפריל 1942) והנרצחים הובאו לקבורה בקברי אחים בבית הקברות שעל יד גבוז'דזיץ. השלב השני והסופי של החורבן היה — שבוע לפני ראש השנה תש"ג — גירוש שני של יהודי גבוז'דזיץ לקולומיה ומשם דפורטציה — הגלייה למחנה המוות בלזיץ. על יהודים אלה ידוע רק הסוף האיום — הם אינם. לא ידוע, מי מהם מת מוות „טבעי" בקרונות הצפופים, ומי הגיע לתחנה הסופית — בבלזיץ.

הטרגדיה היא גם בכך, שלא נשאר עד חי ממחנה המוות בלזיץ, שיספר את מה שקרה.

החיים הבונים של יהודי גבוז'דזיץ נמשכו כ־300 שנה ואילו החורבן נמשך פחות מחצי שנה.

השאלה הטרגית הראשונה היא: איך קרה, שמיהודי גבוז'דזיץ שחיו במשטר הכיבוש הגרמני ניצלו רק בודדים — כאחוז אחד, לעומת שלושה אחוזים שהיה הממוצע של ניצולי יהדות פולין. התשובה היא טרגית. באיזורים רבים בפולין איפשר השטח הטופוגרפי בריחה או יצירת מחבואים טבעיים. באיזורים אלה ובמיוחד ביערות גדולים, התארגנו פרטיזנים, אשר לרוב היו שונאי ישראל, אבל היו גם פרטיזנים ליברליים, שקבלו לשורותיהם יהודים ובערים הגדולות היתה מחתרת, אשר הוציאה תעודות „אריות" ליהודים. רבים מיהודי פולין נשלחו למחנות עבודה ומוות. העבודה איפשרה למעטים לעבור את הגיהנום.

תנאים אוביקטיבים אלה לא היו קיימים בסביבה שלנו, ולא במחנה המוות בלזיץ, שיהודי גבוז'דזיץ נשלחו אליו.

השאלה הטרגית השניה היא: מדוע כה מעטים מספרם של יהודי

גבוז'דזיץ שנמלטו לברית המועצות: — כ־1% לעומת כ־8% של יהודי פולין המערבית, שנמלטו לברית־המועצות, התשובה גם היא טרגית. מיד לאחר כיבוש פולין המערבית, גורשו יהודים רבים על ידי הגרמנים למזרח. היו גם מקרים, שחלק ניכר או אפילו כמעט כל היהודים מעיירות, שהיו סמוכות לגבול החלוקה גרמני־סוביטי, גורשו בכוח למזרח. לרשות היהודים מפולין המערבית עמדה תקופה של למעלה משנה וחצי (ספטמבר 39 — מאי 41), בה יכלו להחליט אם לברוח אם להישאר. לעומת זאת, לצערנו ולדאבוננו, עמד לרשות יהודי גבוז'דזיץ, בדומה ליהודים שבשטחים המזרחיים בפולין, מספר ימים בלבד להחליט אם להישאר או להימלט, ומאחר שהבריחה היתה מסוכנת בתקופת מלחמה אכזרית ובנסיבות המתוארות בספר זה, ניתן להבין את הטרגדיה האיומה מדוע נשאר לפליטה רק קומץ מיהודי גבוז'דזיץ.

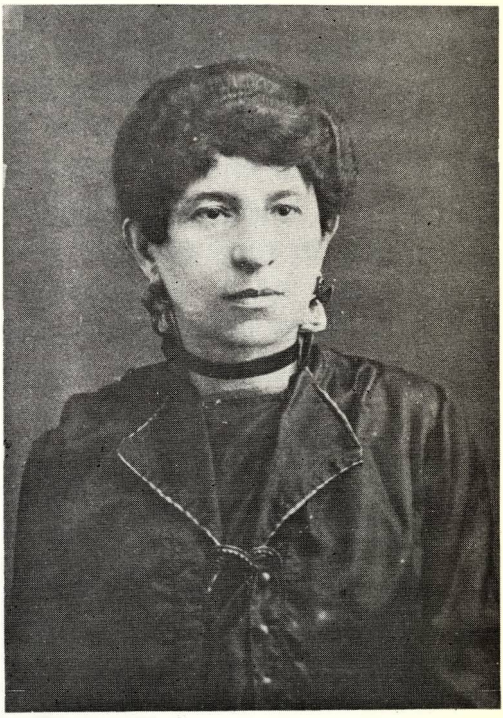
ו. הרב שפירא

הדיין פרידמן

אשת הרב פרידמן

ז. אשת הרב שפירא

ח. בני הרב שפירא ז"ל. מימין ר' דוד, המכהן כיום כרב בניו־יורק
משמאל ר' שלום ז"ל, שנספה בשואה . . . . . .

יא. עגלונים בעיירה

יב. במרכז העיירה (1938)

ט. קבוצת בית"ר בעיירה

י. קבוצת תלמידות של בי־הספר לעברית

שאול קוגלר

מבט לעבר

מפי זקני העיירה שמענו, שבית הספר הראשון בגבוז'דזיץ שכן בבנין, שהיה צמוד לכנסיה הקתולית. לימדו בו בעיקר פולנית וגרמנית במגמה דתית. אולם רק מעטים מבין יהודי המקום העזו לשלוח אליו את ילדיהם. לפיכך רק מעטים מבין היהודים ידעו קרוא וכתוב בשפת הארץ.

מפנה משמעותי בשטח ההשכלה הכללית, בלימודי חול ובידיעת שפת הארץ, חל עם היווסדו (בשנת 1895 בערך) של בית ספר יסודי יהודי על שם הברון הירש. בעיירה היה זה הברון, אשר מכספו נבנה המוסד וגם דאג לאחזקתו.

הבנין היה בנוי עץ, בעל ממדים, והיו בו ארבע כיתות לשש שנות לימוד. בפי העם נקרא „די ברון הירש שולע" ושם מנהלו פליקנט, ובפי העם „דער דירעקטור פעליקאנט".

הלימודים היו ללא שכר לימוד וכנראה, כדי למשוך אליו תלמידים, ובכדי להקל על ההורים דלי אמצעים. שירות נוסף היה מתן ארוחות חינם וחלוקת בגדים לתלמידים והלוואות בתנאים נוחים מתוך קופת גמילת חסדים, אשר היתה ע"י בית הספר. הלימודים התרכזו בהוראת שפות: פולנית, גרמנית ואוקראינית, וכן חשבון, היסטוריה כללית ולימודי דת.

בתקופה זו (היא תקופת ההשכלה), גדלה והתעמצה השאיפה ללימודים ולהשכלה ובשנת 1907 נוסד בעיירה בית ספר עברי, שנקרא ה„סמינר", שיסודו ומגמתו היו אידאולוגיים — בי"ס עברי — ובעיקר מתן הכשרה רוחנית לקראת העלייה לארץ ישראל. ראוי לציין את שמות המייסדים והפעילים בו והם: שייע גולדפארב, פאוקער, פרץ אברהם, צאודרר, חיים רייטר, בנימין שיקלער ואחרים. הם הזמינו מורה בשם שטדלר יוצא רוסיה, כדי שיעמוד בראש הסמינר, וכעוזרתו הפדגוגית שימשה רחל'ה שובערט.

המורים היו: קרילוב וכ"ץ והם אשר היוו את „סגל" ההוראה.

בין בוגרי הסמינר היתה לאה לטנר — היא אשתי, שנתמנתה לעוזרת הפדגוגית. הורי התלמידים שילמו מכספם את כל הוצאות הסמינר ודאגו לאחזקתו. ניתן לאמר, שבזכות הסמינר קמה לתחייה השפה העברית גם בעיירה שלנו.

היתה זו תקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, והשלטון היה של הקיסרות האוטרו־הונגרית. אני זוכר פרשה עגומה שהיתה קשורה לסמינר. השלטון חשד במורה כ"ץ שכידוע בא מרוסיה —

אם בגלל הלשנה ואם מחמת מסירה, ונחשד כסוכן („שפיאון" בלע"ז) הרוסים. אנשי השלטון החלו לרדוף ולחקור אותו עד שיום בהיר אחד נעלם אפוף מסתורין.

„דער דירעקטור פעליקאנט" לא הביט בעין יפה על הסמינר. ניתן לשער שהדבר נבע מכמה סיבות, אחת מהן שלא היה לסמינר „פטרון" כמו הברון. אם כן, מעמדו לא היה רשמי ולא ממלכתי ולא היה בעל מעמד מוכר, והמורים היו ללא הסמכה. אולי הסיבה העיקרית היתה שהסמינר משך תלמידים מבית ספר, שהוא פליקאנט עמד בראשו, והיה מתחרה רציני. בל נשכח, שהסמינר נחשב ל„מוסד" בעל רקע אידיאולוגי־ציוני.

מה עשה „הדירעקטור פעליקאנט", כדי לחסל את הסמינר, שעיקר משיכתו היו השעורים בעברית „מודרנית"? הלך והביא מורה בשם גרינשפאן להוראת עברית „מודרנית". מורה זה היה איש מסורתי וכן לימד חומש עם רש"י. נוסף לאלה, לימד גם גמרא בשיעורים פרטיים.

פעליקאנט המשיך במאבקו לחיסול הסמינר, עד שפרץ ריב גלוי בינו לבין שייע גולדפרב, שהיה הרוח החיה במוסד זה, וזה האחרון נאלץ לבסוף להוציא את ילדיו מה„ברון הירש שולע" והכניס אותם לבית ספר פולני שבעיירה. פליקאנט לא הצליח לבצע את רעיונו. אך בסוף מלחמת העולם הראשונה נסגר הסמינר.

על כל פנים, על אף מאבקו בסמינר יש לזקוף לזכותו של פליקאנט, הקניית דעת והרחבת אופקים של רבים מבני העיירה.

בראשית מלחמת העולם הראשונה נסוגו תחילה האוסטרים, וגבוז'דזיץ נכבשה ע"י הרוסים. לאחרונים קראו אצלנו „די מאסקא־לען". רוב החיילים הרוסיים היו קוזקים ועשו צרות ליהודים ולעתים אף התעללו בהם. כעבור זמן קצר נסוגו הרוסים אף הם והאוסטרים חזרו. מאורעות אלה גרמו בריחה בלתי מאורגנת של יהודים מהעיירה. רק בשנת 1916 החל פנוי (אבוקואציה) כללי ומאורגן על ידי השל־טונות האוסטריים, כדי להוציא את האוכלוסיה האזרחית מהאיזור, שהפך לאיזור החזית.

יהודי גבוז'דזיץ עברו עם חלק ממטלטליהם ל„הינטרלנד" שבמו־רביה (צ'כיה) וקבלו שם מהשלטונות האוסטריים עזרה לקיום. אח־דים עברו לוינה בירת אוסטריה. האוסטרים נסוגו שוב מהעיירה והפעם רק לתקופה קצרה, אך היתה זו תקופה שחורה, כאשר הרוסים, שכבשוה, לאחר נסיגת האוטרים, שרפו את רוב בתיה ובין הבנינים שנשרפו היה בית־הכנסת הגדול, שנבנה במאה ה־17, ונחשב לבית־

כנסת היסטורי. שריפת העיירה — כך משערים — היתה קשורה בפרשת גוי בשם ד"ר סומורק, הדוקטור היה ידוע כאוהד הרוסים וכמשתף פעולה אתם. כשהדבר נודע לאוסטרים בשובם לעיירה, עצרו אותו וחקרוהו. אמנם ד"ר סומורק שוחרר ממעצר, אבל כנראה כמעשה נקם, נטל חלק בשריפת העיירה. כהוכחה להשערה זו משמשת העובדה, שביתו המפואר וכן הכנסיה הנוצרית ובתים סמוכים לכנסיה, לא נפגעו בשריפה. סופו של ד"ר סומורק היה טרגי — הוא התאבד ברעל בכפר קולצ'קובצה סמוך לגבוז'דזיץ. התאבדותו הוכיחה את שיתוף הפעולה שלו עם הרוסים.

שוב בא תור הרוסים לסגת, והאוסטרים חזרו. כאשר נסתיימה מלחמת העולם הראשונה, חזרו רוב יהודי גבוז'דזיץ „הביתה". תנאי הקיום בעיירה היו קשים, הצפיפות היתה רבה בתוך הבתים שנשארו עומדים על תלם, והפרנסה היתה בדוחק. בחריצות, ובעקשנות ובעזרת קרובים מאמריקה, החלו לשקם את ישובם מחדש.

זו היתה תקופת החיסול של האימפריה האוסטרו־הונגרית. השלטון וצבאו עזבו את גבוז'דזיץ ובמקומם באו הרומנים. כאשר פינוה הרומנים, אוקראינים לאומניים השתלטו על המקום, החלו לפרוע ביהודים. הם התעללו בהם ולא אחת נשקפה ממש סכנה לחייהם של כל יהודי העיירה. למזלנו היה שלטונם קצר ונמשך עד שהפולנים כבשו את גבוז'דזיץ ובנותיה.

משך המלחמה היתה לאה לטנר חלוצה בהוראת עברית בשיעורים פרטיים. אחרי המלחמה יסדה בית ספר פרטי לעברית בבית אביה וכאשר יצאה לחוץ לארץ עברו תלמידיה לבית־ספר חדש לעברית בהנהלתו של יוסף שרצר.

תקופת המלחמה הראשונה והאבקואציה, שהיתה ידועה אצלנו כ„געוועלן אויף דער פלוכט", נהפכה בעיירה לסיפור היסטוריה וזכורה כתקופה שהייתה קשה וכרוכה בסבל רב.

מי פילל, כי הסבל היהודי ממלחמת העולם הראשונה ייחשב כאין וכאפס לעומת המאורעות הטרגיים ביותר בהיסטוריה האנושית — שואת יהודי אירופה ובתוכם יהודי גבוז'דזיץ, בתקופת מלחמת העולם השניה.

יג. קבוצת „השומר־הצעיר"

קבוצת „השומר־הצעיר" „אחוה־נמר"

יד. קבוצת בית"ר וביניהם חברים מגבוז'דזיץ

טו. קבוצת בית"ר „תל-חי"

מאיר לרר

זכרונות מהעיירה

העיירה גבוז'דזיץ שוכנת למרגלות הקרפטים, במקום בו הנהרות פרוט ודניסטר נמצאים בנקודה הקרובה ביותר זה לזה (כ־30 ק"מ) בעמק של נהר קטן מיובלותיו של הנהר פרוט. שם הנהר צ'ורנובה שמשמעותו „שחור" ואכן, מימיו בגוון כהה והיתה סברה כי מעינותיו יוצאים במקום עפרות ברזל ומכאן הגוון הכהה של מימיו.

העיירה היתה קשורה קשר אמיץ עם ארבע שכנותיה. ממערב עם העיר קולומיה, אליה היתה קשורה אדמיניסטרטיבית, תרבותית ומסחרית, מרחק של 19 ק"מ ברכב וכ־30 ק"מ ברכבת. ממזרח עם העיר הורודנקה במרחק 21 ק"מ, בדרום עם העיירה זבלוטוב ליד הנהר פרוט מרחק של 14 ק"מ, ובצפון עם העיירה אוברטין מרחק של 17 ק"מ.

כדי להדגיש את הקשר עם שכנותיה, הצטלבו הדרכים במרכז העיירה לארבעת הערים — עיירות הללו. בתי גבוז'דזיץ נבנו לאורך הדרכים המצטלבות הללו ולאורך הסמטאות שהסתעפו מהן. כיוון שהנהר צ'ורנובה נמצא בגבולה המזרחי של העיירה בכוון הורודנקה, הרי הדרך הראשית מקולומיה להורודנקה שחצתה את העיירה, היתה במורד תלול שבפסגתו משתרע יער במערבה של העיירה ובמזרחה — מאחורי הנהר, חורשה נהדרת ובתוכה עצי אלון עבותים ועתיקי ימין, שלמען הקפת גזעו העבה שביניהם, נדרשו ארבעה אנשים פישוטי ידיים. היתה סברה, כי בצל אלונים אלה נחו גייסותיו של המצביא טרנובסקי לאחר הקרב עם צבאות הולכים (אבותיהם של בני רומניה) ליד אוברטין.

על תולדותיה של העיירה אין ידיעות רבות, אך יש להניח, שלא היתה בת מאות רבות ועל כך תעיד העובדה, כי לא נמצא בעיירה בית קברות „ישן" אלא בית־עלמין אחד ויחיד. בדרומה של העיירה במרחק שני ק"מ בלבד נמצא הכפר קולצ'קובצה ובו כבר שוק ובית עלמין יהודי. זקני העיירה היו מספרים, כי בעבר היה המרכז היהודי בקולצ'־קובצה וגבוז'דזיץ היה אז ישוב קטן נלווה אליו. פעם הגיע לקולצ'קוב־צה לבקור רבי של חסידים ולא זכה לקבלת פנים נאותה, לעומת זאת נתקבל בסבר פנים יפות בגבוז'דזיץ ועל כך ברך את העיירה, שתירש את שכנתה ואכן, התפתחה גבוז'דזיץ לעיירה ואנשי קולצ'־קובצה זכו לכנוי „מתי קולצ'קובצה" ולא ברור עם כנוי זה בא מכך שבית העלמין של גבוז'דזיץ שכן בגבול קולצ'קובצה והדרך אליו נקראה בשם „הדרך לקולצ'קובצה" — שמשמעו היה „בדרך כל אדם",

או בגלל ירידת קרנה של קולצ'קובצה והיותה ישוב „מת" מבחינה יהודית, ומכאן הכנוי „מתי קולצ'קובצה".

כאמור, את העיירה גבוז'דזיץ חצתה דרך המלך מקולומיה להורודנקה וכן היתה בה תחנת הרכבת ההולכת מקולומיה לזלשצ'יקי. מסילה זו, אשר נסללה בתקופת השלטון האוסטרי, עברה בחלקה בשטחה של רומניה (בצפון בוקובינה) וכדי לבוא מקולומיה לזלשצ'יקי חייבים היו הנוסעים לעבור קטע אחד בשטח הרומני ולאחר חציית הנהר דניסטר מצאו עצמם בחזרה בשטח הפולני בעיר זלשצ'יקי, אשר נחשבה בעיני רבים ל„ריביירה" של פולין. הודות למסילה זו ראתה העיירה לעתים נוסעים נכבדים, אשר עשו את דרכם מערי פולין ומורשה הבירה לזלשצ'יקי לנופש קיץ.

מספר האוכלוסין הכללית (בכלל) והיהודית (בפרט) בעיירה ובסביבה היה פחות משלושת אלפים נפש, מזה כשני שליש יהודים, מתי מעט אנשי הפקידות הפולנית, מושבה של פולנים שעסקו בחקלאות ואכרים אוקראינים שישבו בפרברים. לכאורה עיירה קטנה, אשר אין לה במה להתהדר ולצורך השוואה, שכונה קטנה באחת הערים בישראל, בה מתגוררים כ־400—500 משפחות.

אולם העיירה שקקה חיי תרבות ערים עשירים וחיי תורה ודת, אשר אין למצוא אותם, אלא באיים מעטים באוכלוסית הארץ, כאשר חיי הדת היו שזורים בחיי היום־יום של העיירה ללא קנאות וכפייה. בתווך — בין חיי התרבות והדת ובשלוב אתם היו מוסדות צדקה ועזרה הדדית, אשר ישובים של רבבות יכולים להתגאות ולהתהדר בהם.

למרות העובדה שגבוז'דזיץ נמצאה בתוך לב לבה של ערש־החסידות, לא ישבה במקום שושלת של אדמורים מושרשים במקום ורק במחצית השניה של המאה ה19 התיישב בה אדמור משושלת הריז'נאים (הרב שפירא), אשר רכש לעצמו אחוזה, הקים במקום חצר רבנים ובית כנסת מפואר יחסית, לעומת בתי העיירה האחרים שנקרא בשם „בית הכנסת של הרבי". בית כנסת זה היה נמצא ליד הרחוב הראשי במעלה בכוון קולומיה ועל כן היה חולש על בתי היהודים ורק בית הספר הכללי ומוסדות ממשלתיים ובתי עשירים פולניים במעלה הרחוב היו גבוהים ממנו. נכס דתי אחר בעיר היה בית הכנסת הגדול, או לפי כנויו ביידיש — „די שיל". בית כנסת זה, שהיה מפואר מאוד, נחרב במלחמת העולם הראשונה. בנייתו מחדש החלה רק בשנות השלושים ולא הושלמה, פרט לבית כנסת קטן של בעלי מלאכה בכניסה אליו. אותו בית כנסת שזור היה בחיי העיירה וסביבו

ספורים ואגדות ומאורעות שונים, אשר אחד מהם אף התרחש בשנות השלושים בתהליך בנייתו מחדש. באחת הפינות של בית העלמין היה מקום של קברי הרבנים ואחד התייחס ל„שור הקדוש". הקבר היה מוקף גדר וכל אחד מתושבי העיירה ידע על הצוואה של „השור הקדוש", לפיה אסור היה בתכלית האיסור לעלות על קברו, אלא ליוצאי חלציו ובשעת סכנה. באי בית העלמין אף נמנעו להתקרב לקבר מתוך אימת הצוואה של הרבי. מספרים, כי בבית הכנסת הגדול, בטרם נחרב במלחמת העולם הראשונה היה אשנב במעלה הקיר הצפוני ועליו כתובת „הילד איננו". סביב כתובת זו התהלכה אגדה, לפיה בקר הבעש"ט בגבוז'דזיץ ונפגש עם „השור הקדוש"; שניהם התיחדו בבית הכנסת הגדול וצוו לכל לבל יפריעו להם. קבוצת נערים — מתוך סקרנות — הרכיבו על גבם ילד, אשר שרבב את ראשו דרך האשנב כדי לראות מה מתרחש בין שני הרבנים. הילד „הציץ ונפגע" והוא מת בו במקום. לזכר הדבר התקינו בקיר הצפוני של בית־הכנסת הישן את הכתובת: „הילד איננו".

סיפור נוסף, אשר ספרו בעיירה היה מקרה של חתן וכלה, אשר מתו יחד תחת חופתם אשר הועמדה בחצר בית הכנסת הזה ונקברו בחצרה ממזרח לבית הכנסת בפינה הדרומית. מסיבה זו נותר שטח ממזרח לבית הכנסת, אשר היה אסור בבניה אפילו לבית הכנסת עצמו.

על מועד בנייתו של בית הכנסת המקורי אין ידיעות, אך ישנו ספור, שבזמן בנייתו ובעיקר בשעת פסול בעץ של הקירות והתקרה עסק אמן יהודי, שלשם מלאכת המחשבת של הפסול השתמש באולר שבו פיסל את ארון הקודש בבית הכנסת של „הארי האשכנזי" בצפת. בית כנסת זה נזכר רבות בספרי האמנות היהודים על בתי כנסת וצלומים של חלקי האמנות של בית כנסת זה מצאו את מקומם במוזיאון לפולקלור בתל־אביב. לפי תאוריהם של עדי ראייה, היה בית הכנסת לכל שטחו מקורה בתקרת עצים ללא עמודי תווך. התקרה כקירות בית הכנסת היתה מלאכת אמנות בלתי מצוייה. מספרים עוד שהצבא הרוסי שרף את כל בתי העיירה במלחמת העולם הראשונה והשריפה החלה מכך שהחיילים אחרי שמצאו אוצר של יי"ש ובטוב לבם ביי"ש, הדליקו את בית השיכר על היי"ש שבו וממנו העבירו את האש מבית לבית. כל הבתים היו בנויים עץ ורק בית הכנסת הגדול לא נכנע ללהבות. אז שפכו חומר דליק על בית הכנסת ללא הועיל, רק ביום השלישי הצליחו בזדונם ורק קומץ קטן של אפר נותר מכל בית הכנסת. אגב, רוב יהודי העיירה עקרו בעת

המלחמה ההיא מהעיירה ונמלטו כפליטים לצ'כיה, רק מתי מעט נשארו והם שיכלו לספר על המתרחש בימי המלחמה, כאשר בדרך כלל לא נגעו הרוסים במיוחד לרעה ביהודים ודוקא בימי מלחמת העולם השניה וימי השואה, רק מתי מעט נמלטו וכל אלה שנותרו הושמדו, מי במקום ומי בקולומיה או במקומות אחרים להוציא מעטים שנשארו לפליטה.

לאחר שבתי העיירה שוקמו והעיירה היהודית נבנתה מחדש על בתי הכנסת שבה, רק מגרש בית הכנסת הגדול נותר בשממונו ויהודי העיירה טכסו עצה איך לבנותו מחדש ולו אפילו בלי הפאר והאמנות הרבה שהיה בבית הכנסת הקודם. בארה"ב היתה פזורה של יוצאי העיירה שהיו מאוגדים בארגון יוצאי גבוז'דזיץ. פזורה זו שמשה כמקור כספים לבניית בית הכנסת וגם יהודי העיירה לא קפצו ידם ותרמו כפי יכולתם. רבה היתה פעילותם של זקני בעלי המלאכה, אשר נותרו ללא מקום תפילה קבוע. בעלי המלאכה קבעו מקום תפילתם בחדר ארעי בתנאי שכירות ואשר לפי התכנית נועד חדר בכניסה לבית הכנסת כמקום תפילה לבעלי המלאכה. ואכן, בראשית שנות השלושים יצקו יסודותיו של בית הכנסת וכבר לא בנוהו עץ כבעבר, אלא לבנים. הבנין אמנם קם, אך אמצעים להשלמתו חסרו ואף התקרה לא הושלמה מחסר מקורות כספיים לגמר הבנין.

בעיירה כהן כרב העיירה הר' יעקב זאב אברבך, אשר ירש את כס הרבנות מאביו הר' מתתיהו. במקביל לו, כהן כדיין הרב יעקב פרידמן מחסידי ויז'ניץ. דיין זה היה זקן, ראייתו לא היתה חדה ביותר ובגלל גישה נוקשה, לא הרבה להכשיר עופות, שלגביהם היו „שאלות" ועל כן, כל אם ששלחה את בתה עם „שאלה" על עוף התרתה בבתה, כי לא תעיז ללכת לדיין שהיה מתגורר במרכז העיירה, כי אם תטרח הלאה ותלך לרב, שהיה מתגורר בחצר הרבי ליד בית הכנסת של הרבי במעלה הרחוב הראשי. קרה מקרה, שילדה התעצלה ובמקום ללכת עד בית הרב כמצוות אמה, עשתה קפנדריא וקפצה לבית הדיין ואכן, כאשר יגרה האם כן היה ; הדיין הטריף את העוף. הילדה התחלחלה וכדי להפטר מעונשה של האם, טרחה בכל זאת ועלתה לבית הרב ; הרב, ראה את העוף, בדק אותו ולהפתעתה של הילדה, פסק כי העוף כשר. הילדה ברוב התרגשותה, חזרה ושאלה את הרב פעם נוספת והרב חזר והשמיע באזניה את פסק הדין שלו. אז, הודיעה הילדה בלשון פשוטה „איך יתכן הדבר והרי הדיין הטריף את העוף". הרב מהר ולקח מידי הילדה את העוף, עשה עצמו כבודק אותו מחדש והודיע מפורשות, כי „העוף טרף". במקום היו אנשים

וכנהוג בעיירה קטנה, ספור המעשה התפרסם מיד בעיירה.

לרב יעקב זאב אורבך היה בן אחד: „משה בן הרב" שלא התאים לכס רבנות כאשר בשנת 1933 (או 1934) נפטר הרב וכס הרבנות נותר ריק. הקהילה הכריזה על התחרות (מכרז) מועמדים לכס הרבנות ובסופו של דבר התגבשו שלושה מועמדים: הרב פנר מזלשצ'יקי, אשר תוך כדי תקופת מועמדותו ירש בעירו את משרת הרבנות, הרב יעקב לייטר מלבוב, אשר עצמו לא היה נצר בית רבנים, אלא עילוי, חתנו של גביר ובעל לשון צחה בפולנית וחדה בדברי תורה ומדרשים; והרב דוד הגר, בנו השני של הרב מזבלוטוב, אשר חיפש כסא רבנות, לאחר שאחיו הבכור ירש את כסא אביו בזבלוטוב. בינתיים היה סמוך על שלחן הקהילה של זבלוטוב שהיתה נכונה לממן את מסע הבחירות שלו כדמי פטורין.

באורח טבעי — מפאת קרבתן הגיאוגרפית של שתי העיירות, היו ביניהן קשרי משפחה, חיתון ומסחר וקשרים אלה הבטיחו קהל תומכים במועמדותו של הרב הגר מזבלסטוב. אם נספח לכך את אלה שנהו אחרי השם הגר משושלת הרבנים המפורסמת וחלק מ„הדור הישן", אשר לשונו הצחה של הרב מלמברג בפולנית וסכנת היותו „מתקדם" מדי, הרי התגבש קהל תומכים רב למדי במועמדותו של הרב הגר מזבלוטוב, אף על פי שסכום „דמי החזקה" שהבטיח רב זה נפל בהרבה מהסכום שהוצע על ידי הרב לייטר מלמברג.

הרב לייטר לעומתו זכה לתמיכה נרחבת בקהל הצעירים, אשר דווקא היותו „רב מתקדם" משך את לבם ובכלל זה צבור בעלי המלאכה, אשר ה„נדוניה" הגדולה שהבטיח הרב אשר בעזרתה חשבו לסיים את בניית בית הכנסת הגדול ובתוכו בית תפילה לבעלי המלאכה. מה עוד, פעילי התומכים ברב זה פזרו ביד נדיבה מתנות כסף בעד קולות בטוחים בזכות הרב לייטר. לכל גבר מגיל עשרים ומעלה היתה זכות בחירה.

המאבק בין שני המחנות התלהט וגדל, ככל שהתקרב יום הבחירות המיועד ובתוך מסע הבחירות ואסיפות התעמולה, שהתנהלו בדרך כלל „בבית הכנסת של הרבי" הפכו לעתים להתכתשות בין הצדדים, ברם, שיא המאבק היה מאורע טרגי, אשר הסעיר לא רק את תושבי העיירה עצמה, כי אם את כל הסביבה הקרובה. והענין שהיה כך היה:

בחדר שכור ששמש מקום התפילה לבעלי המלאכה, אוה למושב לו המלמד אברהם וויס, אשר שמש גם כבעל תפילה ובעל קורא אצל בעלי המלאכה. הוא היה מפעילי התומכים ברב יעקב לייטר ועל אף היותו ידוע חולי, עשה לילות כימים, לא נח ולא שקט ונהל תעמולה

ערה בעד רבו, אפילו בא על ידי כך לכלל התנגשות עם חלק מהורי תלמידיו

ימים מספר לפני יום הבחירות, לקח דברים עם זקן החייטים בעיירה. שניהם טהרו את עצמם על ידי טבילה במקוה, התפללו שחרית עם תפילת „עננו" כביום צום ולאחר מכן, שמו שניהם את פעמיהם אל בית העלמין ישירות לקברו של „השור הקדוש". זקן החייטים נשאר עומד ליד הגדר ואילו המלמד עלה על הקבר וזאת כידוע למרות הצוואה המפורסמת והאיום, שהעובר על צוואה זו לא יעבור את יומו. דבריו של המלמד על הקבר היו „השור הקדוש — הבה לנו את בית הכנסת הגדול, עזור נא לנו לבחירתו של הרב מלמברג".

כאשר נודע הדבר בעיירה בשובו מבית העלמין, באו לקראתו אנשים רבים והחלו להטיף לו מוסר ונראה היה בעליל, כי הוא עצמו נחם על מעשיו. לפנות ערב, של אותו יום, התלווה אל בנו הבוגר לתחנת הרכבת, שעמד לנסוע להורודנקה. היה זה ביום חורף, הדרך היתה חלקלקה, הוא מעד ונפל. מיד לקחוהו אל מלון שעמד בקרבת תחנת הרכבת, הזעיקו רופא, אשר קבע אצלו שטף דם במוח ובאותו לילה נפטר ולמחרת הובא לקבורה באותו בית עלמין. גם זקן החייטים הסתלק לעולמו במלאת חודש לאותו מאורע.

הרב יעקב לייטר נבחר ברוב קולות וכהן כרב דמתא עד לחורבנה של העיירה והשמדת יהודיה. בית הכנסת נבנה רק בחלקו מכספי הרב לייטר ובתוספת דמי חזקה ששילם שוחט צעיר, שבא במקומו של שוחט זקן שנפטר. בית התפילה של בעלי המלאכה הושלם ונמסר ליעודו ואילו האולם הגדול לא הושלם ועם כניסת הסובייטים, נוהלה תעמולה ונאספו חתימות בין יהודי העיירה להפיכת האולם לבית ספר בשפת היידיש, אולם גם תכנית זו לא יצאה לפועל, באשר אנשי הרשות המקומית קבלו הוראה מגבוה לחדול מכך. הבנין שרד לאחר השואה והפך לתחנת טרקטורים.

בקרבת בית הכנסת הגדול היה שוכן „בית המדרש", אשר שימש בית כנסת לחסידי ויז'ניץ, ולא הרחק משם עמד בית כנסת קטן נוסף של חסידי ויז'ניץ. בית המדרש שימש מקום לדרשנים, מגידים ולחזנים עוברי אורח, אשר נוסף לתפילה רגילה, היו עורכים ערבי שירת חזנות. בית המדרש היה גם מקום תפילתו הקבוע של הדיין הרב פרידמן.

בחלק אחר של העיירה, בדרך לקולצ'קובצה עמדו זה מול זה שני בתי כנסת, אחד של חסידי צ'ורטקוב והשני של חסידי סדיגורה. בתי כנסת אלה, כשני בתי הכנסת הקודמים היו מלאים בשבתות

וחגים. בימי חול רגילים היו מתפללים בהם באורח סדיר תפילות שחרית מספר מניינים ולעתים קרובות היו מושכים מתפללים מבית כנסת למשנהו, לצורך השלמת המנין. גם תפילת מנחה וערבית היו מתפללים שם.

בית כנסת נוסף היה של חסידי בויאן בחדר שכור בביתו של כורך ומוכר הספרים המקומי. בבית כנסת זה היו נוהגים להתפלל השוחטים וחברי הועד של הקהילה. ככלל, היו נערכות בו התפילות בשעות מאוחרות, גם בשבת וגם בימי חול.

בית הכנסת של הרבי, שהיה נמצא בקצה מרכז המגורים של היהודים לא היה מלא בשבתות. הוא שימש מקום תפילה לרב דמתא ורק בימים הנוראים היה מתמלא עד אפס מקום על ידי האינטיליגנציה היהודית המקומית. כדי שבית הכנסת לא יראה ריק בכל ימות השנה, בשבתות וביחוד בימות החורף, שימש בו אולם קטן יותר כמקום תפילה. אגב, אותו בית כנסת, היה היחידי, בו ארון הקודש היה קבוע ובנוי בתוך הקיר לעומת שאר בתי הכנסת, שם ארונות הקודש עשויים היו מעץ, מפוארים במקצת או הרבה. בחלק מבתי הכנסת האלה, שימש ארון הקודש גם עמוד תפילה לחזנים ולשליחי הצבור.

בית הכנסת של הרבי היה מארח גם כל מיני הופעות וטכסים ממלכתיים בחגים הלאומיים של פולין ושל הציונות (כ' תמוז וכד').
בו היו עורכים כנסים ווכוחים פומביים, בחירות לועד הקהילה, בחירת הרב והופעות אורחים חשובים בתחומי היהדות והציונות.

גזוזטרת עזרת הנשים, ששכנה בקומה השניה של בית הכנסת, שמשה בשנת תרפ"ט במה לנואמים בטכס האבל והמחאה על מאורעות תרפ"ט בארץ ישראל והטבח בחברון. זכורה לכותב שורות אלה הופעתו של שאובר (נפטר בארץ קרוב לעלייתו ארצה מפולין בשנת תשל"א) אשר הספיד את החללים ובין היתר אמר: „על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו" ופרושו היה, על הערבים הנמצאים בציון ועורכים בנו טבח, בגלל אלה, תלינו כנורותינו.

העיירה היתה משופעת מוסדות צדקה ועזרה הדדית. ביחוד יש להזכיר את המוסדות כדלקמן: „**חברת בקור חולים**" — חבריה היו משלמים דמי־חבר חדשיים אחידים; העשיר והדל היו משלמים אותו סכום. הכנסות החברה שמשו עבור עזרה רפואית לנזקקים וזאת, נוסף להתנדבותם של הרופאים לבקר חולים עניים ללא תמורה. בהזדמנות זו ייזכר לטוב הד"ר משה (מוריץ) שוורץ, אשר היה חש תמיד לעזרת נזקקים ולא זו בלבד שלא היה דורש תשלום, אלא

אף היה נוהג להעניק להם עזרה כספית כגון רצפט לבית המרקחת, אשר משמעותו היה תשלום סמלי בלבד עבור התרופה ועל חשבון הרופא. לחברי אגודה זו היתה גם מטרה נכבדה אחרת פרט לעזרה כספית; במקרה שחולה היה רתוק למיטתו, נקבעה תורנות של החברים לשבת בבית החולה, כדי להקל בעומס משפחתו.

חברת „נושאי המיטה" — האגודה בתכליתה לא היתה שונה מ„חברת בקור החולים", אלא בזה שהיתה אגודת בעלי מלאכה, אשר גם הם היו נוהגים לערוך תורניות לילה אצל החולים, מתן עזרה וסעד לנזקקים בגלל מחלת בעל המשפחה. כספיה של החברה היו באים מדמי חבר חדשיים וכן מתרומות משפחות הנפטרים עבור נשיאת מיטת הנפטר לבית העלמין.

ועדת הסעד — (קומיטט רטונקובי — בפולנית). מייסד האגודה היה בעל בית המרקחת, המגיסטר מנהיים, אשר רכש את בית המרקחת מרוקח פולני. מגר' מנהיים השתלב במהרה בחיי החברה של העיירה ושמש כיושב ראש של הועדה. חברי אגודה זו שלמו דמי חבר שבועיים לפי נדבת לבו של כל אחד ואחד. נוסף לכך, ערכה האגודה נשפים, הצגות של להקות חובבים ומדמי כניסה אליהם וכן מדמי־החבר הקבועים, היו מספקים לעניי העיירה עצים להסקה בחורף, תפוחי אדמה וסעד אחר.

קופת גמילות חסדים — גם קופה זו היתה גובה דמי חבר, ושמשה למתן הלוואות לצרכים קונסטרוקטיביים ללא ריבית.

עזרת נשים — אגודה זו עסקה בעיקר באסוף מצרכים וחלות בערבי שבתות. הפעילות היו נוהגות לסיים בבתיהן את ההכנות לשבת בשעות מוקדמות ולאחר מכן, היו עוברות בבתים והיו אוספות אוכל, אשר היה מגיע לבתי הנצרכים עוד לפני כניסת השבת.

נוסף לאגודות אלה, היו עוד פעולות מאורגנות רבות של איסוף תרומות שהזמן גרמן, כגון קמחא דפסחא, הכנסת כלה, עזרה לעגלון שסוסו נפל ולכל מקרה אחר. זאת, נוסף לאסוף כספים לקרן הקיימת.

חברת „לינת צדק" — דאגה למקום לינה לקבצנים עוברים ולצורך זה היו נותנים אשורי לינה לקבצנים בבתים שהיו מכניסים אותם ולקופות צדקה מיוחדות. בערבי יוה"כ הועמדו קערות על השלחנות בבתי הכנסת וכל באי בית הכנסת תרמו לפי נדבת לבם.

החנוך הכללי בעיירה היה מבוסס על בית הספר הממלכתי הפולני, שבו כל המקצועות נלמדו בשפה הפולנית ואילו מכתה ב' נלמדה גם השפה האוקראינית, חרף היות מספר התלמידים האוקראיניים קטן מאוד וזאת, בגלל רוב האוקראיני שבסביבה. כשפה זרה לימדו גרמנית בבית־הספר.

בבית ספר זה היו לומדים הילדים היהודיים של העיירה ושל הסביבה הקרובה, לפי חוק חינוך חובה חינם שהנהיגו רק לאחר מלחמת העולם הראשונה. עד למלחמה זו, למדו בו רק בנות ישראל ואילו בני ישראל היו לומדים לרוב בבית הספר היהודי מיסודו של הברון הירש, אשר נוהל על ידי מאיר פלינקט מנהל זה, או כפי כנויו דירקטור פליקנט, שימש כל יתר השנים כמורה לדת בשפה הפולנית לילדי ישראל. שעורי הדת בבית הספר היו לצורך יציאת חובה בלבד, באשר ילדי ישראל רובם ככולם, ספגו למודי הדת במסגרת היהודית בצורה יסודית ומורחבת ב„חדר" ובבית המדרש.

הלמוד בבית הספר הפולני היה חובה, אולם השלטונות לא הקפידו ביותר עם אלה, אשר נשרו באמצע הלמודים ואף על פי שמספר התלמידים היהודיים הנושרים היה מועט יחסית, הרי בכל זאת, אירע שהיו צעירים וצעירות יהודיים, אשר סיימו שלוש או ארבע כתות בקושי ולרוב אחרי שהושארו פעמים מספר.

מנהלו של בית הספר הפולני בשנות העשרים המאוחרות, היה יוזף סביטלסקי, פולני אנטישמי בכל רמ"ח אבריו. היה מוסיקלי מאוד ורצה לכפות כשרונותיו אלה, גם על תלמידים אשר היו חסרי שמיעה מוסיקלית לחלוטין. כן, היה ממציא בכל שני וחמישי תביעות לתשלומי תרומות, ואבוי לתלמיד, אשר לא הביא את התרומה הנדרשת, אוי למי שהיה חסר חוברת לשירה או איחר להגיע לבית הספר בשעות הבוקר ולו במספר דקות. בכל מקרה זכה החוטא למלקות ולצורך זה תמיד היה מוכן בידיו מקל חובלין מחזרן והקרבן היה סופג מלקות נאמנות.

זכורני מקרה, כאשר המנהל צווה על הבאת סכום כסף כתרומה עבור שמש בית־הספר. אבי אחד התלמידים בכתה ב' בא לבית הספר במקום בנו בן השבע, פנה למנהל ובקש שילקוהו. שאל אותו המנהל, מדוע התחייבת במלקות? ענה האב: משום שהנני עני! אמר לו המנהל: ואם עני הנך, הרי כבר לקית דיך! ענה לו האב: נכון, אולם מה אשם הילד הרך שהמנהל רוצה להלקותו בשל כך. ברם, המנהל לא התרכך ועמד בתוקף על דרישתו שהילד יביא את התרומה.

סביטלסקי זה הדגיש את הסאה בשל תקרית אחת, והמעשה שהיה כך היה: בית הספר נבנה שנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה. הוא היה שוכן בבנין בן קומתיים, עם מספר כתות מתאים לצרכים דאז. גם כל השנים הראשונות שלאחר המלחמה ההיא, עוד הספיקו חדרי הכתה לצרכים ואף חברו כתה ו' וכתה ז' באותו חדר, כאשר מורה אחד מלמד בעת ובעונה אחת את שתי הכתות מחמת מיעוט התלמידים.

אך כאשר הגיעה עת למודם של תלמידי השנים 1921, 1922, 1923, והלאה, שהיו שנים ברוכות ילדים, כפי שקורה בשנים שלאחר המלחמות, היה הבנין צר מלהכיל את כל התלמידים. אף על פי שכל כתה גדלה עד למספר של ששים תלמיד ויותר ובטרם תוכננו שפוצים והגדלת מספר הכתות, נאלצו להנהיג משמרת שניה לכתות הנמוכות.

הלמודים בבית הספר התנהלו משך ששה ימים בשבוע, כולל שבת, אולם ילדי ישראל היו חפשיים באותו יום ובגלל היותם החלק הארי של התלמידים, השכילו המורים לא להביא חומר למודים חדש בימות השבת, וילדי הנוצרים הועסקו בצורה כלשהי וכדי לצאת ידי חובה.

כל ימות השבוע למדו התלמידים במשמרת השניה לאור מנורות וחזרו לבתיהם בשעות הערב. יום ששי אחד, לקח המנהל סביטלסקי תחת ידו כתה אחת של המשמרת השניה וחרף בקשתם של הילדים לתת להם לחזור לבתיהם ולא לכפות עליהם חלול שבת, המשיך סביטלסקי להחזיקם בכתה. בבתי הכנסת התכנסו כבר לקבלת השבת והילדים טרם חזרו מבית הספר. אין לדעת אם היה הדבר ספונטני או מאורגן, אולם באחד מבתי הכנסת, הלם מישהו באגרופיו על השלחן והודיע: אין מתחילים בתפילת קבלת השבת, כל עוד הילדים בבית הספר ועל כן, קמו כל המתפללים מבית כנסת אחד, הזעיקו מתפללי בתי כנסת אחרים, ובלבוש שבת צעדו כולם לבית הספר. מבלי לבקש רשות, פרצו לתוך הכתה, הרימו את התלמידים היהודיים ממושביהם והוציאום מבית הספר. בעקבות התנגשות זו ומבלי לחכות לתלונה מצד המנהל סביטלסקי, נשלחה אגרת מחאה לשלטונות החינוך המחוזיים. בעוון כפיית חלול הדת, הוסר סביטלסקי ממשרתו בגבוז'דזיץ ועקר למקום אחר עם משפחתו. את מקומו ירש המורה יוזף גיז'יובסקי, אשר קשה היום לדעת, באם הוא היה ליברלי יותר, או רק הטיב להסוות את רגשי האנטישמיות שלו. אך ידוע, שאשתו, גם היא מורה (גם אשתו של סביטלסקי היתה מורה ובת לפקיד דאר מקומי), שהיתה בתו של מפקד המשטרה המקומית וגדלה בין יהודים.

היא היתה ידועה בגישתה האוהדת ליהודים ותכונתה זו היתה מגלה בכל הזדמנות. כל אימת שילד יהודי היה מפגר בלימודיו, היתה התענינותה הראשונה, במידת ההספק של אותו ילד בלמודי היהדות, בבית הספר העברי או ב„חדר״ ; וכל פעם שהתברר, שהוא היה תלמיד טוב בלימודי היהדות וכמכשול בבית הספר הפולני היתה לו אי הי־ דיעה בפולנית, הרי היתה דאגתה, להעלות את רמת שליטתו (של התלמיד) בשפה הפולנית. ילדים רבים הפכו הודות לשיטתה זו מתלמידים מפגרים למצטיינים.

על אף היותם ילדי ישראל רוב מכריע בבית הספר, שלטו הילדים הנוצריים ביד חזקה בכתות ומפעם לפעם נמצאו ילדים נוצריים מתפרחחים, אשר הנחילו לילדים יהודיים מנחת זרועם. הגנתם תלויה היתה במורים וכאשר איתרע מזלם של התלמידים הנוצריים שגם המורה ניחן באנטישמיות, היתה לעתים קרובות תלונה על מכות מצדו של ילד יהודי עוברת ללא תגובה, היה הדבר רק עילה בשביל הפרחחים הנוצריים להתמיד בהשתוללותם. היה מקרה, שמספר תלמידים עמדו בפרץ והפלו מכותיהם בפרחחים כאלה וכתוצאה מכך, העיף סביטלסקי את התלמידים מבית הספר והיו נאלצים להפסיק למודיהם וכל פניות ובקשות לא הועילו. בימי כהונתו של גיז׳יובסקי והבא אחריו — אילניצקי, לא ארעו מקרים של התפרעויות חמורות של תלמידים נוצריים. אגב, אודות אילניצקי זה, יש כמה קוים לדמו־ תו, אשר כדאי להתעכב עליהם.

הוא נמנה (לפי דבריו) עם לוחמיו של פילסודסקי במלחמת העולם הראשונה ובכל הזדמנות דאג להבליט זאת. בכל מקרה שנאלץ להחליף מורה שלא הגיע, די היה ברמז קט מצד אחד התלמידים וכבר, נסבה השיחה על מעלליו במחיצתו של פילסודסקי והתלמידים ידעו לנצל זאת היטב. כל זאת היה נכון בכל המקצועות (ללא יוצא מן הכלל), פרט לחשבון או הנדסה. בשיעורים הללו לא הצליחו התלמידים בתחבולות כלשהן להסיטו ממקצוע האהוב עליו ולעבור לספורי מעשיות. אילניצקי, היה בעקיפין קרוב משפחה ליהודים, באשר גיסו, אחי אשתו, אשר שימש תקופה מסויימת בשנות העשרים המוקדמות כמפקד המשטרה המקומית, נשא לו לאשה בת ישראל מקומית, אשר התנצרה. מומרת זו, דרך אגב, שהתה בימי השואה בלבוב כפולניה כמובן, ולא רק את עצמה הצילה, אלא גם את אחותה ועוד מספר יהודים.

בכל סגל המורים, נפקד מקומם של מורים יהודיים, פרט לדירק־ טור פליקנט, אשר גם הוא, על אף היותו מורה מן המנין, לא למד,

אלא למודי דת לילדי ישראל. לעומת זאת, לא נפקדו מקומם של מורים אוקראיניים וביניהם שונאי ישראל ושונאי פולניה כאחד שלא החמיצו אף הזדמנות להפגין זאת, אכן, שנאת ישראל הובלטה בכל הזדמנות. לעומת זאת, את שנאתם לאדוני הארץ הפולניים, גילו רק כאשר הספרות האוקראינית הנלמדת, כללה בתוכה חומר מעין זה וביחוד, כאשר לימדו שירי שבצ'נקו חדורי השנאה ליהודים ולפולנים.

למודי המשך על־יסודיים היו מנת חלקם של יחידי סגולה, בגלל יוקר הלימודים התיכוניים: בשכר למוד ובהוצאות למחיה מחוץ לבית, בקולומיה, הורודנקה או בערים אחרות. מה עוד, כאשר בשנות השלושים, היתה אף חסומה הדרך ללמוד תיכון לילדי ישראל ואם כי, לא הוכרז על „נומרוס קלאוזוס" באורח רשמי בבתי ספר תיכוניים ליהודים, הרי מדיניות זו היתה קיימת למעשה. כתחליף לבית הספר התיכון הפורמלי, שימשו עורכי הדין המקומיים, אשר התקיימו על פי רוב ממתן שעורים לתלמידי תיכון אקסטרניים, אך לא היו אלה שעורי עזר, כי אם למודי תיכון שיטתיים.

החינוך היהודי

מגיל שלוש החל ללמוד כל ילד יהודי ב„חדר". העשיר והעני למדו באותו חדר. העשיר או בעל היכולת שלם שכר למוד, עשה זאת מכיסו והעני, שידו לא היתה משגת — „תלמוד תורה" שילמה את שכר הלמוד עבורו. אכן, היה זה מוסד צדקה נוסף במסגרת המוסדות השונים. לימוד קרוא ומעט כתיבה בעברית וקצת חומש ורש"י (על קצה המזלג) למד בעיירה כמעט כל ילד יהודי ולא היה ילד או ילדה, אשר לא ידעו קרוא וכתוב בעברית. למודי ההמשך היו מנת חלקם של מספר קטן של תלמידים ורק חלק קטן עוד יותר הגיע ללמוד גמרא, וגם אלה, רק לתקופה של מספר שנים אחדות. ללמודים אינטנסיביים הגיעו רק מתי מספר. במקביל, למדו ילדי ישראל גם בבית הספר העברי היחיד בגבוז'דזיץ. גם כאן לא כל הילדים נכנסו לבית הספר העברי, כפי שנכנסו ללמוד „בחדר", אך היו אלה כתות מאוכלסות ביותר וככל שהכתה התקדמה, ירד מספר התלמידים באורח יחסי, ובכתות הגבוהות היה כבר מספר התלמידים מצומצם מאוד ובכל זאת, סיימה כל שנה. עתודה של יודעי עברית.

ילד יהודי, אשר למד בצורה מסודרת והתמיד בלמודיו בכל השטחים, היה משועבד ממש ללמודיו וסדר יומו בגיל 10—12 היה כזה: בשעה 5 בבקר היה ניעור משנתו והיה מכין את שעורי הבית לבית הספר העברי, אחר כך היה מתפלל, חוטף ארוחת בוקר ורץ

לבית הספר הפולני, שם שהה עד שעה 1—2 בצהריים. מבית הספר הפולני, היה נאלץ לרוץ הביתה כדי שיספיק לשבת לסעוד ליד השולחן ארוחה חטופה, או שהספיק לקחת פרוסה ולרוץ עמה לבית הספר העברי. מבית הספר העברי, רץ ללמודי הקודש „בחדר" או במסגרת בית הספר העברי. בשובו הביתה בשעות הערב, הספיק לאכול ארוחה יומית חמה ואחריה היה מתיישב להכין שעורי הבית לבית הספר הפולני וכך מדי יום ביומו. לפעילות חברה, ספורט וקריאת ספרים עמדו לו רק השבתות וימי א' בחלקם.

חיי חברה ותרבות תוססים בעיירה

על אף מספרם הקטן של יהודי העיירה, מצאו בה את מקומם כל התנועות ברחוב היהודי. הותיקים ביניהם, בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם הראשונה היו: **מועדון הציונים הכלליים** או „סתם — ציוניסטען". בתום מלחמת העולם הראשונה היו מעט בני נוער בעיירה. לא היו שנתונים עם מספר רב של בני נוער ועל כן כלל מועדון זה בתוכו מספר קטן של חברים. היתה בו ספריה עשירה יחסית לאותה תקופה, שהיתה משאילה ספרי קריאה בפולנית, גרמנית, יידיש ועברית. גם מקלט רדיו היה שם ואפשר היה „לחטוף" משחק שח.

למעשה היווה מועדון זה גרעין לכל הפעולה הציונית ולתנועות הנוער הציוניות בעיירה.

ז' ט' ג' „דרור" תנועה ספורטיבית ציונית בשם פולני „חברה ספורטיבית יהודית". ראשיתו של מועדון ספורטיבי זה בקומץ צעירים בוגרים שהתארגנו עם תום מלחמת העולם הראשונה ומצאו פורקן למרץ נעוריהם במשחקי כדורגל ובחוג דרמטי רב פעלים. את החוג הדרמטי ריכז (בידיו) משה פרוביזור, אשר היה היוזם, המארגן, הבמאי ומפיק ההצגות אשר נערכו — מחוסר אולם בבעלות או אולם ברשות יהודים — באולם הלאומני האוקראיני וברבות הימים באולם ה„סוקול" (הנץ) של הפולנים. החזרות נערכו לרוב בבתים פרטיים ורק החזרה הכללית והצגת הבכורה נערכו באולם שכור. על פי רוב, הצגת הבכורה היתה ההצגה היחידה שניתן לתושבים לחזות בעיירתם ובמקרה הטוב ביותר, נערכו גם הצגות באחת העיירות השכנות. מימון ההצגה נעשתה על ידי חבר השחקנים ורק שכירת האולם ומעט האביזרים הדרושים להצגה, מומנו על ידי מכירת כרטיסים. כותב שורות אלה עודנו היה ילד בעת פעילות החוג הדרמטי, אך זכור לו שהוצגו מחזות של יעקב גורדין, כגון „אלוהים, אדם ושטן" (ספור על הרשל'ה מדוברובנה, שהיה יהודי אמיד וירא שמים ובפתויי השטן,

סטה מדרכו ומכר נפשו לשטן (כעין „פאוסט" במהדורה יהודית), „הזכייה הגדולה" של שלום עליכם, „מהתלת הדמים" — או „קשה להיות יהודי", „יוסף ואחיו" ועוד ועוד.

משחקי הכדורגל נערכו נגד כדורגלני יהודיים של העיירות השכנות וכמגרש שמש אחו רחב ידיים מאחורי היער במזרחה של העיירה. לא אחת נסתיים המשחק בקטטות ומהלומות, אך מיד התפייסו וחזרו למשחקי רעים הבאים.

בשנות העשרים המאוחרות, עקב התבגרות של חברי המועדון, הגירתם של חלק אחר ושנתונים מצומצמים, שנגרמו בעטיה של המלחמה (14—18) חלה ירידה חלקית בפעילות המועדון, אולם בראשית שנות השלושים, חלה התאוששות. החוג הדרמטי טרם התאושש די צורכו והוא קם לתחייה רק סמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה. הפעולות הספורטיביות התפתחו יפה ופרט לכדורגל עסקו גם במשחק טניס־השולחן ומשחק השח. מעת לעת, גם הושמעו הרצאות על נושאים אקטואליים ומדעיים. בשלהי שנות השלושים נמצא המועדון (תמיד במבנה שכור) ברחוב בתי הכנסת, מאחורי בית הכנסת הגדול שהיה בבנייתו, סמוך לבית המדרש. אפייניות לכך הערותיו של הדיין הר' פרידמן, אשר באחת מדרשותיו, ברצותו להדגיש את בעיית הנוער שנטש את בית המדרש והלך למועדון אמר: „דרור יקרא לבן עם בת" (קטע מזמירות שבת וכוונתו היתה, כי לא בית המדרש קורא לבן עם בת, אלא מועדון „דרור".

תנועת „החלוץ" ו„השומר הצעיר"

תנועת „החלוץ" היתה מוגבלת במספר קטן של חברים ולא האריכה ימים ובמקומה התפתח תא הקן של „השומר הצעיר", אשר — לפי מספר הכולל של הנוער בעיירה, נחל הצלחה ניכרת בקרבו. מאז ייסודו בשלהי שנות העשרים ועד לכניסת הרוסים לעיירה בשנת 1939, ניהל פעולה ברוכה בקרב הנוער. חברי הקן השתתפו במושבות קיץ במקומות שונים והמאושרים ביניהם הגיעו להכשרה ועד לעלייה ארצה. חלק מפעולות הקן התנהלו במועדון בשיחות, הרצאות, פעולות צופים, משחקי טניס שולחן, רקודי הורה וכדומה. חלק אחר של הפעולות התנהל בשטחים הפתוחים שליד הנהר. היו גם צעדות לעיירה זבלוטוב ועוד. לאחר שקבוצת המייסדים עלתה ארצה, חלה נסיגה בפעולות, אך החלה להסתמן התאוששות לקראת שלהי השלושים. המלחמה וכניסת הסובייטים הפסיקה כל פעילות.

בתור תנועת נוער ובעד הרשות לקיים התכנסות של המונים,

היה נדרש רשיון מטעם השלטונות ולצורך זה היה צריך למנות ועד מפקח של מבוגרים. אופייני הדבר, שבועד המפקח ישב ציוני כללי יחד עם בית"רי, אשר היו חייבים להתכנס מפקידה לפקידה לישיבת הועד המפקח, לרשום פרטיכל על מהלך הישיבה ועל ההחלטות שנתקבלו. ברור, שועד מפקח זה, אשר היה קיים רק על הנייר ומבחינה פורמלית, לא התכנס אף פעם ועל כן, הוטל מפעם לפעם על אחד מחברי הקן לרשום „פרטיכל של ישיבה" לציין סדר יום (דבר זה לא היווה בעיה, באשר ניתן היה לזייף „סדר יום" לקראת כ' תמוז, חנוכה וכד') ואף לצטט דברים של חבר זה או אחר של הועד המפקח, אשר בסופו של דבר אשרו תמיד בחתימתם את הפרטיכל.

תנועת בית"ר — תנועה זו נוסדה בעיירה בתחילת שנות השלושים והמייסד היה טכנאי שיניים בשם פייגר, אשר הגיע לעיירה לעבוד אצל מרפא שיניים. סביבו נאספו מספר צעירות וצעירים והחלו פעולות של שיחות, שירים וכד'. ראשיתה של תנועה זו קשורה בתקרית, אשר הביאה לסגירת מועדון התנועה באורח זמני ולעזיבתו המהירה של פייגר. הענין כך היה: אחת מחברות התנועה היתה יתומה מאם. דודתה (אחות אמה) שחרדה למידותיה הטובות של אחייניתה הבאה בחברה של צעירים, החליטה להוציא אותה מן התנועה „המפוקפקת" ועל כן, התקרבה בחשכת הערב לחלון המועדון והלמה עליו בחזקה. פייגר, אשר חשש שמישהו מתנכל לתנועתו קפץ החוצה ובראותו צל חומק, ירה אחריו באקדח פקקים כדי להפחידו. האשה, שהיתה בריאת בשר התחלקה, נפלה ותוך כדי נפילה קבלה מכה באחוריה, אך מכיוון שראתה נצנוץ של אש ושמעה יריה, חשבה כי נפצעה מיריה ועל כן, הקימה רעש גדול, באו שוטרים ומכיוון שטרם דאגו להסדיר רשיון לפעולות התנועה, התפזר הנוער באופן זמני ופייגר נאלץ לחמוק מן העיירה.

בני עקיבא — תנועה זו מצאה מקומה בעיירה רק במחצית השניה של שנות השלושים ומבחינה מספרית היתה יחסית קטנה מאוד לעומת תנועות אחרות והתבססה רק על נוער השנתונים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. הכח המושך למועדון תנועה זו היה מתן אפשרות לחברים שבו (הנערים למעשה) לנהל תפילה בצבור באורח עצמי.

תנועות השמאל (הלא ציוני) החלו להתפתח ממועדון של ה„בונד", אשר משום מה לא האריך ימים והפך במרוצת הזמן למועדון ספורטיבי „מלוט" (פטיש). קבוצת הכדורגל שלא בלטה כלל וכלל וגם נסיונות של ביום הצגות נשארו בקיקיונותם. למעשה הפך המועדון

למקום מפגש של משחקי שח עם ספריה קטנה. הספריה הוחרמה בשנת 1937 על ידי המשטרה, כאשר נסגר המועדון בפקודת השלטונות.

מועדון „מלוט" שימש למעשה מקור צמיחה לתנועת „איאפ" (מפלגת פועלים יהודית כללית) שהיתה מסונפת למפלגה הקומוניסטית המחתרתית. חברי המועדון וחלק מאוהדי הקומוניסטים נלקחו אחרי מכות לבית הכלא המקומי לקראת האחד במאי מדי שנה ומספר חבריה אף נידונו לשנות מאסר.

היחסים בין התנועות

כדאי להזכיר שמתיחות מיוחדת לא היתה קיימת בין התנועות לבין עצמן ולכלל התנגשות (מילולית על פי רוב) הגיעו רק בהרצאות פומביות של נציגי תנועה זו או אחרת. כאשר נציגי תנועה יריבה עמדו על הדרישה, כי ישיבו להם מיד על קריאות הביניים ושאלות, והמרצה (שהיה מגיע מחוץ לעיירה) הבטיח לענות על שאלות רק בתום הרצאתו. תוך דין ודברים נאלץ לעתים המרצה להפסיק את הרצאתו באמצעיתה, אך מקרים כגון אלה היו נדירים, מה גם, שהרצאות אורח גם הן לא היו חזיון נפרץ. אלימות של ממש אירעה דווקא תוך כדי קיום משחקי כדורגל והיה מקרה, שקבוצת הכדורגל המקומית נסעה למשחק רעים לעיירה השכנה זבלוטוב ושם התפתח הענין לקטטה ולתגרת ידיים והמתיחות הגיעה לדרגה כה חמורה, עד אשר תגרני זבלוטוב נמנעו משך שבועות מספר להופיע ביום השוק בגבוז'דזיץ ואלה שכן באו, נתכבדו במכות נאמנות והיו נדרשים מאמצים ואמצעי שכנוע רבים להרגעת הרוחות.

פעולות תרבות בתקופת הסובייטים — לאחר כניסת הסובייטים לגבוז'דזיץ נפסקו מאליהם כל פעולות בתנועות. פעילות הקומוניסטים חדלה בשנים 1936—1937, בתקופה בה ראשי הקומוניסטים הפולניים „טוהרו", על ידי סטלין והסובייטים התייחסו לקומוניסטים המקומיים בחשדנות ואף בעויינות. יחד עם זאת וכדי לנצל את הפוטנציאל של הנוער, אורגנה ליד הקואופרטיב (ארטיל) של החייטים, פעילות ברוכה של חוג דרמטי, ושוב בנצוחו של פרוביזור. חוג דרמטי זה הציג מספר מחזות (בתקופה הקצרה של הסובייטים) וביניהם „בר כוכבא" באינטרפרטציה סובייטית, „שני קוני למל" ועוד. לשיא ההצלחה הגיע החוג בהצגת „המכשפה" של גולדפאדן והצגה זו היתה שירת הברבור של החוג ושל העיירה כולה, כאשר הוצגה במוצאי שבת ה־21 ביוני 1941, כידוע, למחרת אותו יום החלה הפלישה הנאצית לרוסיה.

מאיר נוה

גבוז'דזיץ — מחוז ילדותי ונעורי

לכאורה, עיירה כהרבה עיירות דומות לה, הפזורות ברחבי פולין. מתרפקת לה על צלעות גבעות הפונות מזרחה. דומה — קהל קדושים המתעטפים בטליתותיהם וקפואים בצקון לחש־שיח עם בוראם.

כאלה נראים לי בתיה של עיירתי ממרחק של למעלה משלושים ושש שנים ואלפי מילין. עטורה היתה עיירתי שדות בר, יערות מצלים ונהר במזרח. היא היתה אחת מתוך שלושה ישובים הנושאים אותו שם, אם כי בשנוי מה: גבוז'דזיץ הקטנה, גבוז'דזיץ הישנה וגבוז'דזיץ העיירה. שלושתן הצטופפו בימים עברו מסביב למבצר עתיק בשם גבוזדז' (מסמר בפולנית), שהוקם על ידי מלכי פולין באיזור הספר המזרחי של המדינה, כדי להגן עליה מפני פולשים טטריים. זכר לאותם ימים נשאר באגדת־עם על שלושה אלונים עבותים בתוך יער, שהחאן הטטרי נטע ביניהם את אוהלו, באחת ממלחמותיו נגד פולין.

העם היושב בכפרים ובעיבורה של העיירה, אוקראיני היה. אדמת האיזור הדשנה גידלה את בניה חסונים ומלאי און. עם זאת ממורמרים על העבדות הנצחית שהיתה מנת חלקם. אצילי פולין ומלכיה רדו בהם בכל התקופות ההיסטוריות, אך את זעמם הפנו הללו נגד היהודי ועליו שפכו את זעמם על שיעבודם. היהודי חלש היה וקל לכלות בו את הזעם.

כך חיו להם בני עיירתי היהודים (כ־80% מכלל תושביה) בין הפטיש של שלטון עויין לסדן של אוכלוסיה אכולת שנאה. תלושים מקרקע ומאפשרות להתקדם בדרך החיים בחברה ובכלכלה, השקיעו את מיטב אונם הרוחני בטיפוח מסורת וערכי חיים פנימיים. הם היו, כדברי ביאליק, „מנשים את עמלם בדף גמרא".

נוכח השנאה האופפת אותם מכל צד, יצרו מסגרות שונות לעזרה הדדית בשטח הכלכלי, ומוסדות שונים לסעד רוחני.

בחלל העיירה ריחפו שתי דאגות עיקריות: פרנסה וחנוך בנים. אם בשטח הראשון היו האפשרויות מוגבלות, הרי השקיעו הורינו את כל אונם (על הונם אין מקום לדבר, כי בדרך כלל לא היה להם) בחנוך ילדיהם.

רוב תושבי העיירה עניים מרודים היו. חנוונים עניים, סוחרים זעירים הקרובים יותר לרוכלות, בעלי מלאכה, בעלי עגלות — המון „עמך" ללא כל בסיס כלכלי, ואילו עשירי העיר — נער יספרם.

רוב רובם של יהודי העיירה היו „עצמאיים". „עצמאיים" משום

מה? משום שלא היה להם מקור פרנסה קבוע. הם היו מתרוצצים מענף מסחר אחד למשנהו נרדפים על ידי המצוקה בבית והצורך לספק מזון לפי הטף.

יום המחר לא היה מובטח להם, אך כאן גברה הדאגה לא כל כך לימי החול כמו להכנת השבת.

זו היתה גולת הכותרת של השבוע ולקראתה היה היהודי מכין את עצמו בששת ימי המעשה. האלגוריה של היינה — על בן המלך, אשר הפך כתוצאה מקללה לכלב, ואשר חוזר להיות בן מלך ביום ששי לפנות ערב, ולכל יום השבת עד צאת הכוכבים. נראה, שאגדה זו מעורה היטב בהוויתו של היהודי. ביום שבת נכנסת לתוכו נשמתו היתרה והוא חוזר להיות בן מלך. הדאגה העיקרית היתה איפוא להיכון לאותו יום, כדי להיות ראוי למעמד זה, וכדי להיות ראוי לקבלת „שבת המלכה".

זכרוני, ביום ו' לפנות ערב, היה הרחוב בעיירה משנה את דמותו. שלוות קודש היתה יורדת עליו. כל ההמולה — המולת הרדיפה אחרי הפרוטה נפסקת ו...שבת המלכה נכנסת לא רק לתוך מעונו של היהודי בעיירה, אלא לגופו ממש, ומשנה את דמותו. קומתו הכפופה היתה מתיישרת, קמטי פניו נעלמו, מצחו קורן גאווה שבחכמה, ועיניו — אותן העיניים שהיו תמיד מבועים של תוגת אין סוף — היו מתחילות להפיץ אור ושמחה. אכן בני מלכים היו בני עיירתי המרודים והטרודים באותם ימי שבת.

הם לא היו תלושים מהוויות העולם. אם כי היתה תשתית תרבותית־דתית, היתה הקנאות תופעה יוצאת דופן. עמדה להם בזאת, תכונתם ה„גליציאית" — השכלתנית, שלא השאירה מקום לקנאות חשוכה. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התקיימו בעיירה על יד בתי המדרשות גם ארגונים חילוניים כגון: ההסתדרות הציונית, הס־תדרויות נוער — „השומר הצעיר", „החלוץ הצעיר", „ביתר", ארגון פרו קומוניסטי — „איאפ" (אידישע ארבעטער פארטיי) והסתדרויות ספורט למיניהן. כל הארגונים האלה הקיפו את החלק הער והתוסס של הצבוריות בעיירה.

פעולה תרבותית ענפה פיתחה ה„הסתדרות הציונית". יש לזכור, כי היא לא היתה אחידה מבחינת הרכבה. כלולים היו בה אלה בצד אלה, בעלי דעות רביזיוניסטיות, אנשי התאחדות, מזרחי, ציונים כלליים. בתקופה מסויימת, שימש מועדון ההסתדרות הציונית מקום מפגש לחברי קן „השומר הצעיר", כאשר לא היה לו בתקופת קיומו הראשונה מועדון משלו.

כל אלה פעלו תוך הרמוניה, אם כי היא היתה מלווה ויכוחים פוליטיים־רעיוניים. כר נרחב לפעולה משותפת שמשה הפעולה למען הקק"ל. כאן היו מאוחדים כל הגופים הציוניים בארגון מגביות, נשפים ומפעלים להעלאת הכנסותיה של הקרן. זכר ימי הקונגרסים הציוניים וימי הבחירות, שקדמו להם עוד חי בתוכי. אנו, בוגרי קן „השומר הצעיר", היווינו את השלד לפעולות הארגוניות, הן למען הקק"ל והן בהפצת השקל.

ערבים נפלאים היינו מבלים בין כתלי ההסתדרות הציונית בימי הקונגרס, כאשר היינו קוראים בצוותא את „עתון הקונגרס" והיינו מתמוגגים מנאומיהם של מנהיגי הציונות העולמית: ויצמן, סוקולוב, ז'בוטינסקי (לפני פרישתו מהקונגרס) בן גוריון, ברל כצנלסון, מאיר יערי ואחרים.

היינו מפרשים את דבריהם של המנהיגים ומעמיקים לצלול כדי לדלות מהם משמעויות נוספות על אלה שנאמרו במפורש.

סביב הפעילות הציונית התרכזה קבוצת חברים, רובם ככולם אוטודידקטים, בעלי ידע רב בהרבה שטחי מדע, ספרות ופילוסופיה.

אינני יכול להימנע מלהעלות כאן את שמות החברים הללו: חיים הספל, דוד שטטנר, מאיר איזנקרפט, הרש לייב גלסברג וצעירים מהם כמו: שמואל גוטליב, האחים פישמן ועוד.

צעיר הייתי מכל אלה, אך תמיד אהבתי להיות במחיצתם. ימיהם היו מקודשים לעסקי פרנסה — אך ערביהם קודש היו לעיון, לקריאה וללמוד.

אני זוכר תקופה, כאשר כמעט בכל מוצאי שבת, התקיימו במסגרת ההסתדרות הציונית ערבי הרצאות מפי אחד החברים האלה. הן היו מלאות תוכן ועניין. חבל, חבל על דאבדין דלא משתכחין!

ראשית התארגנותו העצמאית של הנוער, נעוצה בימי בית הספר העממי שלי — בשנות העשרים המוקדמות. התארגנה אז קבוצת נערים למשחקי כדור־רגל. בשבועות הראשונים התאמנה הקבוצה ב„כדור" עשוי סמרטוטים, וכדור הרגל האמיתי הראשון שהביאו מקולומיה היה מאורע חגיגי לנוער.

מועדון ספורט שימש כמסגרת גם לפעולה תרבותית־אמנותית. לצד משחקי כדורגל הוקמה להקת תיאטרון מקומית. התרכזו בה כמה ממיטב הכוחות האמנותיים בעיירה (יצויינו כאן לטובה — פסח שיינר, משה אורבך וזיסל שרייר). את הפעולה יזם וניהל משה פרויזור, אוטודידקט, מומחה בשטח זה.

על הבמה הועלו מחזות שונים מפרי עטם של טובי המחזאים

היהודיים באותה תקופה. הצגת תיאטרון בעיירה היתה מאורע חגיגי ותרבותי. שבועות וחודשים לאחר ההופעה עוד היו דנים בה ומנתחים אותה על כל צדדיה בחדרים האפלים והדחוסים של עניי העם, בסדנאות החייטים, הסנדלרים והנגרים, בקרנות רחוב, ולהבדיל — בטרקליניהם של עשירי העיירה. כל שדרות העם חיו את המאורע והתחממו לאורו.

ואכן, היתה זו קרן אור ראשונה, שחדרה לחשכת העיירה שכוחת האל.

קן „השומר־הצעיר" בעיירה הוקם בשנת 1926 על ידי ישעיהו שאובר — בעצמו חניך „השומר־הצעיר" בעיר קולומיה. לאחר עזבו את התנועה התחיל ללמוד משפטים באופן אקסטרני באוניברסיטת קרקוב, ונקלע לעיירה שלנו, כדי להרוויח על ידי מתן שעורים פרטיים.

בימים אין חפץ בהם, העיירה הקטנה, החליט להקים מסגרת תנועתית לנוער. ראשוני המצטרפים היו, כמובן, תלמידיו, אך לאחר זמן מה הקיף הקן עשרות רבות של בני נוער, מגיל שתים עשרה ועד שבע עשרה.

אם הופעת להקת התיאטרון היוותה קרן אור ראשונה, הרי הקמת קן „השומר־הצעיר" חוללה מהפכה בחיי הנוער בעיירה.

הצופיות, היציאה לרחבי שדה ויער, ספורים מלהיבים על ראשוני „השומר" בארץ, חגים לאומיים חדשים (כ' תמוז) — כל אלה היוו צירים שחיי הקן סובבו עליהם, שחבריו חלמו עליהם בהקיץ.

באין מסגרת רשמית ובאין מועדון עצמי, היו היער והאחו מקום ריכזו של הקן. זכורים לי המקומות הנקראים „מאחורי הגשרון" או „על ידי יער האלונים" „בסביבת טחנת הקמח המונעת בכח זרם מימיו של הנהר „צ'ורנובה" („השחורה" בעברית). שדותיה של העיירה שמעו לראשונה בצד הידד של הקוצרים האוקראיניים גם את קריאות הגיל של הנוער היהודי, שיצא לראשונה מתחום העיירה והחל לרקום את אגדת חייו העצמיים ואת חלום גאולת האדם והעם.

קשה לי מאוד לשמור כאן על תחום של מעשיות ולא לגלוש לנוסטלגיה. עבורי היו אלה הימים המאושרים ביותר בחיי. אך לפני זמן קצר למדתי בחדר בספורי המקרא על חיי העם על אדמתו לפני צאתו לגלות: הירדן הגועש במימיו, שהיה פעם מכשול רציני לכניסתם של בני עמנו מהמדבר לארץ המובטחת, ירושלים הבירה המעטירה, שדותיה של שפלת פלשת, גבעותיה של שומרון המכוסים כרמים, מדבר יהודה — גיא תעלוליו של המלך — נער הגיבור דוד, כל אלה, אשר אך לפני זמן קצר קראתי עליהם ולמדתי להכירם דרך החוקים והמצ־

וות הכתובים בתורה שבכתב ובעל פה, כל אלה קמו כעת לפני עיני חיים ורוטטים וכמעט בהישג ידי. הדמיון הרקיע שחקים ובכל תופעה מקומית כעין ראשית התגשמותו של חלום.

ספורו של מנדלה מוכר ספרים על „מסעות בנימין השלישי", שאוב כנראה ממקור החוויות האלה של ילדות ונעורים. ואולי לא רק מאלה? מאמין אני, כי לא רק בני הנעורים חלמו את חלום ארץ ישראל, אלא גם עמוק בתוך לבותיהם של הורינו יקדה במעומעם אש הגאולה.

צרות היום־יום, דאגות הפרנסה וחנוך הילדים — כל אלה דיכאו את הרצון, אך הוא חי בתוכם והזין אותם בכל ימי המבחן והצרות.

במשך הזמן התחיל הקן לעסוק באופן יסודי יותר גם בבעיות חובקות עולם: גאולת העם וגאולת האדם — מה קודם? צורת בנין הארץ, תפקידו של הפועל והחלוץ בתהליך הזה, בעיית שיתוף הפעולה עם שכבות עם אחרות למען הציונות, השאלה הערבית ופתרונה, כל אלה היוו נושאים לדיונים מעמיקים ולוויכוחים סוערים. יש ותוך התעמקות בבעיות אלה, היו גם קורבנות אידיאולוגיים. לכן היתה גם נשירה מהקן ועריקה למחנה הלוחמים למען עולם „טוב יותר לכל אדם" והיתה גם עריקה לשם היטמעות בתוך ההווי הגלותי במקום ויצירת משפחה.

אך רובו של הנוער, אשר זה מקרוב נגעה בו רוח של חלוציות ושומריות (כבטויינו בימים האלה) שוב לא יכול היה לחזור לשגרת חיי העיירה. הניצוץ, שהודלק בלבו שוב לא נתן מנוח וכמעט כל חברי הקן על בוגריו שמרו אמונים לתנועה ולערכיה עד בוא הכורת, אשר הכרית במחי יד את כל התפארת הזו בעודה כה צעירה ומבטיחה.

בעיירה היו גם כמה תנועות אחרות:

בשנות השלושים הראשונות הוקם סניף „ביתר" ולאחר מכן סניף של „החלוץ הצעיר". הארגונים האלה היו חלשים ומעוטי חברים, אך עצם קיומם הוסיף שמן למדורת המחשבה ובכך שימשו כגורם חיובי בהווי הנוער.

מפלגת „איאפ" ריכזה בתוכה רבים מבני בעלי המלאכה וגם בודדים מבני עשירי העיירה, אשר קצה נפשם בחיי עושר וריקנות וראו את פתרון בעיותיו של העם והאדם היהודי בפתרון הכולל של בעיית האנושות בסוציאליזם. ברצוני לספר על אחד מאלה שנתפסו לרעיון זה, ואשר נפשי כואבת עליו עד היום. שם האיש: משה קורן והוא היה לי ידיד נעורים. ישבנו יחד על ספסל בית־הספר ועשינו כמעט יחד את כל חיינו הצעירים. ידי לא משה מידו, למרות

שאני הייתי חבר „השומר הצעיר" ופעיל בקן, והוא היה מחוץ לו. הוא היה אדם בעל כושר התלהבות נעורים ללא קץ, אך התבייש בכך וכיסה זאת במעטה של ציניות. זו מנעה ממנו את ההצטרפות לתנו־עתנו, באשר ראה בה משובת נעורים ללא כל עתיד. רבות נלחמתי כדי לקעקע את הקליפה הזו של ציניות וכאשר הצלחתי בכך, היה זה, כדי לתת דרור למהותו האמיתית, המלאה חלומות טהורים על עולם יפה וטוב לכל.

ההבדלים האידיאולוגיים לא יכלו להרוס את ידידותנו. ידעתי, כי הצטרפותו למפלגה הקומוניסטית יונקת מאותם מקורות שאני הצטרפתי בגללה לתנועת „השומר־הצעיר". חיץ פוליטי בל יעבור הבדיל בינינו, ועם זאת יכולנו לבלות שעות ארוכות בלילות בשיחות אין קץ על מהות החיים בכלל, על מהות חיינו ועל כל בעיותנו. היו אלה שעות, אשר קראנו להן „שעות של כנות עם עצמנו".

חבל לאותה תפארת אדם, שנרצחה בידי חלאת האדם!

בעיירה היו בתי־כנסת לרוב, איני זוכר עוד את מספרם, אך עובדה אחת התבלטה לעיני כבר אז: הרבה בתי־כנסת היו מרוכזים באיזור של עניי העם — הרובע הצפוני־מזרחי של העיירה. אין זאת, כי בית־הכנסת — מקום מפלטו של היהודי מצרות יום יום, אף הוא התרפק על עניי העם הזקוקים לו ביותר ובחר לשכון בקרבם.

בבית־הכנסת הגדול ברחוב הראשי התפלל הרב של העיירה. כן היה בית־מדרש של חסידי וויז'ניץ, בית־מדרש של חסידי צ'ורטקוב, בית־מדרש של חסידי בויאן ובת־כנסת של בעלי מלאכה. הנני מבקש סליחה ומחילה מכל בתי־הכנסת הנוספים, אשר היו קיימים, ואני שכחתי להעלותם כאן לזכרון.

היה גם מקום מגודר וריק — מגרשו של בית־הכנסת העתיק בעיירה, אשר תמונותיו מופיעות בכל הספרים הדנים בארכיטקטורה של בתי־הכנסת בפולין. הוא נשרף בימי מלחמת העולם הראשונה, כך שאני עצמי לא זכיתי לראותו. הורי ספרו לי על כל היופי היהודי, שהיה טבוע במקום הזה. כן התהלכו אגדות על בית־הכנסת הזה, למשל: מעשה שהיה בזוג צעיר, אשר מת בחטף תחת חופתו ונקבר בחצר בית־הכנסת. כל לילה בחצות היה נשמע קול בכי נשמותיהם על עלומיהם, שנקטפו באיבם. רעדה היתה אוחזת אותי מדי עוברי בלילה בסביבת המקום הזה! מעשה בצפורים, אשר קיננו לרוב בין מרישיו של בית־הכנסת, ואשר נשאו בפיהן טפות מים, כאשר הוצת בית־הכנסת על ידי הקוזקים — בוזזי העיירה — בימי עברה וזעם, לא יכלו הצפורים להציל אותו והן נפלו באש, שרופות כנף ונשמותיהן

הטהורות והתמימות עלו בלהבות השמימה. אילו אסוציאציות איומות מעוררת האגדה הזו בכל הנוגע לימי השואה! משפחתי היתה אחת המשפחות הגדולות ביותר בעיירה: סבתא, סבא, שני דודים, שלוש דודות, שלושה דודנים מצד האם, דודה ושלושה דודנים מצד אבא. משפחתי הקרובה ביותר היתה קטנה והקיפה את אבי ואמי ואותי — בנם היחיד, אשר עזבם ויצא לבנות מולדת ועתיד לעם ולהם.

הגורל היטיב עם סבי ז"ל, אשר נאסף אל עמיו שנתיים לפני פרוץ המלחמה וזכה לבוא לקבר ישראל. כל היתר הושמדו על ידי הצורר ועוזריו. ארורים יהיו לעד! דליתי מנבכי זכרונותי ורשמתי כמה מהן.

רגשותי נתונים לכל אותם בני העיירה, אשר ניספו בשואה וזכרם לא נפקד. תהיינה מלים אלה „קדיש" לזכרם הטהור.

קבוצת „דרור" בעיירה

הנוער בעיירה בשנות העשרים

במורד ההר, בואך מקולומיה, בדרך המלך — המובילה להורודנ־קה ומכאן לזלשצ'יקי וליתר אזורי דרום־מזרח פולין — שוכנת העיירה גבוז'דזיץ, עיירה יהודית טפוסית ותושביה — רובם יהודים הם.

יער עבות ורחב ממדים מקבל את פניך בכניסה לעיירה — יער סטארי־גבוז'דזיץ קראנו לו. חצית את היער, מצאת עצמך על פסגת הר, ממנה נתגלתה לפניך העיירה כולה, המשתרעת לאורכו ולרוחבו של מדרון ההר.

בשפולי ההר — הרחק שם בעמק מתנהל לאטו נחל דל מים ושמו צורנובה. הנחל יודע ימי גאות ושפע בימי סתיו גשומים ובהמס השלג והקרח באביב, אז פורץ הוא את גבוליו, עובר על גדותיו ושוטף־גורף עמו כל הבא בדרכו ולעתים אף היה מסכן את תחנת הרכבת ומסילותיה שנמצאות בקרבתו. מעל לנחל גשר עץ — עברת את הגשר, שוב נפגשת ביער — יער עתיק יומין — יער פוזינה, על שם אציל שהיה בעל האחוזות של האזור.

נוף זה שייך לחבל ארץ הדרום־מזרחית של פולין דאז ושמו פוקוציה — שם בירת האזור, קולומיה. חבל ארץ זה, נמצא במורדות הרי הקרפטים ונקרא חבל ה„תת־קרפטים״; בפולנית „פודקרפציה״, שקשר את מרכז פולין עם ארצות דרום־אירופה, הבלקן ועם האזורים הדרומיים והמזרחיים של פולין: פודוליה ווהלין. כאן נמצאות האדמות הפוריות של אוקראינה המערבית, ממנה בעיקר התפרנסו התושבים האוקראינים או הרוטנים, וביניהם אף מצאת יהודים בודדים, שעסקו בחקלאות בכפרי הסביבה.

בימי מלחמת העולם הראשונה סבלה העיירה, ככל יתר ערי פוקוציה מתהפוכות הזמן ותעתועיו. בהמצא העיירה באזור הספר, מקום מפגש של עמים שונים ובקרבת הגבול בין אוסטריה ורוסיה, עברה היא לעתים קרובות מיד ליד, על כן נאלצו תושביה לנטשה, ולמלט מן המקום ולחפש מקלט ברחבי הקיסרות האוסטרו־הונגרית. עם תום המלחמה, בנפול המונרכיה, ניסה קרל קיסר אוסטריה להציל את שניתן להציל, על ידי הבטחת אוטונומיה לעמי המיעוטים המרו־בים שבממלכתו, בתנאי, שיכירו בשלטון המרכזי של וינה. בני אוקר־אינה נצלו את האנדרלמוסיה של התקופה שלאחר המלחמה ומעודדים משלטונו של פטלורה בקייב וכבנים נאמנים של חמילניצקי רודף היהודים הזכור לשמצה — פרעו פרעות ביהודים. שלטונם היה מלווה שוד, אונס ורצח. רבים נספו, אחרים ברחו, רובם מדולדלים לאחר

שהפסידו את כולו או רובו של רכושם ונשארו ללא מקור פרנסה.

עם ביסוס השלטון הפולני בעיירה התלכדו מחדש תושביה היהודים, והחלו לשקם את העיירה ההרוסה והשרופה. עיסוקם היה מסחר זעיר ומלאכה — פרנסה בצמצום. פולין המתחדשת עם כלכלתה הרעועה הכבידה את עולה על אזרחיה בהטילה מסים כבדים ורבים ובמיוחד היהודים לא יכלו לעמוד בהם. איזה עתיד היה צפוי לדור הצעיר?

העיירה עצמה, קטנה היא וכדברי הלצים: „הריצה אסורה בה". אך התחלת לרוץ וכבר יצאת מתחומה! אולם סביבה גדולה לה ורחבת ידיים — כפרים רבים שתושביהם עוסקים בעבודות אדמה. גבוז'דזיץ היא מרכז מסחרי לכפרי הסביבה. בכל יום שני — הוא יום השוק הקבוע — ואז הגיעו לעיירה עגלות עמוסות תוצרת חקלאית. באו מסטארי־גבוז'דזיץ וממאלי־גבוז'דזיץ, מקולצ'קובצה — שבערב נשאה תואר של עיר ומבאלינצה, מווינוגרד ומאוסטרוביץ, מחמוקובצה ועוד כפרים שאת שמותיהם לא נזכור עוד. לרשותם ולשם מכירת תוצרתם עמדו שווקים נרחבים: שוק פירות וירקות, שוק עופות וביצים ושווקי תבואות אחדים. בקצה העיר, בקרבת בית העלמין היהודי היה שוק הבהמות. אף על פי שהשטחים גדולים הם, היה הדוחק גדול והצפיפות רבה מאוד.

עם מכירת תוצרתו פנה האכר לקניית מצרכיו, הדרושים לו לחיי היום־יום, לא פסח אף התכבד בבתי המוזגים שעמדו תמיד מוכנים לשרתו. חנויות צפופות זו לזו השתרעו לצידי ולכל אורך הרחובות הראשיים ובסימטאות הצדדיות שמאחוריהם, לבתי המלאכה: חייטים, סנדלרים, פחחים וכל יתר האומנויות, בהן התברכו בני ישראל בגולה. ריבוי חנויות גרמו לתחרות קשה ולכן לא פרנסו את בעליהן בשפע.

על רקע זה התחנך הדור הצעיר. בבתי ספר שונים המקובלים בעיירות יהודיות: „חדרים" לדרדקים, „חדרים" למתקדמים ובתי מדרש. חוק חינוך חובה הביא את ילדי העיר — בנים ובנות — אל בית־הספר הפולני הממשלתי היחיד ובו שבע כתות לשבע שנות לימוד. נוסף על לימודי החובה האלה, למד הנוער גם את השפה העברית, בתקופה אחת היו קיימים שלושה בתי ספר לעברית:

בית הספר בהנהלתה של המורה לאה לטנר־קוגלר.

בית הספר בהנהלתו של המורה יוסף שרצר.

ובית הספר בהנהלתו של המורה בנימין קורן.

במשך הזמן התבסס בית ספר אחד בלבד בהנהלתו של יוסף שרצר.

וכך חלק תלמיד את יומו: בבקר — למד בבית ספר ממשלתי, אחר הצהרים — בבית הספר העברי ובערב שינן את תלמודו ב„חדר" או בבית המדרש.

תחנות הרכבת והאוטובוסים בעיירה שמשו מקום מפגש — הזדמנות לראות מי יוצא מי נכנס ומי סתם עובר בה. ואיך לא לזכור את רכבות המשא הארוכות, העמוסות סלק סוכר מתוצרת רוב הסביבה. שורות ארוכות של עגלות התנהלו לאיטן בימי הסתיו המעוננים והמעורפלים אל תחנת הרכבת ומכאן לבתי החרושת לסוכר.

בעיר בית משפט ובית מרקחת. שמשו בה גם 3 עורכי דין: גווירץ, סובלזון וראוך. שני רופאים: ד"ר שוורץ וד"ר ברגר, כולם שרתו בנאמנות את אוכלוסיית העיר והסביבה.

הדור הצעיר כמנהגו חפש את דרכו כשרבים הלכו בדרך השגרה, מי למסחר, מי למלאכה ומי להמשך לימודים. אחדים התמרדו והבוגרים ביניהם עזבו את המקום ופנו לערי פולין הגדולות או נסעו לגרמניה, הפליגו לארצות הברית וגם לארצות דרום אמריקה נדדו. הנשארים חפשו את דרכם לעתיד בעיירה.

בערבים בשעות הפנאי, בימי שבת וחג נפגשו קבוצות של נוער, פגישות ספונטניות. איש לא ארגן אותם, איש לא הדריך אותם. את זמנם בילו בשיח ובזמר.

בימי שבתות וחג בחודשי האביב והקיץ נערכו טיולים בחברותא ביערות הסביבה או בילו ברחצה בנחל, הרחק מן העיירה, שם עין המבוגרים לא ראתם. כאן החלה להתארגן פעילות ספורטיבית כגון שחיה, כדור־רגל, והתעמלות.

אין ספק שהיו אלה הדים עמומים של תנועות הצופים באנגליה, של ה„וואנדרפוגל" („הצפור הנודדת") בגרמניה ושל תנועות הנוער הציונית שרק זה עתה החלו בהתארגנותן. קבוצות נוער אלה — חבורה פה חבורה שם — כעין ביצים עזובות ומפוזרות, המצפות ליד מכוונת שתבוא לאספן.

השאיפה — אולי תת־הכרתית, לתרבות ואמנות, הולידה שחקני תיאטרון חובבים וזמרי מקהלות. מבין הבולטים שואפי תרבות ואמנות — בני משפחת שרייר אשר אחת מהם נמצאת היום אתנו בארץ — בוסיה בקבוץ גת, וחנן (נספה בשואה) מבני משפחת אופנברגר הענפה — נגן כנור מוכשר. בוודאי היו עוד מנגנים יהודים במקום ואני לא הכרתי אותם.

יום אחד חזר לעיירה משה אורבך — ספורטאי מוכשר, כוכב כדור־רגל, שאת תורת המשחק הביא לנו מ„הכח" ווינה המפורסמת.

סביבו התלכדו הכדורגלנים המתחילים שבעיירה. כך קמה קבוצת כדורגל מסודרת, ששמה הלך לפניה בכל הסביבה, הודות לשחקניה המצטיינים: קרל לינדאור, דוד גרינברג, מתתיהו ראוך, גדליה שמלצר, זוסיה לגשטין השוער ואנוכי. עם רכישת בגדי הספורט ונעלי הכדורגל יצאנו לתחרויות עם קבוצות יהודיות שבסביבה: הורודנקה, זבלוטוב, אוברטין ועוד. אחרי מאמצים רבים אף הוקצע לנו מגרש למשחק כדורגל, הרחק מאחורי יער פוזינה, בקרבת מושבת המזורים. יגיעה רבה עמלנו עד הגיענו למגרש, בכל זאת לא החמצנו אף אמון ואף תחרות.

לנוער היה חלק נכבד בהסתדרות הציונית, שהתחילה להתארגן אחרי מלחמת העולם הראשונה. כמועדון שמש להם חדר שכור בבית רייטער ובו ארגנו הרצאות, הקראות ומסיבות. ודאי זוכרים עוד רבים את נשפי חנוכה — „מכבייער אוועגדע" המפורסמים. ועוד אזכור את החג בעיירה, כאשר למועדון הובא מקלט הרדיו הראשון בעיר. חיים הספל, יו"ר ההסתדרות הציונית המקומית הציג את המכשיר בפני המון אנשים המצטופפים במועדון.

התנועה הציונית עסקה בהסברה, בארגון ובאסוף כספים למען הקרן הקיימת לישראל. עמדנו בפני התחרות קשה עם קופת ר' מאיר בעל־נס. הדור המבוגר טרם רצה להכיר בזכות קיומה של התנועה הציונית. מפורסמת היתה אימרתו של דיין העיר — הרב פרידמן: „לשנה הבא בירושלים", אך לא על ידי הציונים.

את הדחיפה העקרית להתארגנות הנוער בגבוז'דזיץ נתן סטודנט למשפטים מקולומיה, ישעיהו שאובר. הוא הרביץ לדור הצעיר תורה חילונית בשעורים פרטיים. בעיקר עסק בהכנת תלמידים לבחינות כניסה לבתי ספר תיכוניים. בהיותו מארגן ונואם מוכשר, הצליח לרכז סביבו את מרבית חבורות הנוער והקים את תנועת הנוער הציונית הראשונה בעיר — היא תנועת „השומר הצעיר". תנועה זו פעלה בצורה סדירה הודות למדריכיה המקומיים, מהם נמצאים אתנו בארץ: מאיר אלטנהויז (כיום מ. נוה), בוסיה לבית שרייר וחדוה הספל לבית שלזינגר.

היו תלמידים שהמשיכו את לימודיהם בעיר סמוכה או רחוקה. מעטים הגיעו לאוניברסיטה, מהם רק בודדים הצליחו לסיים את חוק לימודיהם. כולם קיימו קשר אמיץ עם משפחותיהם ועם העיירה, ובה נהגו לבלות את ימי החופשה שלהם.

אלה היו צעדי הנוער אל הקדמה, גלויים וידועים לכל. בסתר התחילה להגיע לאחדים מבני הנוער ספרות מהפכנית. בעיקר הנוער

העובד התחיל ללמוד את תורת מרקס, אנגלס ולנין.

התארגנה מחתרת שלמדה תורת המרד והמהפכה, מתוכם צמחו האנשים שעמדו בראשות העיר עם כניסת הרוסים בסיום מלחמת העולם הראשונה. תקופת שלטונם של המנהיגים היהודים היתה קצרה והמשטר הקומוניסטי הרוסי ותורתו לא הביא להם את הגאולה. אחדים מביניהם זכו לעלות ארצה.

ניתן לאמר שהנוער לא הסתפק במה שהיה קיים במציאות אלא פרץ דרכו אל מחוץ השגרה, מרד בקיים וחפש לעצמו דרך חדשה — מעטים מצאוה, בודדים הגשימוה.

על אלה ששאפו, על אלה שפרצו ולא הגיעו — אבלים אנו והלב דואב.

יעקב שיקלר

תנועת נוער „בני־עקיבא" בגבוז'דזיץ

פעילי „אחוה" של הסתדרות ה„סתם ציונים" יסדו בשנת 1936 קן של „בני־עקיבא" בעיירה. שמות הפעילים: חנן דרשר, יעקב מאוזנר ויוסף שטנגל. זה האחרון שמש גם כמרכז הקן במקום.

כ־50 בני נוער, גילאי 12—14, כלומר תלמידי בית הספר העממי היו מאורגנים בארבעה קבוצות לפי גילים.

מעון הקן היה בביתה של יורי ברגמן הבת של יוסף שמלצר. הפעילות החברתית התרכזה בנושאים של ציונות דתית ומסורתית. בשיחות הקבוצות ספרו על בנין והווי הארץ ועל המתרחש בתנועות הציוניות ברחבי הגולה. כמובן כללה הפעילות החברתית גם שירה בציבור, שירים בעברית, כאלה שהובאו אלינו מארץ ישראל ושירים שחוברו בגולה, ריקודים מריקודים שונים, רקודי עם ואלה שנהגו לרקוד בארץ ישראל. השתדלנו לדבר עברית ככל האפשר. טיולים קיימנו משך כל השנה. אך בעיקר יצאנו לטייל בחיק הטבע מסביב העיירה בתקופת האביב והקיץ.

אחת מפעולות התרבותיות היה קיום ספריה להשאלת ספרים. כמובן הכילה הספריה ספרים בעברית, אך רובם היו כתובים פולנית, שפת הארץ.

רוב חברי התנועה קיימו לימודי עברית בשיעורים אצל המורה לעברית יוסף שרצר. ערכי החינוך שהוקנו לחברים היו מבוססים על עקרי הדת וברוח המסורת. המדריך הרוחני היה משה יוסל פישמן

אישיות קצת מוזרה, שעיסוקו היה לימוד תורה. היה ב־מ. י. פישמן מן הפרדוקס : אמונה והיפוכה. לפי השקפתו האישית היה כופר — אטיאיסט — ולמעשה היה מתפרנס ממתן שעורים בתורה.

הקן היה מסונף לאזור קוסוב ומההנהלה האזורית בעיר זו נשלחו אלינו מרצים.

זכורני הכנס של כל סניפי האזור בשנת 1938 בעיר קוסוב תחת חסותו של הרב המקומי.

על עגלות נסענו — כ־25 נערים והמדריך בראש המשלחת. בדרך לקוסוב, בקרבת המקום זבלוטוב נפגשנו — ללא כוונה, עם נוער פולני אנטישמי מתנועת „סוקול" : כאשר הרגישו שעולים הם עלינו במספר, התנפלו עלינו להכותינו, אך הפעם שיחק לנו המזל ולמקום היגיעה קבוצה של ספורטאים פולנים מבוגרים, והפרידו ביננו — ואנו המשכנו במסעינו לכנס בקוסוב.

משך שלושת ימי הכנס שמענו הרצאות מעניינות, על ציונות, דת ועל בניין הארץ, נפגשנו עם ידידים וטיילנו בסביבת העיר, — וחזרנו הביתה מלאי רשמים.

עם פרוץ הלחמה בסתיו 1939 נפסקה כל פעילות בתנועה שלנו, כפי שהמלחמה שמה קץ לפעילות של כל תנועות נוער יהודי בפולין, היא אף שמה קץ למרבית הפעילים. מכל חברי לתנועה בעיירה, נותרתי אני יחידי מכולם, נערים ונערות נפלאים, זכיתי אני לבדי לעלות ארצה ולראות בקום המדינה.

רגינה צומר (רנצי לטנר)

הקן של בית"ר

ייסודו של קן בית"ר בגבוז'דזיץ היה בשנת 1930. מקולומיה הגיע ביתריסט בשם פייגר, אותו הכרתי בנשף בו השתתפו בני נוער, באותו ערב התידדנו, שוחחנו התווכחנו — והחלטתנו להקים קן בעיירה.

רוב הנוער היה מאורגן כבר ב„השומר הצעיר" ב„החלוץ" ותנועות אחרות, אך נותרו בני נוער שלא השתייכו לאף תנועה, את אלה הצלחנו למשוך לתנועתנו.

בין הפעילות הראשונות נמנו מלבדי, האחיות פייגה וריזלה זלצר, מרים גרינברג, פאני ווינלובר, גולדה ריקהוז, סטלה ליטנר ואיטה שטטנר.

כבראשיתו, כך גם בהמשכו, היה הקן מורכב בחורות, ברובו

הגדול. מפקדו הראשון היה פייגר, שהיה מגיע אלינו לעתים קרובות מקולומיה. אחריו נתמנתה רייזלה זלצר למפקדת הקן והודות לפעילותה הרבה והברוכה, הצטרפו אלינו רבים מבני הנוער המקומיים.

ראוי לציין שאחדות בין הפעילות ידעו וקראו עברית וכך שאבו את ידיעותיהן בציונות ובאידיאולוגיה מתוך המקור ומכלי ראשון. פעם אף נסענו לסטניסלבוב לכנס בית"ר לשמוע הרצאה של זאב ז'בוטינסקי, שנאומו השאיר עלינו רושם רב בכשרונו ובאישיותו הדגולה ומרשימה. בסטניסלבוב הכרנו גם מנהיגים ופעילים אחרים, אותם שמענו בהרצאותיהם על אידיאולוגיה, ציונות ועל עניני דיומא. בדומה לתנועות אחרות, הקיפה פעילתנו החברתית שיחות וויכוחים, שנושאיהם המרכזיים היו ציונות, תורת ז'בוטינסקי וכן טיולים, ריקודים ושירה בציבור. אמנם ישבו בעיירה אנשים שהשתייכו למפלגה הרביזיוניסטית, אך מספרם היה מועט ופעילותם של אלה היתה אף היא מועטת ולכן לא יכולנו לקבל ממבוגרים אלה עזרה וסעד כלשהו. היינו מקיימים כנסים משלנו ואחד שאני זוכרת במיוחד התקיים בסטניסלבוב ומטרתו העיקרית היתה „הגשמה", כלומר הכנה לעלייה, לכן הצטרפו חברות לקבוצות הכשרה כדי לזכות בסרטיפיקט הנכסף. הראשונה שיצאה להכשרה בנדבורנה לעבוד שם במנסרה היתה פייגה זלצר. כעבור כמה חודשים הצטרפו לקבוצת נדבורנה, מרים גרינברג ואנוכי. עבדנו במקום כחצי שנה וחזרנו הביתה להתכונן לעליה, בו ברגע שרק יגיעו הסרטיפיקטים.

פייגה זלצר היתה הראשונה בין מקבלי הסרטיפיקטים בשנת 1933, היא היתה הראשונה בין בני הנוער בגבוז'דזיץ שזכתה לעליית ארצה.

אני קבלתי סרטיפיקט מחוץ למנין הודות למעמדי כפעילת בית"ר הראשונה בעיירה, כמו כן קבלה סרטיפיקט מרים גרינברג ועלינו ארצה בשנת 1933.

יותר לא חילקו סרטיפיקטים לאנשי בית"ר, אך מעטות מתוך שורותיו, הגיעו ארצה בעליה ב' ; גולדה ריקהוז, פאני ווינלובר ועוד.

יש לציין שהיחסים בינינו לבין תנועות אחרות בעיר היו מן הטובים, כיוון שרגשי קנאה לא קנו להם שביתה בעיירה.

במבט לאחור, רואה אני את תקופת פעילותי בתנועת בית"ר בגבוז'דזיץ כתקופת זוהר של נעורי ורק הודות לה זכיתי לעלות ארצה, לראות בתקומת העם והמדינה, ורק הודות לה ניצלתי מצפורני השואה. ביגון יכולה אני רק להצטער צער רב, על כל אלה מטובי בני הנוער אשר לא זכו לעלות ונשארו בעיירה וניספו בשואה, יהי זכרם לעד.

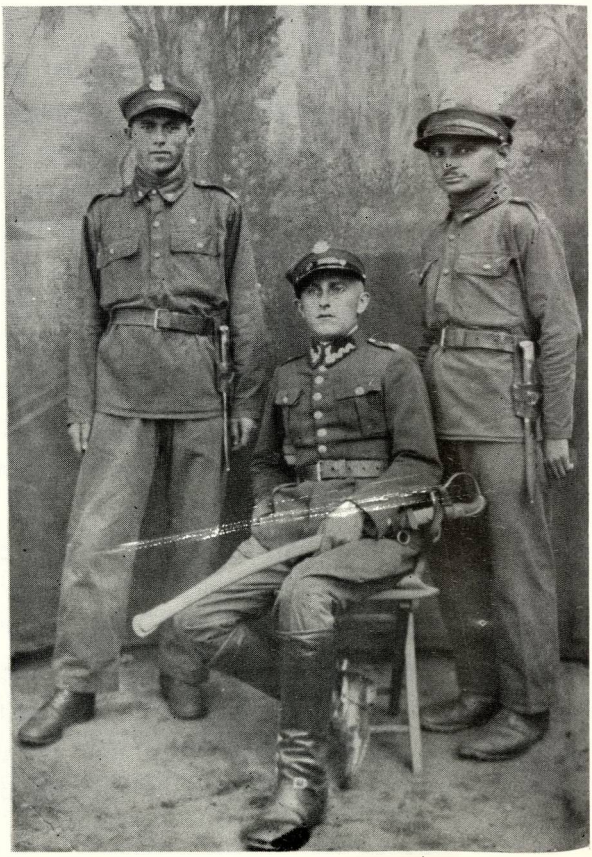
טז. בכנס בית"ר בעיר סניאטין וביניהם משתתפים מגבוז'דזיץ

יז. הקהל מתייחד עם הקדושים ביום הזכרון במרתף השואה בהר־ציון, ירושלים

יט. קבוצה משארית הפליטה במחנה העקורים פערנוואלד, גרמניה, בשנת 1948

כ. שלושה חיילים בתקופת שרותם בצבא הפולני בעיר פוזנן, 1933 . . . . מימין בן העיר מ. צומר ובן דודו. בצד שמאל באמצע יושב בוניה רייטר איש הקוואלריה, גם הוא מגבוז'דזיץ . . . . . .

זכרונות על קן „השומר הצעיר"

במורד הדרך מקולומיה בואכה הורודנקה משתרעת העיירה גבוז'דזיץ מוקפת יערות, גני פרי ושדות תבואה מכל צד. מזרחית לה עובר נהר קטן — צ'ורנובה ולידו אלונים עתיקים, דשאים טבעיים מוריקים, שיחי בר על פרחיהם הצבעוניים ופרים המר, וליד הנחל בקרבת טחנת הקמח, מרגניות ופרחי זיכריני.

מקור לא אכזב למשחקי ילדות היו לנו היערות באביב, עת הנצו הפרחים הראשונים. בקיץ — הנהר והרחצה בו, ההליכה בצוותא והטיולים בסביבה הכפרית, בשבילים, בדרכים ובין שדות הבר הזהוב והשזור דגניות. בחורף — הדרך הקפואה, מכוסה שלג וכפור החוצה את העיירה. אז אפשר היה לגלוש על מגלשה במהירות מסחררת ועוצרת נשימה — מהיער במעלה הדרך ועד לנהר במורד העיר. אכן אלה היו תענוגות ילדות, אולם כל זה לא הספיק למלא את חיינו תוכן. הרגשנו כאורחים לא קרואים בשמחת זרים, והיתה כמיהה רבה לחיים בעלי תוכן.

והנה נפל דבר: מארגנים קן של „השומר הצעיר".

ישעיהו שאובר, סטודנט למשפטים, אשר שהה בעירנו, הגה את הרעיון לארגן את הנוער, והיה זה מפנה בחיי כולנו. בני 12—17, היינו עודנו ילדים כשהוקם הקן. רוח חדשה החלה לנשב בקרב בני הנוער.

„התנועה" הוציאה אותנו מהבית, העמידה בפנינו רעיון ואידיאה ואנו כאחוזי קסמים היינו. כל רגע פנוי הקדשנו ל„קן" ושם, נוסף על משחקי צופים, שירה ושיחות, נפתחו לפנינו אופקים חדשים וראייה יותר חודרת של משמעות החיים וזו היתה ראשית הדרך.

במשחקים, בצופיות, בשירה ובטיולים ושם גם נפלה מחיצת הזרות במשחקים, בצופיות, בשירה וטיולים ושם גם נפלה מחיצת הזרות בין בני הנוער. כל מי שהיה ביכולתו להעניק מידיעותיו, היה מדריך את הצעירים ממנו.

לא תמיד היה לקן מקום משלו, ולכן היינו מבלים את רוב חודשי הקיץ על חוף הנהר, כשעץ אלון עתיק סוכך עלינו בנופו הרחב דמוי הגג. זה היה „ביתו" של הקן לכל דבר. שם נערכו בשבת אספות, מיפקד הקן, שיחות הקבוצות. כך יצאנו מבתי העץ הקטנים למרחבי הטבע ולצורת בילוי חדשה ובעל תוכן חדש.

היינו יוצאים לטיולים כשהקן כולו צועד בסך, גם בקיץ וגם בחורף וכובשים שבילים חדשים בשלגים — מקום שרגל אדם טרם דרכה בו.

היינו מוצאים מקומות חבויים על הנהר הקפוא ומחליקים על פניו, לא על מגלשי סקי, כי אם על עקב הנעל המסומרת.

קומתנו הזדקפה וכך יכולנו להתעלם מהסביבה העויינת, כי היו לנו כבר חיים משלנו בעלי משמעות רבה.

כל זה נתן לנוער, אשר כל תקוות העתיד היו מעוגנות בו, תוכן חדש ושאיפה חדשה — התקוה לעלות לארץ ישראל.

מה חבל שרק מעטים מאתנו הגשימו את חלומם והגיעו ארצה, והיתר, כמה התאכזר להם הגורל, כשסגר עליהם המצור הנאצי ואין יוצא, והארץ הנכספת סגורה בפניהם. לעולם לא יכופר העוול של חיים צעירים, שנכרתו ואין מושיע, ולארץ אבדו בנים ובנות נאמנים.

מלכה פלר (גרינברג)

כ י ס ו פ י ם

ביתנו היה מול בית כנסת והתפילות נשמעו היטב אצלנו. בעת הסליחות אמי ז"ל העירה אותנו באומרה „קינדער שטייט אויף מ'זאָגט סליחות". אז הצטופפנו על אדן החלון והקשבנו לקולותיהם של אומרי הסליחות שהבקיעו את דממת הלילה.

זכורים לי גם ערבי קידוש הלבנה, עת התבוננתי בעיון רב בדמותיהם של מקדשי מאור הליל.

להבדיל מהקודש היתה בקרבת ביתנו ככר השוק, בתקופת הקיץ אור ליום ב' בשעות שהביאו תוצרת חקלאית לשוק, נצמדתי לשרפרף קטן על מפתן הבית והאזנתי למנגינות חליל מענינות מפי קבוצת הוצולים (יושבי הרי הקרפטים) שירדו לשוק.

חל מפנה מהשגרה המקובלת כאשר הצטרפתי ל„השומר הצעיר". הייתי בין הרבים שהתארגנו בתנועות נוער ציוניות בגבוזדזיץ, אך, לצערי הרב רק בין המעטים שעלו לארץ ישראל ונמלטו מהשואה האיומה שפקדה את העיירה.

כא. החוג הדרמטי מציג את „עלובי החיים" מאת ויקטור הוגו

יח. הדלקת נרות זכרון ביום הזכרון במרתף השואה, בהר־ציון, ירו

בית־הכנסת הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ,
המאה השבע־עשרה (1640)

מ. זילבר

בית הכנסת הבנוי — עץ בגבוז'דזיץ

מבוא

המאה הט"ז והי"ח היו תקופות מפוארות של בניית בתי־כנסת בפולין, בפרט בחלק הדרום־מזרחי של מדינה זו.

בערים הגדולות ואף בישובים הקטנים (עיירות), בנו היהודים בתי־כנסת מפוארים, מיוחדים בסגנונם החיצוני, שהצטיינו ביופי האסתטי־פנימי שלהם.

ראשיתה של פריחה זו בתקופה שלאחר הגזירות והפרעות ביהו־דים — תקופת גזירות ת"ח־ת"ט, בזמן מלחמת הקוזקים, אשר ההטמן חמלניצקי עמד בראשם, שמאות אלפי יהודים נרצחו על ידם. הושמדו כשלוש מאות קהילות וכאלף ושמונה מאות בתי־כנסת שהיו בהן, נחרבו.

היהודים התאוששו מהר, וניגשו מיד ובמרץ להקמת בתיהם ההרוסים. עדות נאמנה לחיותם הרבה ואמונתם העזה בכוחות החיים, משמשת פעילותם הנמרצת בהקמת מאות בתי־כנסת.

עבודות הבניה הביאו בעקבותיהן לפריחה של אמנויות שונות, שהיו בעיקרן עממיות־נאיביות. בציור, בגרפיקה, בפיתוח עץ ובעיצוב כלי קודש, הביעו ובטאו האמנים הרבים את רעיונותיהם המקוריים. בציוריהם ניכר היטב חדוות החיים של האמנים והוא הדין בצבעוניו־תם ובקוויהם הקלילים, בתיאור של עולם הצומח והחי.

למודי לקח היסטורי, הקימו בערים בתי־כנסת־מבצר, לשם ינוסו בעת פרעות, כדי למצוא בהם מגן ומחסה מאחורי קירות אבן עבים, עד יעבור זעם. אולם, בישובים הקטנים, שישבו בהם קהילות קטנות, חסרי אמצעים להקים בניני אבן יקרים, הקימו בתי כנסת מעץ. בתי־כנסת אלה היו אמנם צנועים יותר בממדיהם ובהידורם החיצוני, אך הם היו עממיים יותר והיוו בבואה נאמנה של קהל באיהם. הבית היה לרוב דמוי פגודה סינית. חוקרי האמנויות והאדריכלות של התקופה, יהודים ונוצרים כאחד, עומדים על סגנונם המיוחד והאורגינלי, שאינו מוכר בסביבה הסלבית־נוכרית. אחדים רואים בו סימנים של הסגנון הסינו־מונגולי, ואף השפעה מתקופת ממלכת הכוזרים.

אין ספק, שכל האמנים והאומנים, שלקחו חלק בבנייה זו, היו ברובם המכריע יהודים. בכל שלבי הבניה והקישוט עסקו ופעלו היהודים הנפלאים האלה, בתכנון הארכיטקטוני, בחרושת העץ, בבנוי ובודאי בציור.

על אף הנימה העממית בה ציירו האמנים בסגנון פיגורטיבי־נאיבי, היו אלה אנשים שפרנסתם באמנותם; בגרפיקה, ובאיקונו־גרפיקה יהודית מסורתית.

לרוב נלקחו המוטיבים מספר הספרים — עקידת יצחק, משה עם לוחות הברית, ירושלים עיר הקודש, וורמיזא עירו של רש"י. נושאים אחרים ידועים ואהובים על העם, נשאלו מעולם החי והצומח, וכמובן סמלים מן הסימבוליקה היהודית. האריה, הראם הדו קרני, הצבי, הנשר, (עייט) הדולפין (לויתן), החסידה והשקנאי — אלה החיות, שסימלו את הגבורה והיושר, שלרוב מצויירים זוגות זוגות. כנושאים לעיטור שימשו נושאים מן הצומח; ענבים, עלים, פרחים ואצטרובל האורן. עיטור טהור ולשמו היו אפריזים וערבסקות, שתפקידם העקרי לשמש קשר בין חלקים שונים.

בסימבוליקה אנו מוצאים בכל מקום, ועליהם חוזרים פעמים רבות, את המגן־דוד, כתר התורה, המנורה בעלת שבעת הקנים, שמקומם לרוב לפני תיבת הש"ץ, מעל ארון הקודש או על גבי הפרוכת. לרוב עוצבו צורות של מגן־דוד והמנורה על־ידי אותיות, שפסוקי תהילים מורכבים מהן, בדרך כלל מתהילים פרק ס"ז, וקו דק בא להדגיש את הצורה הרצויה.

הציורים שצויירו בצבעים בהירים, העידו על חדוות היצירה של היוצרים, והיו מקשרים בין הטקסטים, שנלקחו מתוך המדרש, האגדה, ספר תהילים או מתוך התפילות, ואשר באו להנות את העין והנשמה כאחד.

באמנות הכתב — גרפיקה, השתמשו לרוב ב„אות־אמשטרדם", שהיתה מקובלת מזמן בכל קהילות אירופה, וכמו כן בכתב של סופרי סת"מ.

קישוט נפוץ ואהוב היה מכלול גלגל־המזלות, מורשת המקובלים, המיסטיקנים של תקופת ימי הביניים.

כנראה היו האומנים בעלי מעמד ובעלי אסכולה, שהנחילו את אמנותם לבניהם, כמו האמן שצייר בבית־הכנסת בגבוז'דזיץ, ואף לא היססו „לחתום" — דבר שהיווה חידוש. יהודים אמידים, פרנסים ואחרים תרמו לתפארת בית־תפילתם ושמם נזכר בתחתית הכתובות הגדולות של התפילות, ובכך הפכו ל„אלופים". גם דבר זה היה חידוש לעומת מה שהיה מקובל לפני כן.

לבניית בית־הכנסת בגבוז'דזיץ נגשו בשנת 1640. עובדה זו אף מסייעת להנחה, שישוב יהודי היה קיים בעיירה זמן רב לפני כן, אולי כבר מאה שנה. בתקופה, בה צמחה קהילה שסיפק היה בידה

לעמוד בהוצאות המרובות של בניית בית־כנסת בעל ממדים ובעל עושר אמנותי נדיר, שמבצעיהם היו אמנים, שברובם היו ידועי שם, ואשר הובאו מרחוק. שני ציירים מפורסמים ביצעו את כל עבודות הציור, העיטורים והגרפיקה. הראשון, שהתחיל בעבודת הקודש בשנת 1650 ולא זכה להשלימה, היה ישראל בן ב' הישיש הרב מרדכי ש"ן מק"ק יארטשוב, גליל דק"ק לבוב, אשר היה גם ידוע בשמות, מרדכי ליסניצקי או ישראל ליסניצקי (צייר גם בבית־הכנסת בחודו־רוב). את עבודת ציורי הקיר השלים הצייר האמן יצחק בן יהודה לייב הכהן בשנת 1729, כלומר כשמונים שנה אחרי שהוחל בה. זה האחרון אף הוא היה מהעיר יארטשוב והוא שפאר הרבה בתי־כנסת בערים: כגון פשדבוז', פינצ'וב, דז'אלושין ושידלוב.

בית הכנסת בגבוז'דזיץ נבנה בשנת 1640, לפי הציון הקדום ביותר שנמצא בבנינו. אמנם ציון זה היה מחוק בחלקו, מאידך צויין בבנין תאריך אחר, ברור יותר וללא מחיקות ובו רשום 1652 ליד ציור, שנדב יצחק בר לזכר בנו.

הבנין הבנוי־עץ הוקם בדומה לרוב בתי־הכנסת, שנבנו במזרח אירופה באותה תקופה, על מגרש רחב־ידיים ובמקום נישא, דבר שהקנה לו שליטה על פני הסביבה כולה. בהשאירם את המגרש סביבו ריק מבנינים, הדגישו בוניו עוד יותר את חשיבותו.

כמקובל וככלל באותה תקופה מכוון הבנין כלפי מזרח — כלפי ירושלים, מקום בית המקדש — כלומר, אותו צד, שארון הקודש נמצא בו פונה מזרחה, כשמולו בצד מערב הותקנה דלת הכניסה, גם זה כמקובל. האולם הגדול והמרכזי (החלק המיועד לגברים) וכן האולם הקטן יותר — עזרת הנשים, נבנו לפי תרשים יסוד מרובע כיחידה אחת ושניהם נמצאים באותו מפלס. הקירות של אולם זה, בנויים מבולי עץ־אשוח־אדום, הנפוץ במזרחה של אירופה. מעל האולם מתנשאת תקרה בעלת חלקים מרובים ההופכים אותה לכיפה בעלת שמונה פינות על ידי שילוב במשולשים בצורת מתלה (Pedantiv) המותקנים בתוך הריבוע הבסיסי של פתח התקרה.

אם לשפוט לפי הקונסטרוקציה הפנימית של הגג, ניתן לשער שכוונתו המקורית של האדריכל היתה לתכנן גג בצורת „חבית" כפי שנעשה בבית־הכנסת בעיר חודורוב. אגב, ניתן לשער, שאותו אדריכל תכנן את שני בתי־הכנסת, זה של גבוז'דזיץ וזה של חודורוב, באשר הדמיון ביניהם רב ביותר, במיוחד בקישוטי פנים בשני הבנינים, שצויירו על ידי אותם ציירים.

את הגג הקיים הוסיפו כנראה בשנת 1652, כאשר החלו לבצע

את הציורים על קירות בית־הכנסת. היות שבניית הגג בוצעה לאחר הקמתו של הבנין, התברר בעת תכנונו צורך להחליף את קונסטרוקצית העץ המרכזית של הגג באחרת וחזקה יותר. לאחר הביצוע גרם הדבר לעיקומו במקומות רבים, בגלל תכנונו הגרוע.

האולם של עזרת־הנשים בנוי על עמודים בצד הצפוני לפני האולם המרכזי, והפרוזדור שלפני האולם הגדול בצד מערב בנוי גם הוא על עמודים. בין שני החלקים האלה הוכנסו מחיצות שגגותיהן יורדים בשיפוע תלול המגיע עד לזיז המרכזי. מאוחר יותר, הוסיפו לפרוזדור חדר תפילה קטן לעונת החורף, כפי שמעידות הלבנים שהוא בנוי מהן.

כלפי חוץ מודגשים צורתו והיקפו של האולם על ידי הגג הגבוה — הבנוי בצורת „עלית גג" (Mansarde), שמסתיים בצידו הצר בבליטות עם גמלונים.

תפקידו של הכרכוב המרכזי חמעוצב בצורת קיעור (Hohlkehle), הוא לשמש מעבר בין הקיר ובין הגג.

התקרה והקירות

התקרה והקירות מעוטרים בציורים בעלי עושר רב. מניחים, שראשון הציירים, שהחל ב„עבודת הקודש" בשנת 1650, היה ישראל בן מרדכי מיארטשוב. העבודה כולה הושלמה בשנת 1729 על ידי „נעים הצייר" יצחק בן יהודה ליב, גם הוא מהעיר יארטשוב.

ארון הקודש

ארון הקודש בנוי על תשתית בעלת שש מדרגות ומורכב משלוש קומות. הקומה התחתונה משמשת כארון לשמירת ספרי־תורה ומעליה נמצאות שתי קומות קטנות יותר, שתפקידן לשוות לארון מימדים והדר מבחינה ארכיטקטונית.

משני עברי הארון עמודים בעלי כותרת בסגנון הברוק, המוקפים על גבם בסריגי עלי גפן. הכל מצוייר בצבעים ססגוניים (Polychroma) — עדות לכשרונו ולידע הרב של האמן אשר שמו אינו ידוע לנו.

הבימה

הבימה, בעיצובה המקורי, מעוטרת גם היא בציורים עשירים. היא עומדת על שמונה עמודים, צלעותיה ועמודיה נושאים מעליהם גג דמוי אפריון. העיטורים בצורת עלי גפן נעשו בעבודת גילוף עץ.

דלת הכניסה לאולם הגדול, שעיקר קישוטה נעשה על ידי מספר

רב של פרופילים. מעל הדלת, מבפנים, נמצא ציון שנת 1718 מגולף בעץ.

שיטת הבניה

התשתית

תשתית הבנין נעשתה בצורה פרימיטיבית, על ידי ציפוי המגרש בשכבה של אבנים גדולות, כדי למנוע את שקיעתו ועל מנת להגן עליו מרטיבות. שיטה זו נמצאה לקוייה והיא שגרמה לשקיעת הבנין במרוצת השנים, בצידו המזרחי. הדבר ניכר היטב בקיר המזרחי, שם שקע הקימור המצוייר עם הכתובות המציינות את שמות האנשים, שקנו את המגרש, אל מתחת לספסלים הסדורים לאורך הקירות ונעלמו חלקית. כתובות אלה היו במקורן מעל הספסלים, כפי שניתן לראות בכל שאר הקירות.

הקירות והמחיצות

הקירות החיצוניים היו בנויים בולי עץ, כלומר גזעי עץ שנערמו אופקית זה על גבי זה והיו מחוברים על ידי חפים.

המחיצות של הקירות הפנימיים נעשו בשיטת התמוכות, כלומר על ידי מוטות, עמודים סגרים ובריחים, שהיו מחוברים יחד בחלקים העקריים של הקונסטרוקציה, שהיו מדופנים קרשים משני צידיהם.

בולי העץ שהשתמשו בהם היו עגולים ועשויים מעץ אשוח אדום, או מעץ אורן, גס כלפי חוץ ומהוקצה בזוית ישרה וחלקה בין החיבורים האופקיים כלפי פנים בלבד. רוחב הקורות בצד הפנימי נע בין 12 ס"מ ל-15 ס"מ. קוטרם היה בין 28 ס"מ לבין 35 ס"מ. הקורות אינן נשענות ישירות על התשתית אלא על אדנים מעץ אלון בקוטר של 30/30 ס"מ עד 35/35 ס"מ. תפקידם של האדנים היה לשמש הן כאמצעי בידוד נגד רטיבות והן לתת שטח רחב יותר לבנין הקירות.

בפינות הבנין הוסיפו לאדנים בליטות והדבר נעשה כדי לשמש חיבור בין הקירות. קירות פנימיים (מחיצות) הוקמו רק עבור עזרת הנשים, הפרוזדור ולשאר תוספות הבנין. מחיצות אלה נעשו משלד המורכב עמודים, מוטות, טבעות ותמוכות, שהוכנסו לתוכם בולי עץ או קורות למילוי. עבור השלד השתמשו בקורות מרובעות מעץ אלון. קוטרם של המוטות והעמודים החזקים היה בין 20 ס"מ לבין 30 ס"מ. המוטות היו מכוסים בפינות. חיבור העמודים והסגרים (בריחים) נעשה באמצעות פינים מעץ. לחיזוק השלד השתמשו בתמוכות, שנשענו על עצי המילוי. תמוכות אלה חוברו במסמרים מעץ קשה לעמודים

ולסגרים בעלי ראש בצורת זנביון, כשראשי המסמרים בולטים כמה סנטימטרים החוצה.

לעמודים עשו חריצים (Nuth) רחבים, 4 עד 6 ס"מ, כדי לאפשר הכנסת עצי מילוי בצורה אופקית, מכיוון שעצי מילוי אלה הם בדרך כלל עבים יותר והכנסתם קשה, לכן הוסיפו להם שגם (Feder).

הגנה על הקירות מפני פגעי האקלים נעשתה על ידי כיסוי הקירות בקרשים, מבפנים, ועל ידי ציפויים ברעפים מבחוץ. הדיפון היה עשוי בצורה אנכית ובעזרת מסמרי עץ, כנהוג אצל הבנאים הסלביים. את הרעפים חיברו לקירות במסמרים על גבי פסים מעץ.

הרצפה היתה עשוייה קורות ועליהן הניחו קרשים בעובי של 3—5 ס"מ, כשביניהם נמצאת שכבת רפוד עץ והכל מחובר במסמרים.

התקרה

הקונסטרוקציה המסובכת של הכיפה, לא איפשרה שימוש בקורות תמיכה ארוכות להתקנת התקרה ולכן הכפילו את קורות התמיכה בצד מערב ובצד מזרח, כדי שאלה ישאו את האדנים — העשויים אף הם משתי קורות. על מסגרת זו הורכב אגד הגג, שחוזק על ידי הכנסה של לוכסנים וסגרים, כדי לאפשר עמידה בלחצי הרוחות העזות המנשבות בחלק זה של האזור. נמצאו אף סימני חיקוק (חריטה) בכל קורה וקורה של אגד הגג, דבר המעיד שהגג היה מחובר במקום.

הגג הבנוי בסגנון פולני, אינו כלל גג־עליה (Mansarde) בסגנון הצרפתי, כפי שטוענים חוקרים אחדים, היות שצורה זו של גג כבר היתה שכיחה בפולין במאה ה־13, זמן רב לפני שהצרפתים החלו לבנות גגות בצורה דומה.

לשם יצירת הכיפה המתומנת (בעלת שמונה פינות) הוכנסו משולשים בארבע הפינות המקוריות. התקרה תלוייה ומעוגנת בגג ומחוברת אליו במסמרים. לחיזוק הדיפון השתמשו בקשתות עץ. לשם הפרדה או לשם הגבלה של החלקים השונים, השתמשו בפסי עץ עבים, בעלי פרופיל מרובע.

הציורים

הצייר, עוד לפני שניגש לעבודת הציור עצמו, חילק את שטחי הקירות על ידי רצועות פסים. מעל המושבים החל בציור של קימורים עם עמודונים, הכניס לתוך הקמרונים כתובות בעברית, ואת פתח הקשת קישט בעיטורי שריגים על גבי רקע אדום וירוק חליפות. מעל הקימור נמשך על רקע כחול עיטור רחב בעל רצועות או פסים, שהיה

מלווה שרשרת חרוזים, הן מעליו והן מתחתיו. מעל העיטורים הללו מתחילה חלוקה אנכית של הקיר, אשר אינה משתרעת עד לתקרה, אלא משאירה מקום לאפריז רחב המורכב ממוטיב מתמשך, או על ידי שטח המחולק גם הוא לחלקים קטנים יותר.

הצורה האנכית, בה חילק את שטחי הקירות, נקבעה על ידי מידות החלונות, אשר קבעו את מידות השטחים הגבוהים והנמוכים, שביניהם הפרידו עיטורי סריגים. בדרך כלל צויירו הקישוטים שמתחת לחלונות בצורת עיגולים (מדליונים) או בצורת קשת דו־צירית, לעומת זאת נעשו העיטורים מעל החלונות בכעין סגירת כותרת בצורת חצי גורן. לשטחים אלו שמשו קמרונים (Archivolter) עם נושאי עמודים משושים שווי צדדים כמסגרת, והכתובות שבתוכם מלאו את השטחים. השמוש בקשתות הנשענות על עמודים מראה, שהצייר ידע היטב להשתמש בצורות השאולות מהאדריכלות של בניני אבן.

השטח הבנוי בין החלונות הכפולים בקיר הצפוני ובקיר הדרומי, מודגש כמרכז הקיר על ידי הציור של השולחן עם לחם הפנים בקיר הצפוני וממולו — בקיר הדרומי — על ידי הציור של מנורת שבעת הקנים. ציורי הכיפה הם העשירים ביותר מבין כל עבודות הציור. הקיעורים, שתפקידם לשמש מעברים לתקרה, מעוטרים בעיטורי עלים עשירים ביותר על רקע אדום וכחול, עליהם צויירו המדליונים העגולים ובתוכם תפילות או פסוקים בצורת נוטריקון, או ציורים של חיות.

המשולשים האופקיים, שתפקידם לשמש חלקי חיבור ביניים לכיפה המתומנת; בעלת שמונה הפינות, מעוטרים גם הם באופן עשיר. המשולש שבקיר המזרחי מעל ארון הקודש מעוטר בנשר דו־ראשי, והמשולש בצד מערב שמעל לכניסה, מעוטר בציורים של שלוש ארנבות ובשלישיית דגים. בהמשכו בא הקיעור של הכיפה המחולקת לשני חלקים בלתי שווים על ידי ציור שרשרת חרוזים כמסגרת. החלק התחתון הקטן יותר, מחולק גם הוא על ידי פסים אנכיים לשטחים רחבים שונים ועליהם עיגולים (מעגלים) שהצייר הכניס בתוכם ציורים של חיות מחיות שונות.

את החלק העליון הגדול יותר, שהצייר הקדיש תמיד לנושא מרכזי, עיטר בעיטורי עלי גפן מסועפים ביותר ועשירים.

אחד הנושאים העיקריים, שצויירו במשולשים היה ציור של דו־קרב בין אריה לבין ראם־חד־קרן, והשני — גם הוא ציור של דו־קרב בין דב לבין עייט. נושא אחר ומרכזי אף הוא בצד מזרח מעל ארון הקודש, הוא ציור של זוג עייטים המחזיקים, אחד מכל צד, בשני לוחות הברית. בהמשכו כלפי מעלה בא קיעור וגם עליו ציורים

של חיות. בחלק האחרון של הכיפה מצויירים מוטיבים מעולם הצומח.

הטכניקה של הציור

לפני שהאמן ניגש לעצם העבודה, הכין והתקין את השטחים שרצה לכסות בציורים. ראשית החליק במקצוע את הקירות הבנויים בולי־עץ, ולאחר מכן סתם את החריצים, ציפה אותם בנייר עבה או בבד פשתן וסייד בסיד לבן. הסיוד שמש כצבע יסוד והראיה לכך: שבמקומות שהציורים נשתפשפו, ניכר תמיד הרקע הלבן של הסיד. על גבי האזור המסוייד הלבן שרטט האמן ביד חופשית את קווי הקומפוזיציה, לאחר מכן צבעם בצבעים ואת קצוות המתאר סימן והדגיש בצבע שחור. ככלל, נהגו תחילה לסמן את הקונטורים ואחר כך לכסות בצבעים, אולם הפעם נהגו אחרת, התוו את קווי הקונטורים השחורים לפני שציירו בצבעים. ראייה לדבר משמשת שכבת הצבע הלבן שנתגלה לאחר שפשוף הקונטורים השחורים.

חלוקת הקירות והתקרה

לעצם חלוקת שטחי הקירות והתקרה נודע תפקיד דקורטיבי — לשמש מסגרת לחלונות, כתובות על נושאים שונים, או להחיות ולגוון שטחים על ידי עיטורים במוטיבים שונים, כגון: עלי גפן, חרוזים או אפריזים אחרים.

הקישוט — רבגוני, בצבעים אחידים ומורכב עיטורים גיאומטריים או עיטורים של עריגים. אלה האחרונים מצויירים בתוך מסגרת של פסים צרים. הציורים הם לרוב בסגנון הנאטורליסטי, כגון נושאים השאולים מעולם החי והצומח.

שיטת הציור

השטחים מחולקים לחלקים שונים: החלק המרכזי, המילוי והמסגרת. האמן מקפיד תמיד על כלל זה ובקפדנות יתרה.

מעל המושבים הערוכים לאורך הקירות נמשך פס אופקי ומעליו עיטור רחב של עלים. עיטורים אלה משמשים כמשענת מצויירת של המושבים. לרוחב כל המושבים מצויירים עמודונים בעלי בסיס וכותרת בסגנון היווני ועליהם נשענים הקימורים.

בתוך הקשתות המצויירות על רקע לבן, צויירו הכתובות המציינות את שמות בעלי המושבים. פתח הקשת מקושט בעטורי עלים סימטריים עשירים, בנבטים ובניצנים. החיבור בצורת משולש נוצר מצד אחד על ידי הקשת, ומצד שני — על ידי הקו העליון הישר המכיל עיטורי

עלים היוצאים מתוך ניצנים ופונים אל החלק המרכזי. כדי לשוות גיוון יתר לשטחים, שעוטרו בצורה אחידה, צייר האמן את העיטורים בפתח הקשתות על רקע אדום או כחול חליפות.

את שאר חלקי הקיר חילק שוב בחלוקה נוספת כאשר קבוצת ציורי החלון קובעת את המידות והרוחב של שאר החלקים.

ההפרדה בין שטח לשטח נעשתה על ידי עיטורים רחבים של שריגים הנתונים במסגרת של פסים צרים. באופן זה נוצרו שטחים גבוהים בין הקירות ובין החלונות. השטח שמתחת לחלון, כמעט תמיד היה בצורה של ריבוע בשינויים קלים פה ושם.

השטחים הגבוהים אינם מגיעים עד לתקרה, אלא ממוסגרים על ידי פסים ישרים או מרוסקים, דבר היוצר שוב חלוקה נוספת של הקיר לשני חלקים — החלק גדול יותר בתחתיתו וקטן יותר בחלקו העליון. באופן זה יוצרים עיטורי העלים המחלקים את השטחים עם החלק העליון והצר, מעין מסגרת פנימית.

החלק המרכזי עוצב על ידי יריעת הכתובות, הנתונה בתוך מסגרת של עמודים, או על ידי קשת דו־צירית הנתמכת בעמודים משושים.

השטחים שמתחת לחלונות מחולקים אף הם כמצויין לעיל, אך הכתובות נתונות לרוב בעיגולים (מדליונים), או בתוך מסגרת דו־קשתית.

הכתובות נכתבו תמיד בצבע שחור על רקע לבן.

גם בתקרה חולק השטח תחילה לחלקים, והעיטורים בוצעו לאחר מכן. האמן קבע כאן כללים שונים מאלה שקבע לגבי הקירות, משום שצורת התקרה (הכיפה) שונה לגמרי מצורת הקיר.

בציורי עיטורי העלים, בפרט אלה שבמוטיבים הגיאומטריים ניכרת לדעת מספר חוקרים השפעת הסגנון של ציורי הקיר הפולנים.

ציור הדמויות הינו פיגורטיבי־נאטורליסטי ומצטמצם לתיאורים הנלקחים מעלם החי והצומח, למרות שגם על אלה חל איסור דאורייתא (שמות כ״ד ,,לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר בשמים ממעל״). אך איסור זה איבד הרבה ממשמעותו ומפירושו לחומרה, שניתן לו בימים עברו, כאשר בני ישראל היו מוקפים עמים, שסגדו לאלילים מעץ ואבן. עם זאת נמנעו מלתאר בציור את דמות האדם בשלמותו. אולם כאן, כפי שניתן לראות, הירשה האמן לעצמו כמה חריגים מהכלל, כאשר ציור זוג ידיים מעל ארון הקודש בתנוחה של ברכת כהנים, או בגלגל המזלות במרכז הכיפה, כאשר צייר במזל בתולה יד אשה האוחזת פרחים, ובמזל תאומים שתי ידיים וזרועותיהן

נפגשות, כשכל אחת מהן מושטת מכל צד אל רעותה בהבדלי צבע על השרוולים, כששרוול של כל יד צבוע בצבע אחר, דבר הבא להדגיש השתייכותה של כל יד לאדם אחר.

ציורי החיות

החיות שהצייר מתאר בציוריו, מספרן קטן והוא חוזר ומציירן גם במקום אחר, דבר שהיה למסורת אצל כל הציירים שעבדו בקודש באותה תקופה. יש לזכור, שהרבה משמות היהודים נלקחו מעולם החיות.

הנה כמה מהמוטיבים: צמד דובים המטפסים על עץ הינו מוטיב יהודי עתיק המוטבע תכופות על סמל מגן (Escutcheon) של משפחות ידועות. הפיל כחיה איתנה בעלת מימדים, מתואר לרוב כנושא שער על גבו, הארנבת הנרדפת על ידי ציידים מסמלת אולי את האדם, אשר החטא רודף אחריו. הצבי, הנמר, הנשר והאריה משמשים אליגוריגה לפסוק כ"ד באבות פרק ה' „יהודה בן תימא אומר, הוי עז כנמר וקל כנשר, רץ כצבי וגבור כארי, לעשות רצון אביך שבשמים" או כאילוסטרציה לתהילים מ"ב פסוק ב' — „כאיל תערוג על אפיקי מים, כן נפשי תערוג אליך אלוהים". הגמל מסמל את עבודת בני ישראל במצרים ומוטיב זה היה שכיח גם בין הצורפים היהודיים. האריה מסמל בין היתר את גור אריה יהודי ההירלדי. הנמר המצוייר בתמונה העומדת על עמוד הש"ץ, לקוח אף הוא מאבות פרק ה' פסוק כ"ד הנזכר לעיל. החסידה המצויירת לרוב עם נחש, היא כנראה סמל הצניעות לפי תרגום המילה לאידית־גרמנית. החסידה דורסת נחש, שהוא סמל החטא. הלויתן הנזכר בתהילים ק"ד פסוק כ"ו — „לויתן זה יצרת לשחק בו" הנו חיה דמיונית. לויתן זה הוא נושא האהוב על כל צייר בגלל האגדה המספרת, שממנו יהנו צדיקים בגן־עדן בעולם הבא. אגב, אגדה עתיקה וידועה מספרת, שלכל יבשת לויתן אחד המקיף אותה.

ציורים מעולם הצומח

העץ הוא מוטיב החוזר לעתים תכופות כעיטור לשמו וכסמל של עץ הדעת או עץ החיים. אף הוא מופיע תכופות בהירלדיקה היהודית. לעומת זאת מהווים ציורים של ניצנים, נבטים ועלים השזורים ביניהם רק אמצעי אורנמנטיקה (קישוט). ציור של עלי גפן, אף הוא מוטיב יהודי עתיק ושכיח, כמו המנורה בעלת שבעת הקנים הנחשבת למוטיב העיטורי העתיק והנפוץ ביותר בין האומנויות היהודיות.

כלי הקודש

מאז נחרב בית המקדש משמש בית הכנסת כעין ממלא מקומו, ולכן מצויירים בו (כמעט) תמיד „זכר למקדש", המוטיבים המסמלים ביותר את בית־המקדש, המרכז הממלכתי־דתי־רוחני: המנורה בעלת שבעת הקנים, השולחן עם לחם הפנים ולוחות הברית.

מוטיב המנורה תואר פעמיים בבית הכנסת שבגבוז'דזיץ; פעם בקיר הדרומי בציור גדול, ופעם בקיר המזרחי על עמוד הש"ץ מימינו של ארון הקודש, בתמונה העומדת על גבי תיבת הש"ץ. המנורה מצויירת כשהיא מורכבת כולה מאותיות של פרק ס"ז בתהילים, הנתון במסגרת של פסים משני צידיו וזאת, כדי להדגיש את צורת המוטיב. את שולחן לחם הפנים תיאר האמן בקיר הצפוני כשולחן בעל ארבע רגליים המכוסה מפה, מעוטרת ריקמה, ועליו עומדת תיבה בעלת שש קומות. לחם הפנים מצוייר על ידי פרוסות עגולות הערוכות זוגות זוגות בכל קומה.

ציור לוחות הברית משמש כותרת לארון־הקודש.

לפני התיבה ברצפה, מסמל שקע במקום הש"ץ, את הפסוק א' בתהילים ק"ל „שיר המעלות, ממעמקים קראתיך יה' ".

ארון הקודש

ארון הקודש ניצב במרכז הקיר המזרחי וזה המקום שהיה מקובל עבורו בתקופה זו בכל ארצות אירופה. מניחים שראשית מנהג הצבתו בקיר המזרחי היה בעיר ונציה, כי מאירופה פונים מזרחה לעבר ירושלים, שם עמד מלפנים בית המקדש. אם כן פונים המתפללים אל ארון הקודש, המופנה אל עיר הקודש.

ארון הקודש עשוי עץ, בעל שתי דלתות וכולו מכוסה בפרוכת רקומה ברקמה עשירה. הארון כולו מגולף עץ ועומד על גבי זיז מזונב בעל שש מדרגות. כדי להדגיש את חשיבותו של הארון ולשוות לו הדר וכבוד, מתנשאות מעליו עוד שתי קומות. בקומה התחתונה — שני עמודים מכל צד וסביבם עיטורים של עלי גפנים. העמודים נושאים את הכרכוב וזה נושא את הקומה העליונה, הנדחקת במקצת אחורה, דבר המאזן את הארון מבחינה ארכיטקטונית וגם הקומה העליונה מקושטת בעבודת גילוף עץ. על קומה זו ציור של זוג ידיים הפרושות בתנוחה האופינית של ברכת הכהנים, ומעליהן נשר דו־ראשי מוכתר בכתר התורה.

כל השטחים מכוסים בפוליכרומה (Polychroma) עשירה, הקירות בצבע שחור, והגילופים בצבע ירוק וזהב.

הבימה העומדת במרכזו של האולם הגדול נחשבת לאחת היפות ביותר. כל שמונת עמודיה עשויים מעץ מגולף וכותרותיהם מעוטרים בעלי גפן. גגה דמוי־האפריון מורכב משמונה צלעות נטויות כשכל אחת מורכבת משני חלקים המחוברים על ידי עלה בצורה משופעת ועליהן מכסות טבעות ברזל. מעל האפריון מתנשא פנס עם גגון בצורת בצל. עבודת הגילוף מעל כרכוב הסוגר היא בצורת עלי גפן, וכל השט־חים צבועים בצבעים שונים כל אחד. האורנמנטיקה (הקישוט) של הבימה, הן בקוויהן והן בצבעיהן דומה לאלו שעל הקירות, מכאן ההנחה, שגם אלו הם פרי עבודתו של אחד האמנים, שציירו את הקירות.

רבים מחוקרי האמנות היהודית בפולין — יהודים ונוצרים — עסקו בחקר בתי־כנסת הבנויים עץ. אחד מהם, י. מ. ברסון, הוכיח על סמך מידע היסטורי, שברוב המקומות היו אדריכלי הבנינים יהודים. גם אלו שעסקו בכל עבודות הבניה ובציור פנים היו יהודים אף הם. לדעתו סגנון הקונסטרוקציה (הבניה) דומה לזה של הפולנים, בפרט באופן חיבורי הקורות ובבנית הגג. גם הגג הכפול הותקן לדעתו לפי סגנון הפולני, שהיה מקובל כבר בתקופתו של קז'ימיר הגדול.

ב י ב ל י א ו ג ר פ י ה

דוד דוידוביץ: ציורי קיר בבתי־כנסת בפולין, מוסד ביאליק, ירושלים, 1968.

מאריה וקאז'יומייז' פייחוטקה: בתי־כנסת הבנויים־עץ, ורשה, 1957.

אלואיס ברייאר, א. אייזלר, מ. גרינוואלד: בתי־כנסת הבנויים־עץ בפולין, באדן ליד וינה, 1934.

שמונה אמרות חז"ל שבאפריזים

אמרות חז"ל המצויירות על חלק משני האפריזים, התחתון והעליון סביב קימור הכיפה המופיעות בחלקן הגדול גם בתמונות של חלקי הכיפה.

האפריז התחתון

א) אמר רבי יהושע בן לוי, „כל העונה אמן יה' שמיה רבא (מברך) בכל כוחו, קורעין לו גזר דינו". (שבת, קיט, ע"ב) (הצייר טעה כנראה כאשר כתב „קוערין" במקום „קורעין" לפי המקור — העו.).

ב) אמר רבי יצחק, „כל הרגיל לבוא לבית הכנסת ולא בא יום אחד, הקב"ה משאיל בו שנאמר (ישעי' נ' י') מי בכם ירא ה' שומע בקול עבדו וכו " (ברכות, ו, ע"ב).

ג) אמר רבי יהושע בן לוי, „בא וראה כמה גדולה נמוכי רוח לפני הקב"ה, שבזמן שב"ה (שבית המקדש) קיים, אדם מקריב עולה, שכר עולה בידו, מנחה וכו' (סוטה ה, ע"ב).

ד) רבי יוסי אומר, גדולה אמן יותר מהמברך (ברכות נג, ע"ב).

ה) אמר רבי שמעון בן לקיש, כל העונה אמן בכל כוחו, פותחים לו שערי גן עדן שנאמר (שבת קיט, ע"ב) פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר צדק שומר אמונים. מי שעונה אמן בעולם הזה זוכה ועונה אמן בעולם הבא, שנאמר ברוך ה' לעולם אמן ואמן, אמן בעולם הזה, ואמן בעולם הבא.

ו) אמר רבי יוחנן, בשעה שהקב"ה בא לבית הכנסת ולא נמצא בו עשרה, מיד הוא כועס וגו. (ברכות ו, ע"ב).

ז) חניא אבא בנימין אומר, אין תפילתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת שנאמר (מלכים א', ח, כ"ח) לשמוע אל הרינה (ברכות ו, ע"א).

ח) אמר רבי לוי, כל מקום שיש בית הכנסת, ואין אדם בא להתפלל, נקרא שכן רע וכו' (ברכות ח, ע"א).

הציטטות אינן תמיד מדוייקות. לפעמים שונו במקצת, לפעמים קוצרו, כדי לנצל את המקום ולהרבות ככל האפשר בכתיבת מאמרי חז"ל.

ציורי כתובות בבית הכנסת, שתמונותיהם לא פורסמו בספר זה :

א. „לא תירא מפחד לילה..." (תהילים צא, ה'), בקיר המערבי.

ב. „ה' בהיכל קודשו ה' בשמים כסאו" (תהילים יא, ד'), בקיר המזרחי.

מ. זילבר

בית הכנסת הבנוי — עץ בגבוז'דזיץ

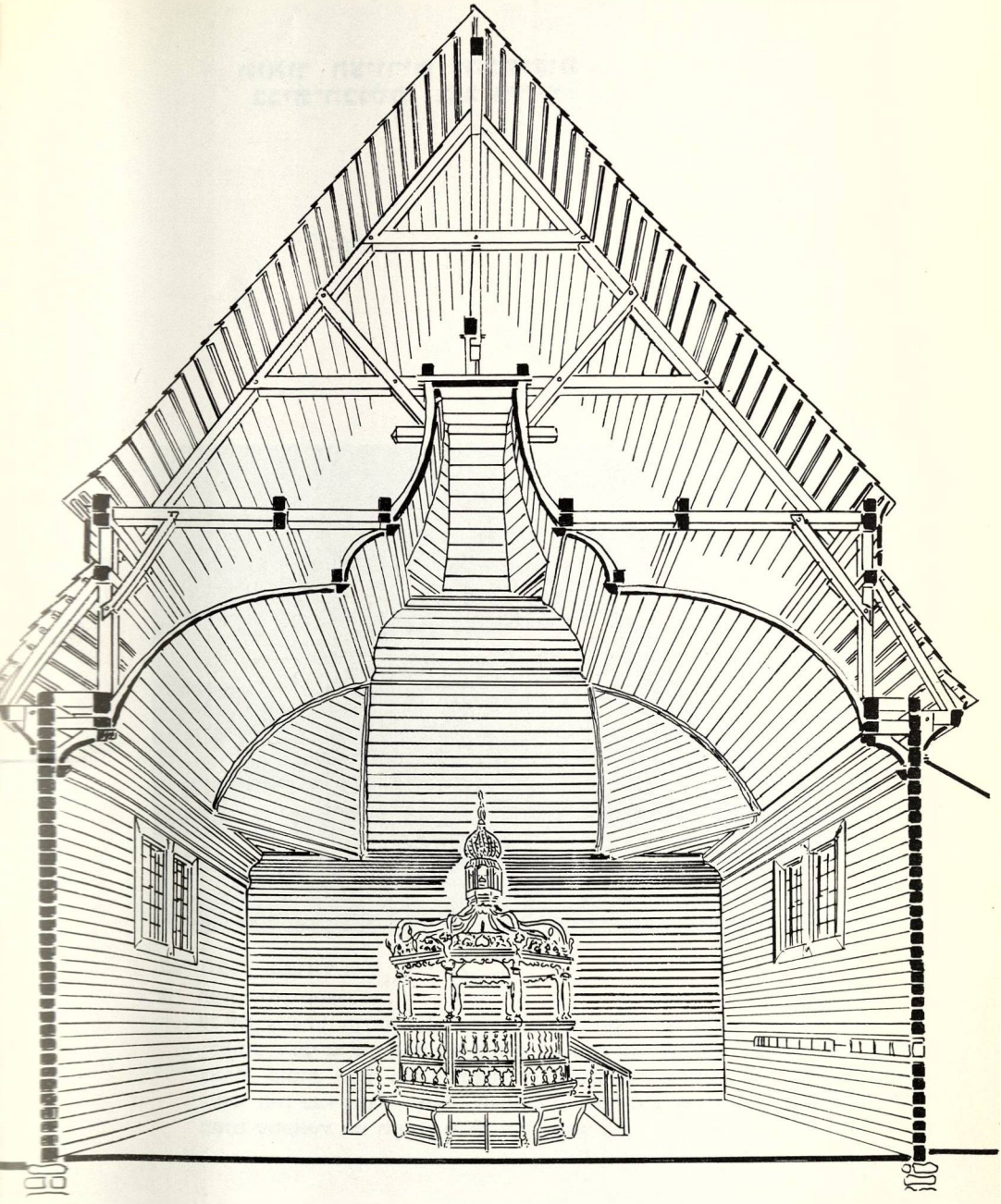
תיאור הציורים והכתובות
בבית־הכנסת בגבוז'דזיץ

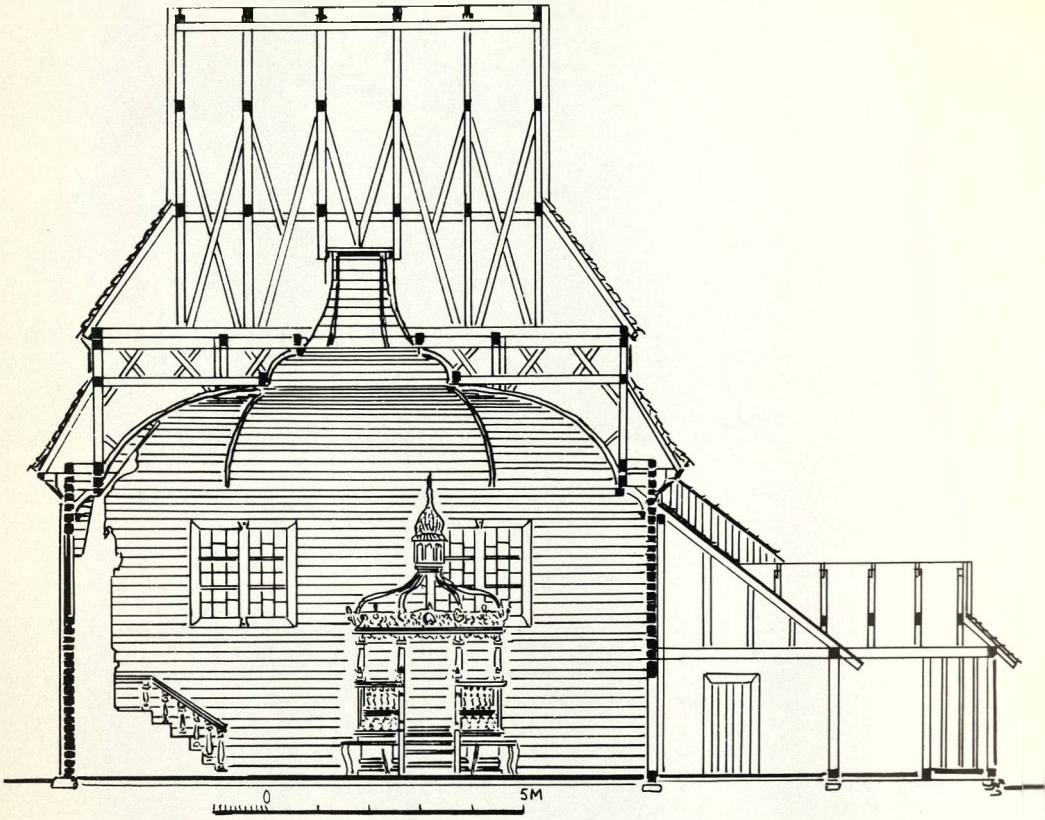
פני הבנין מבחוץ:

1. חזית הבנין ממערב:

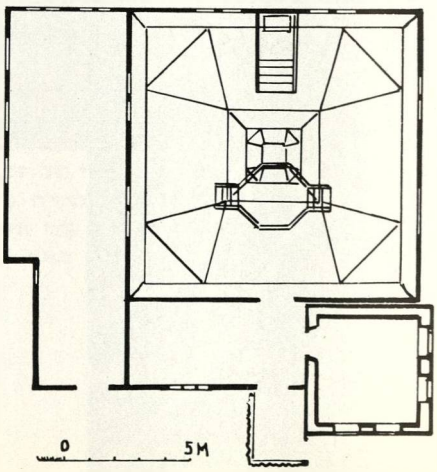
על אף צניעותו מבחוץ של הבנין הבנוי־עץ, הוא נראה אומר כבוד — במידותיו ובקווים הנקיים שלו והמאוזנים היטב. המבנה רחב בבסיסו, מתנשא כלפי מעלה בארבע קומות הולך וצר ומתחדד בשיאו המרכזי. בסגנונו דמוי הפגודה, דומה כאילו היה בנוי אבן — מוצק ומעוגן הנו להפליא בסביבה. הוא בולט עוד יותר, משום שהשאירו את המגרש סביבו ריק מבנינים.

2. בית־הכנסת הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ, מבט פרספקטיבי, חתך

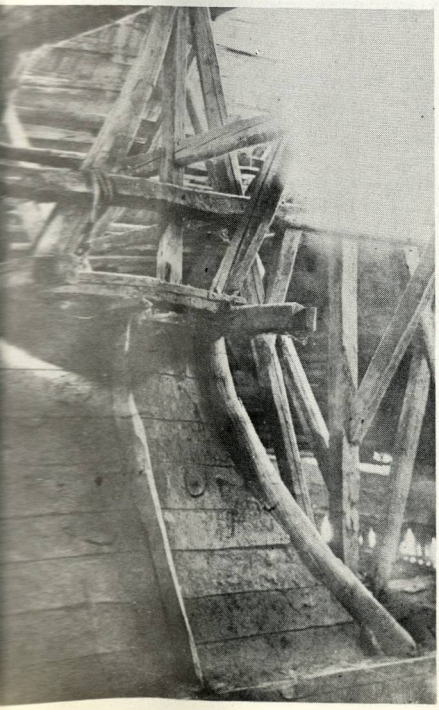
3. בית־הכנסת הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ, מבט אופקי, חתך

4. בית־הכנסת הבנוי־עץ בגבוז'דזיץ, תרשים יסוד

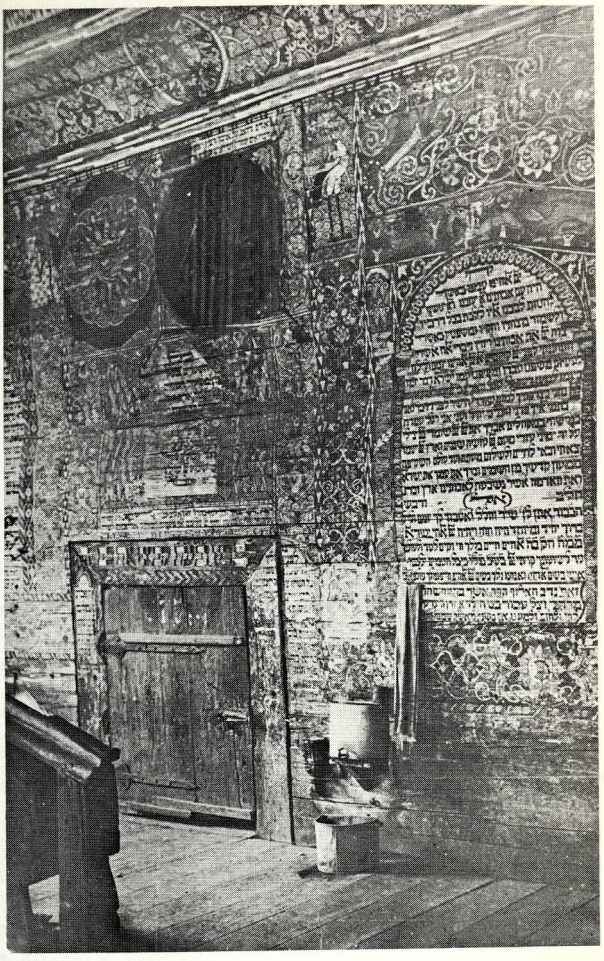
5. חזית הבנין מדרום:
המראה כמעט עלוב לעומת המראה מהמערב. כמו כן נראים כאן חדרים שונים, שנוספו במרוצת השנים. בולט ביניהם חדר תפילה לעונת החורף הבנוי לבנים ומכוסה טייח.

6. חלק מפיגום הפנימי של הגג

6. חלק מהפיגום הפנימי של הגג.
החומר הגס מעובד בצורה פרימיטיבית. נראות קורות המחוברות על ידי חבלים. כדאי לזכור, שהבנין עמד איתן כמעט שלוש מאות שנה. הוא לא התמוטט, אלא נשרף על ידי הרוסים בשנת 1914.

הציורים והכתובות על הקירות ועל הכיפה :

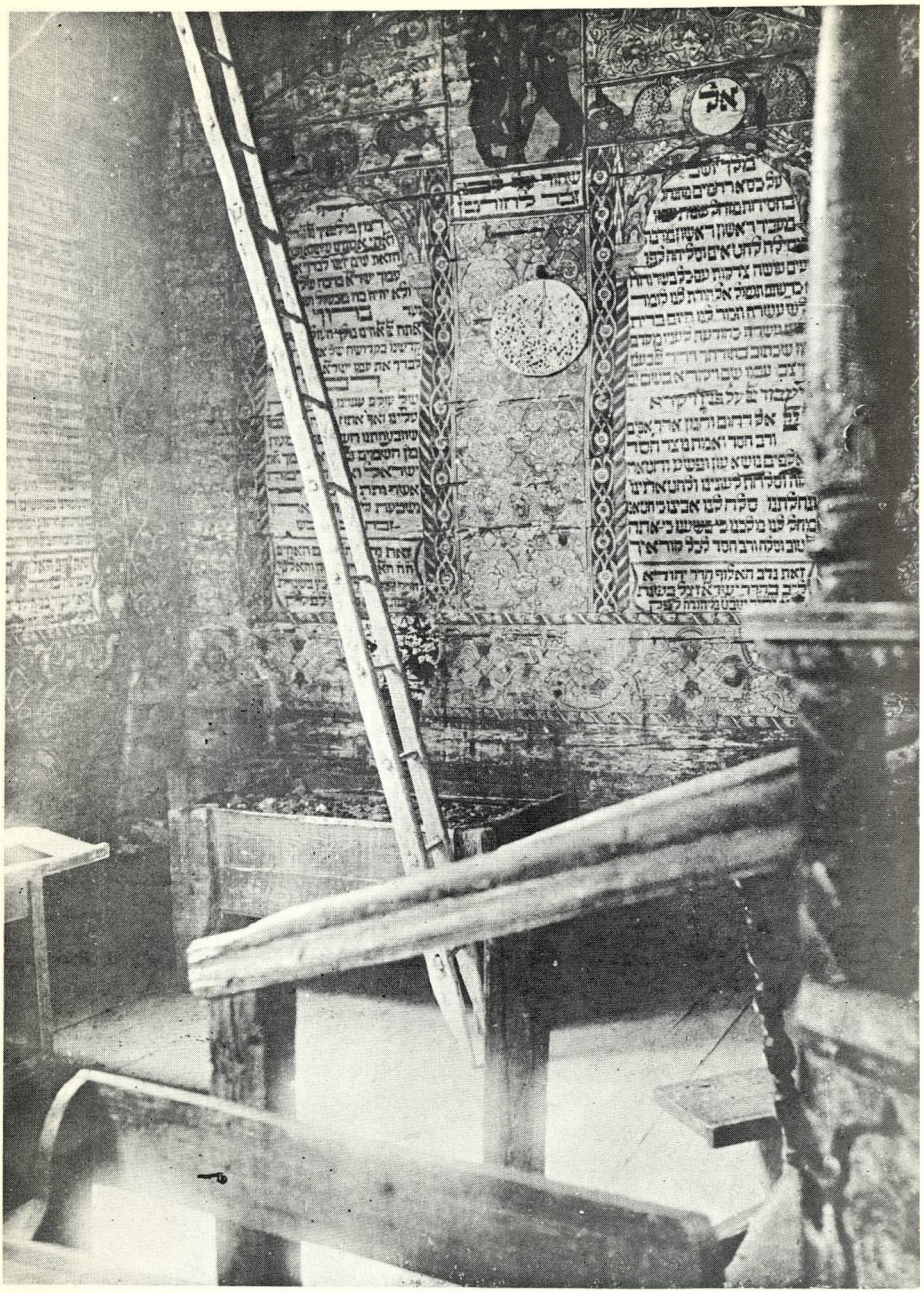
7. הקיר המערבי — הקיר עם דלת הכניסה.

הנכנס לבית הכנסת יכול לראות במשקוף העליון של דלת הכניסה (בתוך בית הכנסת) ציון מגולף משנת **1718**. קרשי הדלת אינם נראים מקוריים לעומת צירי הברזל העשויים בסגנון עתיק.

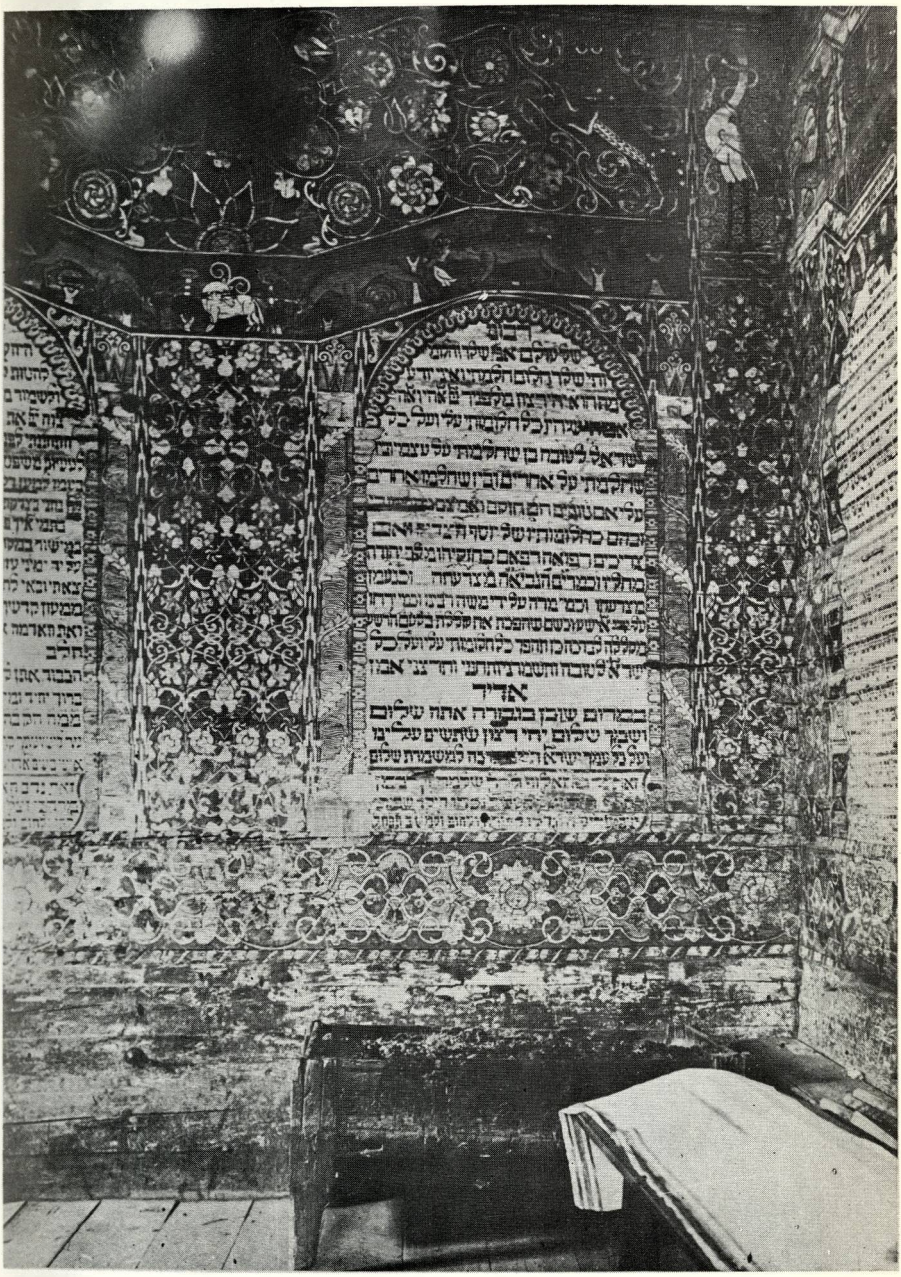
מעל הדלת חקוקה הכתובת (צפניה ג', כ') ,,בעת ההיא אביא אתכם ובעת קבצי אתכם''. מימין הדלת מיכל מים לנטילת ידיים ומימינו יריעה ועליה התפילה (מלכים ח' נ"ז) ,,יהי שם אלוהינו עמנו כאשר היה עם אבותינו...''. מתחת התפילה שם הנדבן : ,,זאת נדב האלוף אשר בהר"ר מרדכי זצ"ל (זכר **צדיק לברכה**) עבור בנו הילד אהרון, שיגדל לתורה, לחופה ולמעשים טובים, **1673**.

על הקיר מעל הדלת מצויירת הכתובת (בבא־מציעה נ"ט ע' א') ,,אמר רבי אלעזר, מיום שנחרב בית־המקדש, ננעלו שערי תפילה, שנאמר...'' (איכה ג', ח' : ,,גם כי אזעק ואשווע שתם תפילתי'') ואעפ"כ ששערי תפילה ננעלו, שערי דמעות לא ננעלו, שנאמר וכו' נדב יוסף בן יהודא (שים לב : ,,א'' סופית) ליב, **1721** או **1691**. מעל כתובת זו, אימרה (עממית) ,,אדם דואג לאיבוד דמיו, ואינו דואג לאיבוד ימיו''.

(המשך הפתגם : ,,דמיו אינם עוזרים, ימיו אינם חוזרים'').

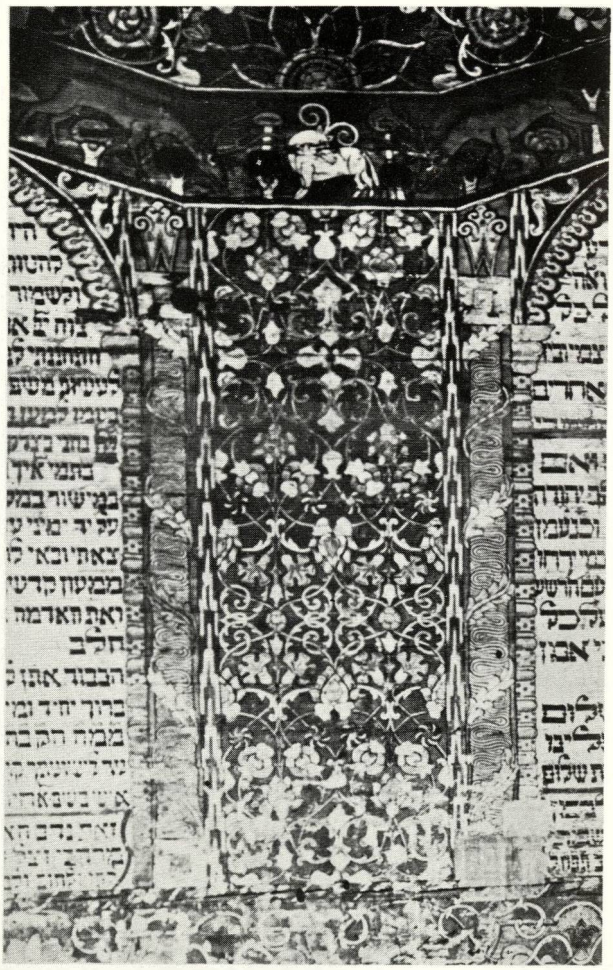

8. ,,אל מלך...'' — ,,יהי רצון...''.
יריעה מימין ועליה התפילה (מתוך התחנון) ,,אל מלך יושב על כסא רחמים...'' למטה שם הנדבן: זאת נדב האלוף הר״ר יהודא ליב בהר״ר ישראל זצ״ל בשנת 1691 או 1721.
משמאל לתפילה זו הכתובת ,,שחור על לבן, זכן לחורבן'', כשלמעלה ומעליה ציור של זוג דובים מטפסים על עץ, זה מול זה. מתחת לכתובת המזכירה את חורבן בית־המקדש מצויירת מצה עגולה המסמלת את ערובי החצרות.
משמאל היריעה ועליה התפילה (מברכת הכוהנים) ,,יהי רצון מלפניך...''. למטה: ,,זאת נדבו האלופים האחים ח״ח...''.

9. ,,רבונו של עולם...".

מימין התפילה (מתוך ברכת הכוהנים) ,,רבש"ע (**רבונו של עולם**) אני שלך וחלומותי שלך...". למטה: זאת נדבו האלופים ההר"ר האלוף הרא"ש הלל משה בהל"ל יוסף כ"ץ. והאלוף הר"ר אלימלך יצ"ו לפרט...".

10. אורנמנטיקה בין יריעות כתב, חלק.
חלק זה נשתמר יפה. ניכרת בו האורנמנטיקה העשירה, המזכירה את האמנות הפרסית. הקישוטים משמשים מעברים וחיבורים בין יריעות התפילות, כאשר הרקע הכהה יותר שקישוטים צויירו עליו, מבליטים את הגרפיקה אשר על הרקע הבהיר. נוצר איזון בין הכתב לבין הקישוט, מעין איזון בין מחשבה (תפילה) לבין רגש — אסתטיקה (אמנות).

הקיר הדרומי:

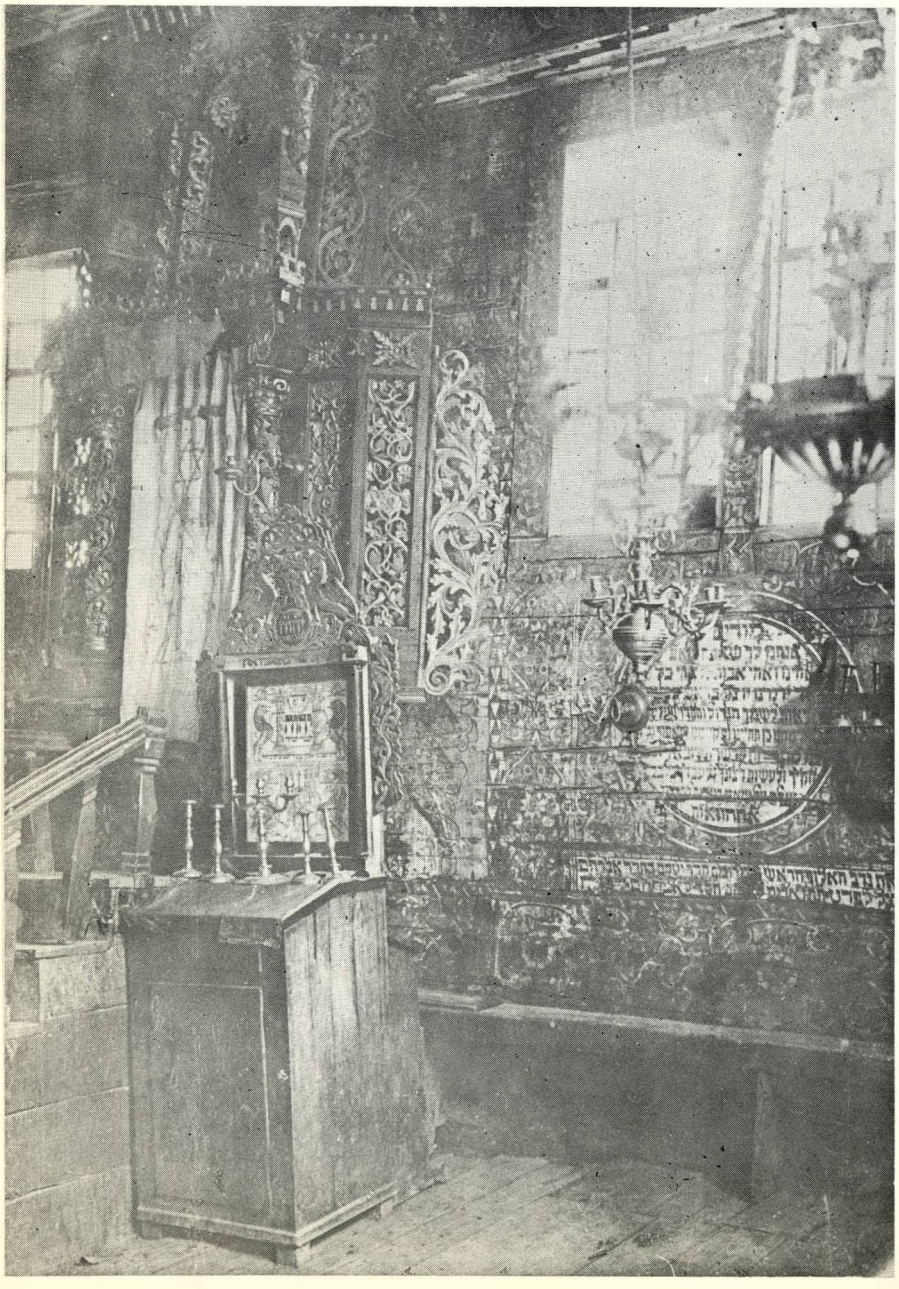
11. ציור קיר של המנורה.
ציור של המנורה המורכבת כולה מפסוקי תהילים ס״ז ,,למנצח בנגינות מזמור שיר...״. קווים לאורך שני צידי הכתוב מדגישים את צורת המנורה.

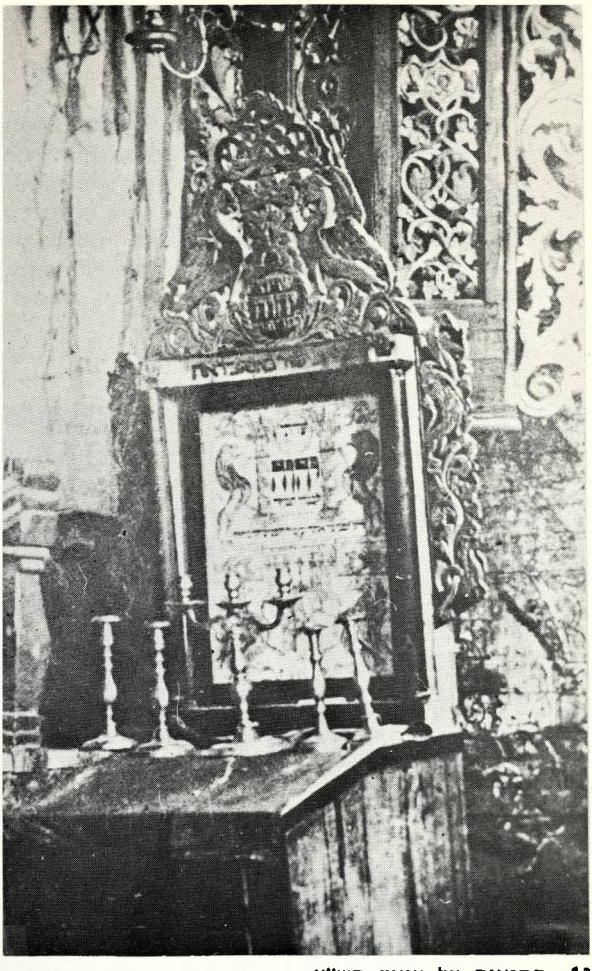

הקיר המזרחי:

12. עמוד הש"ץ וארון הקודש.

עמוד הש"ץ אינו נראה כעמוד המקורי בצורתו הגסה לעומת עיצובו העשיר של ארון הקודש העומד משמאל במרכז הקיר. על העמוד עומדת תמונה יפה הנתונה במסגרת מגולפת עץ מעשה אמן. משמאלו מתנשא ארון הקודש המקושט אף הוא בגלופי עץ עשירים ביותר בסגנון הברוק. מימינו של עמוד הש"ץ נראית נברשת (קנדלבר) עתיקה מנחושת. מימין העמוד החלק התחתון של הקיר וכתובת במסגרת עגולה כפולה (תפילת „ההוצאה" מתוך תפילת שמונה עשרה), „מודים אנחנו לך...". נדב הפרנס יעקב בן אברהם...

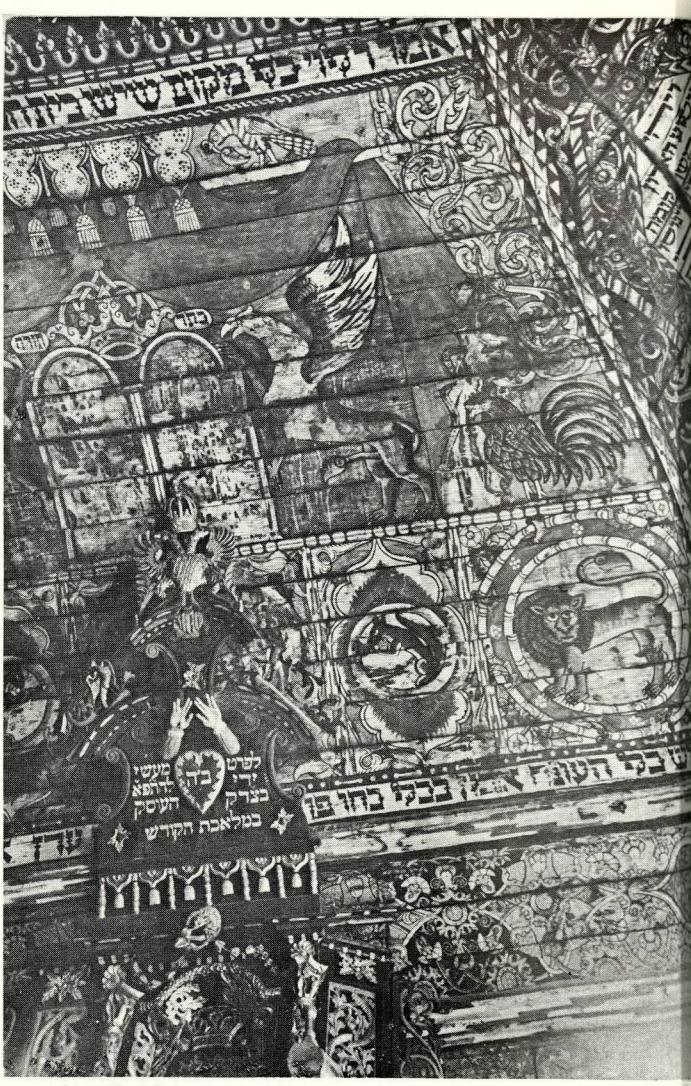

13. התמונה על עמוד הש"ץ.
התמונה מחולקת לשני חלקים: חלק עליון ותחתון.
בחלק העליון ובמרכזו הכתובת (תהילים ט"ז ח') „שויתי ה' לנגדי תמיד".
הכתובת נתונה במסגרת של שני עמודים הנתמכים משני צידיהם על ידי אריות עומדים.
במרכז החלק התחתון מצויירת מנורת שבעת־הקנים המוחזקת גם היא משני עבריה על ידי זוג נשרים.

14. המסגרת של התמונה על עמוד הש"ץ.
בחלק העליון של המסגרת מגולפים בעץ זוג נשרים העומדים זה מול זה ובתווך ביניהם מעין סמל הירלדי בתוך מדליון ובו הפסוק הנזכר לעיל: „שויתי ה' לנגדי תמיד", גם הוא מגולף בעץ.

15. עבודת הגילוף בארון הקודש, חלק.

ק העליון של ארון הקודש.
ק התחתון עשוי כעין וילון ועליו הכתובת: „לפרט מעשי ידי להתפא(ר)
ק העוסק במלאכת הקודש". במרכז הכתיבה הערוכה בארבע שורות, ציור של
ה" (ברוך השם) בתוך מדליון בצורת לב ומעליו פרוש זוג ידיים בתנוחת
ת הכוהנים. מעל אלה ציור של נשר דו־ראשי הנושא כתר על שני ראשיו.
ר נמצא באמצע מתחת שני לוחות הברית המצויירים על החלק התחתון של
פה. כתר נוסף מצוייר מעל הלוחות ומשני צדדיו כתוב: „כתר תורה" —
מלה בתוך המדליון שלה.
לוחות הברית נתמכים משני עבריהם על ידי שתי חיות דמיוניות, שחלקן
חתון דומה לאריה וראשיהן וכנפיהן — לזה של נשר. ליד חיה זו ציור של
ול, מתחתיו ציור של אריה בתוך מסגרת עגולה כפולה ולידו משמאל ציור
סנאי.

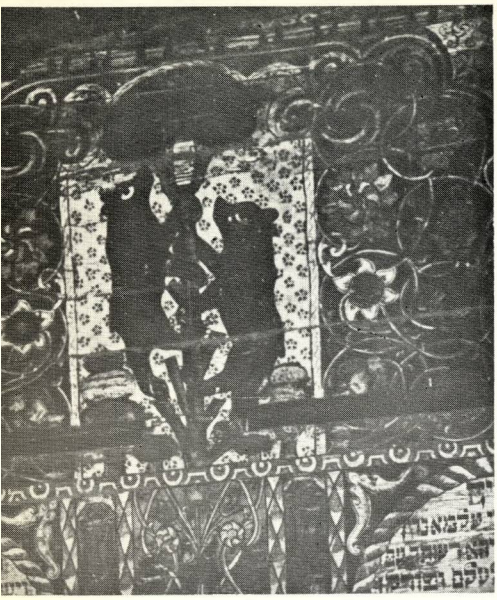
17. התרנגול, חלק.

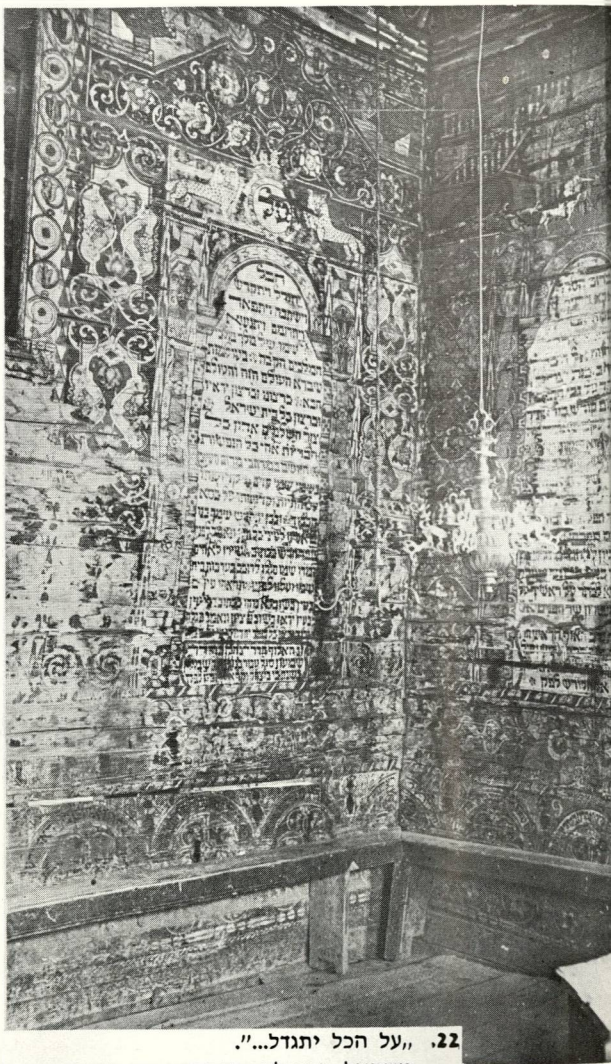
18. האריה, חלק.

19. החיה הדמיונית, חלק.

21. הדובים

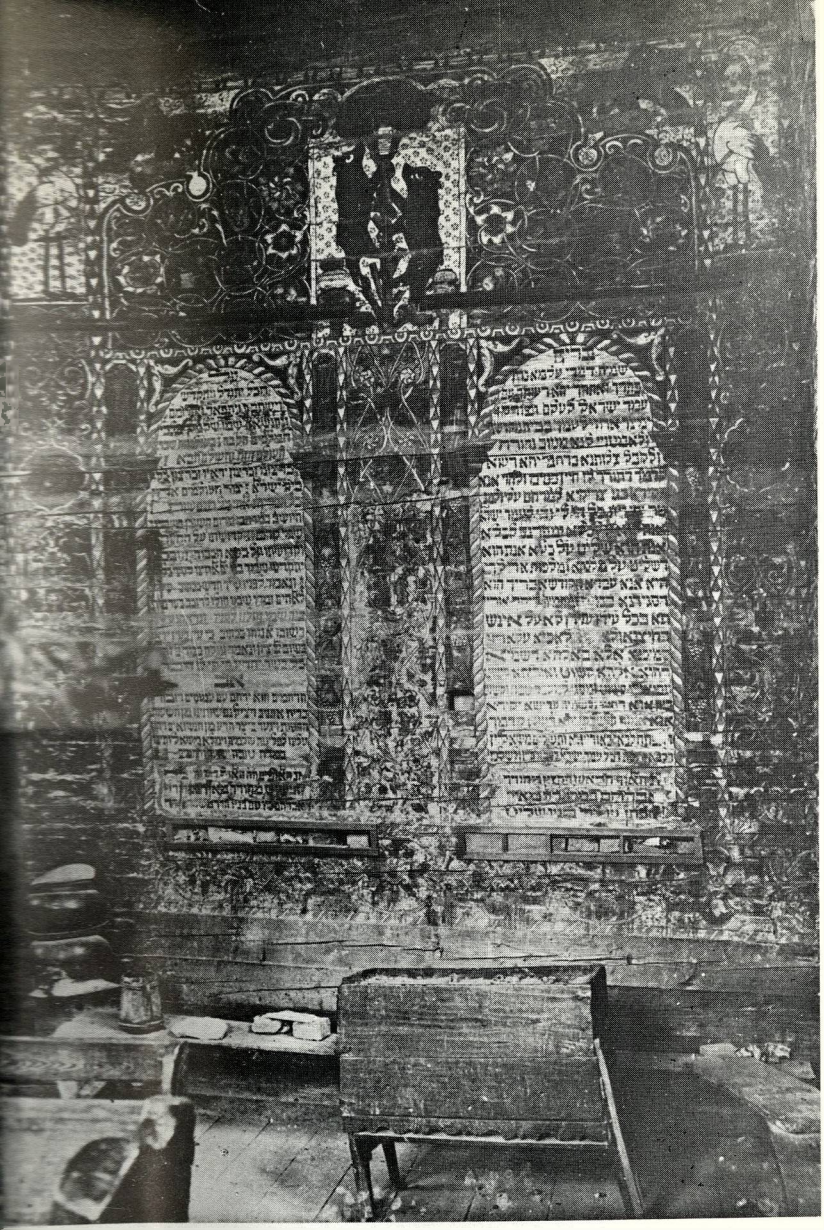

22. ,,על הכל יתגדל...".

משמאל התפילה, הנאמרת גם היא בשעת הוצאת הספר (מסכת סופרים, יד, הלכה י"ב), ,,על הכל יתגדל ויתקדש וישתבח...". נדב הפרנס שמעון הלוי יצחק בן שמעון, לכבוד בנו שמעון הצעיר 1728.

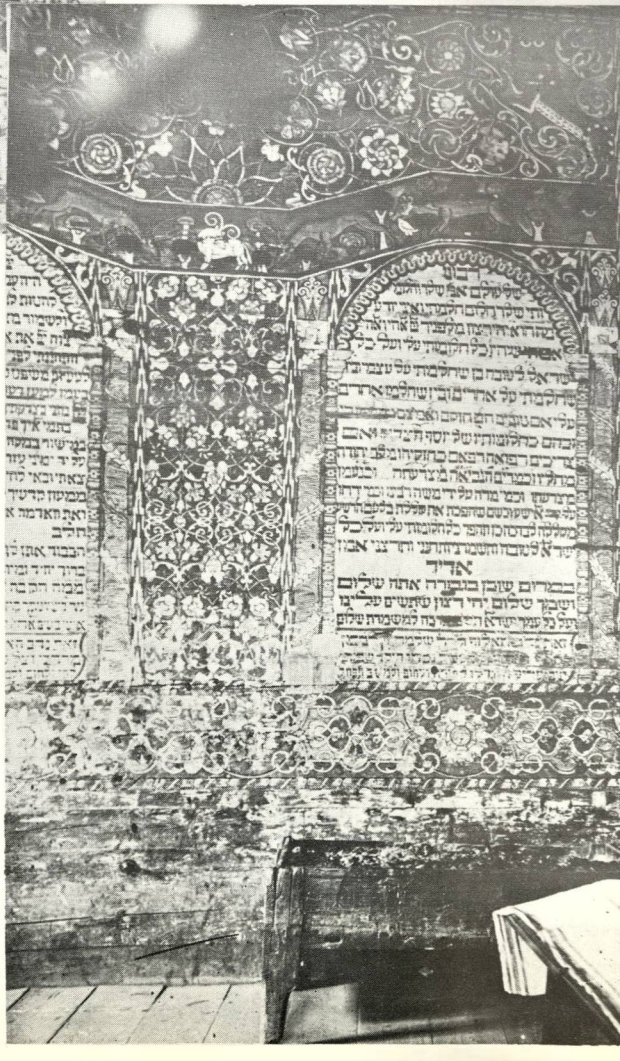
המילה הראשונה ,,על", נתונה בתוך מדליון מועטר, והיא נתמכת על ידי אריות משני צידיה. מעל המסגרת ציור של כתר. מהתקרה משתלשלת נברשת עתיקה, — קנדלבר עתיק — שכנפי פמוטים דמויי צבאים יוצאות ממרכזו.

מימין הכתובת (תהילים ה, ח') ,,ואני ברוב חסדיך אבוא ביתך...".

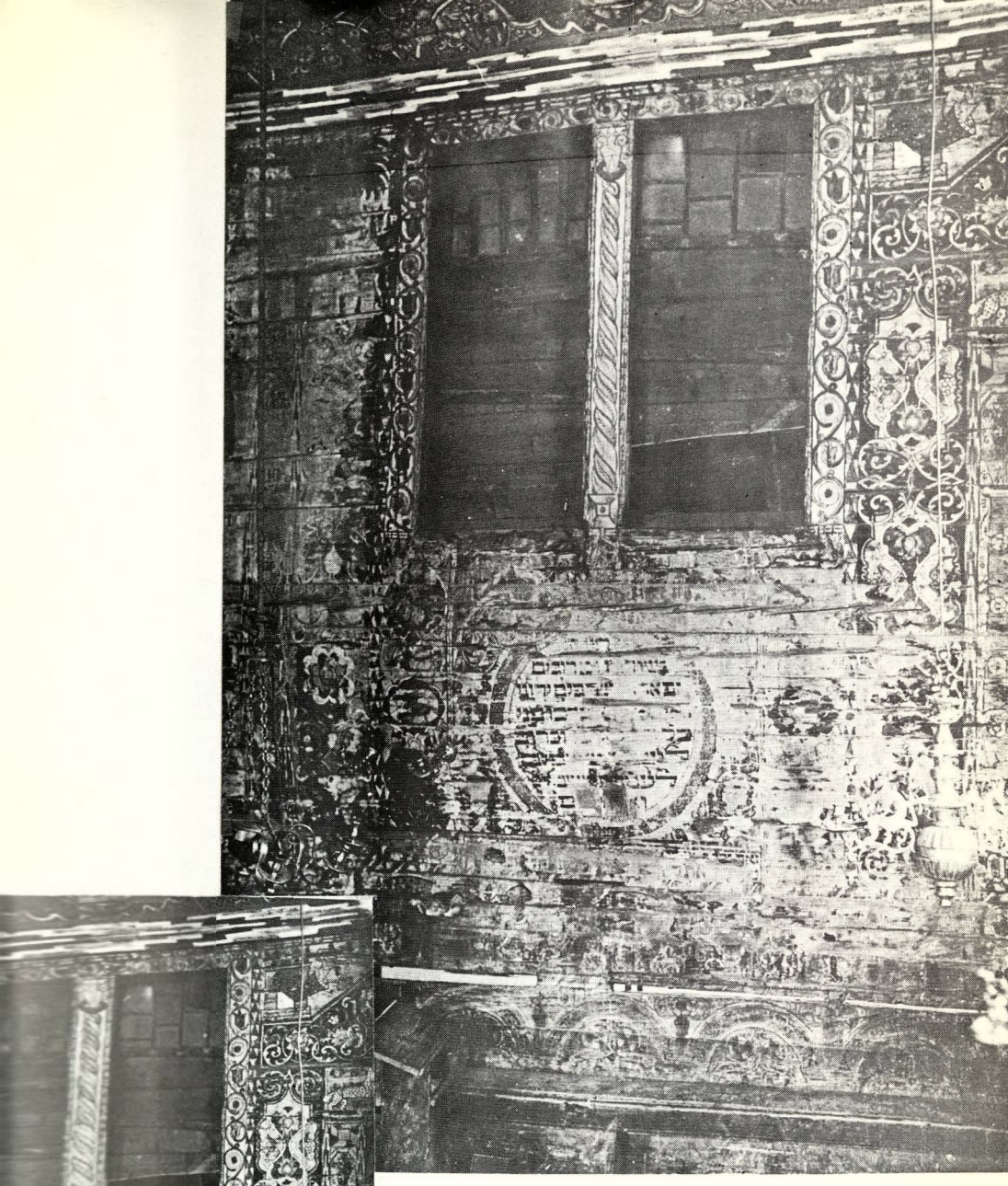

20. „בריך שמיה"...
מימין התפילה בארמית (הנאמרת בשעת הוצאת הספר), „ברית שמיה ד
עלמא..." (זוהר פרשת ויקהל, ע', שסט). נדב יעקב... (ובאמצע) יצחק חיים כ
בנו קופל, 1728, בר דב, 1640.

23. האורנמנטיקה סביב יריעת הכתובת, חלק.

הקיר הצפוני :

24. הקיר הצפוני עם חלון.
החלון סתום בקרשים, כנראה הוסיפו חדר מאחוריו. לידו כתובת (אינה נראית בתמונה) מתוך תפילת התחנון, שנדב יששכר בר בן יצחק לבנו בכורו יהודה ליב וכן הפסוק (דברים לג, י"ח) „(ולזבולון אמר, שמח זבולון בצאתך) ויששכר באוהלך". הציטטה באה מפני שנזכר בה השם יששכר.

הבימה :

25. מראה כללי של הבימה.

הבימה עומדת במרכז האולם הגדול. היא בעלת שמונה עמודים ומעליה במרכזה מתנשא פנס דמוי בימה בזעיר־אנפין על גבי שמונה קשתות דקות וגליות היוצאות כל אחת מעל ראשי עמודי הבימה ומתחברות לבית הפנס שמעליהן.

המבנה משווה לבימה צורת כתר־אפריון — מתוך כבוד לתורה. ראויים לתשומת לב החיבורים באמצע הקשתות. הכל עבודת עץ מגולף.

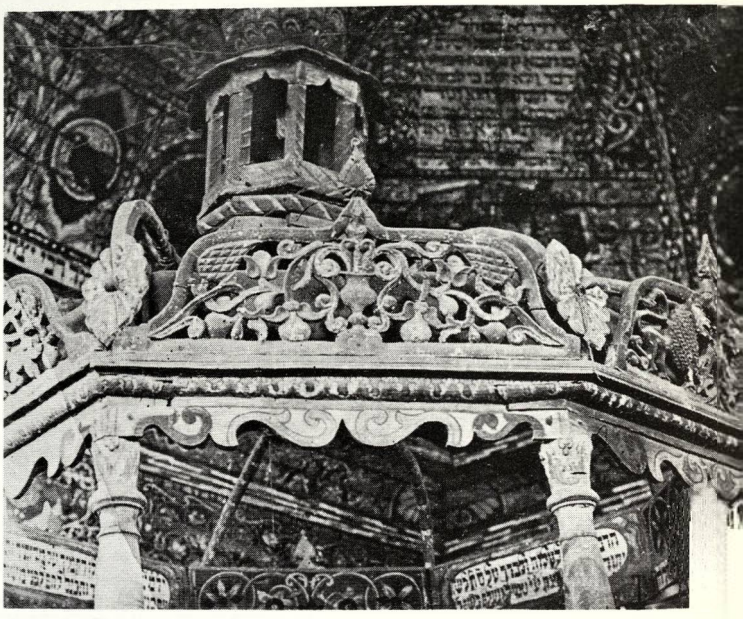
בפנים הבימה שלוש כתובות המתייחסות לקריאת התורה :

א) ,,אסור לדבר בשעת קריאת התורה".

ב) ,,הריני עומד לעלות ולברך על ס"ת (**ס**פר **ת**ורה) לשם יחוד קודשא ברוך הוא על ידי טמיר ונעלם,,.

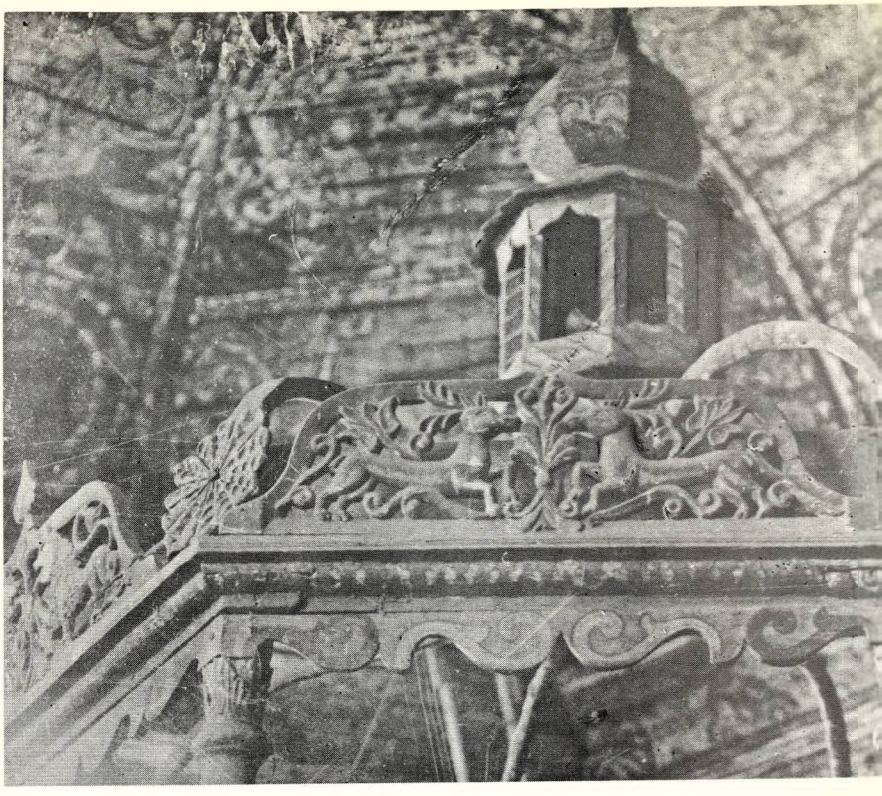
ג) ,,תפילת (ברכות ז, ע"א) שתוקנה על ידי רבי ישמעאל בן אלישע, ירמי"א (יהי **ר**צון **מ**לפניך **ה'** **א**לוהינו) שיכבשו רחמיך את כעסך ויגללו רחמים על מדותיך ותתנהג עם בניך במדת הרחמים ותכנס להם לפנים משורת הדין".

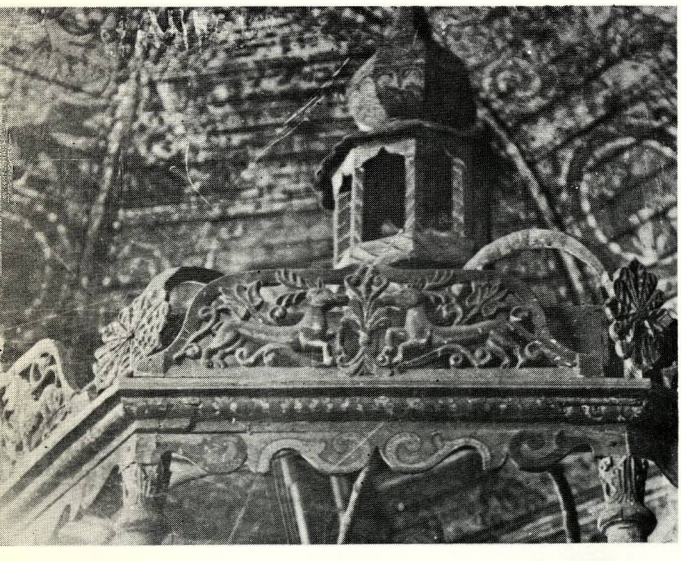

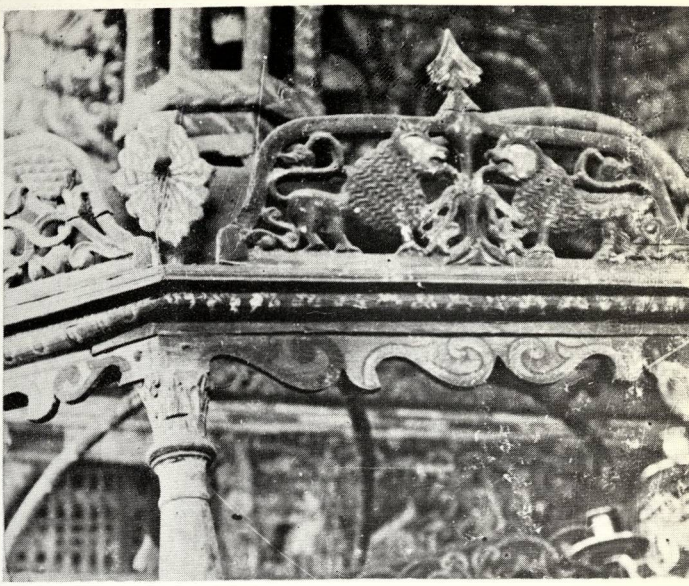
26. החלק העליון של הבימה, (א) : פירות ועלים.
האמן פיתח בצורה סימטרית את מוטיב הפירות והעלים. מעל כל עמוד שושנה (רוזטה). הכל מגולף עץ.

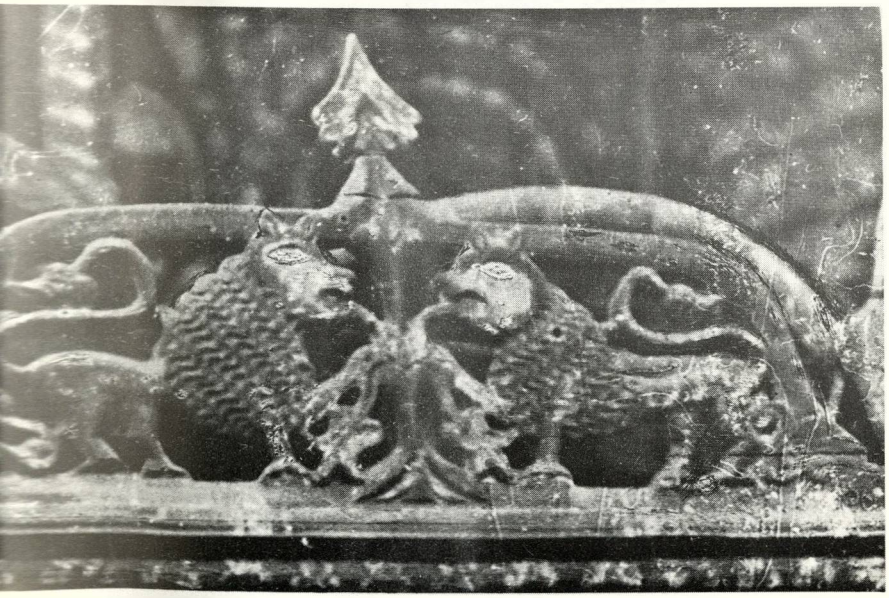

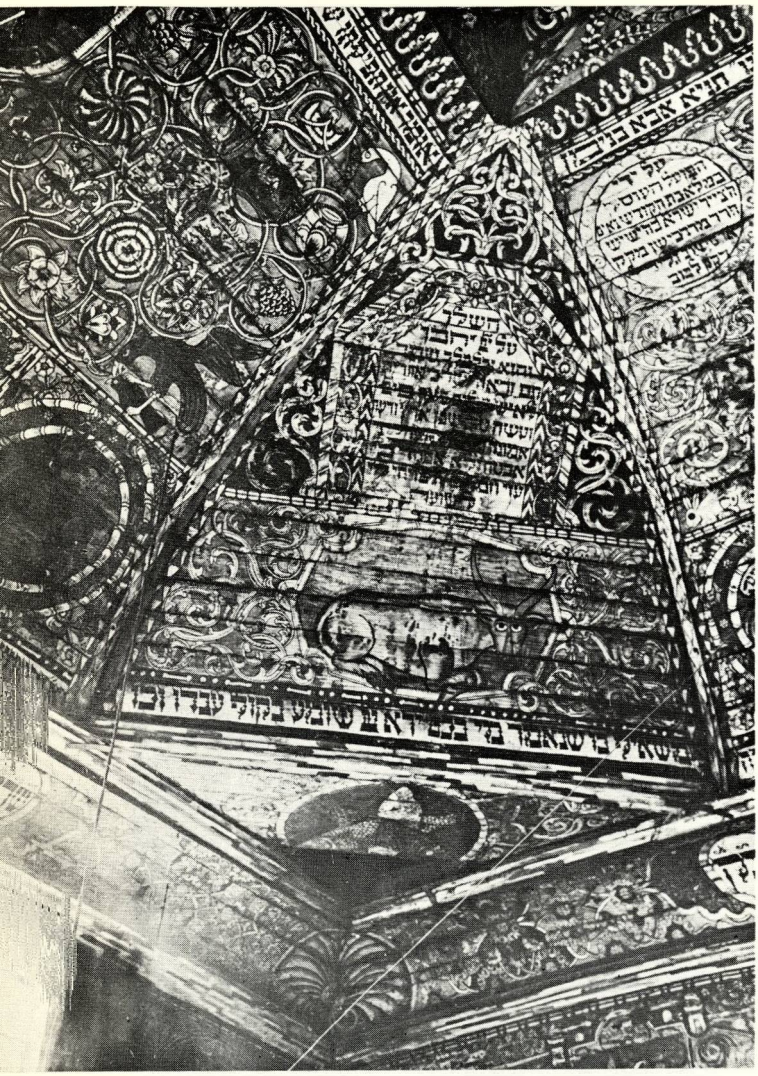

27. החלק העליון של הבימה (ב) : צבאים.
האמן גילף כאן בעץ דמויות של הצבאים. הוא עיצב שני צבאים בצורה גיאומטרית זה מול זה בכעין תנוחה של ריחוף באויר אחרי הזינוק. הפרופורציות האנטומיות הריאליסטיות מוכיחות, שהאמן הכיר היטב בעלי־חיים כאלה. פרחים מסוגננים מאזנים את סבך קרניהם וגם זאת בצורה סימטרית.
רואים כאן את עבודת הגילוף בעץ מעל הפנס. קופולה (כיפה) זו בצורת „בצל" מזכירה את הקופולות בסגנון הרוסי.

28. החלק העליון של הבימה (ג) : אריות.
זוג אריות עומדים זה מול זה בתנוחה שלפני זינוק.
האמן רצה להבליט את עוצמת החיה ואת אונה על ידי הדגשת הרעמה האדירה והמסוגננת. הזנב המורם בצורה מעוגלת ואלגנטית משווה לו ראליזם של תנועה.
העיצוב סימטרי, העיבוד — גילוף בעץ.

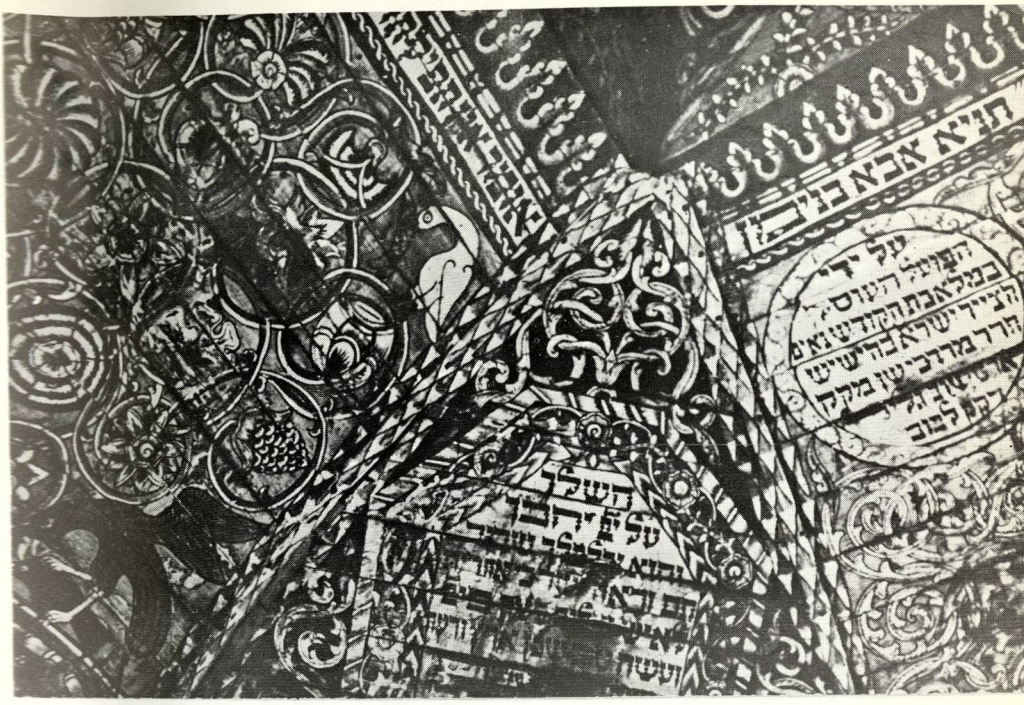

הציורים והכתובות על קיעורי הכיפה

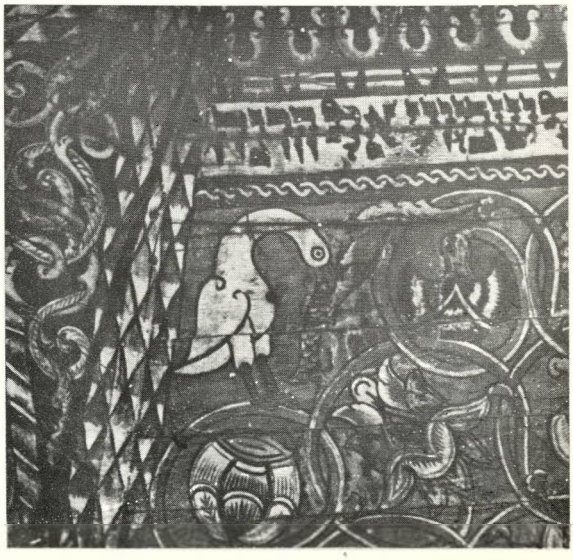
הציורים על המשולשים:

29. המשולש בפינת דרום־מזרח (א).

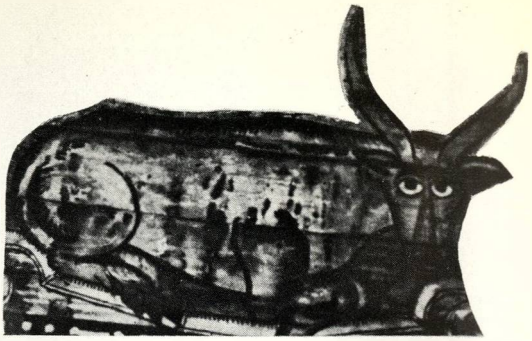
ציור של הפסוק (תהילים כה, נ"ג) „השלך על ה' יהבך...". בתוך אחד מארבעה המשולשים היוצרים את הפתח המתומן של הכיפה, שתפקידו לשמש חיבור בין הקיעורים. כל אלה מהווים את קומת הקימור הראשון של מכלול הכיפה, ומתנשאים מתוך ארבעת הקירות של האולם המרכזי. מתחת התפילה הנתונה במסגרת טרפזית ציור של שור אימתני בעל קרניים אדירות. השור רובץ תחתיו. האמן צייר את ראש הפר ואת קרניו בצורה סימטרית. מידות הגוף צויירו בצורה ריאליסטית השומרת היטב על הפרופורציות האנטומיות. למעלה מימין ה„חתימה" של הצייר בתוך מסגרת עגולה כפולה: „על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש, נאים הצייר ישראל בהישיש הר"ר מרדכי שן מק"ק יארטשוב, גליל דק"ק לבוב".

30. החתימה.

31. עיטורים, חלק א'.

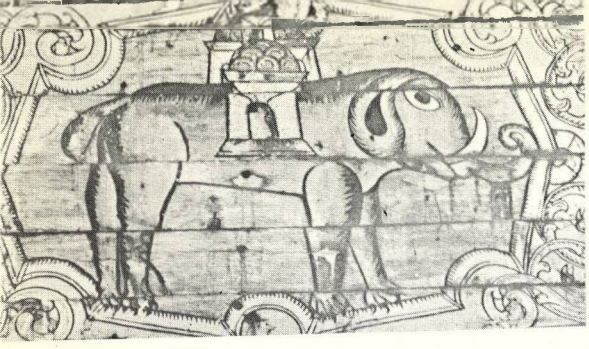
33. השור הרובץ.

32. עיטורים, חלק ב'.

34. המשולש בפינת צפון־מערב (ב).

ציור של התפילה (במדבר י,ל"ו),,ובנוחה יאמר..." הנאמרת לפני הכנסת הספר. מתחתיו ציור של פיל הנושא שער על גבו. נראה, שמימיו לא ראה הצייר פיל של ממש, לכן גם מדוחיו של הפיל אינן נכונות. מימינו ציור של אריה בתוך מסגרת עגולה כפולה ומעליו ציור של תרנגול. מולו בצד שמאל ליד הכתובת ציור מסוגנן של נשר הטורף ארנבת. מתחתיו נמר היושב ומביט ישר לצופה.

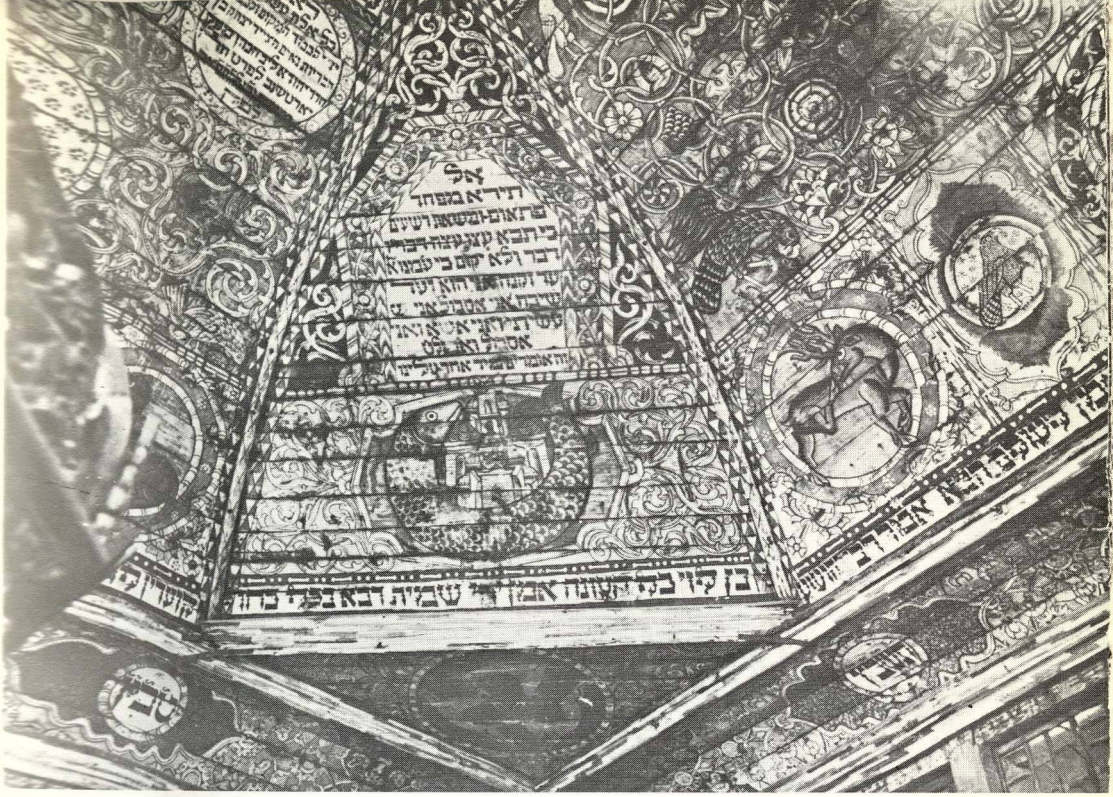
35. הפיל, חלק.

ת: ובנוחה יאמר

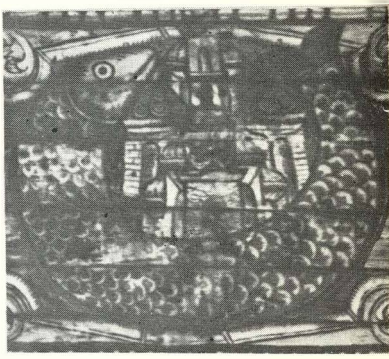
ציור בתוך מדליון ,,השתחוו לה' בהדרת קודש" (תהילים כט, ב').
ציור בתוך מדליון ,,מה נורא המקום הזה, אין זה כי אם בית אלוהים,
שער השמים" (בראשית כח, י"ז).

38. המשולש בפינת דרום־מזרח (ג).

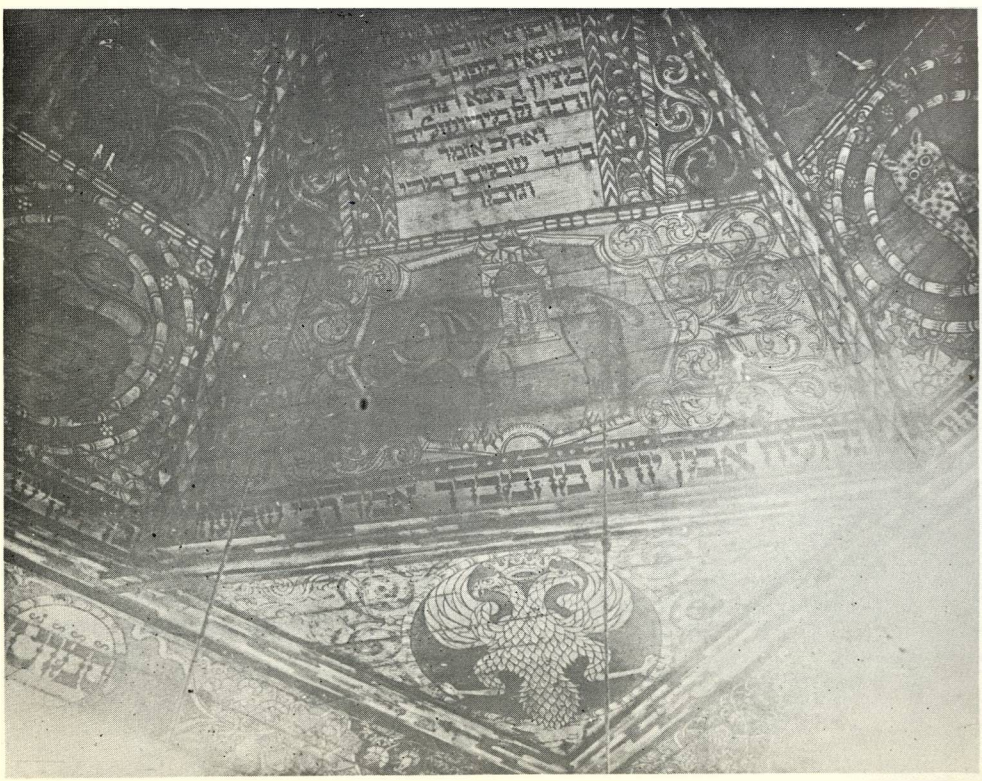
ציור של תפילה המתחילה בפסוק כ״ד מתוך תהיל,צ״א ,,אל תירא מפחד פתאם...״ מתחתיו ציור של וורמיזא, עירו של רש״י. ציור של העיר וורמיזא היה נושא אהוב על ציירים יהודיים, עוד מימי הביניים. לרוב לא ראו ציירים אלו מעולם את העיר, ולכן היא מתוארת תמיד בצורה דמיונית. כאן צוייר דג לויתן הנושא את העיר על גבו כאשר ראשו וזנבו נטויים כלפי מעלה, דבר היוצר מסגרת בצורת חצי גורן לציור של העיר עצמה. צורה זו מאצילה תנועה אלגנטית לקווים של ענק הדגים ולציור כולו. למטה מצד ימין של האפריז נוטריקון בתוך מדליון ,,**תשב״ץ** (מתוך התפילה ,,אנא בכח...״ שתוקנה ע״י רבי נחוניה בן הקנה) **ת**תיר **ש**ומרים, **ב**רכם (טהרם) **צ**דקתך (ה׳), בקצה השמאלי של האפריז נוטריקון אחר, גם הוא בתוך מדליון: ,,**טבי״ן** (גם הוא מהתפילה הנ״ל) **ט**הרם, **ב**רכם, **י**חיד, **נ**ורא״.

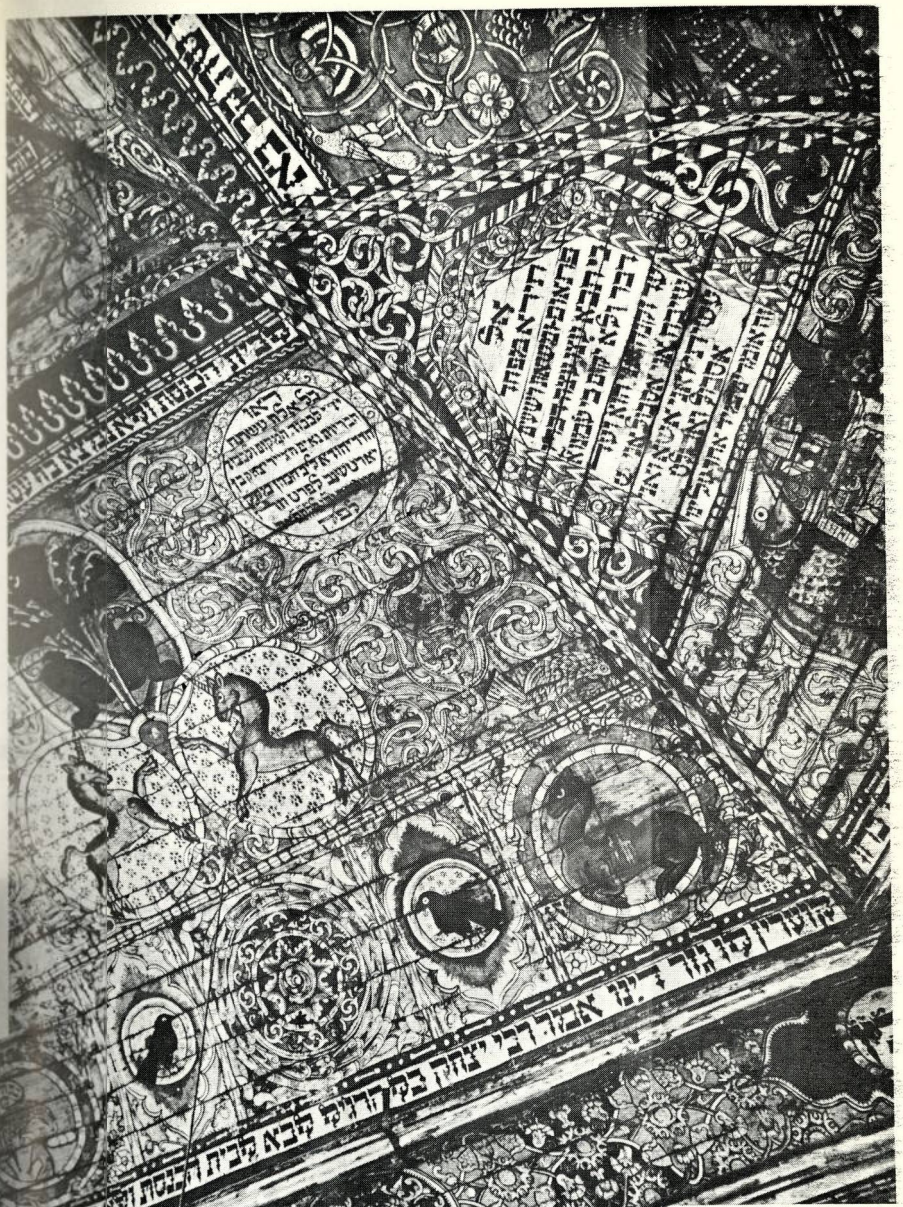

39. המשולש בפינת דרום־מזרח (ד) הנשר, חלק.
רואים כאן רק את החלק התחתון של המשולש (השייך לתקרה) ובו ציור מסוגנן של נשר דו־ראשי (השפעה רוסית). מעל שני הראשים מצוייר כתר. גם ציור זה הנו בצורה סימטרית. מעליו ציור נוסף של פיל הנושא גם הוא שער על גבו ומעליו התפילה)במדבר י, ל״ה(,,ויהי בנסוע הארון...״ הנאמרת בשעת הוצאת הספר. (משמאלו באפריז) נוטריקון בתוך מדליון: **,,סמוט״** (תהילים לד, ט״ו) ,,**סו**ר **מ**רע ועשה **ט**וב״, ולא נראה בתמונה.

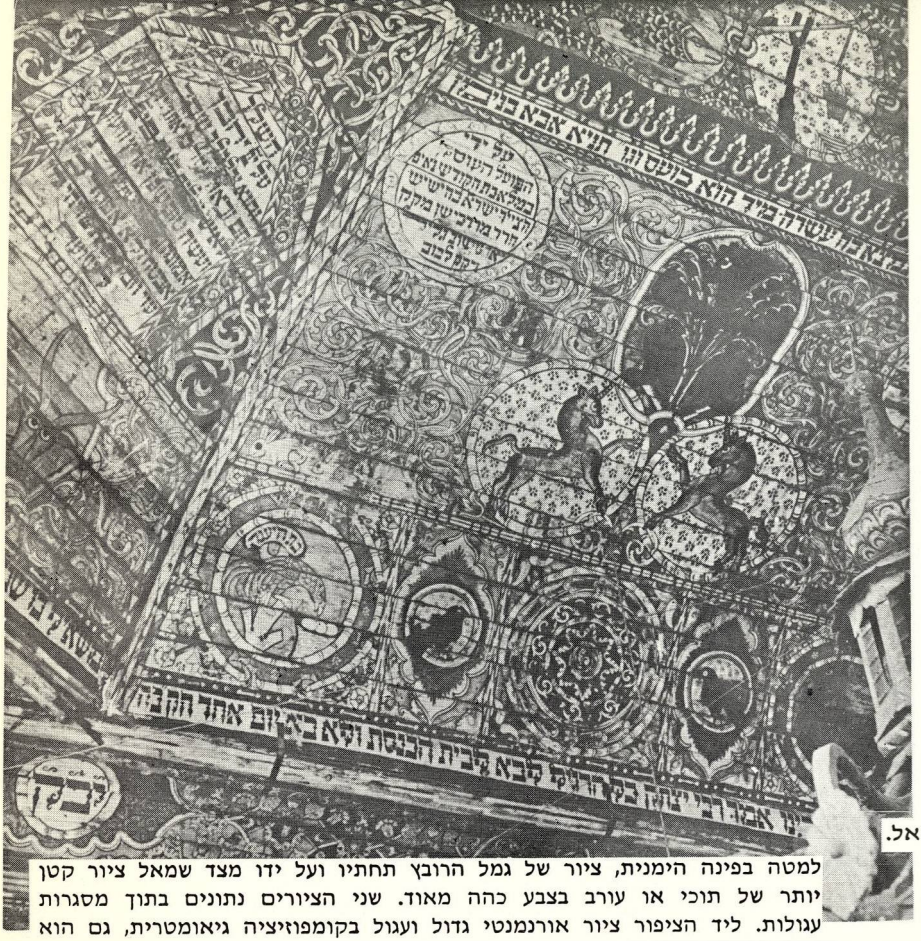

הצד המערבי (א), ימין.

במרכזו ציור בצורה סימטרית של שני ראמים דו־קרניים העומדים זה מול זה, כשכל אחד מרים את רגלו הקדמית. כל חיה נתונה בתוך מסגרת עגולה ועל רקע בהיר, שמצויירים בין עליו פרחים, גם הם בצורה סימטרית. מעליהם ציור של עץ מסוגנן, שדב ענקי מטפס עליו, דבר הנותן לעץ רקע כהה. למטה בפינה השמאלית ציור של בת־יענה (למעשה תיאר כאן הצייר נשר!) בתוך מסגרת עגולה. „בת־יענה" זו נושאת על גבה את הכתובת: „בת היענה" — לבל יטעו המסתכלים. העוף מפנה את ראשו כלפי מטה כאילו ברצונו לנקר את שלוש הביצים הערוכות בשורה ישרה.

למעלה מצד שמאל „החתימה" של הצייר.

למטה בקצה השמאלי, נוטריקון בתוך מדליון **„יבק"** (תהילים כ, ט') (ה' הושיע המלך) **„יענני ביום קוראינו".**

צד המערבי (ב), שמאל.

למטה בפינה הימנית, ציור של גמל הרובץ תחתיו ועל ידו מצד שמאל ציור קטן יותר של תוכי או עורב בצבע כהה מאוד. שני הציורים נתונים בתוך מסגרות עגולות. ליד הציפור ציור אורנמנטי גדול ועגול בקומפוזיציה גיאומטרית, גם הוא בתוך מסגרת עגולה. למעלה בפינה מצד ימין החתימה של הצייר (השני): ,,ראו כל אלה עשתה ידי, לכבוד המקום ולכבוד הבריות, נאים הצייר יצחק בן הר״ר (הרב **רבי**) יהודא ליב הכהן מק״ק יארטשוב לפרט וזה מעשה **ידי להתפאר** לפ״ק. (שים לב לכרונוגרם לפי מנין האותיות: ד, ה, ת, פ = שנת תפ״ט — 1729) לערך המספרי של האותיות).

43. זוג הראמים החד־קרניים והעץ, חלק.

41. הגלגל האורנמנטי ושתי הציפורים, חלק.

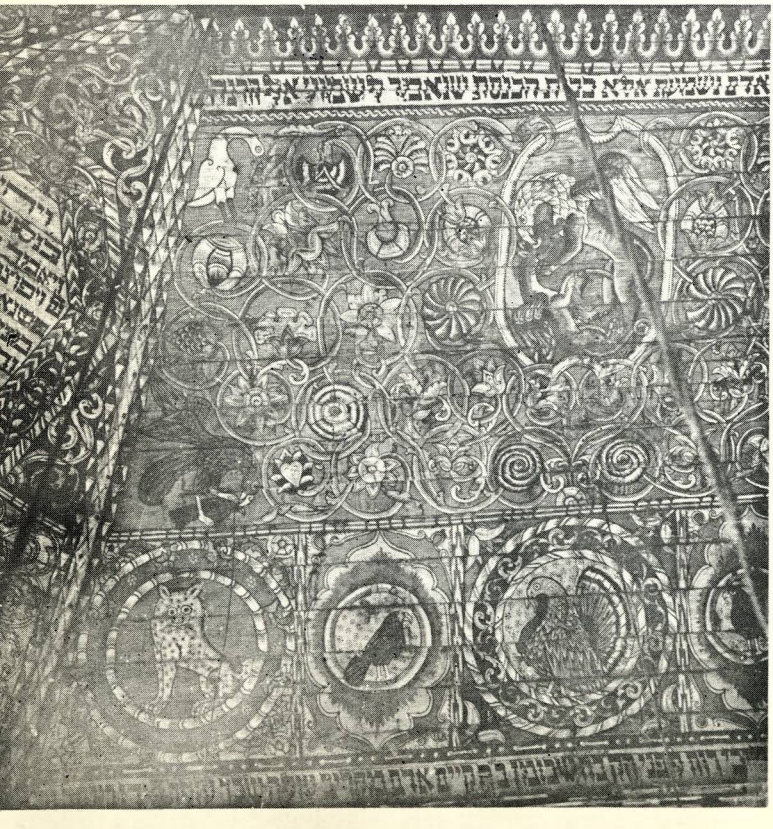
44. הצד הדרומי.

במרכז בחלק העליון ציור של דו־קרב בין שתי חיות אגדתיות — דמיוניות, כשאחת טורפת את השניה. לחיה מימין גוף אריה, ראש נשר וזוג כנפיים. בחיבה יתרה צייר האמן את ראשה המסוגנן ואת כנפיה. לחיה האחרת (והנכנעת בקרב) גוף נמר, ראש זאב וכנפיים, והיא נושכת את החיה הראשונה. בעלת ראש הנשר דוקרת את עין החיה האחרת במקורה.

התמונה מלאה דרמטיות. סביב התמונה אורנמנטיקה עשירה של שריגים, פרחים ופירות שונים.

למטה במרכז בתוך מסגרת עגולה כפולה ומעוטרת אף היא ציור של טווס הפורש את נוצותיו לראווה. מימינו שני ציורים בתוך מסגרות עגולות, האחד ציור קטן של תוכי, והשני גדול יותר — ציור של צבי.

משמאל לטווס שני ציורים בתוך מסגרות עגולות; האחד קטן ומצויירות בו צפור קטנה והשני — ציור גדול יותר של נמר המנומר בסימטריות יתירה, בתנוחת ישיבה, כאשר ראשו מופנה הישר אל הצופה.

45. דו קרב ואורנמנטיקה, חלק.

46. הצד הצפוני (א), ימין.

למעלה באמצע הקימור ציור של דו־קרב בין הראס החד־קרן, שצבעו בהיר, לבין אריה המצוייר בצבעים כהים. הראס עומד על רגליו האחוריות, תוקף ודוקר בקרנו את האריה. כל הציור מלא דרמטיות. סביב הציור אורנמנטיקה עשירה של פרחים, סריגים, פירות ועופות. למטה במרכז, ציור של טווס ולידו מצד ימין שני ציורים של תוכי ושל נמר. שיער הנמר מסוגנן ודומה יותר לקשקשים. למטה בפינה בקצה האפריז מדליון ובתוכו הנוטריקון: **„קרובצ״** (תהילים קיח.ט״ו) **„קול רינה וישועה באוהלי צדיקים״.**

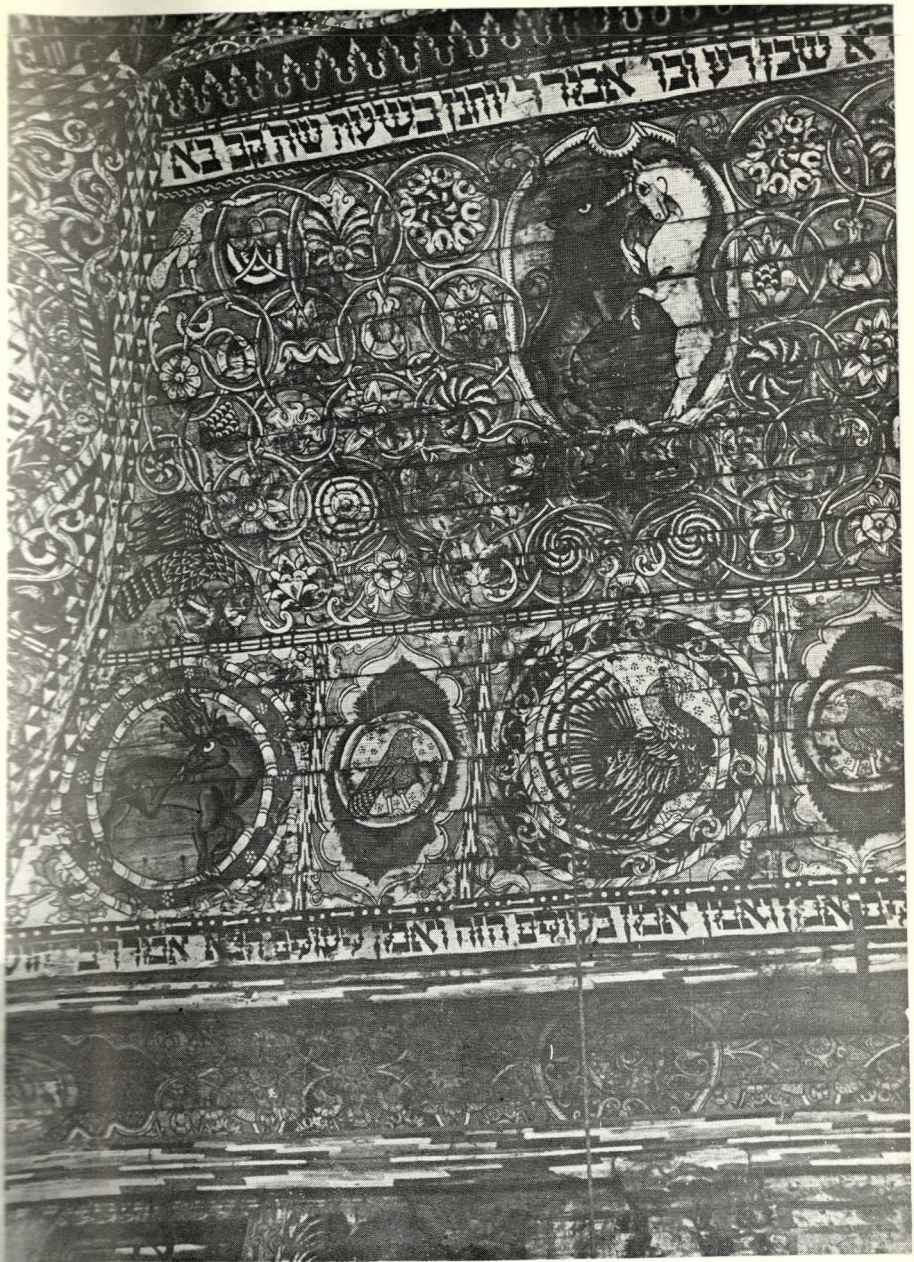

47. הנמר, חלק.

48. דו קרב בין הראם החד־קרן לבין האריה, חלק.

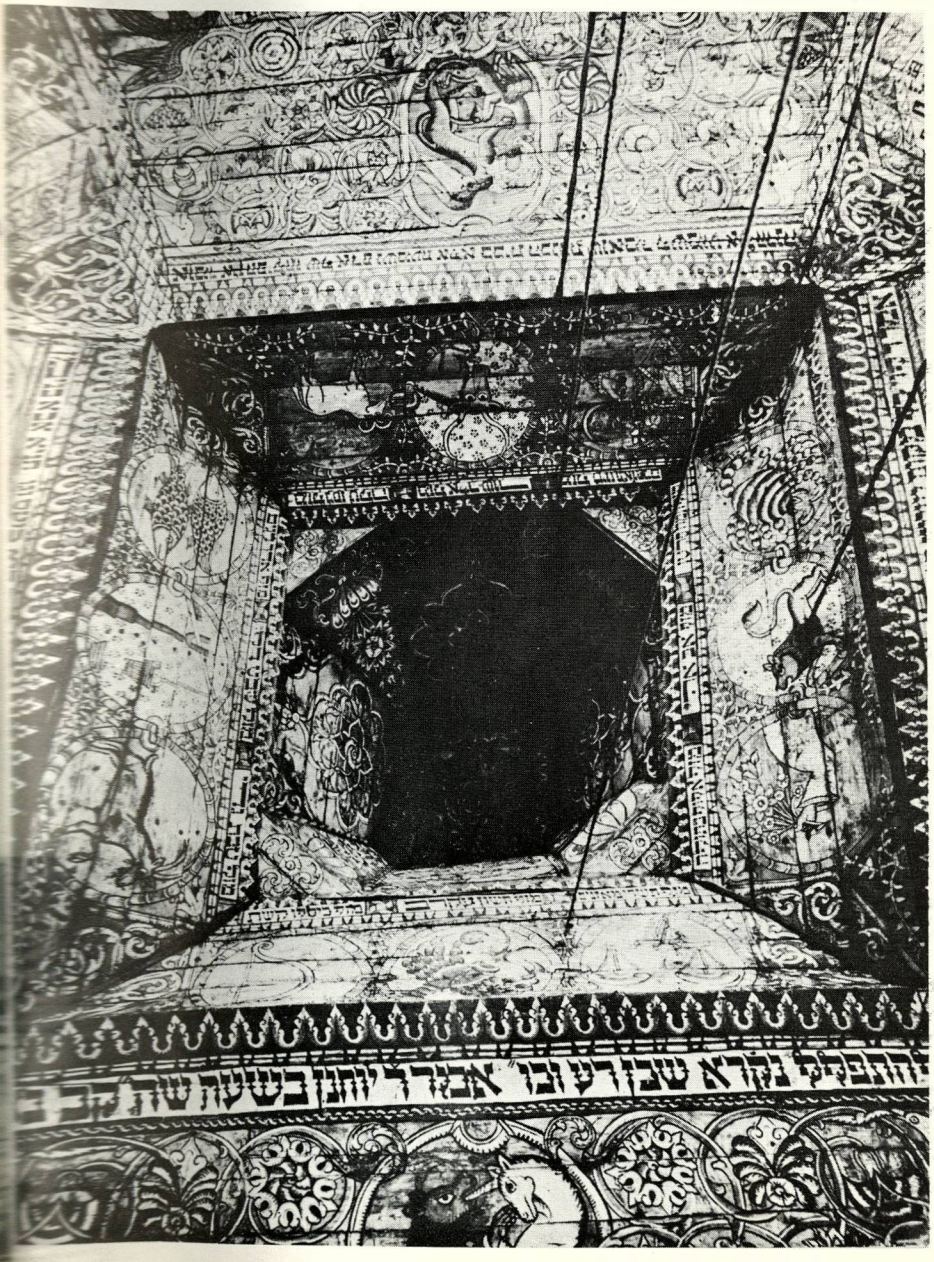
49. הצד הצפוני (ב), שמאל.
למטה בפינה מצד שמאל ציור של צבי בעל קרניים סבוכות המלקק בלשונו את רגלו הימנית האחורית.
שוב ניתן לראות, שהאמן הכיר היטב את חיות הסביבה שלו.
בדרך כלל צייר האמן את החיות, שהכיר בעצמו מתוך הסתכלות, בצורה ריאליסטית־נטורליסטית, כאשר הפרופורציות האנטומיות נשמרות בקפדנות.

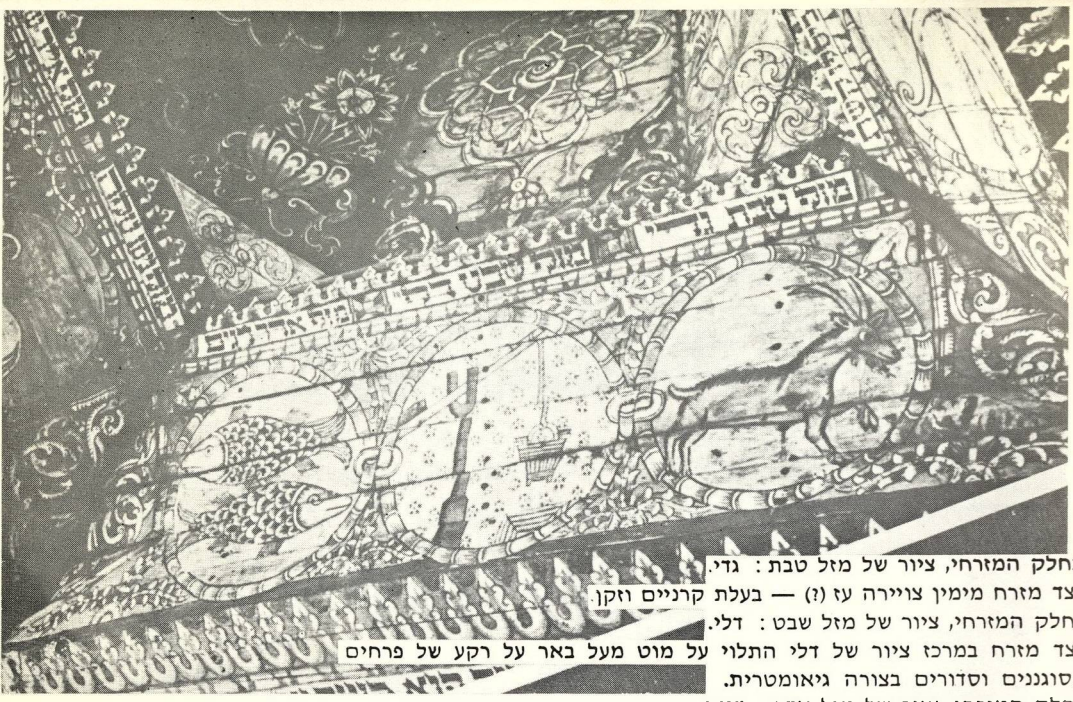
התחתון ובו הטווס, התוכי והצבי.

מכלול מרכז הכיפה עם גלגל המזלות :

51. (א) מרכז הכיפה עם ציור גלגל המזלות, מראה כללי.

(ה) בחלק המזרחי, ציור של מזל טבת : גדי.
בצד מזרח מימין צויירה עז (?) — בעלת קרניים וזקן

(ו) בחלק המזרחי, ציור של מזל שבט : דלי.
בצד מזרח במרכז ציור של דלי התלוי על מוט מעל באר על רקע של פרחים מסוגננים וסדורים בצורה גיאומטרית.

(ז) בחלק המזרחי, ציור של מזל אדר : דגים.
בצד מזרח משמאל ציור של זוג דגים מסוגננים. הציור מבליט במיוחד את הקשקשים והסנפירים, אולי כסימן לכשרותם.

52. (ב) ציור מזל תשרי : מאזניים.
בחלק הצפוני מצד ימין ציור של זוג מאזניים בעלות שתי קערות (צלחות) התלויות כל אחת בשלוש שרשראות.

(ג) בחלק הצפוני ציור של מזל חשון : עקרב.
בצד צפון במרכז ציור של עקרב המרים ארבע רגליים בעלות צפורניים חדות וזנב בעל צפורן בצורת סהר.

(ד) בחלק הצפוני ציור של מזל כסלו : קשת.
בצד צפון משמאל ציור של קשת דרוכה.

54. (ח) בחלק הדרומי, ציור של מזל ניסן : טלה.
בצד דרום מימין ציור של טלה רך ועדין, בעל קווים נקיים להפליא, על רקע של נוף כהה־צבעים.

(ט) בחלק הדרומי, ציור של מזל אייר : שור.
בצד דרום במרכז ציור של החלק הקדמי של ראש שור. קרניו הגדולות צויירו בצבעים כהים על רקע בהיר של פרחים מסוגננים ובצורה גיאומטרית.

(י) בחלק הדרומי, ציור של מזל סיון : תאומים.
בצד דרום מימין, ציור של שתי ידיים, שזרועותין נפגשות, כאשר כל אחת מושטת כלפי רעותה. הצייר צייר את השרוולים בצבעים שונים כדי להראות ולהדגיש באמצעותם את השתייכותן של כל יד לאשה אחרת.

55. (יא) בחלק המערבי ציור של מזל תמוז : סרטן.
בצד מערב מימין ציור של סרטן בצבעים בהירים ומסוגנן.

(יב) בחלק המערבי, ציור של מזל אב ארי.
בצד מערב במרכז ציור של אריה שואג, בעל רעמה אדירה. הזנב המרים מאזן את כל הקומפוזיציה.

(יג) בחלק המערבי, ציור של מזל אלול : בתולה.
בצד מערב משמאל ציור המתאר את הבתולה בצורה אליגורית — באמצעות יד אשה המחזיקה בידה זר ובו שנים עשר פרחים מסוגננים, כאשר כל פרח צורה וצבע משלו.

אגדות וסיפורים אודות בית־הכנסת הישן בגבוז'דזיץ. (לקט)

„הילד איננו"

בבית־הכנסת הגדול, בטרם נחרב במלחמת עולם הראשונה, היה אשנב במעלה הקיר הצפוני ומעליו הכתובת „הילד איננו".

לפי האגדה, בקר פעם הבעש"ט בגבוז'דזיץ ונפגש עם „השור הקדוש". שני הצדיקים התיחדו בבית־הכנסת העתיק וצוו על הכל לבל יפריעו להם. קבוצת ילדים, בגברם עליהם הסקרנות, לא יכלו להתגבר על יצרם ונתנו לילד אחד לעלות על שכמם והוא שרבב את ראשו דרך האשנב, כדי לראות במתרחש בפנים. ברם, הילד „הציץ ונפגע" ונפל מת בו במקום.

לזכר המאורע — וכנראה כאזהרה — התקינו בקיר הצפוני את הכתובת „הילד איננו". (מפי מ. לרר).

אין מכסין את פני הכלה מתחת לחופה

בגבוז'דזיץ לא נהג החתן, שעמד לקדש אשה מתחת חופתו לכסות את פני הכלה, דבר שהיה בניגוד למנהג המקובל בכל קהילות ישראל. הסיבה למנהג יוצא דופן זה, נעוצה במקרה טרגי, שאירע במקום; פעם בשעת טכס הקידושין, שנערך על יד בית־הכנסת העתיק, ברגע, שכיסה החתן את פני הכלה, קרה ושניהם — החתן והכלה נפלו תחתם ומתו בו במקום. הזוג האומלל, אשר טרם זכה להתאחד, נקבר לאחר מכן ליד בית־הכנסת בו אירע הדבר. מאז נאסר על חתן שעמד לקדש אשה בגבוז'דזיץ, לכסות פני כלתו.

מנהג אחר, שהשתרש בעיירה בעקבות מות הזוג ביום התשעה באב, נהגו לזרוק שום על פני קבר השניים. (מפי י. קוגלר)

שטח ריק

בגלל המקרה הטראגי של החתן והכלה אשר מתו יחד תחת חופתם, שהועמדה בחצר בית־הכנסת העתיק ונקברו בחצרה ממזרח לבית־הכנסת בפינה הדרומית, נשאר השטח אשר ממזרח בית־הכנסת ריק ואסור בבנייה, אפילו לשימוש בית־הכנסת עצמו.

(מפי מ. לרר)

עוד מספרים אודות אותו זוג צעיר, אשר מת בחטף ונקבר בחצר בית־הכנסת. בכל לילה בחצות, נשמע קול בכי נשמותיהם, העולה מעל קברותיהם, על עלומיהם שנקטפו ללא עת. (מפי מ. נוה)

האולר

בבניית בית־הכנסת, עסק אמן יהודי, שלשם מלאכת המחשבת של פיסול ארון הקודש, השתמש באותו אולר גם לפיסול ארון הקודש אשר בבית־הכנסת של האר"י הקדוש אשר בעיר צפת בארץ הקודש.
(מפי מ. לרר)

על שריפת בית־הכנסת

במלחמת העולם הראשונה, כאשר הצבא הרוסי שרף את כל בתי העיירה, החלה השריפה מכך, שכיתת חיילים מצאו אוצר של יי"ש. לאחר שהטיבו את לבם ביי"ש והשתכרו כהלכה וכדרך החיילים הרוסיים, הציתו את בית השיכר על היי"ש שנותר בו. מכאן העבירו את האש הלאה, מבית לבית, עד שכל בתי העיר נשרפו. בנין אחד ויחדי לא נפגע מהלהבות, והוא בית־הכנסת הגדול והעתיק, על אף היותו בנוי־עץ גם הוא, כמו כל שאר הבתים שנפלו קרבן למאכלת אש. החיילים נטלו חומר דליק ושפכו אותו על בית־הכנסת, אך ללא הואיל. לא הירפו מלבצע את זממם, וכעבור שלושה ימים הצליחו בזדונם. רק קומץ קטן של אפר נותר מבית־הכנסת.
(מפי מ. לרר)

אגדה מספרת, בשנת 1914, כאשר הקוזקים כבשו את העיירה, וכמנהגם העלוה באש. עוד לפני שהסתערו על בית־הכנסת כדי להציתו, נראו מרחוק להקות של יונים שהתקרבו לעיירה והגיעו אל מעל שטח בית־הכנסת העתיק, כאילו באו לסוכך עליו ולהגן בעדו. צבע נוצותיהן שחור היה!

הקוזקים ביצעו את זממם ובית־הכנסת, שעמד כשלוש מאות שנה נשרף כולו. (מפי מ. אורבך)

מעשה בצפורים, אשר קיננו לרוב בין מרישיו של בית־הכנסת ואשר נשאו בפיהן טיפות מים, כאילו לכבות בהן את הלהבות שפרצו ממנו, לאחר שהקוזקים הציתוהו. שוד וביזה ליוו את הקוזקים. באין יכולת להציל את בית־הכנסת, נפלו הצפורים באש, ושרופות כנף עלו נשמותיהן הטהורות והתמימות שמימה. (מפי מ. נוה)

מות המלמד

ימים מספר לפני יום הבחירות של רב חדש, לקח דברים אחד המלמדים עם זקן החייטים בעיירה. ראשית הלכו שניהם למקוה כדי לטהר את עצמם, אחר כך התפללו שחרית עם תפילת „עננו" כביום צום ולאחר מכן שמו את פעמיהם אל בית־העלמין, שם צעדו

הישר לקברו של השור הקדוש.

זקן החייטים נשאר עומד במרחק מה ליד הגדר ואילו המלמד עלה על קברו של הצדיק.

כידוע היה הדבר נוגד האיסור של הצוואה המפורסמת, מלוות האיום, שכל העובר עליה ייענש ולא יעבור את יומו.

אך המלמד ניגש והתחנן באומרו: „השור הקדוש", הבה לנו את בית־הכנסת הגדול, עזור נא לבחירתו של הרב מלמברג"!

עת נודע הדבר בעיירה, עם שובו של המלמד וזקן החייטים, באו לקראתם אנשים רבים והחלו להטיף מוסר למלמד — והיה נראה בעליל, כי הוא נחם על מעשה זה.

באותו יום לפנות ערב, עמד בנו של המלמד לנסוע לעיר הורודנקה והאב הלך אתו ללוותו עד לתחנת הרכבת. היה הדבר בתקופת החורף והדרך היתה חלקלקה ואתרע לו למלמד, שהוא מעד, נפל ונפצע. מיד לקחוהו אל מלון, שעמד בקרבת תחנת הרכבת, משם הזעיקו רופא וכאשר זה הגיע כעבור זמן מה, היה רק יכול לקבוע שטף דם במוח. באותו לילה נפטר המלמד ולמחרת הובא לקבורה באותו בית־עלמין בו טמון הצדיק. גם זקן החייטים לא האריך ימים והוא נפטר במלאות חדש למאורע. (מפי מ. לרר)

ר' יצחק שור וכת השבתי־צבי

ר' יצחק שור, המכונה „השור הקדוש", כותב ג. שלום; „היה אב"ד בגווז'דזיץ, (אנו רגילים לכתוב „גבוז'דזיץ"), שאחדים מבני משפחתו היו מחשובי הכת (השבתאי, העו'), כותב בתשובה על דבר ספר תורה, שנכתב בידי סופר מבני הכת: „ההולכים אחרי המסית והמדיח „ברכיה מסלוניק", שהוא מן המפורסמות לבעלי מדע תרמית לבם והיה במחשך מעשיהם, שאף שלא שינו שמם וכסותם ולשונם מדרכי האמנים על תורת משה, אך חלק לבם בל עמם, חלפו תורה עברו חוק „מבית ומבחוץ מצופים בכופר ובזהב".

(שו"ת כוח שור, ס'ל"א, קולומיאה, תרמ"ח (1888), דף נ"ז ע"ג. המחבר נפטר בשנת תקל"ו (1776). לאנשי הכת היה מאחז בסביבת גבוז'דזיץ, במיוחד היה מספרם גדול בעיר הורודנקה הסמוכה).

דורה נייברגר

חורבן העיירה

בתחילת המלחמה בין גרמניה לרוסיה, במשך חמישה חודשים (יולי־נובמבר 1941),שרר בעיירה שקט יחסי. גבוז'דזיץ והסביבה נכבשו על ידי ההונגרים ויחס הכובש ליהודים לא היה רע ביותר. קיווינו אז, כי אולי נצליח לעבור בשלום את התקופה הקשה.

היה קיץ. בגן שלי היו פירות ובבית מלאי של מזון ודברי הלבשה.

הכובשים העבידו רק את הגברים והשתמשו בועד היהודי המקומי, שהוקם לצורך זה. שני בני, דוציה ובני, נאלצו לשרת קציני הונגריים וכן עבדו עם אחרים בנקוי העיירה.

פה ושם היו מקרים של התעללויות, יהודים נאסרו והוכו ולאחר מכן שוחררו. הם הוכו גם בשעת העבודה. אך אלה היו צרות קטנות מאוד בהשוואה לאלה, שקרו במרוצת הזמן מאוחר יותר.

הקיץ הגיע לקיצו, רוחות הסתיו נשבו בעצב. כמעט ניתן היה לחוש באויר כי הטרגדיה מתקרבת. בחודש נובמבר 1941 נכנסו הגרמנים לגבוז'דזיץ והשלטון האזרחי עבר כולו לידי האוקראינים ואויב היהודים טקאצויק התמנה לראש העיירה.

האוכלוסיה היהודית קבלה הוראה חמורה: תוך שעות מספר עליה להתרכז בגיטו במזרח העיירה. משפחתי ואני — חמש נפשות — עברנו לגור אצל משה בינדר. בגיטו שרר מחסור בחומרי הסקה ומצרכי מזון, סבלנו מצפיפות ומקור וכולנו פחדנו — כולם שאלו מה יהיה?

מצב היהודים תושבי מזרח גבוז'דזיץ, אשר שכונתם הוכרזה גיטו, היה יחסית טוב ממצב היהודים שבאו הנה משכונות אחרות. אלה שבמזרח, נשארו בדירותיהם עם רכושם ואילו היהודים, שגורשו לגיטו, נאלצו להשאיר את מרבית רכושם בבתיהם. לחפצים היתה חשיבות רבה, כי תמורתם ניתן היה לקבל אצל הגויים מזון וחומרים להסקה.

על אף המצב הקשה, שהביא לרעב, לא פרצו מחלות בגיטו. הפחד מפני המוות בלע את רוב הצרות. הרצון לחיות היה חזק יותר ואפילו התמותה הטבעית היתה קטנה יחסית. הגיעו שמועות־איוב מישובי הסביבה, וכדי לקדם את הרעה, החלו לבנות בונקרים בצורה פרימיטיבית בתוך המרתפים.

בנינו בונקר עם הבינדרים לשבע נפשות והיינו מוכנים לרדת לבונקר בכל רגע. הרגשנו כי הסערה הולכת ומתקרבת.

זה קרה אחרי פסח, כ"ז בניסן תש"ב — האקציה הראשונה. בשעה שש בבוקר נשמעו יריות. התברר, כי גרמנים ואוקראינים מזויינים הופיעו מסביב לגיטו והתחילו בהרג אכזרי. ירדתי עם משפחתי

וזוג הבינדרים לבונקר. שכבנו צמודים לאדמה ושרויים בפחד. שמענו יריות וצעקות נוראות וחשנו בעשן מחניק. זיעה, חום ורעד מקור התערבבו אצלי. הראש היה כבד עלי. נשארתי כמעט ללא הכרה. האם כבר הגיע הסוף? שמונה שעות נמשכה האקציה הגרמנית־אוקראינית נגד יהודי גבוז'דזיץ. הזמן שונה הוא, אם מודדים אותו לפי הסבל של גיהנום עלי אדמות. בערך בשעה אחה"צ נפסקה האקציה. תוצאותיה היו איומות: מחצית יהודי גבוז'דזיץ נהרגו ביריות, ברימוני יד, בשריפות ובחנק מעשן.

היהודים שנותרו בחיים, הטעינו את הגוויות ואת עצמות ההרוגים על כלי רכב והביאום לקבורה בקבר אחים בבית הקברות. היה בזה יד הגורל, כי אותו יום, יום חורבן ראשון של יהדות גבוז'דזיץ כ"ז בניסן, הוכרז על ידי כנסת ישראל כיום השואה — יום זכרון לדורות.

היינו מוכי הלם וחסרי אונים. המציאות הטרגית הביאה אותנו מהר להתפכחות. גבוז'דזיץ הוכרזה „יודנריין" וגורשנו לקולומיה. זקנים וילדים הובלו ברכב והצעירים הובלו ברגל. כאשר הגענו לגיטו קולומיה, נבהלנו ממראה עינינו. המוני יהודים מקומיים ומהסביבה הצטופפו בשטח קטן, בדירות ובחצרות. עוני וזוהמה, רעב ומחלות, מוות טבעי ולא טבעי, בקיצור — גיהנום.

לאחותי אסתר היתה בגיטו דירה — קורטוב של מזל בשעת אסון. נכנסנו אליה ולאחר פגישה דרמתית, השבנו את רוחנו. בתי גניה ואנוכי לא יצאנו מהבית ואילו הבנים דוציה, בני וכלתי פאני, עבדו בשדות הפריצים עם צעירים וצעירות יהודיים אחרים. תמורת העבודה בשדה קיבלנו מעט מזון.

קיץ שני בתקופת הכיבוש והסכויים להישאר בחיים היו כבר קלושים. גיטו קולומיה היה מקום אכזרי, וידענו שצריך להימלט ממנו.

יהודים בודדים מגבוז'דזיץ קיבלו רשות לקנות סחורות בשביל הכובשים, קראו להם „בני מזל" — „מיט די בלעכלעך". — רשיונות על פחיות לתנועה חופשית. הם ניצלו את הרשיון לתנועה חופשית לשם מסחר וחזרו לגבוז'דזיץ. בעקבותיהם חזרו גם אחרים והשתכנו בדירות, שנשארו מחורבן הראשון של הגיטו. לבושה כאוקראינית, ברחתי מקולומיה לגבוז'דזיץ וחזרתי למקומי הקודם — דירת משה בינדר. כעבור ימים אחדים באה גם בתי גניה וגרנו יחד.

לאחר מכן נודע לנו מאוקראינים מקומיים, שבני וכלתי נמצאים בכפר סלובודקה (בסביבות קולומיה).

כעבור זמן חזרו מקולומיה לגבוז'דזיץ בדרכים־לא־דרכים עוד משפחות ובודדים, ותפסו דירות בשטח הגיטו. תקוותנו היתה כי

מאחר שגבוז'דזיץ עברה כבר את האקציה, כנראה לא יטרידו יותר את היהודים שבה, ואפשר יהיה להשיג מעט מזון מהגויים שנהגו למכור באשראי עד תום המלחמה. חשבנו על דרך להימלט ולהתחבא אצל פולנים ואוקראינים אנושיים ואמיצים.

בתי גניה העיזה והצליחה בזאת. היא התחבאה אצל ידידתה הפולנית אנילה. נשארתי לבדי בדירת בינדר. כעבור זמן קצר נודע לנו לדאבוננו הרב, כי תקות יהודי גבוז'דזיץ להישאר בעיירה היתה תקוות שוא. הוצאה הוראה חדשה ע"י השלטון האכזרי לאסוף את כל היהודים, לרשום אותם ולגרשם.

חורבן שני וסופי של יהדות גבוז'דזיץ

היה זה יום ב', שמונה ימים לפני ראש השנה תש"ב. אספו אותנו והובילונו לפי השיטה הקודמת לקולומיה. בדרך לפני הכפר פודהייצ'יק נעמדה השיירה. אני נסעתי בעגלה כשלפתע צץ במוחי הרעיון „להימלט". ירדתי מהעגלה והתחבאתי בסככה סמוכה. שמעתי שמחפשים אותי. לבסוף הופסקו החיפושים והשיירה המשיכה בדרכה. כידוע הובלו היהודים לתחנת הרכבת של קולומיה, שם היו המון יהודים מגיטו קולומיה וביניהם אנשי גבוז'דזיץ, שלא חזרו לעיירה. כולם היו מכותרים על ידי גרמנים ואוקראינים מזויינים. ההמתנה כאן בתחנת הרכבת היתה מעוררת אימה. המוני היהודים, גברים ונשים, צעירים, ילדים ותינוקות המתינו ללוויה שלהם. הכניסו את ההמון חסר האונים הזה לקרונות משא והובילו אותם למחנה המוות בלזיץ. מבודדים, שהצליחו לקפוץ מהקרונות, נודע, כי רבים מהקרבנות הוציאו את נשמותיהם עוד בזמן הנסיעה המחרידה.

אני כאמור נשארתי בפודהייצ'יק. עם רדת הלילה התחלתי ללכת דרך שדות לעבר גבוז'דזיץ. מטרתי היתה להגיע לבתי גניה שהתחבאה אצל אנילה.

הלכתי בין התבואות, שהיו כבר בשלות ומוכנות לקציר. הלכתי ונחתי. אכרים ריחמו עלי ונתנו לי מזון. הסתובבתי בשדות מספר ימים והתקרבתי אט אט לעיירה. הגעתי לכפר מאלי־גבוז'דזיץ. התקרבתי לבית לא מוכר והקשתי על החלון. אשה יצאה לקראתי ובקשתי ממנה לתת לי מקום ללון. האשה היתה מבוהלת, אך חיש מהר הבינה במה העניין, הכניסה אותי למחסן קטן והגישה לי אוכל. השכם בבוקר העירה אותי, נתנה לי בקבוק חלב ופיתה מקמח חיטה ושלחה אותי לדרכי. הלכתי לגבוז'דזיץ. בדרך לא ראיתי נפש חיה. העיירה היתה ריקה מאדם. הגעתי לביתו של דודי פישמן, שאנילה גרה בו.

דפקתי על החלון ושמעתי את קולו של בעלה של אנילה — „קטו טם?
(מי שם) עניתי: „אמא של גניה". הוא פתח והכניס אותי לביתו
וכאשר ראתה אותי גניה, התעלפה.

במרתף ביתה של אנילה היה מחסן קטן והוא שימש לנו למגורים.
ביום לא העזנו להוציא את ראשנו ורק בלילות היינו יוצאים להתאורר
קצת. אנילה סיפקה לנו מזון כפי יכולתה ומדי פעם הביאה לנו מים
חמים לרחצה.

באמצעות האוקראיני לס ווצריק, קיימתי קשר עם דוציה ופאני,
שהיו בגיטו קולומיה ונודע לנו על הגורל המר, שפקד את יהודי
גבוז'דזיץ, וכן שבני הצעיר גורש והובל אי־שם למקום לא ידוע.

חורף 1943. דוציה ואשתו ברחו מגיטו קולומיה וחפשו דרך
להצלה, דוציה התחבא אצל אנילה ואילו פאני נשארה זמן מה בדיר
חזירים אצל ווצ'ריק. לבקשתנו הסכימה אנילה לתת מחבוא גם
לפאני, שעסקה בלילות בעבודות בית אצל אנילה, ובמשך היום ישבה
עמנו במחבוא.

בתה של אנילה יאנציה החביאה אצלה חמישה יהודים: שלושת
האחים ברגמן — מנדל פרידל ומשה, וכן את זלמן פרשל וסטלה
לייטנר. בעלה של יאנציה, קרול, היה האדם האמיץ שיזם את הצלתנו.
הוא הוא שהשפיע על אנילה ובעלה פיוטר לעמוד במשימה.

שתי המשפחות הפולניות האלו, תוך סכנה האורבת גם להם,
החביאו אותנו וגם דאגו לקיומנו. החזקנו מעמד אצלם עד הסוף
ועד שהסתיימה התקופה השחורה, שכל יהודי היה נדון למוות, רק
בעוון היותו יהודי.

הצבא האדום כבש את גבוז'דזיץ בסוף מרס 1944 ויצאנו לחרות.
לאט לאט התרגלתי ללכת ושוב נשמתי עם בני משפחתי אויר חופשי.
נכנסנו לביתנו, הסתדרנו ובפסח תש"ד הרגשנו, כי שוב אנו בני חורין.

רופא צבאי, יהודי הונגרי התארח אצלנו, טיפל בנו, ריפא אותנו
ועזר לנו בהשגת מצרכי מזון.

מראה העיירה היה דומה לבית קברות, שמסתובבים בו אנשים
זרים. הכרנו רק בודדים שהיו מניצולי השואה ונראו כאנשים צלליים.

הבית שלי שימש אז כאכסניה לשארית הפליטה הדלה. הצעירים
התחילו לעבוד לפרנסתם, אך לא רצינו להשאר וכעבור שנה עברנו
לפולין ומשם עלינו לארץ ישראל.

האקציות ושריפת הגיטו בגבוז'דזיץ
(בגיטאות, בדרכים ובמחנות)

פרוץ המלחמה

הדבר היה השכם בבקר, לפני השעה חמש בערך, ביום העשרים ושנים ביוני 1941. נשמעו לפתע רעמי תותחים שהלכו וקרבו יותר ויותר. הקולות בשרו את פרוץ המלחמה בין גרמניה הנאצית לבין רוסיה הסובייטית.

בריחת האזרחים, מנוסת הצבא הסובייטי

עת שיהודי העיירה תפסו את משמעות המתרחש, החלו כבר אחדים לברוח כדי להציל את חייהם. ראשונים לברוח היו האזרחים הרוסיים, שמקרוב באו לעבוד ולגור בעיירה — מי ברגל ומי ברכב — כולם נסו מפני האויב, רובם בקבוצות ותוך בהלה. האנשים שמו את פעמיהם בכוון הנהר, בדרך לרוסיה שמעבר הדניסטר. למחרת היום החלה מנוסת הצבא האדום, צבא הכיבוש של אתמול. טנקים, תותחים וחיילים על ציודם, נעו לעבר תחנת הרכבת. אלה, שטרם החליטו מה לעשות, או אלה, שלא הצליחו לברוח עם הגל הראשון, עמדו קבוצות קבוצות, התגודדו ודברו ביניהם בהתרגשות ובקול דממה דקה — מה יהיה מחר? מה לעשות — כעת? נשמעו דעות שונות; הגרמנים שולחים לעבודה... הגרמנים כולאים במחנות רכוז... הגרמנים שוללים את החופש... עוד ועוד.

איש לא העלה על דעתו מה באמת היה צפוי לו, מה היה בדעת הנאצים לעולל לנו, היהודים. איש לא העריך כראוי את משמעותו של המושג „גרמנים".

כיבוש העיירה, ההונגרים

ימים מספר לאחר פעולות האיבה, נכבשה העיירה ע"י כוחות האויב. ראשונים הגיעו לעיירה, פלוגה של חיילים הונגריים. התנהגותם של אלה, אפילו לא היתה מעוררת פחד, נהפוך הוא, נהגו בקורקטיות, כשרבים מבין קציניהם התאכסנו אצל יהודים ואחדים אף התידדו עמנו.

זוכרת אני במיוחד אחד מביניהם, מוצאו מקרפצקה — אוקראינה, שהיה מתגורר אצל משפחת זנדברנד, שבתם מינה ז"ל היתה הטובה מבין חברותי. חייל זה דיבר אוקראינית, היה בחור חביב ותכופות

הביא לנו כל מיני ממתקנים במתנה. אך תקופת ימי הכיבוש תחת פיקוד ההונגרים, שהיתה רגועה וכמעט „**אידילית**" — חלפה מהר.

הגרמנים, „היודנרט"

ההונגרים עזבו את העיירה ובמקומם באו הגרמנים.

מיד עם בואם, מינו כפרנסי העיירה את האוקראינים מאנשי המקום, שכידוע נמנו על שונאי ישראל המובהקים. באמצעות ה„יודנרט", העבירו אל הקהל היהודי את דרישותיהם וצוויהם החדשים לבקרים, וכנציגות ישראל גם יהיה אחראי עבור קהלו בפני הכובש.

היודנרט הראשון, חבריו נמנו עם נכבדי העיירה, והיושב־ראש הראשון שלו היה יהודי בשם גרינברג. גם אבי „זכה" „בכבוד זה", אך לא לזמן רב. היהודים שיערו לעצמם — בטעות כמובן — שהיודנרט עשוי לפעול אך ורק לטובתם הם, בהיותו מעין גוף קהילתי, כפי שהיו רגילים לו ולפעולתו למען הכלל. אבל מהר השכילו להבין שטעו טעות גסה ומרה. כל אחד מחברי היודנרט בודאי חשב בליבו, שעם השתייכותו לגוף זה, תנתן לו עדיפות להציל את חייו הוא ואת חיי משפחתו.

אבא מתפטר מהיודנרט

מן הראשונים שהתפטרו ממשרה „רמה" זו היה אבי. הדבר היה רק אחרי שבועיים של השתייכותו אליו, לאחר שהספיק לספוג מכות מידי מפקד גרמני, השכיל לדעת ולהבין, שלמעשה, תפקידו העיקרי של היודנרט, היה לעזור לשלטון האויב, ולמענו בלבד, לשתף פעולה עם הכובש, ולא לטובת כלל ישראל.

הקמת הגטו

והנה יום אחד נתפרסמה פקודה מטעם הכובש, ובה נצטוו היהודים להקים גיטו, שרק בו מותר היה ליהודי העיירה לגור. שטח הגיטו היה אמור להקיף את הרחובות שליד תחנת הרכבת, שהגיע עד הרחוב הראשי החוצה את כל העיירה, זו הדרך המוליכה מאוברטין לזלבלוטוב. רחוב זה היה צריך לסמן את קו הגבול של שני חלקי העיירה, דהיינו, הרובע ה„ארי" שממנו חייבים כל התושבים היהודים לעקור אל הרובע היהודי — הגיטו, חלקה השני. עודני זוכרת היטב, איך נכנסו אוקראינים להשתכן בתוך הבתים של היהודים ואף פתחו חנויות בחלק הקדמי של הבתים שפנו לרחוב, בעוד לנו היהודים ניתן להשאר רק בחלק האחורי של הבית הפונה לעבר הגיטו. על אף „השכנות" שבמציאות בינינו לבין „המשתכנים" — החנוונים החדשים שזה מקרוב באו לא היה שום קשר אנושי — חברתי ביניהם לבין בעלי הבתים היהודים החוקיים.

בגיטו

עקב הקמת הגיטו נשארו יהודים רבים ללא קורת גג, מכיוון שנאלצו לעקור מבתיהם, שעמדו במקומות שזה עתה הוכרזו כשטח „ארי" — כ„יודענריין". אם כן, כל העוקרים, בלית ברירה, עברו לגור אצל יהודים שבתיהם עמדו בשטח הגיטו, ובעלי הבתים הללו נחשבו כעת „מאושרים". אנו נמנו עם האחרונים ולביתנו באו להתאכסן שתי משפחות — משפחת דוד, האב, האם, בנם פייסי שהיה בערך בגילי, ומשפחת פרשל שגורשה בשנת 1938 מגרמניה למחנה זבונדז'ין הידוע לשמצה — האם והבנים זלמן ובוניה.

עודנו סגורים ומסוגרים בגיטו, החלו להגיע אלינו ידיעות ושמועות מחרידות על „אקציות" (רצח עם המוני) שהתרחשו במקומות רבים, — בקולומיה, זבלוטוב, סניאטין ובעוד ישובים סמוכים אחרים. בעקבות הידיעות החלה בריחה של יהודי העיירה לאותם המקומות, אשר לפי השמועות עברה עליהם ה„אקציה" ולכן נחשבו ערים אלה כ„בטוחות" בעיניהם, כאילו כבר עברו עליהם הזעם והגזירה, אולם במהרה באו על טעותם וכעבור ימים מספר החלו לחזור, כי אזל המזון וסימני רעב ראשונים החלו לתת את אותותיהם.

אצלנו „בבית" היה המצב דומה לאותן העיירות — שלאחר — האקציה. מלאי המזון הלך ואזל, עצים ששימשו חומר להסקה אזלו אף הם, בעוד החורף עומד בעיצומו. עם כל זאת עדיין עוד היה בנו זיק של תקווה — כי עוד היינו בבית.

בניית בונקרים

לפי השמועות, היו אקציות אלה הרג המוני שבוצע באכזריות רבה. לכן החליטו כולם לבנות „בונקרים" — מרתפים — מחבואים, לנוס אליהם ולהסתתר בהם עד יעבור זעם. — חפרו בורות מתחת לרצפות קומת הקרקע של הבתים. הבורות נחפרו בצורה של מנהרות, שדפנותיהם והתקרות היו מחוזקות קרשים וקורות. ספסלים עשויים עפר שימשו לישיבה ולשינה. חפירת הבורות יצרה בעייה של עודף אדמה, ששומה היתה לפנותה החוצה לגן או לרשות הרבים, מחמת „עינא־בישא" של הנכרים, הוחלט אם כן, להוציא את האדמה העודפת לעלית הגג, וכך עשינו. ישבנו מלאי חרדה וציפינו לבאות, כי ידענו ש„אקציה" בוא תבוא.

האקציה מתחילה

בראשית אפריל 1942, בוקר אחד השכם, נשמעו לפתע יריות.

נכנסנו מיד לבונקר, אנו — אבא ואנוכי, משפחת דוד ופרשל ויוסף שטרום, שבמקרה נקלע לביתנו באותו יום. יחד היינו כ־15 אנשים. בהשמע קול היריות בחוץ, ירדנו לבור. נכנסנו לבונקר דרך פתח שנוצר ע״י הרמתם של מספר קרשי הרצפה, אותם החזרנו בקפדנות למקומם, אחרי שאחרון הדיירים נכנס לבונקר. לשם הסוואת מקום הכניסה דאגנו להעמיד שולחן וכסאות מעל רצפת החדר, שמקודם שימש מעבר אל הבור. רצפת החדר הפכה כעת לתקרת הבונקר בו ישבנו אחוזי פחד ובאלם מוחלט.

יכולנו להבחין בקולות של חיילי הגרמניים שמעלינו, עת ערכו חיפושים מדוקדקים בכל הבית, כשהם נעזרים במשתפי פעולה האוקראינים שלהם, שדאגו לרצח ולביזה. שמענו אותם מבדרים ביניהם והרגשנו איך ,,אספו״ מכל הבא ליד. לבסוף הגיעו למסקנה ,,שאין כאן יהודים״ יצאו מהבית והתרחקו ממנו. נשמנו קצת לרווחה, אבל לא זמן רב המשכנו בישיבתנו בבונקר כאשר כל העת עצרנו ממש את הנשימה. פחד וחרדה אחז בלכודים בבונקר כל אותו הזמן שהמרצחים הסתובבו מעל לראשינו. לפתע הרגשנו בחום שהחל להתפשט סביבנו, וריח של עשן הגיע לאפינו. שיערנו מיד מה פשר התופעה והבנו ששריפה פרצה בחוץ ואחזה בבית כולו. טרם ידענו מה לעשות, איך לפעול, היינו מוכי הלם. אולם כעבור דקות מספר שמענו את קולו של ישראל אורבך, שהיה איש המליציה היהודית מטעם היודנרט, אחד מידידי משפחת פרשל, בצעקו: ,,יהודים, ברחו מהבונקרים, הגרמנים הציתו את הגיטו, צאו מהר, אחרת תישרפו חיים״ — קולו הפטתי של י. אורבך המשיך להדהד באזנינו בעוד אנו קמים ממקומנו בבונקר ומבלי להוציא הגה מפינו, פרצנו החוצה. ברגע הראשון שעמדנו בחוץ היינו מוכי סנוורים מפאת אורם החזק של הלהבות שנתגלו לפתע לעינינו לאחר הישיבה הממושכת באפילת הבונקר. לא ידענו מה לעשות, לאן לפנות, כי מסביב סביב רקדו לשונות האש מתוך הבתים הבוערים, קול נפילת הקורות ושאון הפצפוץ שלהם נשמע כתזמורת שדים, ריח ועשן סמיך התפשט וגרם למחנק, וכל זה היה מתובל צעקות ובכי של הנלכדים, הפצועים ושל הגוססים.

בתוך הגיטו הבוער

כל הגיטו, שרוב בתיו היו בנויים עץ, עלה באש לעינינו. הכל היה למאכולת האש, הגיטו כולו, בער. ברגע זה היתה הרגשת כולנו שנתונים אנו לחסדי האל, לחסדי הגורל. סביבנו המשיך להיתמר עשן אביך וסמיך. הרוח הפיץ ריח חריף של חומר בוער ובהפסקות נשמעו הדי

יריות, שפילחו בשריקות חדות את האויר, כל אותו הזמן קטלו הגרמנים במכונות הרצח שלהם כל יהודי, שניסה לפרוץ מתוך המלכודת של ביתו הבוער. ירו בכל אחד שניסה לחמוק ממפולות הבונקר, כי הגרמנים הקיפו בחייליהם בחגורה הדוקה את כל שטח הגיטו. כל משאת נפשם הטמאה היתה לרצוח ולהשמיד את כולנו.

כולנו החלו לרוץ וכל אחד בכוון אחר. אבא אמר לי „נרוץ לבית הכנסת", שעמד מאחורי בתינו. לא עניתיו מאומה, ופניתי לרוץ בכיוון אחר לגמרי, קפצתי דרך חצרות לעבר הכנסיה הפולנית. רצתי כאילו אחוזת טירוף, כאילו השד כפה אותי, ולא פניתי אחורה אף לרגע קט. ידעתי כי כולם רצים בעקבותי. הנה הגענו לביתו של השטריקמאכער — עושה החבלים. הבית היה פרוץ לכל עבר, בעל הבית ואשתו היו מוטלים על רצפת ביתם, הרוגים בתוך שלולית דמם.

חדר אחד בלבד היה להם ובפינת אותו החדר היתה ערימה גבוהה של עפר אדמה, כנראה לא הספיקו לפנותה עם חפירת הבונקר. חפשנו סולם כדי לעלות בעזרתו לעליית הגג — אך לשווא. על כן עלינו על ערימת העפר ובכוחותינו האחרונים נאחזנו בקירות וטיפסנו עליהם עד שהגענו לעלית הגג. נעזרים היינו אחד בזולת ועולים כל אחד על שכם חברו והשתרכנו דרך פתח קטן אל תוך עליית הגג. פה כבר פגשנו מספר אנשים שהספיקו להקדימנו וביניהם שכנתי אקיע קליין עם בתה הקטנה איטה ואחרים. היו אתנו עוד שני בחורים אמיצים; יוסף שטרום ובוניה פרשל שלא יכלו לסבול ישיבה באפס מעשה בשעה שבחוץ משתולל המוות. הם הגיעו למסקנה שכעת „אין יותר מה להפסיד", על כן ענדו סרטים לבנים על שרוול כותונותיהם (הסמל של המליציה היהודית) והלכו לעזור כביכול, בכבוי שריפות, תחת מסווה זה היה בדעתם לעזור ולהציל את לכודי הלהבות, הזקוקים לעזרה. אנו המשכנו לשבת במקומנו, מלאי חרדה וחיכינו לבאות...

בחוץ נשמעו כל אותו הזמן קולות של יריות בודדות; יהודי בורח שנורה במנוסתו, רעש ושאון השריפות המשתוללות בחוץ היו מוסיפים ומתערבבים בכל המהומה המחרידה.

סוף האקציה

בשעה 4 אחה"צ בדיוק (הדיוק הגרמני) נשמע קול יללת הצופר — האות, שבא' לבשר את סיום האקציה. לעת עתה הופסק ההרג באופן רשמי — ולניצולים ניתן עכשיו לצאת ממחבואם, להתהלך בחוץ באורח חופשי ומבלי לפחד מיריות ורצח. היינו תשושים ובמצב

אין אונים. ירדנו באיטיות ובאלם מעלית הגג וכאילו מגששים באפילה. טרם התאוששנו מכל מה שעבר עלינו קודם והנה חזיון חדש נגלה לעינינו, מחריד ומזעזע. אוי לאותו מראה אותו היו צריכים לראות דווקא האנשים שנותרו בחיים ע״י גורל עוור, את פנורמת המוות המצוייר ע״י מלאך המוות הנאצי — האכזרי. כל הבתים שעמדו לאורך הרחוב הראשי מצד הגיטו, עלו בלהבות והיו למאכולת אש, שרופים עד היסוד. כל מה שנשאר מהם היה מפוחם. פה ושם עוד נראו חלקים מפוחמים שהעלו עשן, אותו הפיץ הרוח לכל עבר, מעל כל שטח העיירה. אך גרוע ומחריד מזה היו ערימות גוויות ההרוגים וערמות המוני השרופים שגופותיהם היו חרוכים למחצה. הרוגים אלה הפיצו ריח מיוחד של בשר שרוף מהול בדם וריח זה מילא את האויר, חדר אל הנחיריים והלאה תוך נשמת האדם. נשמנו את האויר ואת ריח המוות. לעולם לא אשכח הבעת פניהם של הנלכדים בשריפות עם פניהם המעוותים; סימניהם ניכרו על ידיהם ועל רגליהם, סימני מאמציהם האחרונים, עת נלחמו נואשות כדי לפרוץ מהמלכודות הבוערות ולהשתחרר מהחנק ומן האש.

מאזן ראשון של המוות

היינו תועים בחוצות החרבות של הגיטו, בין ההרוגים ובין הניצולים, בחיפוש אחר קרובים וידידים. אט אט שב אלינו רוחנו והתחלנו לחפש לנו מחסה באחד הבתים שנשאר לפליטה ובו פגשנו עוד יהודים. פה עשינו את המאזן הראשון של האקציה; רוב התושבים נלכדו בבונקרים ושם נחנקו ונשרפו חיים. אלה שהצליחו לחמוק מהבורות נלכדו ע״י משמרות הגרמנים, הובלו ליער הסמוך ושם נורו. שמענו את סיפורי הזוועה מעדי ראיה, שישבו מולנו וקוננו חרישית על אובדן יקיריהם; סיפור הבן שמסר את האב כדי להציל את עורו, אך הכדורים השיגוהו במנוסתו אל היער... פלוני שהובל ליער, פלמוני שהתחנן על נפש ילדו הקט... ועוד.

כשחזרנו לחורבת ביתנו ראיתי את הגדר, שהפרידה בין שטח הבית שלנו לביתה של שכנתנו, זנדברנד, ועליה מוטלת־תלוייה גופה של אישה לא מוכרת לי, בוודאי ניסתה אף היא להציל את חייה, אך הרוצחים השיגוה על הגדר. שנאתי את הגדר שלנו. עברנו על פני בית־הכנסת והמקום כולו היה מכוסה הרוגים... הרוגים... ועוד הרוגים.

חרוט בזכרוני מחזה טרגי אחר, לו היינו עדים, כאשר יצאנו מהבונקר.

יטה קורן נואמת אל הנאצים

בחורה ששמה יטה קורן נעמדה על מרפסת ביתה בנושאה נאום חוצב להבות בפני הקלגסים בזמן שביתה עלה בלהבות. „אם כל גבורתכם הגדולה היא רק להרוג ולשרוף אנשים חסרי מגן וישע — מרה תהיה אחריתכם, מעשה הזוועה שאתם עוללים לנו לא יביאו לכם את הנצחון" מילים אלה הטיחה כלפי הרוצחים ולאחר מכן הטילה את עצמה לתוך הלהבות.

הרעב החל להציק לנו, לכן התחלנו לתור אחרי מזון בתוך הריסות הבתים. אם מצאנו ואם אכלנו, לא נעם האוכל לחיכינו. מאובנים היינו. אילמים היינו ומיותמים, וכל מה שעשינו, באופן מכני עשינו, כמו רובוטים.

קבורת הנרצחים

למחרת פקדו עלינו הגרמנים לקבור את מתינו. לפני איסופם הטענו אותם על עגלות כדי להביאם לבית העלמין היהודי, בו נטמנו בקבר אחים. ראינו אותם ומישששנו את גופם בפעם האחרונה והעברנו בפעם האחרונה את מבטינו על פניהם העצובים והמעונים. לא אוכל לשכוח מראה פני ילדה אחת, מרים גרינברג שמה, שהיתה שוכבת על האדמה, עיניה פקוחות לרווחה — עינים כחולות היו לה! עבודת הקבורה גרמה למועקה רבה בנפשינו, לכן ראו צורך לדבר והאנשים החלו לספר כל אחד את אגדת הצלתו האישית והמיוחדת.

הגירוש

לאחר ימים מספר, מצאנו על גדרות הבתים מודעות מטעם הכובש, ובהן מודפסות הוראות חדשות ליהודים. כתובות היו בשלוש שפות: גרמנית, פולנית ואוקראינית. היה עלינו להתייצב ביום 24 באפריל 1942 במגרש שעל יד מושב היודנרט, כדי לפנות בצורה מרוכזת את העיירה ולהפכה ל„יודנריין". לכל אחד מהמגורשים יהיה מותר לקחת עמו מטען שמשקלו אינו עולה על 15 קילו.

הדבר הובא לידיעתנו בהיותנו בביתו של הסבא; הרש שטנגל. ביתו נשאר עומד על תילו, כי היה בנוי לבנים שרופות. התאספנו בביתו באסיפת אבל, כי הסב מת משבץ לב בעת האקציה, ועל כן אמרו עליו הבריות בנימה של קנאה:

„איזו מזל, למות בביתו ובמיטתו, כצדיק נפטר".

החילונו מיד בהכנות לקראת יציאתנו שחל להיות למחרת. לא היה בדעתי ללכת עם הקהל כפי שהולך העדר, מובל לאן שהוא.

לכן החלטתי לברוח ונתתי את דעתי להסתיר את מוצאי היהודי, על ידי תכנון זהות חדשה, לאמור להתחפש לנוצריה. חפשתי בגדים מהודרים מן הסוג שהנערות הנוצריות רגילות להתלבש בהן וחשבתי לנסוע ברכבת. לאן ?, לא ידעתי. אבא שמע על התכנית והיה מעודדני באומרו: „סעי ילדתי, הצילי את חייך", הדודה ביילה, אחות האב מצאה עבורי כובע מהודר וכן בגדים יפים ואף היא אמרה: „שתיסע הילדה ולוואי שתציל את חייה". אך שום דבר יצא מזה. ברגע האחרון נרתעתי ונבהלתי מעצם ההעזה — ולא נסעתי.

אור ליום ה־24 באפריל, 1942, התאספו, כל יהודי העיירה, כלומר כל ניצולי שואת האקציה, במגרש שעל יד ביתו של לייב שלם החייט — בית היודנרט. כל אחד ותרמילו על גבו שנתפר ברגע האחרון ממש. שעות על גבי שעות דרכנו במקום וחיכינו לבאות. בינתיים פשטה השמועה: שעומדים להובילנו לגיטו קולומיה. לפנות צהרים ניתן האות והתהלוכה העצובה החלה לנוע לעבר קולומיה. שיירת המגורשים השתרכה באיטיות לאורך הכביש המוביל לקולומיה. משני צדיו עמדו הגויים אנשי המקום והסתכלו בנו, אדישים ובסקרנות מרגיזה. דומני שרוב הצופים רצו לחזות במו עיניהם ביציאת היהודים. כעת הרגישו חופשים לגזול ולבוז שלל, לאחר שראו את אחרון בני ישראל הנדכאים עוזבים את מקום מושבם, על בתיהם ועל רכושם שהשאירו מאחור. מבטיהם היו בוהים, ללא רגש וללא רחמים על פניהם, הסתכלו בנו דומם, אף מילה אחת טובה של עידוד, של נחמה.

אבא, שפתאום הזקנה נפלה עליו — והוא אז רק בן 54, צעד לידי, התרמיל על גבו ומקלו בידו. אותו לא יכולתי להבין בשום פנים, כי היה נחשב איש משכיל ונאור המכיר את הליכות העולם. האיש אשר לפני שהתחתן ראה את העולם, הגיע עד ליפן ולארצות הברית של אמריקה, מה ראה הוא לחזור לעיירה הנידחת הזו, להתיישב בה ולחכות לבאות? איך לא השכיל להבין את רוח הזמן ואת האותות בפולין המפגרת והאנטישמית, כדי שיתרחק ממנה. מדוע לא ברח יחד אתי עוד ב־1941 לרוסיה או לרומניה.

גיטו קולומיה

לעת ערב הגענו לאותה תופת, המכונה „גיטו קולומיה" הדוחק, הסרחון והרעב במקום היו בלתי רגילים ובלתי נסבלים. הידיעות שהציפונו לא היו מעודדות כלל וכלל.

מלבד המחסור במזון, לא היו מגורים לאלפי הפליטים שהצטופפו בחוצות ובחצרות הבתים. האקציות התרבו מיום ליום, ולא גרוע

פחות מזה היתה „סטטיסטיקת המוות" של הגיטו, בו מספר הנפשות הגוועות מדי יום ברעב, הגיע לשבעים בערך.

כל מי שהגיע לגיטו החל לחפש קרובים, גם אבא ואנוכי ערכנו חיפוש מדוקדק אחר קרובים עד שבסוף מצאנו בני משפחה מהורודנקה — משפחת קמיל, וכן את הסבתא מצ'רניליצה. הסבא נהרג באחת האקציות. אם כן, דבר ראשון שהיה מובטח לנו בזאת, מצאנו מקום מגורים בביתם, שבו הצטופפו כבר כעשרים נפשות. אלה שפגשנו ואשר היו מזמן פה, ישבו וחיכו, וחיכו... אף אחד לא ידע למה ומדוע הוא יושב כאן ולאיזה דבר מצפה הוא... התנאים והאוירה השרו בי הרגשה של חוסר נשימה — של מחנק והחלטתי לעזוב את המקום. לאבא סיפרתי על זאת והוא הסכים עמי וכעבור שלשה ימים עזבתי את גיטו קולומיה.

אני בורחת

הצטרפתי לקבוצה של יוצאי גבוז'דזיץ שמנתה עשרה צעירים, שעמדו לצאת למחנה עבודה בקרבת הכפר טרופנובקה. המקום היה סמוך ל„בית" — לגבוז'דזיץ — עדיין חשבתי במונחים נורמליים כמו „בית", „עירי" וכו', וכנראה שכחתי לרגע קט שהבית בגבוז'דזיץ נשרף כליל, ומה שהיתה פעם עירי אינה עוד.

היו עמנו בקבוצה (אלה שאת שמותיהם אני זוכרת) מנציה הפטר ובעלה שמואל אופנברגר, יצחק (איציק) שטרום, חונה אופנברגר והפטר הצעיר, אחיו של מנציה. אני נזכרת במנציה איך היתה שרוייה כל הזמן בדכאון ובעיני היתה מטורפת למחצה. ביום האקציה בגבוז'דזיץ, כשכולם היו בבונקר, החזיקה היא את תינוקה בידיה, אך כדי שהגרמנים והאוקראינים לא יבחינו במסתתרים, כיסתה את פי התינוק, עד שזה נחנק ומת. כל העת היתה מדברת על הפעוט, על פניו שהכחילו והיתה מתייפחת בבכי תמרורים, „רק להשתיקו קמעה רציתי", אמרה, כאילו היתה זקוקה להצטדק על מעשיה.

עבדנו כל הזמן בגן הירק. שוב הרגשתי שעלי לברוח, ממקום הזה, ויום אחד, לאחר ששהיתי פה רק 10 ימים, שוחחתי עם הפטר אודות הבריחה וזה החליט להצטרף אלי. כעבור שלושה ימים, ברחנו; איציק שטרום, הפטר ואנוכי — להורודנקה. הפטר, שהיה בעל בלורית בלונדינית, דבר שהקנה לו דמות „ארי", הכיר את כל השבילים והדרכים בסביבה, והוא הצליח להוביל אותנו דרך השדות כך שהגויים לא יבחינו בנו, יתפסו אותנו, או פשוט ימסרונו לידי הגרמנים. הצלחנו אומנם להסתתר מרוב העוברים והשבים, אך אחדים הבחינו בנו, ולא

נגעו בנו לרעה. פעם, פגשנו באשת איכר, שהבינה למצבינו, ואותה איכרה רחמניה אף נתנה לנו כיכר לחם שלם...

בהורודנקה

לעת ערב הגענו להורודנקה. כאן טרם הספיקו לסגור הרמטית את הגיטו הקיים וניתן היה להכנס ולצאת ממנו באורח „חופשי". כאן היה גר פעם דודי מיכאל קמיל. כאן פגשנו עוד יהודים, ממגורשי גבוז'דזיץ וכולם סובבו במקום ללא קורת גג ומחוסרי אמצעי מחיה. אגב, ביתו של דודי שימש כעת מקום מושבו של היודנרט המקומי. פה, בהורדנקה, פגשתי חברים מימים עברו וביניהם בחור אוקראיני, אתו ניגנתי קודם בתזמורת נוער בתקופת השלטון הסובייטי. הבחור הביא לי פעם לחם, אך יותר מזה פחד לעשות. בחורה יהודיה, גם היא חברה לשעבר, שהיתה גרה מחוץ לגיטו ושמה אווה קווצ'ר, (אביה עבד כנגר אצל הגרמנים) ניסתה אף היא לעזור לי, אך לשווא. הייתי מעונינת רק לישון בביתם, אך הם סרבו כי הדבר היה בנגוד להוראות הכובשים, והעובר עליהם היה נענש בחומרת הדין.

מחוץ לגיטו

לאחר ימים מספר פגשתי בחור פולני ושמו פילק. הכרתי אותו על ידי בחורה בשם קלרה זיידמן מהורודנקה. לאחר שספרתי לו על מצוקתי, הביאני אל בית אחותו שהתגוררה עם הבעל ושני ילדים בפרבר העיר. גרתי אצלם כמעט שלושה חדשים, כאשר השכנים סבורים היו שאני נוצריה. תמורת אוכל ומקום לינה היה עלי לעזור בכל עבודות משק הבית והשדה, ובנוסף, ללמד את הילדים לנגן על כינור. נזכרת אני בימים אלה כימי שובע, בטחון ושל חופש, יחסי. הייתי נוהגת לצאת אתם לעבודות השדה כאחת מבנות המשפחה. לשכנים ספרו שאני יתומה מסכנה, בת פולנים שהוריה נעלמו בזמן המלחמה. חיי שלווה אלו נפסקו לפתע. לילה אחד שמעתי דפיקות על הדלת. „משטרה" עלה מיד במוחי. קמתי וברחתי לשדות, שם הסתתרתי כל הלילה. כשחזרתי עם בוקר לבית האיכרים, נתבקשתי לצאת את ביתם ולא לחזור עוד. חזרתי לגיטו.

יום אחד החלטנו, אנוכי ויצחק שטרום, שנמצא כל העת פה בגיטו, לברוח לגבוז'דזיץ, שמא נוכל להסתדר שם במקומות מוכרים לנו, בין הגויים הידועים לנו מאז ומתמיד, ולמצוא אצל אחד מהם מקום מסתור. כל הזמן, עם גבור הייאוש, היינו חושבים בגעגועים על הבית שבעיירה כעל מין נמל־מבטחים ועל הקשור למושג הזה

הנקרא בפי הבריות „בית".

אמנם היתה זו אשליית שווא, אך „בית" הזה קרץ לנו כמו פאטה־מורגאנה — ולמרות הכול תלינו בו תקוות. והנה בוקר אחד ארזנו כל אחד את חפציו בתרמילו והחילונו ללכת בכוון גבוז'דזיץ.

בבית הסוהר

טרם הרחקנו נדוד, ועוד לא הספקנו לצאת את תחום העיר והנה כבר באו לקראתנו שוטרים אוקראיניים לאסור אותנו. הביאו אותנו לכפר הסמוך, שם נחבשנו בבית הסוהר. ישבנו יום תמים בתא המעצר ולא ידענו מה צפוי לנו ואיזה גורל יתאכזר בנו כעת. למחרת הוציאונו מבית הסוהר הכפרי, הובילונו לבית הסוהר אשר בהורדנקה ושם הפרידו בינינו. אני הוכנסתי לאגף הנשים ואילו את איציק הכניסו לאגף הגברים.

בתא המעצר בו ישבתי, נמצאו באותה עת חבורת ילדים שהתנהגו במין עליצות משונה כאילו שום דבר עלול לקרות להם, כאילו תלושים היו מן המציאות, כאילו כלל לא חשבו על הצפוי להם. לאחר ישיבה של ימים מספר במקום הזה, נודע לי יום אחד שלמחרת עומדים להעביר ולמסור אותי לידי הגסטפו. — אך מה גדולה היתה הפתעתי, כאשר לפתע הודיעוני שאוכל לעזוב בגפי את בית הסוהר. הסתבר שאיציק הצליח להתקשר (מתוך כתלי בית הסוהר) עם אחיו יוסף, שהיה חבר במליציה המקומית, וזה הצליח לשדל אחד מראשי היודנרט המקומי, לשלם שוחד כדי לשחררו, אך איציק היה חבר נאמן ולא הסכים לצאת מבית הסוהר בלעדי.

כך נמלטתי מפח הגסטפו, וכך חזרתי לגיטו.

חזרה לגיטו הורודנקה

בסובבי בגיטו בחיפושים אחר מקום מגורים ועבודה, פגשתי יום אחד באחד מתושבי גבוז'דזיץ לשעבר, יהודי בשם פרידפרטיג, אשר מאוד השתדל למעני והוא אשר מצא עבורי חדר וגם למקום עבודה דאג לי, כמגישת אוכל בבית התמחוי המקומי. בית התמחוי הוקם על ידי יהודים טובים למען הפליטים הרבים שברחו מהגטאות שנהרסו כליל. כאן סיפקו לכל אחד בצהרים ארוחה אחת בלבד של מרק ומנת לחם בבוקר. ב„חדר־האוכל" המאולתר ישבו פליטים רבים, צעירים כזקנים, כולם לבושי בלויים. כל אלה ישבו, לפני זמן לא רב בבתיהם עם משפחותיהם, לבושים כאחד האדם, אכלו כמה שרצו, אכלו לשובע. כעת, המשפחות נגזרו לגזרים, חלק מהם הומתו בכל מיני מיתות ואת

השאר הפיצו לכל הרוחות. רכושם נגזל מהם, נשבר מטה לחמם, בגירושים וברדיפות אין קץ, נקרעו בגדיהם, בלו נעליהם, היו כולם ללא גג וללא לחם. רבים מבני גבוז'דזיץ פגשתי בבית התמחוי. אחרים ראיתי בחוצות העיר. כולם „גרו" ברחובות, ישנו ברחובות ומתו ברחובות.

הגוססים

אחד מהם, דומני זקלר היה שמו, אותו ראיתי במותו, אחרי גסיסה ארוכה ומלאת יסורים, הוא היה אחד מני אלף שמיתתם היתה דומה, שמתו בשלבים; בראשית, התנפחו האנשים, לאחר מכן ירד משקלם פלאים והצטמקו כמו שלדים (אז נראו כאילו קמו מקבריהם) ולבסוף לאחר ימים ספורים בלבד החלה הגסיסה עצמה. באחד הימים הגיע אלי מאירקה פליק, בן דודי, ילד כבן אחת עשרה ובפיו „בשורה": „מצאתי שעון זהב", סיפר לי, והמשיך „שעון זה יציל אותי ממוות, חכי, תראי, גם תראי". היה ילד רך, צנום ורזה מאוד, מחמת הרעב, ממנו סבלו במיוחד הילדים. אחרי שהגרמנים ציוו לסגור את הגיטו ואיש לא בא ואיש לא יצא יותר מרחוב הגיטו וכולם החלו שוב לדבר על אקציה והאויר היה רווי ניחושים, ואני שוב נתתי את דעתי על בריחה, באתי אל מאירקה וביקשתי שיתלווה אלי, בדרכי למכרים מקומיים אצלם רציתי להסתתר בתוך הבונקר. מאירקה בעל „שעון הזהב" לא הסכים ועזב אותי. מעולם לא ראיתיו יותר.

האקציה בהורודנקה וגירוש הניצולים

האקציה בהורודנקה היתה בעלת מימדים מחרידים ואלפי יהודים נהרגו בה. משך שלושה ימים סרקו הגרמנים בקפדנות בית אחר בית ואספו את כל הנשארים בחיים. ראשית מויינו מתוך אלה כל יהודי מסוג „A" כלומר ה־JUDEN — A (יהודים חשובים) אליהם היו שייכים חברי היודנרט וחברי המשטרה היהודית. הם נעצרו, נסגרו בתוך קרונות משא והוגלו לאן שהוא. בזאת נופצה עוד אשלייה מני רבות, יהודים רבים שיערו (לעצמם) שמצאו מגן בפני הפורענות, כמו נושאי הסרט עם הסימן „A", כאילו הקנה להם הסרט חסינות מפני גירוש והרג. כעת ידעו את האמת. יחידי שהצליח לחמוק מתוך קרון משא אחד, היה חברי יוסף שטרום, שהגיע לגיטו ההרוס והוא חולה טיפוס.

כל זמן האקציה הסתתרתי בתוך הבונקר שהכינה משפחה מקומית. המקום היה קרוב מאוד למקום איסוף הנלכדים, וכל המת־

רחש בחוץ נשמע היטב אצלנו בפנים הבור. הבונקר נבנה בצורה מתוחכמת ביותר; שני חדרי מרתף צרים שהיו מחוברים זה לזה. החדר הראשון, חדר המעבר, שימש כהסוואה ורק מאחורי הקיר נמצא החדר השני שהפך לבונקר. אל תוך הבונקר הגענו בזחילה על הבטן ובו היינו „קבורים" משך שלושה ימים. אך ממקום המחבו־אים שמענו כל מילה שנאמרה בחוץ, כל פקודה שניתנה בקול צרחני על ידי הזקיפים הגרמניים והדי היריות שקרעו את האויר נשמע היטב, ובלב כל המסתתרים היה שוכן הפחד והחרדה על מעשה הזוועה שבחוץ, על הקרובים והידידים הנפגעים ואי הבטחון לצפוי לנו. האם נצליח לצאת מכאן חיים? השחיטה היתה גדולה באקציה זו. הבתים בוזזו, דלתות וחלונות נקרעו עם מסגרותיהם והשודדים והחמסנים לא השאירו דבר. סובבנו בחוצות הגיטו ההרוס לאחר האקציה אנה ואנה, באוירה המיוחדת שלאחר האקציה, אוירה שהיתה רוויה תחושה של ריקנות, חוסר תקווה ויאוש.

לא ארך הזמן, וכעבור מספר ימים, גורשו בפקודת הגרמנים כל ניצולי האקציה והובלו לגיטו קולומיה.

אני בורחת שוב

כאשר שמעתי על העומד להתרחש, נחרדתי רק משמע המילה „גיטו קולומיה" וברחתי עם ניצולים אחדים לפוטור־זלוטי, עיירה סמוכה לנהר דניסטר. שם נפגשתי עם בן דודה של אמא, ישראל אוליבר, ובביתם שהיתי ימים מספר, עד פרוץ אקציה חדשה. לקרובי היה בונקר בעליית הגג, אך אני לא האמנתי יותר בביטחון שבמחבואים וברחתי שוב לשדות. בעוד אני תועה בשדות, ראיתי משפחה (פולנית) בשעת איסוף תפודים. איך שהוא הצטרפתי גם אני לעבודה זו שנמשכה ללא הפסקה עד בוא הערב. מסתבר שהם ידעו היטב מי אני, כלומר גילו את זהותי, אעפ"כ לא נהגו בי כרבים מבני עמם ולא מסרוני לידי השלטונות.

בערב חזרתי לגיטו ולתמהוני לא מצאתי בו אף אחד, נודע לי שכולם גורשו והובלו למקום בלתי ידוע.

באין אנשים, התחלתי ללכת לבדי וצעדתי לאורך הכביש היחידי שראיתי לפני. לאחר הליכה של מספר שעות הגעתי לגיטו שבעיר בוצ'אץ. רק כאשר האיר אור הבוקר, התחלתי לפגוש יהודים, אלה באו הנה מעיירות סמוכות, מהורודנקה ועוד, וכולם התערבבו בין יהודי המקום. אך הספקתי לשהות במקום רק יום אחד בלבד ושוב בערה תחתי האדמה. כי אקציה באה על העיר בוצ'אץ. כל היום

הלכתי והלכתי, דומני שעברתי באותו יום מרחק של כ־40 ק״מ עד שנכנסתי לעיר טלוסטה.

ב ט ל ו ס ט ה

בעיר היה קיים יודנרט וכן מליציה יהודית, אך על הקמת גיטו טרם הוכרז כאן. יהודי המקום, כן ידעו על קיום גיטאות בערים אחרות ועל גורלם, מתוך ידיעות שהביאו אליהם זרם הפליטים שברחו משם והגיעו עד הלום. אולם מנהג אחד נהגו אנשי המקום עם כל יהודי שהזדמן לעירם, אליה ניתן היה להכנס רק דרך כביש אחד בלבד שהוביל אל העיר. אותו לקחו והביאוהו אל בית מושב היודנרט, וכאן נדרש למסור כסף, זהב או כל דברי הערך האחרים שברשותו, כדי להעבירם לגרמנים כדמי־לא־יחרץ. וכך אירע גם לי בבואי לטלוסטה. כאשר הגעתי ליודנרט, לא נמצא ברשותי אף חפץ בעל ערך. אנשי המליציה ערכו חיפוש בכלי ועל גופי. אמנם מצאו אצלי דבר בעל חשיבות; תעודה מזוייפת על שם פולניה נוצריה, הלנה זייאץ׳. מקודם היה בדעתי לנצל תעודה זו בהזדמנות הראשונה וכאשר אצליח לחיות כנוצריה בין הגויים.

ראש המליציה, שאל אותי בתמיה, כאשר החזיר לי את המסמך, כיצד ומדוע לא ניצלתי תעודה כה מועילה וטובה, על זה השבתי לו „כי לו היה בידי את שחיפשתם על גופי, כלומר כסף וזהב, בוודאי הייתי מנצלת מזמן את התעודה״, אך בלי כסף, מה ערכה של התעודה״. דברי כנראה הניחו את דעתו וגם הסבירו את מצבי, והוא אסף אותי אל ביתו.

הבית היה גדול והתגוררו בו פליטים מכל קצוי פולין. מצאתי שם אפילו אנשים שברחו מרומניה ומבסרביה. יהודים כולם שגורשו מבתיהם. במשפחתו היו עוד שלושה אחים (אחד מהם חי היום אתנו בארץ), האם החולה ועוד דודה עם שני בניה.

ב א כ ס נ י ת ה מ ש פ ח ה ג.

תמורת כלכלה ולינה שקבלתי מהם היה עלי לשרת את כל המשפחה, כלומר שמונה נפשות, לנקות את כל החדרים, לכבס לגהץ וכו׳ וכו׳. בנוסף גרו פה ילדה יתומה מסטניסלאבוב ויהודי מוינה, בעל תואר פרופסור. האוירה בבית היתה מיוחדת ומוזרה, כאילו תלושה מן המציאות. כולם היו צוחקים בקול, היו עליזים ונהגו לשתות לשכרה. אך כל זה לא היה אלא מסווה, שבא לכסות על המציאות המרה, שבא להקהות את החושים, להרדימם זמנית, בו

בזמן שבתוך הלב אצל כולם שכן הייאוש וחדר בו עמוקות. אנשים אלה כאילו חשו את המוות הקרב ובא, על כן אמרו לעצמם: „אכול ושתה היום, כל עוד אתה חי, כי מחר נמות". אם כן, כולם התהוללו ושתו — ולבא מן החוץ, היה דומה, כאילו נקלע לעיר שבמדינה אחרת, בה הכל התנהל כאילו בעתות של שלום. העסקים פרחו, לכולם היה כסף ולא הרגישו במחסור, ושום דבר כאילו לא היה עתיד לבוא ולהפריע למהלך התקין של חיי הרווחה.

מובן, שגם פה פגשתי רבים מפליטי עיירתי, ורובם היו במעין קולחוז (קומונה), ביניהם זוכרני את האחיות גרינברג; בלימה וסובלה, שלמה ברטפלד, בוניו שפירא, גבר אחד ממשפחת שלם ואחרים ששמו־תיהם נעקרו מזכרוני.

בית מארחי היו נכנסים ויוצאים פולנים אחדים ואני זוכרת במיוחד אחת מהם לטובה, את אננה דומנסקיה, אשר ברבות הימים הצילה את נפשי, את חיי.

לבסוף, גם על טלוסטה לא פסח גורל האקציה. זה שבועות שידעו על בואה, עת גונבו לאזנינו השמועות וגירסות שונות שהגיעו מהערים הסמוכות, זלשצ'יקי, טרנופול וצ'ורטקוב.

האקציה בטלוסטה

בלילות נהגתי כל הזמן לישון בבגדים. הפעם, עם בוא האקציה, בבוקר השכם בשעה 4.00 (תמיד התחילו האקציות באותה שעה), הפתיעני הדבר שכן לא כבכל הלילות הלכתי לישון בלי בגדי. עמדתי בכותונת לליה כאשר העירוני היריות הראשונות. התחלתי לרוץ בכוון הפרברים, בדרך אל פרבר קטן בפאתי העיר, שהיה מאוכלס אוקראי־נים. שם היה עלי לעבור גשר קטן שעבר על פני נחל. זקיף גרמני עמד על הגשר ובראותו אותי, הכתיף את רובהו וכיוונו אלי. באותו רגע שמתי את נפשי בכפי והמשכתי לרוץ, לרוץ בכוון הגרמני, אם כי ידעתי שבזאת הגיעה אחריתי.

ברגע שהתקרבתי לגשר ממש, הרים החייל את רובהו כלפי מעלה וירה באויר. בריצה עברתי על ידו, ומבלי להאיט. במרוצה המשכתי למבנה של אסם, שעמד סמוך לאחד מבתי האיכרים, ומיד זחלתי לתוך ערימת קש שבתוכו. הייתי חסרת נשימה ובאפיסת כוחות. כך שכבתי מספר שעות וכל עת אני שומעת את היריות הבלתי פוסקות, המגיעות אלי מכוון העיר. לפתע שמעתי קול. איכר עמד בחוץ ואמר לי: „אני יודע שאת מסתתרת שם, צאי מהר, אומרים, שעוד מעט יבואו הגרמנים לכאן". קמתי ויצאתי מחשכת מחבואי וברגע הראשון

הייתי מוכת סנוורים מאור השמש החזק. כשפניתי ללכת, הציע האיכר, שעמד כעת ממולי, לשלוח ילד ללוותני ולהורות לי את הדרך מעבר לשדות, כי באותה תקופה היתה הקמה גבוהה ואיש היה יכול להסתתר בתוך התבואה שלפני הקציר. אך באותו רגע ניקרה במוחי רק מחשבה אחת, „הגוי רוצה לפתותני ולהוביל אותי ישר אל הגיסטפו", ובכן, הודיתי לאיכר בדברי נימוסין, ופניתי ללכת אל כוון השדות, לבדי. השדות השתערו במקביל לבית העלמין של טלוסטה. חיה דומה, שכל יריה שנשמעה — כאילו מבית הקברות נורתה — ואמנם, כפי שנודע לי מאוחר יותר, היה הבית העלמין קטן מלהכיל את שלושת אלפים היהודים שנרצחו באותו יום באקציה בעיר טלוסטה.

בערב — ואני עודני פוחדת ללכת זקופת קומה, התקרבתי תוך כדי זחילה לעבר העיר והנה הגעתי שוב לאחד הפרברים, הקשתי בחלון בית איכר, ויצא בעל הבית. הלה, בראותו אותי הבין מיד ואמר לי שכעת האקציה כבר נסתיימה. מלאת חרדה וחששות, כי לא האמנתי במה שאמר לי האיכר, הלכתי בכל זאת אל העיר. שוב ראיתי את החזיון אותו הכרתי מקרוב: את הבתים הריקים והשדודים, נוצות שעפו — טסו באויר השלו, של הבתים המיותמים והרחוב. משפחת ג. מארחי, ניצלה בבונקר שבביתם.

את הגיטו סגרו. את הצעירים שלחו למחנות הרכוז שבסביבת טלוסטה.

המבוגרים נשארו בגיטו הסגור וכעבור שלשה ימים חסלו כולם באקציה ואז גם הגיטו חוסל לגמרי. את הנותרים הובלו לקמיונקה — סטרומילובה.

המחנה בליסובצה

הפעם הגעתי למחנה הריכוז שבליסובצה, המרוחק כחמישה קילומטר מהעיר טלוסטה. שם היינו כ־300 יהודים. המגורים היו בצריפי עץ, עבדנו כל יום בעבודות שדה משך שתים עשרה שעות רצופות. כשהגיע החורף, החילונו לעבוד בדיש. מפקד המחנה היה אזרח גרמני בשם פרנק, וראוי הוא לציון, כי היה מטבעו איש נוח לבריות והתייחס אלינו ליהודים, בצורה אנושית. אך פרנק זה לא האריך ימים ולצערנו הרב מת מטיפוס — כנראה רצה הגורל, שדווקא גרמני טוב זה ידבק במחלה, שרק אסירים יהודיים סבלו ומתו ממנה ואשר מהם נדבק.

על אף יחסו האוהד של מפקד המחנה, שררו בו תנאים קשים ביותר. כל מנת האוכל היומית שלנו היתה מורכבת ממאה גרם לחם

וקערית מרק. כדי להתקיים איך שהוא, למדנו לקחת מזון במשיכה, כלומר לגנוב, או בשפת המחנות „לארגן".

אך מלבד מכת הרעב שהציק לנו כל הזמן, סבלנו בדומה לזה, ממכה אחרת ואולי לא פחות קשה ממנה ; הכינים, אלו אכלו אותנו חיים. הם חדרו עמוק לתוך הבשר וגרמו לגירוי חריף ומתמיד, ומהם התפתחו פצעים עמוקים שהתפשטו מעבר לשטחים הנגועים. לי היו הרבה פצעים שהיו מלאים מוגלה והתפשטו לאורך הרגלים ומעל הבטן. כמובן שלא היה לנו טיפול רפואי ולא היו תרופות. פצעים שהגלידו השאירו סימנים לצמיתות. בעצמי הייתי מטפלת בהם, באמצעות ובעזרת שתן, ואת רגלי עטפתי בסמרטוטים — מחוסר תחבושות.

אך לא היה די בכל הצרות הללו, ובתקופת החורף פרצה מגיפת טיפוס הבהרות ואפידמית דיזנטריה. הרבה חלו ואנוכי ביניהם. אך המשכנו לצאת לעבודה, אפילו זה שהיה לו 40 מעלות חום, וזאת בכדי שהז'נדרמים לא יפתיעונו בתוך הצריפים, ובזאת לתת עילה לשוטרים האוקראיניים ושונאי ישראל להשמיד את החולים כ„אלמנטים בלתי פרודוקטיביים". פעם הצלחתי ליצור קשר עם כפריים אחדים, כשהייתי מתגנבת אל מחוץ למחנה ובורחת לאחד הבתים שלהם, הייתי אז יושבת אצלם בבית מוסק ובעבור פיסת לחם הייתי סורגת להם כל מיני לבוש מצמר.

אך איתרע מזלי ופעם, כאשר ישבתי לי אצל איכר, הפתיע אותי במקום מזכיר הכפר, הלה הרביץ בי מכות נאמנות, ובזאת יצאתי מן הענין.

האקציות במחנות ובסביבת ליסובצה

באחד הלילות הבהירים, בחודשי הקיץ הראשונים, כאשר עבדנו עד מאוחר בלילה בדיש, נשמעו לפתע יריות. בלי לחשוב הרבה על פשר הרעש התחלנו לברוח ממקום העבודה. חלק הצליח לחמוק לעבר השדות, שם עמדה הקמה כבר בגובה של אדם. אנו, חבורת בחורים והאחיות בלימה וסובלה גרינברג צלחנו את הנהר סטריפה (אחד מיובלי הדניסטר) שהיה די עמוק בתקופה זו. אמנם לא ידעתי לשחות, ואף על פי כן, הצליחו שני בחורים, הרשלה רייטר וראובן פריבר מהורודנקה למשוך ולהעביר אותי לגדה שממול. המשכנו ללכת בכוון הכפר שפובצה כאשר לפתע ניתך עלינו גשם סוחף שהרטיב אותנו עד לשד עצמותינו. רק לאחר שעות פסק הגשם ובבוקר עמדנו לנוח בשדות, עייפים וצמאים עד מאוד. בצרורי אתי היו בגדי הכפריים, מהם

אף פעם לא נפרדתי — כעת הוצאתי אותם והתלבשתי בהם כאחת הגויות הכפריות — והלכתי אל הכפר כדי למצוא בו מים.

בקצה הכפר היתה גרה איכרה ממכרי, שבעלה היה סנדלר. נכנסתי אליה. מצאתי בביתם אורח, אדם נשוא פנים משוחח לו לתומו עם בעל הבית. ראיתי איך בעלת הבית נעמדה לפתע מאחורי האורח והתחילה לתת לי סימנים וכאילו לאותת לי בעיניה ובידיה. חושי היו חדים ביותר ומיד הבינותי שעלי להזהר מהזר. עשיתי את עצמי לגוייה תמימה ולשאלת הזר, מה נשמע בכפר (מקודם ספרתי כבדרך אגב שאני מהולובצ'ינצה), האם הורגים גם שם ביהודים וכד' — עניתי בחיוב ובהדגשה. סוף סוף יצא האיש ואז סיפרה האשה מלאת התרגשות, שזה עתה יצא מביתה ראש הכפר בכבודו ובעצמו. עוד ספרה, שעל קירות הבתים של הכפר הודבקו מודעות ובהם הוכרז על הענקת פרס כספי לכל כפרי שיגלה יהודי מסתתר, ויביאנו למשטרה. אם כן, הבינותי, העתיד היה „מבטיח" רבות!

האכרה נתנה לי בקבוק מים, אותו הבאתי לאחיות גרינברג שנשארו בשדות והן היו כה צמאות עד שגמרו את כל המים בן רגע.

לאותה אכרה, אשת הסנדלר שעוד מקודם הכרתי, הבטחתי להביא בגדים במתנה (במחנה היו עמי עוד כמה דברים) תמורת הזכות לעבור את הלילה אצלה בביתה. מפיה נודע לנו על האקציות שהתרחשו בסביבה; בשפובצה, הולובצ'ינצה, בשרשניובקה ובליסובצה. היא אף ידעה לספר לנו על המאמצים שעשה מפקד המחנה פרנק הניזכר לעיל, כדי להציל את היהודים שבליסובצה. הפעם נורו במנוסתם, כולם שהחלו לברוח ועל אלה לא יכול היה פרנק להגן, אך אלה שנשארו במקום, ואליהם הצליח פרנק להגיע במכוניתו, כל אלה הציל ממוות. עוד ספרו אחר כך, שהיה צועק בגרמנית „אל תהרגו את היהודים שלי". הרבה נהרגו באקציה זו וביניהם בן עירנו, יוסף שטרום, שנורה תוך כדי מנוסתו, ורבים היו הנרצחים במחנות הסמוכים.

מפקד חדש במחנה, ההוצול איווסיוק

לאחר מותו של פרנק הגיע למחנה מפקד חדש. מראהו החיצוני מעורר אימה. היה גבה קומה, גברתן, מפחיד, ותמיד היה מסתובב במחנה ואקדח שלוף בידו. יחד אתו הגיעה בחורה פולניה צעירה, שמה וונדה, ובטלוסטה היתה ידועה כפרוצה. פעם, בעודי עובדת בחצר המחנה, ניגש אלי המפקד ושאלני על פשר הסמרטוטים בהם היו עטופות רגלי, עניתי תוך פחד וחרדה לגורלי (פן אחשב לחולה ולכן מועמדת לחיסול), בספרי על הפצעים שברגלי. לפתע, הכניס את

אקדחו לנרתיקו וציווה עלי להראות לו את הפצעים. הסרתי את הסמרטוטים מעל רגלי וחשפתי לנגד עיניו את פצעי, שהיו מלאי מוגלה. הוא התבונן בהם וקבע בפסקנות את הדיאגנוזה, שהדבר נגרם ע"י כינים. „גם לי" אמר, „היו כאלה כאשר שרתתי בחזית". כך נוצר קשר ראשון ואנושי עם האיש הזה. סימן כזה היה נדיר והיה משמש מיד חומר למחשבה ולעיון. החליט מי שהחליט, שמעשים ממין זה ועושה מעשים כאלה, טעון דרבון. מיד נמצא עט נובע, דבר יקר המציאות בימים ההם, חפץ שנשאר לפליטה אצל אחד מאסירי המחנה — ואני נבחרתי להביאו אל מפקד המחנה ולהעניקו לו כמתנה.

בעקבות הדבר, העביר המפקד הוראה שאמורה היתה להעבירני למקום מחומם. החורף בשנת 1944 היה חורף קר, והיה בעיצומו. כעת עברתי לנגריה. שם הזינו את התנור בנסורת והמקום היה חם. שם ישבתי ועבדתי בסריגת דברי צמר למען המפקד.

והנה, באמצע החורף הגיע אל הכפר אוקראיני מיושבי ההרים ושמו איוסיוק. הוא היה גוי די צעיר, התפרנס מעבודות שונות אך במגע אתו התברר מהר, שהיה איש נבון ונאור. כאשר ראה את סבלותינו, הביע את רצונו לעזור לנו. אם כי בעצמו היה עני מאוד, הצליח בכל זאת להביא לנו מדי פעם כל מיני מזונות, אני נמניתי על קבוצה של בנות, שכל הזמן השתדלו להשאר מלוכדות. אך מכל הבנות החליט איוסיוק להציל רק אותי, כי ספרתי לו פעם שברשותי ניירות על שם פולניה גויה בשם הלנה זאייץ, ולפי דעתו יהיה הדבר לעזר רב. הוא הצליח אמנם להביא לידי קשר ביני לבין ידידו, שהיה גר בסביבת סטניסלבוב, לשם הייתי צריכה לנסוע — אך ברגע האחרון התבטל כל העניין מאיזו סיבה שהיא.

בינתיים יכולנו להבחין בסימנים, שסוף המלחמה קרב ובא. לליסובצה הגיע גדוד של צבא העזר ההונגרי, שלחם לצידם של הנאצים. הגרמנים יחד עם צבאות של הארצות הגרורות החלו לסגת כאשר הרוסים החלו לנגפם. הדבר השרה בנו תקווה מחדש.

משך ימים מספר ראינו את הגדודים בנסיגתם וביניהם קבוצה גדולה של אנשי ולסוב, הקוויסלינגים הרוסים, שברחו כעת יחד עם אדוניהם הגרמנים. ולסובצים אלה היו הגרועים מבין שונאי ישראל האוקראינים. יום אחד נעצרו במחנה שלנו, שעמד על אם הדרך ופשטו בו כמו הארבה. ראשית פרעו ביהודים, אחדים מאתנו נהרגו באכזריות ואחד מסכן נסחב אל בור, הושלך לתוכו ולאחר מכן סקלוהו באבנים. שוב גברו עלינו, הפחד והאימה.

המאורעות התפתחו כעת בצורה דרמטית ומהירה ותמורות חלפו במהירות — הגרמנים נסוגו וחילות העזר אתם. לאחר שחזינו איך „הולסובצם" עורכים פוגרום, לא עבר זמן רב, ויום אחד הודיע המפקד לכל האסירים שהנה יכולים אנו לעזוב את המחנה, איננו יותר אסירים וכל אחד חפשי ללכת לאן שירצה. עמדנו כל אחד בפני דילמה קשה; האם ללכת או להשאר ולחכות לבאות? ואם כן ללכת, לאן? אמצעי תחבורה לא היו בנמצא, ומציאת מזון בימים אלה היה מן הדברים הקשים ביותר. כאן שוב התערב המפקד לעזרתנו, כאשר שידל חיילים גרמניים, אשר חנו באותו זמן בתחום המחנה, להסיע את אלה הרוצים בזאת, עד לטלוסטה. באחת העגלות שהיתה שייכת לגדוד הגרמני, מצאתי מקום והצטרפתי גם אני לנסיעה. בדרך שוחחנו עם החיילים הצעירים, שאף הראו סימני התענינות בגורלנו. לפי דבריהם, הסתבר שזו להם פגישתם הראשונה בכלל עם יהודים!!

בטלוסטה היה אז ריכוז גדול של יהודים, שרידי האקציות בגיטאות ושל הרציחות. רבים ביניהם היו חולים, רבים היו פצועים וכולם היו רעבים — תמיד היו רעבים! לכולם הציק הדוחק והצפיפות האיומה שבמחנה. המקום היה חסר כל תנאים סניטריים והסרחון היה נורא. גם כאן הוכרזו כולם חופשיים והשומרים הגרמנים ברחו יחד עם החיילים הנסוגים, אך נשארנו תחת שמירת הזקיפים האוקראיניים. אלה האחרונים לא ידעו על מידת התקדמות חילות הרוסיים כפי שידעו זאת הגרמנים, והם החליטו להשאר במקום והשתוללו כעת כאדונים, כאשר מקודם היו רק עוזריהם של הגרמנים — עם האדונים. באנדרלמוסיה שהשתררה בחברה בתוך ומחוץ למחנה, החליטו מספר יהודים לברוח. מר היה גורלם, כי האוקראינים ירו בהם ללא רחמים. זכורני, כי יום אחד לפני בואם של חיילי הצבא האדום, ביום השחרור ברחתי לאחת האכרות, אתה היה לי קשר עוד מקודם וניכנסתי לביתה להסתתר בו. אשה טובה זו, שמה אננה דומנסקה הסתירה, (הדבר נודע לי ע"י משפחה יהודית מתושבי טלוסטה), בתוך בונקר שהיא בעצמה בנתה, תשע נפשות. הבונקר היה נמצא בין השדות, ואננה הסבירה איך להגיע אליו. בימים אלה של אחרית השלטון של הגרמנים, עוד השתוללו החיות האוקראיניים בגסיסתם הגסה ולי היתה תחושה מוזרה בכל אותם הימים, שהימים והשעות הרות גורל הם.

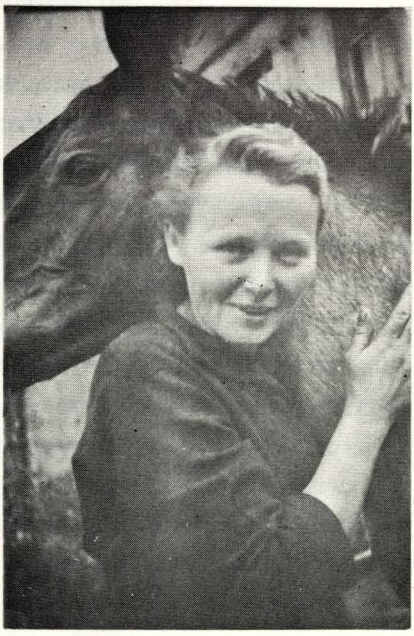
עם בוא הרוסים, יצאו כולם מן הבונקר — רק לאחר מכן נודע לי מהדומנסקה, ששכניה שרפו את מתבנה כנקמה על שהעיזה לעזור ליהודים.

אך שוב סירב הגורל להיטיב אתנו. כי עת הגיעו הרוסים, הפציצו אותו הגרמנים, נפלו קורבנות.

הרוסים אף התיחסו אלינו בחשדנות רבה ועל הדבר יעידו דבריו של החייל הרוסי הראשון שפגשתי. לאחר שספרתי לו על מוצאי, סירב הוא להאמין באומרו „את יהודיה ?", מאות קלומטרים שאני צועד בטריטוריה הפולנית אך טרם ראיתי סימן של יהודי — את בוודאי עזרת לגסטפו, כי אחרת איך נבין שנשארת בחיים ?

תמורות המלחמה גרמו כעת לנסיגת הרוסים ואנו שוב ברחנו והגענו עד לפודוולוצ'סקו ליד הגבול שבין פולין ורוסיה. לבסוף נגפו הגרמנים סופית ופולין כולה נכבשה ע"י הרוסים. נסעתי לצ'ורטקוב ובה שהיתי עד סוף שנת 1944. בעזרת אישור מטעם הנ.ק.וו.ד. שקניתי בעד ששת אלפים רובל הצלחתי לעבור ב־1945 את הגבול לרומניה בה שהיתי עד ראשית מאי 1946. ביום 12.5.46 הגעתי באנית המפעילים „מכס נורדוי" לא"י — פלסטינה.

מחסידי אומות העולם

ינציא וקרול קששוביץ'

הצילו ארבע מבני משפחת נייברגר, שלושת האחים ברגמן; מנדל, פרידל ומשה, את זלמן פרשל ואת סטלה ליטנר.

דוציה נייברגר

בגיטאות ובמחבואים

(זכרונות מימי השואה)

שבוע לאחר פרוץ המלחמה ברחתי מגבוז'דזיץ והגעתי לצ'ורטקוב. נשארתי שם כששה שבועות. בתקופה זו נכבשה העיר ע"י הגרמנים והחלטתי לשוב הביתה לגבוז'דזיץ. בדרך נודע לי שהאזור שלנו עד הנהר דניסטר, נכבש ע"י כוחות הצבא ההונגרי. הגעתי לעיירה אוסטיצ'קה, וסמוך לה עברתי את גשר הדניסטר, ודרך הורודנקה הגעתי בערב לגבוז'דזיץ. נכנסתי לביתו של ידידי שאול רייכר ונשארתי אצלו יומיים. לועד היהודי נודע על בואי לגבוז'דזיץ. יו"ר הועד אלישע זננזיב בא ופקד עלי להופיע ליד משרד הועד היהודי (ביתו של לייב שלם), כדי להצטרף לעבודה. התייצבתי בזמן ואז הרגיש בנוכחותי האוקראיני נימצויק, שנתמנה לסולטס (שליט משנה בעיירה). נימצויק כינה אותי בלעג „נצ'לניק" (מנהל) של מחסני תבואה" — (תפקידי בעת השלטון הסובייטי אצלנו), והיכה אותי. עבדתי בשירותים שונים עם אחי ויהודים אחרים, כמובן ללא תמורה. עדיין היה לנו בבית מזון ומצרכי הלבשה. סבלנו מהשפלה, אולם החזקנו מעמד בתקוה, כי הצרות, שפקדו אותנו, זמנית הן. טעינו טעות גסה ומרה. בחודש נובמבר 1941, באו הגרמנים במקום ההונגרים וגורשנו לגיטו. המצב הורע. מלאי המזון אזל. תנאי העבודה בחורף היו קשים, גם תנאי הדיור הציקו לנו ומלבד זאת היינו שרויים בפחד מוות שריחף מעלינו. גרתי עם משפחתי בדירת בינדר. בדומה לתושבי גיטו אחרים, בנינו בונקר במרתף הדירה, כי ידענו על אקציות בגיטאות אחרים ועל הסכנה הצפוייה לנו וקיווינו למצוא הצלה בבונקרים. הדבר האיום קרה. אחרי פסח תש"ב — אפריל 1942 השכם בבוקר, נשמעו יריות וצעקות הנפגעים, מיד ידענו שהאקציה התחילה. יהודים אחדים התחילו לרוץ בבהלה, והם שמשו מטרה ראשונה להרג. רוב היהודים ירדו לבונקרים. הגיטו היה מוקף רוצחים גרמניים ואוקראיניים מזויינים שבאו לחסל אותנו. הרוצחים הופתעו מהשקט ששרר אז. הם פרצו לדירות, אך כשלא מצאו איש הבינו, שהיהודים התחבאו בבונקרים שבמרתפים, לכן זרקו לתוך הבתים פצצות תבערה ורימוני יד. בעקבותיהם פרצו שריפות וכתוצאה מכך נוצר עשן מחניק. מאות יהודים נלכדו באש, בעשן ובמפולות ואלה שניסו להשתחרר מהמלכודת נורו למוות. הפעולות הרצחניות הנוראות נמשכו כשמונה שעות. שהיתי בבונקר עם בני משפחתי והיינו מוכי הלם ושרויים היינו באימת המוות וייאוש. היריות, ההתפוצצויות ומעל הכל הצעקות הנוראות,

הכל היה איום ונורא ודמה לגיהנום! במשך מספר שעות נרצחו רוב יהודי העיירה. יותר ממחצית יהודי גבוז'דזיץ כבר לא היו בין החיים, כי בייסורים בלתי אנושיים החזירו את נשמותיהם.

האקציה הופסקה באופן פתאומי, כפי שהתחילה. היינו בין אלה, שבדרך נס או במקרה לא נפגעו, אף הדירה שגרנו בה לא ניזוקה.

ראיתי את קורבנות השואה בעיירה. ראיתי גוויות שרופות וגוויות שלמות והייתי אחד מבין קברני הקדושים. העמסנו את הגוויות השרופות והשלמות, הבאנו אותן לבית הקברות וקברנו אותן בקברי אחים.

עוד אנו שרויים באבל כבד וגבוז'דזיץ הוכרזה „יודניריין", וגורשנו לגיטו קולומיה.

המצב בגיטו קולומיה היה קשה ביותר ואנשים רצו בעצמם לשים קץ ליסוריהם. רבים היו מיואשים, בקשו שיהרגו אותם.

בתקופה זאת התרגלו יהודים לחיות על המתים. אלה שנשארו בחיים „ירשו" את החפצים והכסף של המתים. בין „היורשים" הללו היו בודדים, שנעשו סוחרים, אספו תכשיטים, זהב ודולרים. סוחרים אלה שיחקו קלפים, התקשרו עם פולנים ואוקראינים ובעזרתם ובאמצעות הכסף שבידיהם הצלחו אחדים מהם להימלט למקומות, שנחשבו לבטוחים יותר.

יחד עם אשתי, אחי ואחרים עבדתי אז בשדות פריצים. במשך הזמן, הועברנו לעבודה בשדות כפר סלובודקה ושם פגשתי את רב העיירה שלנו — יעקב לייטר.

יש לציין, שהיהודים פליטי העיירה שלנו התייחסו יפה לרב ונתנו לו חלק מהמזון הדל שברשותם. אחד ממנהלי אחוזה — אינני זוכר את שמו — נתן לי מזון לחלק בין היהודים.

ידעתי שרוב יהודי גבוז'דזיץ, שהיו בגיטו קולומיה חזרו באמצעים ובדרכים שונים לעיירה ונכנסו לדירות, שנשארו בשטח הגיטו.

נשארתי עם אשתי ואחי בסלובודקה וכעבור זמן קצר נודע לנו (וזה היה לפני ראש השנה תש"ג) על האקציה השניה בגבוז'דזיץ — הפעם ע"י גירוש לקולומיה ומשם הוגלו למחנה המוות בלזיץ.

לא ידעתי דבר על גורל אמי ואחותי, ואילו אחי נעלם מסלובודקה.

מאחר שההשמדה של היהודים בסביבה היתה כללית, נשארו רק מעטים שבידיהם היו רשיונות מיוחדים. החלטנו, אשתי ואנוכי לקחת על עצמנו את הסיכון ולברוח לרומניה. הלכנו בלילות ובדרך פגשנו את שאול שטנגל בן עירנו, ושלושתנו הגענו לגבול הרומני, אך

השומרים החזירו אותנו. נפרדנו משאול וחזרנו לסלובודקה שהיתה כבר „יודנריין".

נכנסנו לביתו של מכר אוקראיני ואצלו מצאנו מחבוא ליומיים. יצאנו את סלובודקה והגענו לקולומיה, ושם התחבאנו בבית הקברות. כאן עסקו פועלים יהודיים בקבורת מתים תחת השגחת שוטרים יהודיים. נגשתי אליהם ובקשתי שיתנו גם לנו אתים, כדי לאפשר לנו לחזור יחד אתם לגיטו, ועל ידי כך להיראות כפועלים, והם נעתרו לבקשתנו.

בגיטו קולומיה פגשתי מספר אנשים מגבוז'דזיץ — את גולדה פרסר, גדליה שמלצר ללה (אליעזר) גרינברג ואחיו שמשון גרינברג, שהיה בזמנו בועד היהודי בגבוז'דזיץ מטעם השלטון. פה הרגיש עצמו אומלל מאוד. נשארנו בגיטו קולומיה ובאמצעות האוקראיני הטוב בשם לס ווצ'ריק יצרתי קשר עם אמי ואחותי שהתחבאו אצל אנילה. שלחתי להן חבילות וחפצים, שאספתי בגיטו.

נודע לנו שיש מחנה עבודה חקלאי בעיירה טלוסטה בסביבת זלשצ'יקי ושאוקראיני בשם פצ'קובסקי מוביל יהודים תמורת כסף מגיטו קולומיה לטלוסטה. אחדים מגבוז'דזיץ עברו בעזרתו לטלוסטה ובודדים מביניהם נשארו בחיים. כאשר חוסל הגיטו בקולומיה, ברחתי עם אשתי והתחבאנו, אך גילו אותנו. לאשתי היה צרור תכשיטים ודולרים וגם אני החזקתי מעט כסף על גופי. את הכסף שבידי נתתי לפולני ינק, אשר גילה אותנו, את הצרור שהיה בידי אשתי מסרתי לשוטרים אוקראיניים, כדי שיעזבו אותנו לנפשנו.

נשארנו אם כך ללא כסף וכך נלקחו מאתנו האמצעים לעבור לטלוסטה. בחרנו את הרע במיעוטו והלכנו לגבוז'דזיץ לידידנו לס ווצ'ריק, ושם עברתי מיד לבית שאנילה התגוררה בו, ועבור כמה ימים הגיעה גם אשתי. עם אמי ואחותי היינו אצל אנילה במחבוא עד יום השחרור ע"י הצבא האדום.

ראוי לציין את אומץ לבם של האנשים האלה, חסידי אומות העולם, שתוך כדי סיכון עצמי הצילו אותנו ועוד מספר יהודים: אנילה ובעלה פיוטר, בתה של אנילה ידז'יה ובמיוחד בעלה קרול נוסול.

ולעומתם זכורים לשימצה הפושעים: נימצ'וק מיכיילו — הגיבן, אנושקוץ — עובד תחנת הרכבת, טקצ'וק — שהיה ראש העיירה והרבה אחרים.

מאיר לאטומן

זכרונות מימי השואה

כאשר הסתערו הגרמנים על ברית המועצות הייתי בן 18 שנה. משפחתנו היתה בת שלושה דורות: ההורים, ארבעת ילדיהם וארבעה נכדים — משה לייב עם שני ילדים והניה. גם היא עם שני ילדיה, אני ואחותי חיה.

בתקופת השלטון הסובייטי בעיירה (סוף ספטמבר 1939 — סוף יוני 1941), קיבלו אלה ממשפחתנו, שהיו מסוגלים לעבוד, משרות שיכלו להתפרנס מהן.

עם כיבוש העיירה על ידי הצבא הגרמני־הונגרי, ניהלו האוקראינים את עניני העיירה וכבר אז החלו סבלותי. כשאחי משה־לייב נמלט מהעיירה, עצרו אותי תחתיו כקומוניסט. היכו והחזיקו אותי במעצר, ורק כעבור עשרה ימים שוחררתי.

אוקראינים מזויינים הובילו את כל הגברים ואנוכי ביניהם, לשדה התעופה, שנבנה בזמנו על ידי הצבא האדום. בכפר קולצ'קובצה הסמוך לעיירה הורו לנו להוציא מוקשים שהוטמנו במקום. המזימה השטנית האוקראינית היתה לרצוח ביריות את הגברים, שעבדו במקום. אינני זוכר איך הדבר נודע לנשארים בעיירה, אך השמועה התפשטה מהר, ונשות העיירה התאספו ליד מושבו של המפקד ההונגרי והודיעו לו על האסון הצפוי לאנשיהם וביקשו את התערבותו. המפקד פעל מיד ומנע את ביצוע הרצח האכזרי.

עבדתי בשדה התעופה ולאחר מכן בבניית גשר ובעבודות שונות.

עברו חמישה חודשי שלטון הונגרי־אוקראיני כאשר הופיעו הגרמנים. היהודים גורשו לגיטו. ביתנו היה בתחום הגיטו וקלטנו בשלושת החדרים שלנו 20 נפשות בני משפחתנו ומבין קרובינו. האנשים שהיו מסוגלים לעבוד, הועסקו בעבודות שירותים שונות. למזלנו עבדנו בהטענת מזון ולרוב בלילות. כך נתנה לנו הזדמנות, לדאוג קצת לעצמנו בצבירת מלאי מזון.

בינתיים הספיקו להגיע אלינו שמועות על גורלם המר של יהודים, שהיו בגיטאות שבסביבה. אז נראה היה לנו שיתכן כי נוכל להציל את חיינו בבונקרים, שעלינו לבנות מתחת לדירות, ולהתחבא בהם בעת האקציה העלולה לבוא.

בנינו אם כן בונקר גדול במרתף שהכניסה אליו היתה ישר מהדירה.

באביב 1942, בזמן שהצמחים התעוררו לחיים חדשים, ריחפה בגיטו מין תחושת סכנה של מוות הולכת ומתקרבת. היו שמועות,

שהרוצחים הגרמניים והאוקראיניים מתכוננים להשמיד את כל היהו־
דים שבגיטו.

כמעט בכל בית עמד מישהו על המשמר, כדי לבדוק כל תנועה חשודה בקרבתו, וכאשר אך נשמעו צעדי הרוצחים, ירדנו מיד לבונקר. קשה היה לשבת בבונקר שהיה בו מעט אויר, שרר בו חושך והרבה הרבה פחד, שאחז בכולנו.

הסכנה הצפוייה לא אחרה לבוא. מספר ימים אחרי פסח באו גרמנים רוצחים מקולומיה ויחד עם מרצחים אוקראיניים התנפלו השכם בבוקר על הגיטו והחלו באקציה. המתנפלים דפקו בגסות על דלתות ופקדו עלינו לצאת מהבתים. כל אלה שלא צייתו, הוצאו בכח ומיד ירו בהם. השתררה בהלה נוראה, אחדים ברחו לשדות ובדרך נורו, אך רוב האנשים ירדו לבונקרים, שהכינו לעצמם בעוד מועד. גם משפחתי ירדה לבונקר. משום מה ברחתי עם אחותי חיה, והרוצחים רדפו אחרינו, עד שהשיגונו ותפסו את אחותי, אשר נאבקה על חייה, אך הוכנעה ונורתה. המשכתי לרוץ סמוך לשפת הנהר צ'ורנובה לעבר הכפר אוסטפקובצה והגרמנים ירו עלי כל הזמן, אולם החטיאו. התחבאתי, נחתי והמשכתי ללכת עד שהגעתי למחסן תבואות. המקום היה מוכר לי כי עבדתי שם לפני כן. עליתי לעליית הגג והשקפתי ממנה על מחזה נורא — שמעתי את הצעקות המחרידות, את הדי ההתפוצצויות, וחזיתי בשריפות, בעשן שעלה מבתים מתמו־
טטים, שקברו חיים תחתיהם את היהודים הנחנקים מעשן שבתוך הבונקרים. הרצח ההמוני והאכזרי נמשך עד לפנות ערב. יותר ממחצית יהודי גבוז'דזיץ הושמדו באותו יום אביבי אחרי פסח תש"ב.

כשהופסקה האקציה, ירדתי מהמחבוא וחזרתי לעיירה. נוכחתי לדעת, שהבית שלנו לא ניזוק, ומיד ירדתי לבונקר ומצאתי בו את משפחתי פרט לאחותי חיה. כשיצאנו החוצה ראינו שעדיין משתוללות בגיטו שריפות, והרוצחים האוקראיניים היו עסוקים אותו זמן בביזת בתי היהודים. הסתובבנו כל הלילה בחיפושים אחרי קרובים ומכרים.

למחרת בבוקר נצטווינו להוציא את בני עירנו המתים, קרבנות האקציה מהמקום. עבודה נוראה זו נמשכה יומיים. הוצאנו גוויות שלמות, גוויות שרופות, שלא ניתן היה לקבוע את זהותן ומאות חלקי גוף שונים. מנינו מאות הרוגים: זקנים, צעירים וילדים. אספנו את הגוויות וחלקי הגוויות והבאנו אותם לבית הקברות, שם קברנו אותם בקברי אחים. כך נסתיימה האקציה הראשונה בעיירה שלנו.

נותרו כמחצית יהדות העיירה, אך הגיטו בגבוז'דזיץ המשיך להתקיים עוד זמן מועט. גרנו בבתים שנשארו לפליטה והבאו אליהם

יהודים מהסביבה. חיינו בתקוה, שאולי עברה כבר הסכנה הגדולה, אך היתה זאת תקוות שווא. יום אחד ניתנה במפתיע הוראה לגרש את כל תושבי הגיטו לקולומיה, בנוסף להוראה חמורה אחרת; להתייצב בזמן נקוב ליד בית הועד היהודי, אך הרשו לכל אחד לקחת עמו מעט חפצים.

שוטרים אוקראיניים הובילו אותנו לקולומיה ובדרך הוכו רבים מאתנו. אני זוכר את התעללות הרוצחים; נימצ'ק, מכיילו־הגיבן ואחרים. השיירה שלנו עברה דרך כפרים ותושביהם הביטו בנו ספק בשנאה ספק באדישות.

לקולומיה הגענו עייפים רצוצים ורעבים. הובלנו לגיטו והיה על כל אחד מאתנו למצוא לעצמו מקום. שררה שם צפיפות נוראה וזוהמה מחרידה שררה בכל מקום. שיחק לנו המזל שאבי מצא את אחיו עם דירה בגיטו, וכך היו גם לנו מגורים ונותר רק הצורך לחפש מזון.

הלכנו לעבוד בשדות באחוזת רוהטין. כעבור זמן מה הועברה משפחתי לעבודה בגבוז'דזיץ. נשארתי ברוהטין כחודש ימים. אחר כך עזבתי את האחוזה וחזרתי בחשאי לגבוז'דזיץ, כדי להתאחד עם משפחתי. עבדתי בעבודת שדה עד שפגשתי אוקראיני, שסיפר לי על ריכוז יהודי העיירה לשם גירושם. התחבאתי עם עוד שני יהודים ורק בלילה העזנו לחזור לעיירה. בתחום הגיטו שרר תוהו ובוהו: דלתות וחלונות שבורים וחפצים מפוזרים. ברחתי והגעתי לטחנת הקמח ושם פגשתי יהודי והתחבאנו בטחנה במשך שלשה ימים. כאשר יצאנו לדרך, נודע לנו שבינתיים גרשו את כל יהודי גבוז'דזיץ לקולומיה ומשפחתי בין המגורשים.

זו היתה האקציה השניה והאחרונה של יהודי גבוז'דזיץ, אשר סתמה את הגולל על יהדות גבוז'דזיץ בת מאות השנים.

עזבתי את המקום עם היהודי שפגשתי בעיירה והלכנו דרך שדות לעבר הורודנקה. הלכנו כיומיים, וכאשר הגענו לעיר היתה זו השעה שהאקציה ביהודי הורודנקה הסתיימה בה.

על אף שהעיר הוכרזה „יודנריין", נשארו בה יהודים בודדים בעלי מקצוע ואלה שהצליחו להתחבא. נודע לי על מקום מחבואו של אחי משה־לייב ומשפחתו. בחשאי הגעתי למקום המחבוא והצלחתי להיכנס לבונקר, אשר כארבעים יהודים התחבאו בו. אחי השכיל להכין מלאי של מזון והצלחנו להחזיק מעמד זמן ממושך. כעבור עשרה ימים בערך, בהיותי בבונקר, גילו אותנו. שמענו דפיקות על האבנים. הס־תכנתי ויצאתי מהבונקר. היה זה לילה חשוך, והצלחתי להתרחק מהבונקר עד שהגעתי לבית עזוב. התחבאתי בבית זה וכעבור זמן מה

חזרתי לבונקר. לדאבוני הרב כבר לא מצאתי שם איש, ואז ידעתי, כי תושבי הבונקר וביניהם אחי ומשפחתו נרצחו כולם.

עזבתי את המקום והסתובבתי בבתים עזובים ובבונקרים. החלטתי היתה נחושה להאבק על החיים, כדי שישאר מישהו מהמשפחה.

נודע לי שבעיירה טאוסט (טלוסטה) ניתן למצוא עבודה בשדות וטרם הוכרז שם על אקציה כלשהי. בעיה חמורה אחת היתה: איך לעבור את גשר הדניסטר הנתון בשמירה מתמדת, כדי להגיע לטאוסט. אני וכמה יהודים צעירים הסתכנו ולפנות בוקר בחשכת הלילה עברנו את הגשר והגענו לטאוסט. הלכנו לגיטו ופגשתי שם את דודי יוסי ובת עירנו טבלה. חליתי בטיפוס ודודי טיפל בי ומכר חפצים אישיים, כדי לשלם בעד הריפוי ובעד מזונותי.

לבעל הדירה נודע על מחלתי ולכן נאלצתי לעקור לדירה אחרת ובמשך הזמן הבראתי. דודי יוסי סיפר לי, איך ברח מקולומיה ועל התלאות שעברו עליו עד שהצליח להגיע לטאוסט, המקום היחיד בסביבה שניתן ליהודים להתקיים בו אם כי בקושי רב. השאלה היתה „עד מתי?"

הסתיו עבר ועבודות השדה נסתיימו. החורף התחיל והביא עמו הרבה שלגים. העסיקו אותנו בנקוי הכבישים המשולגים. הכפור העז היה בעיצומו ורוחות קרות נשבו. זה היה כבר החורף השלישי תחת עול הכיבוש הגרמני. מה צפוי לנו? בגיטו התלחשו על האקציה ההולכת ומתקרבת. למוד נסיון, ברחתי שוב, עד שמצאתי מחבוא ומחסה אצל פולני בשם טדק שניהל פונדק בשביל הגרמנים ולכן היה מהימן עליהם. למקום המחבוא הגיע נער יהודי ובחברתו הרגשתי יותר נוח, כי היה עם מי להחליף מלה. אצל טדק עבדנו במשק־בית והוא כלכל אותנו. באופן יחסי היה המקום בטוח. אולם באחד מימי חודש מרס 1943 קרה האסון; האקציה בטאוסט. היום הנורא הזה עבר עלי ועל חברי לצרה בצמרמורת, כי מקום הריכוז של יהודי טאוסט היה בקרבת הבית שהתחבאנו בו וחזינו ממנו בכל. נשמעו קולות האומללים. דרך סדקים בקירות המרתף ראינו את כל המת־רחש: איך מובילים את יהודי טאוסט שנמלטו, והיהודים שנמלטו ממקומות אחרים, ואשר בחירוף נפש הגיעו לכאן, איך הובלו כולם בדרכם האחרונה למות. כאשר נורו למוות התעלפתי ולזמן מה אבד לי כושר הדיבור. בערב כשהתאוששתי, הודיע לנו טדק, כי עלינו לעזוב מיד את המקום, כי הוא פחד להמשיך להחביא אותנו בביתו.

השכם בבוקר למחרת, עזבנו את המקום, וכאשר חיפשנו מחבוא אחר, נתפסנו והובלנו לעבודה. עבדנו עם יהודים אחרים בטעינת

רכוש יהודים על מכוניות משא. בתום העבודה נורו כל היהודים. הצלחתי לחמוק ולברוח דרך השדות וכאשר הגעתי לכפר אחד נכנסתי לחצרו של אכר וזחלתי לתוך ערימת תבן. נרדמתי מיד. כאשר התעוררתי היה בוקר. כמה זמן ישנתי בתבן ואיזה יום היה, אינני זוכר. יצאתי מתחת לערימת התבן וחזרתי דרך השדות אל טאוסט, המקום שבאתי ממנו.

חשבתי, כי בעיירה קיים סכוי כלשהו להתחבא, על כל פנים נראה הדבר קל יותר מאשר בכפר. טאוסט הוכרזה „יודניין" אבל בסביבה בכפר ליסובצה הוקם מחנה עבודה חקלאי, כל תושביו יהודים, אשר נאספו על ידי הקלגסים ממקומות שונים במזרח גליציה. העסיקו את היהודים באיסוף תוצרת חקלאית וטיפול בבהמות, בנקוי אורוות, רפתות, דירים ובעבודות שדה עבור הגרמנים. נכנסתי למחנה ופגשתי בו כמה צעירים מגבוז'דזיץ וגם מכרים מהורודנקה.

גרנו בצריפים ומאחר שעבדנו בחקלאות או באיסוף תוצרת חקלאית, הרי בעיות המזון שלנו לא היו קשות ביותר.

לעתים היו מופיעים במחנה מרצחים גרמניים ואוקראיניים, שהיו מוציאים ממנו חולים וחלשים ויורים בהם.

במחנה התפשטה מחלת הטיפוס שגרמה מוות לחלק לא מועט מתושבי המחנה.

עבר הקיץ והסתיו של שנת 1943 ואני עודני במחנה העבודה. עם תום הסתיו הגיעו אלינו שמועות על מפלות צבאות הגרמנים בשדה הקרב ועל התקדמות הצבא האדום בכל החזיתות.

בסוף חודש דצמבר 1943 ובתחילת ינואר 1944 נודע לנו, שמתכוננים לחסל את המחנה, והדבר היה נכון לצערנו הרב.

באחד מימי חודש ינואר, אספו את כולנו והוציאו מתוכנו כ־35 אנשים, שנורו בו במקום. מנהל המחנה — גרמני בעל רגש אנושי — הורה להפסיק את הרצח בטענה, שהוא זקוק לכח־אדם יהודי הניתן לו חינם לעומת האוקראינים הדורשים שכר עבודה, וכך ניצלנו.

חשנו, שבקרב הגרמנים והאוקראינים החל להשתרר פחד. האכרים כבר ספרו בגלוי על התקרבות הצבא האדום. קבלנו הוראה לטעון את התבואות ואת הבהמות על קרונות המשא של הרכבת.

בבת אחת נעלמו השוטרים הגרמניים. האוקראינים ומפקד המחנה נמלטו גם הם. נשארנו לבדנו במחנה. כעבור זמן קצר הופיעו אוקראינים לאומניים מגדודי ולסוב ורצחו את אלה שמצאו.

ארבעה ימים קשים עברו על אלה שנשארו בחיים. סבלנו כל כך הרבה והנה מתקרב מועד השחרור ואנו עומדים ליפול בידי הוול־

סובצים, או בידי מרצחים אוקראיניים אחרים. אפילו ביום בוא הצבא־האדום המשיכו עדיין להוביל יהודים, כדי לירות בהם, אך הפעם אחרו, ולמזלנו.

שוחררנו סוף־סוף על ידי הצבא־האדום, והיה זה ביום 28 במרס 1943 בשעות אחר־הצהריים כשהופיעו הטנקים הראשונים ובעקבותיהם הצבא האדום, שכבש את כל האזור. 350 יהודים, ניצולי המחנה קבלו בשמחה את המשחררים. בפעם הראשונה אחרי שלוש שנים, נשמנו שוב לרווחה — חופשיים היינו.

אך עדיין לא היה סוף לקרבנות, — חיל האויר הגרמני החל להפציץ את המחנה ועשרות יהודים נהרגו.

כעבור יומיים עזבתי את היסובצה והגעתי לצ'רנוביץ ומשם חזרתי לעירי גבוז'דזיץ ונשארית בה עד חודש מאי 1945. עזבתי את מה שפעם היינו מכנים „העיירה שלנו" בהרגשה טרגית ובזכרונות נוראים.

נסעתי לארץ ישראל עם חלק מהמעטים שנשארו לפליטה, אחרים העדיפו לנסוע לארצות אמריקה.

מחסידי אומות העולם

פיוטר ואניליה נוסול.

מנחם (מנדל) צומר

חייל בצבא האדום — פליט ברוסיה

עוד בהיותי נער הוקסמתי מהציונות ומרעיונותיה. התחלתי ללמוד עברית אצל לאה לטנר והשתלמתי בלימוד השפה אצל יוסף שרצר. לאחר זמן מה הצטרפתי לחוג של דוברי עברית ולומדיה ברמה גבוהה יותר שהשתתפו בו בין השאר מנדל לרר, משה קורן ואליעזר גרינברג. כמורה וכמנחה בחוג שימש המורה בנימין קורן מהורודנקה. באותה תקופה התארגנה קבוצה להכשרה בנגרות אצל הנגר מונצ'ק. בקבוצה עבדו חמישה חברים, מנדל לרר, חיים שיינר, בוניה רייטר, יידל גרסטנהבר ואנוכי, ועבדנו בנגרות במשך תקופה.

בתקופה זו כאשר אירגן משה פרוביזור חוג לדרמה, התלכדו סביבו צעירים בעלי כשרון. המחוננים מתוך חבורת השחקנים החובבים היו: האחים משה וישראל אורבך, זיסלה שריר, פסח שיינר יידל גרסטנהבר אנוכי ואחרים.

זכורני שבהיותי בן 16 שנים שחקתי בהצלחה בתפקיד „יעקב אבינו" בהצגה „יוסף אין עגיפטען" (יוסף במצרים). בתפקיד זה היה עלי לדבר בקול עמוק וידי רעדו כשל איש זקן.

משה פרוביזור ארגן גם קבוצת כדורגל „דרור" אליה הצטרפתי יחד עם חברי בחוג לדרמה.

לאחר זמן מה עזבתי את קבוצת „דרור" והחוג לדרמה ועברתי לקבוצת כדורגל „מלוט" (פטיש) וגם לחוג הדרמטי. בחוג זה שחקתי בהצגה „די שקלאפען הענדלער", כמו כן שחקתי בתפקיד ראשי במחזה „דער גיבור אין קייטען" („עלובי החיים" Les Misérables) של ויקטור הוגו ועוד.

בהשפעתו של דוד לטנר הצטרפתי לתנועת „פועלי ציון". בתנועה זו פעלו כמה בחורים משכילים כמו שמואל גוטליב והאחים פישמן משה־לייב ואשר. בין הפעולות הברוכות שקיימנו היו בין היתר מתן שיעורי ערב לילדי העניים, אשר לא שלחו את ילדיהם לבית הספר, אותם לימדנו קרוא וכתוב יידיש ופולנית. כמו כן הקמנו ספריה להשאלת ספרים. את כל השירותים נתנו כמובן ללא תמורה כספית. כמו כן ארגנו הרצאות ונשפים למבוגרים.

לתוך התנועה הסתננו בונדיסטים וקומוניסטים, שאת זהותם ידעתי היטב, אך היו אלה חברים שלי וכאשר היו נתונים במצוקה, עזרתי להם לא פעם בסעד כספי. ראוי לציין שניהלתי לא פעם ויכוחים עם אחי שמשון, שהיה חבר „השומר הצעיר", דבר שגרם לוויכוחים בינינו אך מבלי שהדבר יפגע ביחסי האחווה, ששררו כל הזמן במש־

פחתנו.

במשך כשנה וחצי, מאפריל 1932 עד אוגוסט 1933, שרתי בחיל הרגלים של הצבא הפולני. על אף שהמחנה ששרתי בו היה בעיר פוזנן, עיר בעלת צביון אנטישמי מובהק, לא הרגשתי באפלייה ובאנטישמיות, אולי בזכות שתמיד הייתי חייל טוב, ממושמע ומסודר ולא ניסיתי להתבלט ואף לא שאפתי לעלות בדרגה.

עם תום שירותי בצבא חזרתי הביתה והצטרפתי לחבורת „קאוואלירים" כלומר הרווקים. ה„קאוואלירצייט" הצטיינה בבילויים, נשפי ריקודים ובעיקר בחיזור אחרי בת זוג, כדי להקים משפחה, ובדאגה לפרנסה. ברם, נשאתי אשה מבנות קולומיה ופתחתי במרכז העיירה חנות לאופניים ולחומרי בניין, וכך הייתי לבעל בעמיו וגם פרנסה היתה מצוייה בידי, ולפעילות חברתית גם מצאתי לי פנאי.

עם כיבוש העיר על ידי כוחות צבא סובייטיים, נתמנו מנדל שלם לראש העיירה אנוכי לסגנו ומשה קורן למזכיר העיר. אולם כעבור זמן מה הדיחו את משה קורן ואותי ממשרותינו. כל חטאינו היתה השתייכותנו הקודמת למעמד הסוחרים; משה היה אמנם בן של סוחר אמיד, ואני הייתי סוחר זעיר בזכות עצמי. משה קורן עזב את העיר ואני נעשיתי מנהל משק העיירה.

ביום 20 במאי 1941 גוייסתי לצבא האדום ונשלחתי למחנה אימונים בפודהיצ'ק, מהלך 12 ק"מ מגבוז'דזיץ. במחנה פגשתי את דוד רייטר; אחיו של גיסי בוניה. התיידדתי עם הממונה הישיר עלי בדרגת רב סמל (סרג'נט) והודות להבטחה להביא לו אופניים במתנה ולתת לו שיעורים בשימוש בהם, הצלחתי לקבל שחרור לכל ימי ראשון, שהתחיל כבר במוצאי שבת. כך נסעתי מדי מוצאי שבת הביתה לבלות יום שלם בחיק המשפחה. הדבר איפשר לי גם להצטייד בסכום כסף, שהספיק במשך שבוע לעריכת קניות בקנטינת המחנה. כנהוג בצבא האדום, כללו האימונים גם אינדוקטרינציה — הקניית ידע פוליטי על ידי הרצאות בפיקוחו של הקומיסר הפוליטי — הפוליטרוק.

באחד הימים, במחצית השניה של יוני 1941, שמענו מפי הפוליטרוק הרצאה על קרפטו־אוקראינה, שהיתה אז חלק מצ'כסלובקיה. בעקבות הרצאה זו השתררה אוירה חדשה במחנה והוכרזה כוננות גבוהה בכל חלקי הצבא. נזכרתי בזמן ההרצאה על קרפטו־אוקראינה, ב„שחרורים" קודמים של הצבא האדום ולכן הייתי בטוח, שאנו עומדים לשחרר כעת חלק זה של צ'כוסלובקיה.

באותו יום, ה־20 ביוני 1941, שחל בשבת לא קבלתי שחרור, למחרת בבוקר הושמעה האזעקה הראשונה. היות שלא הגעתי הביתה

לביקור המקובל של סופשבוע מצאתי את אשתי, שהמתינה לי בשער המחנה. הספקתי להחליף אתה כמה מלים דרך הגדר ולבקש ממנה להביא לי כסף, כי לפי השמועות עמדנו לנוע לעבר קרפטו־אוקראינה ולא ידעתי מתי אספיק לבקר בבית. זו היתה פגישתנו האחרונה, כי מאותו בוקר לא זכיתי לראותה עוד.

פלוגתנו השתייכה לחיל רגלים והיתה פלוגת תובלה לציוד צבאי, מזון ורפואות באמצעות עגלות וסוסים, שהיו כלי התחבורה שלנו. מאוחר יותר באותו בוקר קבלנו פקודה לנוע, ובתחנה הראשונה לאחר שעברנו את העיר קולומיה הגענו ליער שפורוביץ ושם קיבל את פנינו קצין בדרגת גנרל־מיור, אשר הודיע על פרוץ המלחמה עם הסתערות הגרמנים על ברית המועצות.

המשכנו ללכת לעבר הגבול הצ'כי עד שהגענו לכפר סניאטי בסבי־בת העיירה דלטין. בכפר זה שהינו מספר ימים עד שנצטווינו לסגת לדלטין. שם חזיתי בפעם הראשונה וגם הרגשתי על בשרי הפצצה מהאויר. העיירה הופצצה קשות וסבלה אבידות ברכוש ובנפש — הרוגים ופצועים, לרוב מבין האזרחים וגם בינינו הפילו הגרמנים חללים וגרמו פציעות. בגלל ההדף הרב של הפצצות נשברו רוב השמשות ושברי זכוכית היו זרועים בכל רחבי העיירה מלבד ההרס הרב שנגרם לבתים.

בהתקרב גל חדש של מטוסי האויב היה נתן אות אזעקה והחיילים היו מתחילים לרוץ לשני כיוונים. חלק מהם היו רצים למטה לעבר נחל סמוך, כדי לחפש להם מחסה, ואחרים היו נמלטים לעבר פרדס בקפצם מעל הגדר. רצתי עם בחור בשם ווסילצוק, שהיה מסורוקה (בסביבות גבוז'דזיץ), לעבר הפרדס. ווסילצוק היה זריז ממני והצליח לעבור את הגדר בקפיצה חלקה, ואני בנסותי לקפוץ נתקלתי בגדר ורובי נתקע בתוכה ולא עלה בידי להוציאו משם. הדבר גרם לעיכוב גורלי של מספר דקות, עזבתי את הרובה התקוע והמשכתי לרוץ אחרי ווסילצוק, שנמצא אותה עת במרחק של חמישים מטר ממני. באותו רגע נפלו פצצות, ווסילצוק נפגע וראיתי את אבריו המרוסקים עפים באויר ומתפזרים לכל עבר. הפצצות פגעו והשמידו צוות חיילים על מכונת היריה נגד מטוסים שלהם שעמדה בפרדס. חזרתי לגדר כדי לשחרר את נשקי האישי — הרובה, והתחלתי לרוץ לעבר הנחל, וכך קרה שהודות לרובי שנתקע בגדר, ניצלתי, זה היה מזלי!

הנסיגה נמשכה כל הזמן, כשהאויב בעקבותיו מפציץ ללא הרף וגורם לנו אבידות בנפש וציוד — עד שהגענו לתחנה בקרבת קולומיה בדרך לאוברטין. פגשתי שם את בן עירי יוסי שיקלר וביקשתי ממנו

למסור ד"ש לבני משפחתי, כשיראה אותם ולמסור להם שאני עדיין חי.

המשכנו לסגת עד שהגענו לכפר טישקוביץ. רק נכנסנו לכפר והנה נשמעה אזעקה. באותו כפר גרה דודה שלי ובקרתי אצלה כעת בנצלי הפסקה משמעתית־צבאית. דודתי הגישה לי אוכל והפצירה בי להישאר אצלה, אך בתום הסעודה חזרתי ליחידתי. כעת יכולנו לנוח כמה ימים בטישקוביץ. אסרו עלינו איסור חמור לקיים מגע עם אזרחיה. דודתי, שדאגה לי כיאה לדודה יהודיה טובה, שלחה אלי את בנה בן השש־עשרה להביא לי אוכל. כאשר נגשתי לבן דודי, ובזאת עברתי על האיסור הנ"ל, הופיע לפתע קצין בדרגת מיור ואקדח שלוף בידו. חוקי המשמעת בעת המלחמה היו חמורים ביותר בצבא האדום והעוברים עליהם הוענשו בחומרה, משום כך ראיתי עצמי ניצב בפני מוות בטוח. כשהפניתי את מבטי אל הקצין, הכיר זה אותי ונזכר שבזמנו מצאתי עבורו דירה נוחה בעיירתי, וכך ניצלתי פעם נוספת ממוות.

יצאנו את טישקוביץ ופנינו לזלשצ'קי דרך הורודנקה. לפני שנכנסנו אליה, סבלה העיר מהפצצה קשה מהאויר שגרמה מלבד ההרס הרב גם לפיזור שברי זכוכית של השמשות. דודה אחרת, שהת־גוררה באותה עיר, היתה עסוקה אותה עת בנקוי חזית ביתה משברי זכוכית ואני הבחנתי בה בעוברי ליד ביתה, אך היא לא ראתה אותי.

המשכנו ללכת עד שהגענו דרך צ'ורטקוב לגבול הישן שבין פולין לרוסיה הסובייטית. פה שיחרר המפקד את כולנו וניתנה רשות לחזור הביתה ואלו שרצו להילחם הותר להם להישאר בצבא. אחרי היסוסים החלטתי להילחם בשורות הצבא האדום ולא לחזור הביתה, וזאת מכמה טעמים.

אחרי התארגנות מחדש, לכבוש חזרה את כל השטחים, שהגרמנים השתלטו עליהם.

בעבר הייתי עסקן ציבורי פוליטי בעיר גבוז'דזיץ בזמן השלטון הסובייטי ומטעמו, ולכן ראיתי בשובי לעיירה סכנה לעצמי.

ובכן נשארתי חייל בצבא האדום. נשלחנו לקייב ושם שוחררו כל נתיני פולין לשעבר והועברנו לפלוגות עבודה, שהיו תחת פיקוח צבאי סובייטי. תחילה עבדתי בקולחוזים עד שהעבירו אותנו לעיר סרטוב ושם העסיקו אותנו בעבודות שונות, ושהינו שם כשנה וחצי.

בתקופה, שהתחוללו בה הקרבות בסטלינגרד, הועברנו לעיר אלמה־אטה, בירת קזכסטן ושוחררנו כליל, כלומר היינו אזרחים חופשיים וזאת בעקבות ההסכם, שנחתם לא מכבר בין ממשלת ברית־

המועצות לבין ממשלת פולין הגולה בראשות הגנרל סיקורסקי.

נסעתי לעיר ברנאול בסיביר ובה הכרתי בחורה יהודיה, שנמלטה עם אמה מאוקראינה. עם תום המלחמה הצטרפתי למשפחה זו וחזרנו יחד לאוקראינה. שם נודע לי על השואה שפקדה את יהדות פולין, ואשר גם משפחתי הושמדה בה.

אובדן המשפחה גרם לי דכאון נפשי ולכן נשארתי עם האם ובתה ומצאתי אצלן סעד נפשי וקן משפחתי והתחתנתי עם הבת. עזבנו את המקום ונסענו לעיר זלשצ'קי ומשם הלאה לפולין ומפולין לאוסטריה והתיישבנו במחנה הפליטים שבזלצבורג ושם נולדו לנו בת ובן. לאחר ששהינו זמן מה במחנה זלצבורג, שרבים ישבו בו והמתינו לעלייה, הגיע סוף סוף גם תורנו לעלות.

בארץ התיישבנו בהרצליה והתפרנסתי מחנות צבעים. נישואי לא עלו יפה וכאשר גדלו הילדים התגרשתי.

התחתנתי שוב והפעם עם בת עירי רנצי שהתאלמנה והחיים ממשיכים לזרום.

קבוצת בית"ר ובינה חברות מהעיירה

קורות בימי השואה

בזמן התנפלות הגרמנים על ברית המועצות ביוני 1941 הייתי בן 25, רווק בריא, ולאחר שרות בצבא הפולני, שבשורותיו נלחמתי בספטמבר 1939 נגד הגרמנים. אמי רייזל מתה עוד לפני שפרצה המלחמה. אבי מנדל ואחותי הגדולה צירל־רבציה נפטרו בתקופת השלטון הסובייטי.

בבית שלנו, שהיתה בו חנות מכולת, גרנו גיסי שמואל ובתו אסתר, אחי שלמה, גדליה ואנוכי הצעיר מכולם. כמו כן גרו בגבוז'דזיץ אחותי ברוינה עם בעלה ושני ילדיה, אחי הרש ומשה עם נשותיהם וילדיהם (לכל אחד מהם שני ילדים).

בכפר יקובובקה ע"י אוברטין התגוררה אחותי הנשואה פייגה, עם בעלה ושני ילדיה.

משפחתי הקרובה ביותר מנתה 21 נפשות ומכולם נותרתי אני בלבד.

בתחילת המלחמה הגרמנית־רוסית בתקופה שהאזור שגרנו בו טרם נכבש ע"י הגרמנים, ניסיתי עם אחי שלמה וגדליה לברוח למזרח אוקראינה, אך חזרנו בגלל סכנת ההתנפלויות של האוקראינים המקומיים על היהודים, דבר שהיה אז שכיח למדי. כל האזור נכבש תחילה על ידי יחידה צבאית הונגרית בפיקודו של הצבא הגרמני.

קיץ 1941 היה שקט יחסית. אני ובני נוער אחרים גוייסנו לעבודה חקלאית בפודהיצ'יק, אצל פריץ ולאחר מכן בכפר פליבוגה שם עבדתי עד סוף הקציר.

בעת ההיא אורגנו אקציות בסביבה ובהן נהרגו יהודים רבים. ברחתי עם נערתי מינדל דרמר ועבדנו בשביל הכובשים תקופה קצרה באיסוף ירק דוקרני (קראפאווע — ביידיש).

הצרות בגבוז'דזיץ התחילו בחודש נובמבר 1941 עם ייסוד הגיטו. ריכזו את כל היהודים ברובע אחד ועל כולם נאסר לנוע מחוץ לגיטו. הדבר בישר רעות. הגיטו הוקם ברובע המזרחי של העיירה ומאחר שביתנו נמצא ברובע זה, נשארנו ב„בית" וצרפנו אלינו גם את אחי משה עם משפחתו.

בחורף 1941/42 על אף היותנו גרים בביתנו ולמרות שהיה לנו מלאי מזון, כבר היתה הרגשתנו רעה, יאוש ופחד אחזו בנו. האסון האיום והמחריד ביותר קרה בשנת 1942 שבוע אחרי פסח, והוא ה„אקציה" — הרג אכזרי, שיותר ממחצית יהודי העיירה נהרגו בו.

את הנרצחים קברנו בקברי אחים בבית הקברות בקולצ'קובצה. אלה שנשארו בחיים, הובלו לגיטו קולומיה וביניהם אחי גדליה ואנוכי. כל שאר בני משפחתי נהרגו ואינני יודע עליהם הרבה. לפי השמועות, שהגיעו לאוזנינו, נהרג שלמה בקולומיה, הרש נרצח בשדה בסביבות סטארי־גבוז'דיזץ ומשה נורה למוות בחצרו של טדזיה סומורק. על בני המשפחה של אחרים ידוע לי רק דבר אחד — הם אינם.

גבוז'דזיץ הוכרזה „יודניריין", ולכן חשבתי כפי שחשבו גם אחרים, כאן לא יהיו בה יותר אקציות וגמרתי אומר לחזור לעיירה.

אני ובובי דרמר (אחיה של נערתי מינדל) ברחנו מקולומיה ליער דומבראווא והתגנבנו לגבוז'דזיץ. באנו אל ידיד אוקראיני בשם גרי־גורצ'יק שהחביא אותנו במשך שלשה ימים ולילות בעלית הגג, למדנו אז לדעת, שמסוכן ביותר ליהודי להישאר בעיירה. גוי טוב לב זה האכיל אותנו ובכספנו קנה עבורנו צידה לדרך. נפרדנו ממנו ושמנו פעמינו אל רומניה.

בהגיענו להורודנקה פגשנו גוי, שידע לספר על יהודים היושבים בגיטו. היה זה אז המקום היחיד שנותר ליהודי ללון בו.

בגיטו הורודנקה פגשתי בבנות עירנו האחיות בלומה וסובול גרינברג. נשארנו (בובי ואני) בגיטו כשלושה שבועות עד ששוב ברחנו מפני אקציה. הגענו לעיירה טלוסטה ומשם ברחנו לאוז'ירנו וממנה חזרנו לטלוסטה ונכנסנו לגיטו שבה. בגיטו טלוסטה הכרתי את זוזיה, שהיתה לאשתי. בגיטו גרו כמה צעירים מגבוז'דזיץ ושניים מהם שתפו פעולה עם ה„יודנראט".

בסביבות טלוסטה רוכזו חמישה מחנות עבודה שאסיריהם עבדו בשדות ובענפי חקלאות אחרים. שם היה נדמה לנו, קיים עוד סיכוי קלוש להאריך ימים ואולי לעבור את תקופת הגיהנום, לכן השתדלתי להביא לשם את אחי גדליה, שנשאר בגיטו קולומיה. שלחתי מכתב לפסח שיינר, שימסור אותו לגדליה. קבלתי גלויה מגדליה, שהודיע, כי בידו כסף וזהב ובאמצעותם ינסה להגיע לטלוסטה עם בני משפחת פרסר.

עוד לפני שהגלויה הגיעה לידי, קראו אנשי המליציה היהודית את תוכנה ונבזים אלה באו לקחת את הכסף מגדליה, אבל אחי הצליח למסור לי את רכושו עוד לפני שהספיקו לערוך חפוש אצלו ואצל הפרסרים. הם נעצרו לחקירה אך שוחררו. את הכסף והזהב הטמינו בעליית הגג, אולם נתגלו והוחרמו על ידי אנשי המשטרה.

באביב 1943 עבדתי במחנה עבודה רוז'נובקה בעבודת שדה. בתום העבודה בסוף העונה, נורו למוות חלק מהעובדים היהודיים. באותה

תקופה נהרג בובי בטלוסטה. האקציה הראשונה בטלוסטה נערכה בספטמבר 1942 ואלה שנשארו בחיים נשארו גם לגור בגיטו. לעתים הרגו יהודים בודדים, אבל הגיטו על תושביו המשיך להתקיים.

במאי 1943 היתה בטלוסטה אקציה שניה ונהרגו בה הפרסרים, הורי זוזיה ואחותה הקטנה. אחי גדליה ניצל והגיע אלי למחנה רוז'נובקה ובו נשארנו עד חודש ספטמבר 1943. מאוחר יותר כאשר גם גדליה נורה למוות, ברחתי עם זוזיה וחברתה סלקה. הגענו אל אכר אחד ובביתו נשארנו מספר שבועות ולאחר מכן הלכנו ליער. הסתובבנו ביער כמה ימים ולאחר שיצאנו ממנו, הגענו לאכר בשם צ'רבונוגרוד. סלקה הכירה את הסביבה על יושביה ובזכותה הצלחנו להתאכסן אצל כמה אכרים. השהייה אצל האכר צ'רבונוגרוד לא ארכה זמן רב, מחמת הפחד להחזיק אותנו בביתו. משם הלכנו אל אכר אחר בשם בלול, אשר הסכים להחביאנו אצלו בעליית הגג, אבל ללא אוכל ושתייה. עזבנו גם את המקום הזה והגענו שוב אל אכר אחר אשר את שמו שכחתי. הוא ואשתו החביאו אותנו כשלושה וחצי חודשים עד שיצאנו לחופש, הודות לצבא האדום שכבש את כל האזור. הלכנו לטלוסטה והמשכנו לאוסטיצקה. משם חזרנו שוב לטלוסטה והמשכנו ללכת עד אשר הגענו לרוזנובקה, כאשר הגרמנים כבשו את המקום שנית. הצלחנו להתאכסן אצל כפרית אחת ולעבור תקופה של שנים עשר יום בעוד הגרמנים שולטים באותו מקום, אך לא נודע להם שאנו יהודים.

עם שחרור הסביבה מהגרמנים באנו לצ'ורטקוב, משם דרך צ'רנוביץ (בוקובינה) חזרנו לגבוז'דזיץ. נשארנו בעיירה יום וחצי בלבד כי לא יכולתי להשאר יותר — העיקו עלי המאורעות והזכרונות. חזרנו לצ'רנוביץ וכעבור זמן מה נסענו אל מחוץ לגבולות ברית המועצות, פולין וגרמניה בדרך לארצות הברית.

צבי שלם (גרישה)

הסיפור של גרישה

משפחתנו מנתה תשע נפשות. בין הילדים היינו אלכסנדר ואנוכי התאומים והמבוגרים ביותר. שנינו סיימנו את בית הספר העממי בחודש יוני 1939. כעבור חודשיים פרצה מלחמת גרמניה־פולין.

באחד הימים במחצית השניה של חודש ספטמבר 1939, שמענו שהצבא האדום עומד להתקרב לעיירה שלנו. אני ובני נוער אחרים רצנו לקראת האורחים, שהגיעו מכוון הורודנקה. בדרך, שמתי לב, שקבוצת מבוגרים וביניהם אבי ואחיו לייב ומנדל צועדים לקראת הצבא האדום ובידיהם כרוז ענק באוקראינית „ברוכים הבאים".

מצבנו הכלכלי בתקופה שלפני המלחמה היה קשה למדי ואילו בעת השלטון הסובייטי הוטב מצבנו. אבי קיבל משרה וכך יכול היה לפרנס את המשפחה. אנו הילדים למדנו בבית הספר ובקיץ נסענו לקייטנות בהרי הקרפטים.

בראשית יוני 1941 גויס אבי לצבא האדום, וכעבור שבועיים הסתערו הגרמנים על רוסיה הסובייטית, היינו ב־22 ביוני. אני זוכר שהתעוררתי עקב הפצצות עזות. הגרמנים הפציצו את שדה התעופה בקולצ'קובצה, שנבנה בזמנו על ידי הצבא האדום. בצאתי מהבית שמתי לב שבפינת הפרוזדור מונח השק הצבאי של אבי. התברר שאבא ביקר פה בלילה כדי להפרד מאתנו לפני צאתו לחזית, אבל מצא אותנו ישנים, לא היה לו העוז להעיר אותנו והשאיר לנו כמזכרת לביקורו את השק הצבאי שלו.

בעיירה השתררה בהלה. ראשית עזבו את העיירה אנשי השלטון הסובייטי ואתם כמה מהפעילים המקומיים ובתוכם גם דודי מנדל, שהיה יו"ר מועצת העיירה גבוז'דזיץ. לפני צאתו שלח אלינו דודי מנדל עגלון אוקראיני עם עגלה וסוסים, כדי שיוביל אותנו אל מעבר לגבול הפולני הישן. יצאנו את העיירה אמי ואנו הילדים והצטרפה אלינו בת דודתנו בלה.

למחרת הגענו לעיירה הוסיאטין, שסמוך לה היה הגבול הפולני־סובייטי לשעבר. כאשר הגענו אליה היתה כל העיר נתונה להפצצה כבדה ביותר. נמלטנו והתחבאנו כדי להנצל מפני הפצצות, ובמקרה התחלקנו לשתי קבוצות — אמי וחמישה ילדיה (ואני ביניהם) והעגלון במקום אחד, ובמקום השני היה אחי אלכסנדר ושלמה ובת דודתנו. לאחר ההפצצות יצאנו מהמקלט וראינו מחזה נורא: הרס, הרוגים ופצועים רבים. חפשנו את אחי ובת דודתנו אך לא מצאנו אותם, לא בין החיים ולא בין המתים. בלבבות שבורים, מבוהלים, עייפים ורעבים

המשכנו לנסוע מזרחה והסוסים הובילו אותנו, עד שנעצרו גם הם מרוב עייפות ועמדו במקומם. העגלון הוריד אותנו. לקחנו כמה חפצים חיוניים, נפרדנו מהעגלון והמשכנו ללכת ברגל.

הלכנו עד שהגענו סמוך לעיר פולטווה, אך גם שם השיגה אותנו המלחמה. בפעם הראשונה בחיי ראיתי קרב של ממש.

חיילים סובייטיים החליפו אש חזקה עם חיילים גרמניים. הגרמנים ניצחו בקרב וכבשו את כל הסביבה וכך נמצאנו במשטר הכיבוש הגרמני.

המאורעות השפיעו עלינו לרעה והיינו מיואשים עד כי לא היה איכפת לנו מה יהיה גורלנו. להפתעתנו הרבה נהגו החיילים הגרמניים בצורה אנושית. הם יעצו לנו לנוח ולחזור הביתה. חיפשנו תחבורה ומצאנו משפחה אוקראינית מסביבתנו, שהגיעה לאותו מקום עם רכבה (עגלה וסוסים). הרשו לנו להעמיס את החפצים שלנו על העגלה ולהסיע אותי. אמי וארבעת הילדים הלכו ברגל, וכולנו חזרנו לגבוז'דזיץ, אליה הגעתי ראשון בליל שבת. הלכתי אל דודי מרדכי (אביה של בלה) ולנתי אצלו. למחרת הופיע פאליצ'וק, מפקד המשטרה האוקראינית בעיירה וציווה על דודי ועלי להתייצב בבנין המשטרה. כשבאנו נעצרנו והוחזקנו במעצר בודד. חקרוני והיכו אותי. שאלתם היתה „היכן דודי מנדל ז"ל לבסוף האשימו אותי בריגול, והתעללו בי. הגרוע מכולם היה ינקו מהכפר חמוקובצה (אחוזה על יד גבוז'דזיץ).

כעבור כמה ימים ציוו עלי לנקות את תחנת־המשטרה ובשעת הוצאת האשפה ברחתי. הלכתי אל דודי מרדכי, אשר שוחרר בינתיים. הוא עסק בסנדלרות ועשה מגפיים בשביל הכובשים. הצטרפתי אליו

מחסידי אומות העולם

אנה דומנסקה (1974)

סקה והבת סלבקה (מסומנות בחץ) מהעיר טלוסטה, שהצילו תשע נפשות.

ועזרתי לו בעבודתו.

אחרי שלושה שבועות של הליכה ברגל, לעתים בנסיעה ולינה אצל אוקראינים הגיעו לגבוז'דזיץ אמי וארבעת הילדים, עיפים ורעבים. בבית היה מעט מלאי של מזון והילדים החלו להתאושש, אך סבלנו מחוסר ידיעה על גורל שאר בני המשפחה. אמי לא יכלה להתאושש. כל העת הזכירה את אבא והילדים, ומי יודע מה אירע להם? קיווינו שהמלחמה תסתיים בקרוב במפלת הגרמנים, ואז אבא ואחי יחזרו הביתה ונהיה שוב יחדיו. אך היתה זו תקוות שוא. הקיץ עמד בסיומו, אבל לא המלחמה. צרות חדשות התחילו כאשר גורשנו לגיטו. בנינו בונקר, כדי להתחבא בו בעת אקציה אם תבוא.

הסכנה הצפוייה ריחפה עלינו כל הזמן והאקציה אירעה אחרי פסח בשנת 1942. באחד הבקרים, בקומי לקול נפץ של יריות, פרצתי החוצה לבדוק את סיבת הרעש וראיתי שיורים מכל הכיוונים לעבר הגיטו. מהרתי לרוץ לאמי ובקול צעקתי אליה שיורים. אמי צעקה „ילדים הצילו את עצמכם איך שאתם יכולים!" ברחתי מהגיטו הבוער והגעתי לבית הקברות. שכבתי בין המצבות, כאשר הרמתי את הראש ראיתי לפני גרמני ורובה בידו. זינקתי על רגלי והתחלתי לרוץ. בעת הבריחה נתקלתי בהרש צדוק. הגרמני ירה בו, הרש נפצע ואני המשכתי לרוץ. הגרמני איבד לבסוף את עקבותי. עייפתי מהריצה ונחתי בשדה, אחר כך הלכתי לעבר סניאטין.

בדרך פגשתי את בן עירי גבריאל ומשפחתו והלכנו יחד. אשת גבריאל התעלפה. נכנסנו אל אכר ובקשנו עזרה, ותחת עזרה הביא שוטרים. אלה הובלו אותנו לסניאטן ורצו למסור אותנו לידי הגסטאפו אשר בוודאי היו הורגים אותנו. ניצלתי את חשכת הלילה ונמלטתי. הגעתי לבית הקברות הפרבוסלאבי ולנתי בו. אחר כך חזרתי לגבוז'דזיץ, שם נודע לי שגם גבריאל הצליח להמלט, אבל אשתו וילדיו נורו למוות. בהתקרבי לגבוז'דזיץ ראיתי שהגיטו עדיין בוער וריח עשן התפשט עם הרוח. כשהגעתי לגיטו נודע לי על האסון האיום — יותר ממחצית יהודי גבוז'דזיץ אינם עוד, אבדו בשואה האיומה. משפחתי ניצלה, אך קרובינו אינם עוד בין החיים.

באקציה השניה גורשנו לגיטו קולומיה ושם גרנו ברפת, שממנה היו מובילים אותנו לעבודה. באחד הימים נמלטתי בזמן העבודה וחזרתי לגבוז'דזיץ. הלכתי אל ידיד של אבי, יוזף פצ'קובסקי והוא נתן לי אוכל ואף הרשה לי להישאר אצלו זמן מה. בעיירה גרו כמה יהודים בעלי מקצוע, אשר הועסקו על ידי הכובשים. אספתי מזון, במיוחד לחם והלכתי לגיטו קולומיה ומסרתי את המזון למשפחתי.

עשיתי זאת מספר פעמים עד שנתפסתי, נעצרתי והחזיקו אותי במרתף הגיסטאפו. כעבור כמה ימים הובילו אותי ועוד יהודים כדי לרצוח אותנו ביריות. ברחתי, עד שהגעתי לגיטו וסיפרתי למשפחתי על המאורע והחלטתי לברוח הלאה. נפרדתי ממשפחתי, וזו היתה הפעם האחרונה, שראיתי את אמי, שלושת אחי ואחותי היחידה. ברחתי דרך השדות להורודנקה ונכנסתי לגיטו בו חפשתי קרובים ומכרים. את מקום מגורי קבעתי בגיטו. הכובשים העסיקו אותי עם יהודים אחרים בעבודות שונות עד לחיסול הגיטו. היה זה בסתיו 1942 — תקופת החורבן הגדול ביותר של יהדות מזרח גליציה, כאשר התחיל הרישום לשם גירוש. ברחתי שוב מגיטו הורודנקה והגעתי אל מחוץ לעיר. אשת אכר בשם לאשצ'ינסקא הבחינה בי והתיישבתי לידה. התברר אחר כך, כי היתה קתולית אדוקה, ורצתה להציל אותי. היא החביאה אותי מתחת מרפסת סגורה והיתה מביאה לי לשם אוכל, שהיה מיועד כביכול לכלב, כל זאת כדי להסתיר את מעשיה מפני בעלה, שהיה נכה ואנטישמי קיצוני. אשה אצילה זו החביאה אותי בסכנה את נפשה במשך חמשה ימים.

אחרי גירוש היהודים הוכרזה הורודנקה „יודנריין" וניתנה הוראת קבע לירות בכל יהודי ובכל מי שנותן מחבוא ליהודי.

הדבר גרם שלאשצ'ינסקה לא יכלה עוד להסתיר אותי, לכן יצאתי מביתה בחשאי ומחוסר ברירה. לאן לפנות? הסתובבתי בין חורבות העיר. לאחר מכן הלכתי לכוון טלוסטה. בעוברי באחד הרחובות, התעכבתי משום מה לפני חלון־ראווה של חנות ספרים. מבטי נפל על ספר־כיס בכריכה אדומה ועליו היה מצויר צלב. נכנסתי לחנות לקנותו ורק משום שהספר הסב את תשומת לבי ואפילו מבלי לדעת משהו על תוכנו. שילמתי עבורו חמישה זלוטי — הכסף האחרון שהיה בכיסי. את זאת אני מציין, כיוון שהדבר קשור עם מה שאירע לי אחר כך, ואינני יודע איך לכנות מעשה זה שלי אם היתה בו יד הגורל או דבר מקרי.

מזלי היה, שאני דומה לאנשי המקום האוקראינים וגם שולט בשפתם, לכן לא נשקפה לי סכנה בדרך. אני זוכר, בהיותי עוד בקוט־קיבקה, פרבר של הורודנקה, החלטתי לבדוק אצל אנשי המקום, אם הופעתי מעוררת בהם חשד, שיהודי אנוכי ולא אוקראיני. נכנסתי לאחד הבתים לבקש מים לשתות. בתוך החדר עמדה אשה צעירה ובזרועותיה תינוק כבן שנה. לאחר שהביאה לי מים שאלה אותי לאן פני מועדות ועניתי לטלוסטה. עוד הוסיפה לשאול אם אסכים להשאר אצלה זמן מה. האשה עוררה אמון והסכמתי להשאר. משך

שהותי בביתה התברר, שבעלה היה מחוץ לבית בשרות הגרמנים. בערבים באו להתאסף בביתה שוטרים אוקראיניים ואנשי ה„שוץ־פוליצי" — שוטרים גרמניים, והיו מבלים עם בעלת הבית העליזה באחד החדרים, בזמן שאני השגחתי על התינוק בחדר אחר. כשנפגשתי לפעמים עם השוטרים, הציגה אותי פשוט כקרוב משפחה. מצב זה לא נמשך זמן רב, כי אחד השכנים, חשדן, הזמין את המשטרה כדי לאסרני. כשהגיע צמד שוטרים הייתי לבד בבית עם התינוק. לשאלתם אם יודע אני על „ז'יד" המסתתר בשכונה, עניתי בשלילה, שאינני יודע מאומה בפרט כאשר זה מקרוב באתי להתארח אצל דודתי. אחרי שיצאו מהבית, עזבתי את התינוק בחדר וברחתי מחשש פן יחזרו השוטרים.

באחד מימי ראשון הגעתי לדניסטר. נכנסתי לכפר הורודניצק. לפי המראה החיצוני שלי ולפי בגדי הקרועים חשבו אותי אנשי הכפר ל„שייגץ" מסכן. כפרי אחד שאל אותי, אם ברצוני לעבוד אצלו. בעת ההיא היה מקובל, שאנשים מאזורים אחרים באו לכפר כדי למצוא עבודה, כמובן שהסכמתי מיד ונשלחתי על ידי אותו הכפרי לעבוד אצל אכר עשיר בעל חווה חקלאית. בדרך לאותו אכר החלטתי לספר שאני מדליאטין ושמי סטפן. האכר קיבל אותי לעבודה, נתן לי אוכל ומקום לינה ברפת.

היה זה לילה בלתי נשכח עבורי — לישון בלי לפחד, ובמשך כל הלילה אחרי כל כך הרבה לילות מלאי־פחד.

למחרת כשגברה אצלי הרגשת הבטחון וכאשר התאוששתי קמעה והפחד נעלם כמעט כליל, התחלתי לנתח בהגיון את המצב החדש והגעתי למסקנה, שעלי לשנות את סיפור הרקע שלי. אם ספרתי קודם לכן שאני בא מדליאטין, היה הדבר כרוך בסיכון רב: המקום קרוב מדי ואנשים חשדניים אם שוטרים ואם תושבים, קל להם לדרוש ולקבל אינפורמציה אודותי. בנוסף, הרבו אנשי דליאטין לחפש עבודה במקום זה ובסביבה, ואם יעמידו אותי מול אחד מהם, בוודאי יגיד שאינו מכיר אותי כתושב דליאטין. מדבר אחר פחדתי: אם יבחנו ידיעותי בתפילות האוקראיניות. על אף שידעתי את כולם בעל פה, כיוון שבכיסי היה תמיד הספר האדום שהזכרתי לעיל, אך דבר אחד לא ידעתי; את סדר אמירתם. לכן החלטתי שמהיום ואילך אציג עצמי כאיש הבא מסביבות פולטובה הרחוקה, הנמצאת באוקראינה המרכזית בשטח רוסיה הסובייטית.

אמנם שיניתי את מקום מוצאי, אך איך לעמוד בנסיון ואיך לגבור על חשדות הגויים?

באחד הימים, כשעבדתי אצל גוי אחד ועמדתי בסוכה בשעת הכנת עצים להסקה, פנה אלי המעביד ושאל: „אולי אתה הרשקו אחד?" כלומר יהודי. מוחי, שכל העת היה עסוק איך לענות לשאלה מסוג זה, פעל בקדחתנות. ובכן, באותו רגע תקעתי את הגרזן לתוך גזע עץ, ברברבנות וביוהרה ועניתיו: „אם כן, אינך יודע מאין אנוכי, אני הנני מפולטבה!" „פולטבה?" שאל בתמיהה — „הרי זה ברוסיה! מוסקל אתה?" — כלומר רוסי. „בוא אתי לסבא — הכוונה לאביו — הוא יודע רוסית וישמח לדבר אתך בשפה זו". ובכן נכנסנו לסבא והלה התחיל לשאול אותי ברוסית עילגת על מוצאי ואיך הגעתי הנה. תשובתי לא איחרה לבוא כי היתה מוכנה, מזמן שערכתיה במוחי: „בשנת 1939 כאשר הצבא האדום כבש את אוקראינה המערבית, באתי לכאן עם אבי, ובשנת 1941 עזב אבי את הצבא־האדום בנסיגתו וכך שנינו נשארנו כאן". הסבא שוב שאל בתמיהה „זאת אומרת שאתה באמת מוסקל?" והשבתי בחיוב, כי בליבי חשבתי, מוטב לי שהבריות יחשבוני „מוסקל" מאשר ל„ז'יד". עתה החלו הסבא ובנו ללמדני את כל התפילות ואת סדרם בכדי ל„חנך" אותי מחדש וכאילו להוציא ממני את זרע הבולשביזם שנטעו בי ברוסיה!

כדי לקבל אוכל מהם, היה עלי לבקר יום יום בכנסיה ולהתפלל בה, ובכפר נודע מהר שהנה „מוסקל" נמצא בתוכו.

עבדתי קשה והשתדלתי להיות עסוק גם בימי ראשון, כדי להימנע מביקורים בכנסיה.

ביום ראשון אחד שלחו אותי לעזור בעבודה אצל אכר אחר בשם דובנוק ולו שני בנים, אשר ערכו הכרה ביני לבין בחור בשם וסיל מזפורוזשה שבאוקראינה. התברר, שאותו וסיל היה קצין סוביטי, הגיע הנה כפליט, עבד בכפר ועסק בארגון מחתרת וגיוס צעירים בשביל הפרטיזנים, שהתארגנו אז בקרפטים. וסיל זה גילה, כי אני יהודי ולא היה צריך לשכנע אותי להתנדב לפרטיזנים. שיתפתי אתו פעולה והצלחנו לגייס יותר מעשרים צעירים למטרתנו. הבנדרובצים (ארגון אוקראיני לאומני) הרגישו בפעילותנו, על אף, שרשמית אני וחברי השתייכנו לבנדרובצים, והמארגן שלנו וסיל, ששמו האמיתי היה איוואן פיודורוויץ' מנוכין, נעלם לפתע ולאחר מכן נעלמו עוד שניים מחברינו.

כעבור זמן קצר הגיעו לכפר שני צעירים. הם ניגשו אלי, מסרו לי דרישת שלום — אל גרישה מאת וסיל — וביקשו ממני לבוא עמם. הלכנו עד שהגענו למקום מיסתור של פלוגת פרטיזנים שהיתה בדרכה לעבר הקרפטים. הפלוגה השתייכה לתנועה פרטיזנית גדולה תחת

פיקודו של הגנרל קובפק סידור ארטיומוביץ ואצלו שימש וסיל כלויטננט (סגן).

קיבלתי תפקיד של סייר. המחלקה שלנו רכבה על סוסים, סיירה בכפרים, אספה מידע על תנועת הצבא הגרמני ורשמה מיקומם של גשרים, פסי רכבת ומחנות צבא. מסרנו ידיעות אלה למטה וזה שלח חבלנים להרוס את דרכי התחבורה ומחנות האויב ולהפציצם.

בעת פעולתי הפרטיזנית נפגשתי מדי פעם עם וסיל, שהיה ידוע כלוחם אמיץ. היו לנו נצחונות וגם מפלות. אני זוכר, שפעם בלילה, כאשר היינו בסיור, כותרו חברינו מגדוד אחר על ידי צבא גרמני וסבלו אבידות. אלה שנשארו נאלצו לסגת ולהתארגן מחדש. במשך הזמן נודע לי, שהמטה הראשי שלנו אף מקיים קשר רדיו ישיר, חשאי כמובן, עם מוסקבה. לעתים היו מופיעים מעלינו מטוסים, זורקים רקיטות — סימן מוסכם — מצניחים לנו נשק וציוד.

הנשק שלנו כלל רימוני יד, רובים, אקדחים, חומרי חבלה ותותחים קלים. היו לנו מעט כלי תחבורה ממונעים אבל הרבה סוסים ועגלות. תבואות ומצרכי מזון היינו לוקחים מהכפריים. לעתים היינו מצליחים להשתלט על גרמנים ואז היינו לוקחים שלל, גם נשק וגם מזון.

היו אצלנו בין הפרטיזנים מספר יהודים, ובמיוחד אני זוכר אחד מהם בשם הלפרין מהעיר רובנה. הוא היה נודע כגיבור ובמיוחד הצטיין בהפעלת התותח הקל. לבסוף נפל הלפרין בגבורה בקרב.

הייתי מופתע ביותר כשנודע לי יום אחד כי בינינו נמצא אף פרטיזן גרמני, מסור מאוד בשם קליין. על מסירותו המוחלטת נודע לנו בעת פעולה נועזת שביצע. כאשר לויטננט וסיל נפל בשבי ונודע לנו כי הוא נמצא בכפר מסויים תחת משמר צבאי, לבש הפרטיזן הגרמני קליין מדי צבא גרמניים, נכנס לכפר שבו נמצא וסיל בשבי, הצליח לשחרר אותו ולהחזירו אלינו.

שרתתי בערך חצי שנה אצל הפרטיזנים תחת פיקודו של הגנרל קובפק, כאשר בחורף ההיסטורי של שנת 1944 נפגשו הפרטיזנים שלנו עם הצבא האדום. בעת ההיא החליט הפיקוד הגבוה לפרק את פלוגות הפרטיזנים. חלק גויסו לצבא האדום, וחלק שוחרר. אחדים ואני ביניהם נשלחו לבית ספר צבאי בקייב.

בתקופת המלחמה של הפרטיזנים בקרפטים נפל גיבור ברית המועצות קומיסאר רודניב באחת הפעולות. השלטון הסובייטי רצה לגלות את מקום קבורתו ולהעביר את עצמותיו לקייב. נשלחתי עם חמישה בחורים — פרטיזנים לשעבר — לאיזור הקרפטים, כדי לאתר את קברו של רודניב. בדרך עברנו את גבוז'דזיץ. בראותי את עיירתי

בחורבנה, הסתרתי את פני ופרצתי בבכי. ברחתי מהעיירה והמשכנו לחפש את קברו של רודניב, אך מבלי לגלותו. בדרך חזרה לקייב נפגשתי במקרה עם אחי אלכסנדר (ססקה), היה זה בתחנת רכבת זביניאף בסביבת זלשצ'קי. ראיתי אדם שניסה לקפוץ לתוך הקרון, ורק במקרה הושטתי לו את ידי. הוא נכנס לקרון והסתכלנו איש ברעהו, אך לא זיהינו זה את זה. שנינו דומים כטיפות מים, הרי תאומים אנחנו, אך אי־הבטחון של כל אחד מאתנו טשטש את עינינו. אחרי הזהוי היינו כחולמים והתבוננו זה בזה ללא הרף וללא מלים.

חברי בקרון העירו אותנו בהערה קולעת „ברטיא ווסטרטיליס" אחים נפגשו. אז התחבקנו ובכינו מרוב שמחה. דברנו רוסית.

אלכסנדר סיפר לי כי אבינו חי וגם אחינו שלמה, המחכה לו בכפר ביאלה־צ'ורטקוב. סיפרנו זה לזה על המאורעות שעברו עלינו. השתחררתי מחברי ונסעתי עם אלכסנדר לפגוש את אחינו שלמה. כשנפגשנו זיהיתי אותו מיד, אך הוא לא זיהה אותי. אמרתי לו „יא טווי ברט הרשיל" ואז קפץ משמחה והתחבקנו. שלושתנו דברנו כמעט כל הלילה. נודע לי אז, שבעת ההפצצות בהוסיטאון, כאשר אבדו לנו אלכסנדר, שלמה ובלה, הם ברחו עם המון הפליטים ותקופת המלחמה עברה עליהם ברוסיה.

למחרת נסענו לגבוז'דזיץ בה מצאנו מספר יהודים חוזרים.

לאחר שהיה של ימים מספר בגבוז'דזיץ החלטתי לחזור לקייב כדי להשתחרר שם מהצבא ולהחזיר את נשקי. בדרכי לתחנת הרכבת ואחי אתי, אנו רואים לפתע את אבא הבא לקראתנו. זה עתה הגיע ברכבת לכמה ימי חופשה ונתמזל מזלנו והשלושה שנפגשו נעשו לארבעה שהגורל עשה אתם חסד. קשה לתאר במלים את שמחתנו עם תום חופשתו חזר אבא ליחידתו מלווה בשלושה בניו.

אני גוייסתי למחלקה מיוחדת בהורודנקה שתפקידה היה לזהות משתפי פעולה עם הגרמנים בעיירה, וכן בנדרובצקים, ולהביא את הפושעים לדין.

אחי לחמו בשורות הצבא האדום, הגיעו אתו עד ברלין ומשם הועברו לחזית היפנית, שלמה אף נפצע שם, אבל למזלו ולמזלנו החלים במהירות.

המלחמה האיומה נסתיימה, ואנו שלושת האחים נפגשנו שוב עם אבינו. הפעם היה זה בעיר צ'רנוביץ שבבוקובינה. משם נסענו לפולין, המשכנו עד שהגענו לארץ־ישראל.

רשימה של קדושי גבוז'דזיץ והסביבה

הרשימה נערכה על ידי בן העיר מאיר לרר ולפי זכרונו. היא הופצה בצורת חוברת בשנת 1968 בין יוצאי העיירה והסביבה, ואותה אנו מדפיסים להלן מחדש.

ראוי לציין כאן, שמחבר הרשימה עבר ברוחו את רחובות העיר ומנה בכל בית ובית, איש איש ושם משפחתו, המצב האישי וייחוסו המשפחתי.

לצערנו ולדאבוננו, נפקדים כאן כ־800 שמות של נעדרים, שגורלם המר התאכזר בהם עד כדי השכחת שמותיהם מזכרון קרוביהם, שכניהם וידידיהם — אחת מתוצאות של השמדת־עם. על זאת אנו מבקשים את סליחתם ומתחננים בפניהם כדי לזכות במחילתם.

הסטטיסטיקה העצובה מראה בין היתר את מימדיו הנוראים של רצח־עם במספרים המדהימים, אפילו כשמדובר במיקרוקוסמוס של עיירה נידחת, כאשר הושמדו 330 משפחות שמנו יחד 1.231 נפשות, מבלי לספור את הנפקדים האלמונים.

אוכלוסית גבוזדזיץ, היתה קשורה עפ"ר בקרובים משורה ראשונה ושניה בשם משפחה אחד (בית אב).

מתוך 330 המשפחות שברשימות נפגעו 32 משפחות — של אותם שמות — בנות 10 נפשות ומעלה ומספרם 680 נפשות.

בראש הטבלה עטופת השחורים ומלאת היגון, הנספים של שם משפחה אחד: זלצר 81, גרינברג 66, ברגמן 45, שלם 39.

להלן טבלה המראה את מספר המשפחות ומספר הנפשות שנספו.

92	2	184
74	3	222
77	4	308
44	5	220
27	6	162
11	7	77
2	8	16
2	9	18
1	11	11
330		
בודדים		13
2 משפחות ללא פרטים		
332		1231

לוחות הנספים והנעדרים

מקרא הקיצורים והסימנים המופיעים בלוחות :

1) שם המשפחה:

א) (....) - במקום שם משפחה - מתייחס למשפחה, אך שמו לא נודע.

ב) (פוגל), ליב - שם משפחה; מתייחס למשפחה.

2) שם פרטי:

א) (....) - שם פרטי לא נודע.

3) מין:

א) "ז" - זכר

ב) "נ" - נקבה

ג) (....) - המין לא נודע.

4) מצב משפחתי:

א) "נ" - נשוי/נשואה

ב) "ר" - רווק/רווקה

ג) "אל" - אלמן/אלמנה

5) יחס לראש המשפחה:

א) "ר"מ" - ראש משפחה

6) ילד(ים):

א) "*" - היה עוד ילד

ב) "**" - היו עוד ילדים.

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל				
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60
ברטפלד	חיים	ז.	נ.	ר"מ					
ברטפלד	(....)	נ.	נ.	אשה					
ברטפלד	שמעון	ז.	נ.	בן				*	
ברטפלד	עטיה	נ.	נ.	כלה				*	
ברטפלד	גרשון	ז.	ר.	בן			*		
ברטפלד	שלמה	ז.	ר.	בן			*		
ברטפלד	משה	ז.	נ.	ר"מ					*
ברטפלד	רבקה	נ.	נ.	אשה					*
ברטפלד	פרידה	נ.	ר.	בת	*				
ברטפלד	שלמה	ז.	ר.	בן	*				
ברקובר	מנדל	ז.	נ.	ר"מ				*	
ברקובר	עטיה	נ.	נ.	אשה				*	
ברקובר	קופל	ז.	ר.	בן	*				
בירנברג	יוסף	ז.	נ.	ר"מ					*
בירנברג	פרדל	נ.	נ.	אשה					*
בירנברג	בלימה	נ.	ר.	בת		*			
גרינברג	יעקב	ז.	נ.	ר"מ					*
גרינברג	חניה	נ.	נ.	אשה					*
גרינברג	חוליה	נ.	ר.	בת		*			
שלם	יוסף	ז.	נ.	ר"מ				*	
שלם	(....)	נ.	נ.	אשה				*	
פוגל	רחל	נ.	א.	ר"מ					
פוגל	וולביל	ז.	ר.	בן			*		
פוגל	פסח	ז.	ר.	בן			*		
(....) (פוגל)	(....)	נ.	נ.	בת			*		
(....)	(....)	ז.	נ.	חתן			*		
קורן	זינוול	ז.	נ.	ר"מ					*
קורן	דבורה	נ.	נ.	אשה					*
(....) (קורן)	פייגה	נ.	נ.	בת			*		
(....) (קורן)	(....)	ז.	נ.	חתן			*		
קורן	משה	ז.	ר.	בן		*			
זלצר	עובדיה	ז.	נ.	ר"מ					
זלצר	פסיה	נ.	נ.	אשה					
זלצר	פרידה	נ.	ר.	בת			*		
זלצר	דרייזה	נ.	ר.	בת			*		
זלצר	מידה	ז.	ר.	נכד	*				
זלצר	שינדל	נ.	ר.	בת			*		
זלצר	דבורה	נ.	ר.	בת			*		
זלצר	הוניה	נ.	ר.	בת			*		
זלצר	יוסף	ז.	ר.	בן		*			
זלצר	יצחק	ז.	נ.	ר"מ					
זלצר	(....)	נ.	נ.	אשה					
זלצר	מוציה	נ.	ר.	בת		*			
זלצר	(....)	נ.	ר.	בת	*				

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
...צר	(....)	ז.	ר.	בן								
...צר	זלמן	ז.	נ.	ר"מ					*			
...צר	צ'רנה	נ.	נ.	אשה					*			
...צר	רחל	נ.	ר.	בת		*						
...צר	אהרון	ז.	ר.	בן		*						
...צר	הרצל	ז.	ר.	בן	*							
...לם	פייבל	ז.	נ.	ר"מ			*					
...לם	פרידה	נ.	נ.	אשה			*					
...לם	(....)		ר.		*							
...לם	(....)		ר.		*							
...קוביצר	שמואל	ז.	א.	ר"מ				*				
...קוביצר	אסתר	נ.	ר.	בת	*							
...לצר	שלמה	ז.	ר.	ר"מ				*				
...לצר	גדליה	ז.	ר.	אח			*					
...לם	אברהם	ז.	נ.	ר"מ					*			
...לם	שרה	נ.	נ.	אשה					*			
...ינהורן	פרל	נ.	נ.	בת			*					
...ינהורן	חיים	ז.	נ.	חתן			*					
...לם	ישראל	ז.	ר.	בן		*						
...ינהורן	(....)		ר.	נכד	*							
...סטנר	דוד	ז.	נ.	ר"מ				*				
...סטנר	חנה	נ.	נ.	אשה								**
...לם	זלמן	ז.	נ.	ר"מ						*		
...לם	זיסל	נ.	נ.	אשה						*		
...לם	שמרל	ז.	ר.	בן			*					
...צר	אברהם	ז.	נ.	ר"מ			*					
...צר	רבקה	נ.	נ.	אשה			*					**
...צר	לייב	ז.	נ.	ר"מ			*					
...צר	מנציה	נ.	נ.	אשה			*					**
...רפ	ישראל	ז.	נ.	ר"מ				*				
...רפ	רבקה	נ.	נ.	אשה				*				
...רפ	נוסיה	נ.	ר.	בת	*							
...רפ	הרש	ז.	ר.	בן	*							
...צר	עיקל	נ.	א.	ר"מ						*		
...צר	משה	ז.	ר.	בן				*				
...צר	משה	ז.	נ.	חתן					*			
...צר	מלכה	נ.	נ.	בת				*				
...טנגל	שאול	ז.	נ.	ר"מ					*			
...טנגל	פייגה	נ.	נ.	אשה					*			
...טנגל	יוסף	ז.	ר.	בן		*						
...טנגל	יעקב	ז.	ר.	בן	*							
...טנר	דוד	ז.	נ.	ר"מ					*			
...טנר	הודיה	נ.	נ.	אשה				*				
...טנר	שמואל	ז.	ר.	בן	*							

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	יו"ד
שיקלר (ברגמן)	ציפרה	נ.	נ.	אשה					*			
שיקלר	ברציה	ז.	נ.	בן		*						
שיקלר	יוסף	ז.	ר.	בן	*							
שפרבר	אפרים	ז.	נ.	ר"מ						*		
שפרבר	שרה	נ.	נ.	אשה						*		
גרינברג	זכריה	ז.	נ.	ר"מ				*				
גרינברג	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
(....)(רוזנקרנץ)	(....)	ז.	נ.	ר"מ					*			
(....) (רוזנקרנץ)	רחציה	נ.	נ.	אשה					*			
אוברטינר	איזיה	ז.	ר.	בן	*							
שיקלר	ברל	ז.	נ.	ר"מ						*		
שיקלר	חנה	נ.	נ.	אשה						*		
גרינברג	הרש	ז.	נ.	ר"מ						*		
גרינברג	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
(....) (גרינברג)	פייגה	נ.	נ.	בת				*				
(....)	(....)	ז.	נ.	חתן				*				
אורינגר	ירחמיאל	ז.	נ.	ר"מ				*				
אורינגר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
אורינגר	סימה	נ.	ר.	בת		*						
אורינגר	שמעיה	ז.	ר.	בן	*							
לייטנר	מיכאל	ז.	נ.	ר"מ						*		
לייטנר	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
לייטנר	מניה	ז.	ר.	בן			*					
אורמן	סויה	נ.	אל.	ר"מ						*		
(....) (אורמן)	חנה	נ.	נ.	בת			*					
(....)	(....)	ז.	נ.	חתן			*					
שרייר	הרש	ז.	נ.	ר"מ							*	
שרייר	פרומה	נ.	נ.	אשה								
שרייר	אורציה	ז.	נ.	בן				*				
שרייר	(....)	נ.	נ.	כלה				*				
סטך	עזריאל	ז.	נ.	ר"מ					*			
סטך	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
סטך	שלמה	ז.	ר.	בן	*							
אהרליך יהושע	ברוך	ז.	נ.	ר"מ					*			
אהרליך	שפרינציה	נ.	נ.	אשה					*			
לטנר (ארליך)	בילה	נ.	נ.	בת		*						
לטנר	לייב	ז.	נ.	חתן			*					
אהרליך	יידל	ז.	ר.	בן	*							
אהרליך	ליבה	נ.	ר.	בת	*							
שינדלר	יעקב	ז.	נ.	ר"מ					*			
שינדלר	סימה	נ.	נ.	אשה					*			
שינדלר	עקיבא	ז.	ר.	בן	*							
שינדלר	אליהו	ז.	ר.	בן	*							
שלם	מירציה	נ.	נ.					*				

שם המשפחה		שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
						0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
שלם		איטה	נ.	ר.	בת	*							
שכטר	הרש	בר	ז.	נ.	ר"מ					*			
שכטר	מלכה	רחל	נ.	נ.	אשה				*				
שכטר		פסיה	נ.	ר.	בת		*						
שכטר		ינטה	נ.	ר.	בת		*						
שכטר		זיידה	ז.	ר.	בן	*							**
צונגלר		חנה	נ.	אל.	ר"מ					*			
צונגלר		רוזה	נ.	נ.	בת			*					*
צונגלר		ברציה	ז.	נ.	ר"מ				*				
צונגלר		רייזל	נ.	נ.	אשה				*				
צונגלר		ירמיהו	ז.	ר.	בן	*							*
שינדלר		דוד	ז.	נ.	ר"מ						*		
שינדלר		(....)	נ.	נ.	אשה						*		
גרנך		אברהם	ז.	נ.	ר"מ				*				
גרנך		מרים	נ.	נ.	אשה				*				
גרנך		סימה	נ.	ר.	בת	*							
גרנך		דבורה	נ.	ר.	בת	*							
מנדלר		מרים	נ.	אל.	ר"מ				*				
מנדלר		לייב	ז.	ר.	בן	*							
שייר		מיכאל	ז.	נ.	ר"מ				*				
שייר	(פרל)	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
לרר		שלמה	ז.	נ.	ר"מ					*			
לרר		הינדה	נ.	נ.	אשה					*			
אהרליך		הניה	נ.	נ.	בת		*						
לרר		דוד	ז.	ר.	בן		*						
לרר		איטה	נ.	ר.	בת	*							
לרר		חיה	נ.	ר.	בת	*							
לרר		עטיה	נ.	ר.	בת	*							
סנדר		חיים	ז.	נ.	ר"מ			*					
סנדר		רבקה	נ.	נ.	אשה			*					**
זלצר		אברהם	ז.	נ.	ר"מ				*				
זלצר		ברינה	נ.	נ.	אשה			*					
זלצר		סימה	נ.	ר.	בת	*							**
זינגר	(רצר)	ישראל	ז.	נ.	ר"מ			*					
זינגר		(....)	נ.	נ.	אשה			*					**
(....)	(קריגסמן)	(....)	ז.	נ.	ר"מ				*				
(....)	(קריגסמן)	חנה	נ.	נ.	אשה				*				*
לרר		שלמה	ז.	נ.	ר"מ					*			
לרר		מטל	נ.	נ.	אשה					*			
לרר	(שטרוים)	ריסיה	נ.	נ.	בת			*					*
לרר	(שטרוים)	זלמן	ז.	ר.	נכד	*							*
זלצר		דוד	ז.	נ.	ר"מ					*			
זלצר		רבקה	נ.	נ.	אשה					*			
זלצר		הודל	נ.	ר.	בת			*					

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							יבדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
זלצר	זיסל	נ.	ר.	בת		*						
זלצר	יידל	ז.	ר.	בן	*							
זלצר	שיינדל	נ.	אל.	ר"מ						*		
שטרק (זלצר)	פרומה	ז.	נ.	בת				*				
שטרק	יוסף	ז.	נ.	חתן				*				
שטרק	מציה	נ.	ר.	נכדה	*							
שטרק	יעקב	ז.	ר.	נכד	*							+
המרלינג	רייזל	נ.	אל.	ר"מ						*		
המרלינג	ישראל	ז.	נ.	בן				*				
המרלינג	חיה	נ.	נ.	כלה			*					
המרלינג	מרדכי	ז.	ר.	נכד	*							
גרינברג	דוד	ז.	נ.	ר"מ						*		+
גרינברג	פרל	נ.	נ.	אשה					*			
גרינברג	מרים	נ.	ר.	בת			*					
הוך	הרש	ז.	נ.	ר"מ				*				
הוך	פריידה	נ.	נ.	אשה				*				•
פישמן	אלקה	נ.	אל.	ר"מ						*		
פישמן	חנה	נ.	ר.	בת			*					
פרידמן הרב	יוסף	ז.	נ.	ר"מ							*	
פרידמן	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
רייטר	ליבה	נ.	אל.	ר"מ					*			
רייטר	וולביל	ז.	ר.	בן			*					
פוגל (רייטר)	שרה	נ.	נ.	בת			*					+
מנדלר	מאיר	ז.	נ.	ר"מ					*			
מנדלר	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
מנדלר	ישראל	ז.	ר.	בן			*					
מנדלר	פישל	ז.	ר.	בן		*						
פישמן	נחה	נ.	אל.	ר"מ						*		
שמרלר	(....)	ז.	נ.	חתן			*					+
שמרלר (פישמן)	חנה	נ.	נ.	בת			*					
פישמן	עטיה	נ.	אל.	ר"מ						*		
פישמן משה	יוסף	ז.	ר.	בן				*				
צוונגלר	יוסף	ז.	נ.	ר"מ				*				
צוונגלר (מרל)	קוינה	נ.	נ.	אשה			*					+
קרון	לאה	נ.	אל.	ר"מ						*		
קרון	חיה	נ.	ר.	בת			*					
שורץ	דוד	ז.	נ.	ר"מ			*					++
שורץ (קרון)	(....)	נ.	נ.	אשה			*					
הספל	פסח	ז.	נ.	ר"מ				*				++
הספל	צביה	נ.	נ.	אשה			*					
שינדלר	חנן	ז.	נ.	ר"מ					*			
שינדלר (פישמן)	לאה	נ.	נ.	אשה					*			
שינדלר	גרשון	ז.	ר.	בן	*							
אברמוביץ	לייב	ז.	אל.	ר"מ					*			

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
אברמוביץ	דבורה	נ.	ר.	בת		*						
אברמוביץ	משה	ז.	ר.	בן	*							
זלצר	רייזל	נ.	אל.	ר"מ							*	
זלצר	ברוך	ז.	אל.	חתן					*			
זלצר	פסיה	נ.	ר.	נכדה	*							
זלצר	פרידה	נ.	ר.	נכדה	*							
זלצר	הניה	נ.	ר.	נכדה			*					
לרר	יהושע	ז.	נ.	ר"מ						*		
לרר	בלומה	נ.	נ.	אשה						*		
פוגל	חיים	ז.	נ.	ר"מ					*			
פוגל	חנה	נ.	נ.	אשה				*				
פוגל	יוסף	ז.	ר.	בן		*						
פוגל	שרה	נ.	ר.	בת	*							*
ברקובר	זרח	ז.	נ.	ר"מ				*				
ברקובר	לאה	נ.	נ.	אשה				*				
ברקובר	אסתר	נ.	ר.	בת		*						
ברקובר	אברהם	ז.	ר.	בן	*							
ברקובר	רות	נ.	ר.	בת	*							
גרינברג	רייזל	נ.	אל.	ר"מ					*			
גרינברג	גרשון	ז.	ר.	בן		*						
גרינברג	חוה	נ.	ר.	בת	*							*
אפלבוים	הרש	ז.	נ.	ר"מ						*		
אפלבוים	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
אפלבוים	לייב	ז.	ר.	בן				*				
יונגפרוי	לייב	ז.	נ.	חתן				*				
יונגפרוי	חיה	נ.	נ.	בת				*				*
שרייר	פסח	ז.	נ.	ר"מ					*			
שרייר	חנה	נ.	נ.	אשה			*					*
שלם	יצחק בר	ז.	נ.	ר"מ						*		
שלם	חיה	נ.	נ.	אשה					*			
שלם	גבריאל	ז.	נ.	בן				*				
שלם	מלכה	נ.	נ.	כלה			*					*
באומן	בנימין	ז.	נ.	ר"מ					*			
באומן	איטה	נ.	נ.	אשה				*				
באומן	דזידיה	ז.	ר.	בן	*							*
באומן	שרה	נ.	ר.	בת	*							
באומן	ישראל	ז.	אל.	ר"מ							*	
שכטר	אלתר	ז.	נ.	בן					*			
שכטר	ברל	ז.	נ.	בן					*			
שכטר	פרידה	נ.	נ.	כלה					*			
שכטר	שרה	נ.	ר.	נכדה			*					
שכטר	שאול	ז.	ר.	נכד	*							
שכטר	(....)	נ.	ר.	נכדה	*							
זלצר	עובדיה	ז.	נ.	ר"מ					*			

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל						יהודים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
זלצר	פייגה	נ.	נ.	אשה					*			
זלצר	יצחק	ז.	ר.	בן			*					
זלצר	הינדה	נ.	ר.	בת		*						
זלצר	חיה ריבה	נ.	ר.	בת		*						
זלצר	מירציה	נ.	ר.	בת	*							
זלצר	קוינה	נ.	ר.	בת	*							
באומן	יעקב	ז.	נ.	ר"מ					*			
באומן	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
באומן	מנציה	נ.	ר.	בת		*						++
שרייר	הרש	ז.	נ.	ר"מ					*			
שרייר	שפרינציה	נ.	נ.	אשה					*			++
שלר (באומן)	(....)	נ.	אל.	ר"מ					*			
שלר	משה	ז.	ר.	בן			*					
שלר	שאול	ז.	ר.	בן		*						
שלר	קלמן	ז.	ר.	בן		*						
שלר	מלציה	נ.	ר.	בת	*							++
מרל	הרש	ז.	נ.	ר"מ							*	
מרל	(....)	נ.	נ.	אשה							*	
בינדר	משה	ז.	נ.	ר"מ				*				
בינדר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
המלמד מז'רקיב ובני	ביתו ?											?
רצר	שמואל	ז.	אל.	ר"מ						*		
רצר	ויקי	נ.	ר.	בת				*				
רצר	משה	ז.	ר.	בן			*					
דאובר	איסר	ז.	נ.	חתן			*					
דאובר (רצר)	שיינדל	נ.	נ.	בת			*					++
שימל	יוסף	ז.	נ.	ר"מ					*			
שימל	חיה	נ.	נ.	אשה					*			
שימל	יעקב	ז.	ר.	בן		*						
שימל	אסתר	נ.	ר.	בת	*							
שניטרפלד	שרה	נ.	נ.	גיסה					*			
סלפטר	יוסף	ז.	נ.	ר"מ				*				
סלפטר (רינר)	ינטה	נ.	נ.	אשה				*				
סלפטר	לייב	ז.	ר.	בן	*							
סלפטר	(....)	ז.	ר.	בן	*							
שייר	ברל	ז.	נ.	ר"מ				*				
שייר (מרל)	קסיה	נ.	נ.	אשה				*				
בינדר	לייב	ז.	נ.	ר"מ				*				
בינדר (לטנר)	פרידה	נ.	נ.	אשה				*				
בינדר	בנימין	ז.	ר.	בן	*							++
לאוטמן	קלמן	ז.	נ.	ר"מ						*		
לאוטמן	בלימה	נ.	נ.	אשה						*		
לאוטמן	חיה	נ.	ר.	בת		*						
הלפר	הרש	ז.	נ.	חתן			*					++

שם המשפחה		שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
						0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
הלפר	(לאוטמן)	חנציה	נ.	נ.	בת			*					**
בראונר		(....)	נ.	אל.	ר"מ					*			
בראונר		חוה	נ.	ר.	בת		*						
בראונר		ברוניה	נ.	ר.	בת	*							
שרייר		שמעון	ז.	נ.	ר"מ					*			
שרייר		(....)	נ.	נ.	אשה					*			
שרייר		שרה	נ.	ר.	בת		*						*
שרייר		חוה	נ.	ר.	בת	*							*
הכט		(....)	נ.	אל.	ר"מ						*		בעל
(....)	(הכט)	מנציה	נ.	נ.	בת			*					**
גנגבר		יצחק	ז.	נ.	חתן				*				
גנגבר	(הכט)	פסיה	נ.	נ.	בת			*					**
צאודרר		מטה	נ.	אל.	ר"מ					*			
צאודרר		משה	ז.	ר.	בן			*					
צאודרר		שרה	נ.	ר.	בת		*						
צאודרר		יוסף	ז.	ר.	בן	*							
ברגמן		יצחק	ז.	נ.	ר"מ					*			
ברגמן		(....)	נ.	נ.	אשה					*			**
שלם		מנשה	ז.	אל.	ר"מ							*	
שלם		יוסף	ז.	ר.	בן				*				
שלם		לייב	ז.	נ.	ר"מ					*			
שלם		(....)	נ.	נ.	אשה				*				
שלם		חיים	ז.	ר.	בן		*						
שלם		(....)	נ.	ר.	בת	*							
שטנגל		הרש	ז.	נ.	ר"מ								
שטנגל		ברטה	נ.	נ.	אשה						*		
שיקלר	(אלישע)	זיידה	ז.	נ.	ר"מ					*			
שיקלר		בילה	נ.	נ.	אשה					*			
שיקלר		מנדל	ז.	ר.	בן		*						
שיקלר		גרשון	ז.	ר.	בן	*							
שטרוס		הרש לייב	ז.	נ.	ר"מ					*			
שטרוס		חיה	נ.	נ.	אשה					*			
שטרוס		יוסף	ז.	ר.	בן			*					
שטרוס		ויקי	נ.	ר.	בת		*						
שטרוס		דוד	ז.	ר.	בן		*						
שטרוס		זיסי	ז.	ר.	בן		*						
שטרוס		יצחק	ז.	ר.	בן		*						
רש		משה	ז.	נ.	ר"מ						*		
רש		(....)	נ.	נ.	אשה						*		
רש		לייב	ז.	ר.	בן			*					
רש		אלי	ז.	ר.	בן			*					
רש		(....)	נ.	ר.	בת			*					
רש		(....)	נ.	ר.	בת			*					
רש		ברוניה	נ.	ר.	בת		*						

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
מלר	משה	ז.	נ.	חתן				*				
מלר (רש)	(....)	נ.	נ.	בת				*				
מלר	(....)	נ.	ר.	נכדה	*							
מלר	(....)	נ.	ר.	נכדה	*							
זלצר	הרש	ז.	נ.	ר"מ					*			
זלצר	שרה	נ.	נ.	אשה				*				
זלצר	ישראל	ז.	ר.	בן	*							
זלצר	לייב	ז.	ר.	בן	*							
שלם	דוד	ז.	נ.	ר"מ				*				
שלם	מנציה	נ.	נ.	אשה			*					**
לאוטמן	משה לייב	ז.	נ.	ר"מ				*				
לאוטמן	מרים	נ.	נ.	אשה				*				
לאוטמן	נתן	ז.	ר.	בן	*							
לאוטמן	(....)	ז.	ר.	בן	*							
ברגמן	רחל	נ.	אל.	ר"מ						*		
ברגמן	חופציה	נ.	ר.	בת			*					
ברגמן	פוליה	נ.	ר.	בת			*					
זלצר	עובדיה	ז.	אל.	ר"מ						*		
זלצר	ישראל	ז.	ר.	בן				*				
זלצר	משה	ז.	ר.	בן			*					
זלצר	ינטה	נ.	ר.	בת			*					
גרינברג	חיה פייגה	נ.	אל.	ר"מ						*		
גרינברג	זיידה	ז.	נ.	בן				*				
גרינברג	אסתר	נ.	נ.	כלה			*					**
קלמוס	נתן	ז.	נ.	ר"מ				*				
קלמוס (גרינברג)	אסתר	נ.	נ.	אשה				*				
קלמוס	מקס	ז.	ר.	בן	*							
קלמוס	(....)	ז.	ר.	בן	*							
גרינברג	מאיר	ז.	נ.	ר"מ					*			
גרינברג	מרים	נ.	נ.	אשה				*				
גרינברג	שמואל	ז.	ר.	בן		*						
גרינברג	פייגה	נ.	ר.	בת	*							
גרינברג	(....)	נ.	ר.	בת	*							
גרינברג	(....)	נ.	ר.	בת	*							
שטראוס	בלימה	נ.	אל.	ר"מ						*		
שלם	חיה	נ.	נ.					*				
שלם	יעקב	ז.	ר.	בן	*							
שלם	לייב	ז.	ר.	בן	*							
שלם	פייבל	ז.	ר.	בן	*							
שלם	איטה	נ.	ר.	בת	*							
שיקלר	שרה	נ.	אל.	בודדה							*	
קירשנבוים	מרדכי	ז.	נ.	ר"מ				*				
קירשנבוים	דרייזה	נ.	נ.	אשה				*				
קירשנבוים	הרש	ז.	ר.	בן		*						

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
קירשנבוים	קופל	ז.	ר.	בן	*							
קירשנבוים	רוזה	נ.	ר.	בת	*							
קירשנבוים	אברהם	ז.	ר.	בן	*							
זיצר	דריזה	נ.	אל.	ר"מ						*		
בורטן	איזק	ז.	נ.	חתן				*				
בורטן (זלצר)	חוליה	נ.	נ.	בת			*					**
נומר	שמשון	ז.	נ.	ר"מ				*				
נומר (זלצר)	בילה	נ.	נ.	אשה				*				
נומר	ישראל	ז.	ר.	בן	*							
נומר		ז.	ר.	בן	*							
זיצר	פישל	ז.	ר.	גיס			*					
זיצר	מרים	נ.	ר.	גיסה			*					
ברגמן	יהושע	ז.	נ.	ר"מ					*			
ברגמן	רבקה	נ.	נ.	אשה					*			
ברגמן	אליעזר	ז.	ר.	בן		*						
ברגמן	(....)	ז.	ר.	בן	*							
יינדאוער	הרש לייב	ז.	נ.	ר"מ					*			
יינדאוער	פרידה	נ.	נ.	אשה					*			
יינדאוער	חיה	נ.	ר.	בת		*						
יינדאוער	פרומה	נ.	ר.	בת	*							
יינדאוער	עדה	נ.	ר.	בת	*							
יינדאוער	פייגה	נ.	ר.	בת	*							
ברגמן	קופל	ז.	נ.	ר"מ				*				
ברגמן	יודה	נ.	נ.	אשה				*				
ברגמן	זיסיה	ז.	ר.	בן	*							
ברגמן	חיים	ז.	ר.	בן	*							**
שטנגל	שמריהו	ז.	נ.	ר"מ					*			
שטנגל	חנציל	נ.	נ.	אשה					*			
שטנגל	וולף	ז.	ר.	בן			*					
שמלצר	יוסף	ז.	אל.	ר"מ						*		
שיקלר	שפסל	ז.	נ.	חתן				*				
שיקלר (שמלצר)	טובה	נ.	נ.	בת				*				
שיקלר	חיים	ז.	ר.	נכד	*							
שיקלר	(....)	ז.	ר.	נכד	*					*		
גרינלינגר	פייגה	נ.	אל.	ר"מ								
גרינלינגר	שמעיה	ז.	נ.	בן			*					
גרינלינגר (פליק)	גיטל	נ.	נ.	כלה		*						?
קלינגר	גיטל	נ.	אל.	בודדת						*		
ברגמן	ראובן	ז.	נ.	ר"מ					*			
ברגמן	מרים	נ.	נ.	אשה					*			
ברגמן	שלמה	ז.	ר.	בן			*					
ברגמן	טובה	נ.	ר.	בת	*							
ברגמן	בלימה	נ.	ר.	בת	*							
שובר	פרידה	נ.	אל.	ר"מ				*				

שם המשפחה		שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							יורים
						0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
שובר		ניסן	ז.	ר.	בן		*						
שובר		אהרון	ז.	ר.	בן	*							
שובר		אטקה	נ.	ר.	בת	*							
רטה		זיידה	ז.	נ.	ר"מ				*				
רטה	(מלצר)	שפרינציה	נ.	נ.	אשה				*				
רטה		סלקה	נ.	ר.	בת	*							
רטה		(....)	נ.	ר.	בת	*							
ברגמן		ליבה	נ.	אל.	ר"מ						*		
ברגמן		נחום	ז.	ר.	בן				*				
ברגמן		אליעזר	ז.	ר.	בן			*					
ברגמן		רחל	נ.	ר.	בת			*					
גרינברג		דוד	ז.	ר.	ר"מ			*					
גרינברג		מרים	נ.	ר.	אחות			*					
אמנברגר		שמואל	ז.	נ.	ר"מ			*					
אמנברגר	(הפטר)	מנציה	נ.	נ.	אשה			*					
אמנברגר			ז.		בן	*							
גרינברג		שרה	נ.	אל.	ר"מ				*		*		
(....)	(גרינברג)	יוסף	ז.	נ.	חתן				*				
(....)	(גרינברג)	חנה	נ.	נ.	בת								
(....)	(גרינברג)	שיינדל	נ.	ר.	נכדה	*					*		
קלר		יוסף	ז.	נ.	ר"מ						*		
קלר		(....)	נ.	נ.	אשה								
קלר		שמואל לייב	ז.	ר.	בן			*					
קלר		סרל	נ.	ר.	בת		*			*			
ברגמן		הרש	ז.	נ.	ר"מ					*			
ברגמן		חיה לאה	נ.	נ.	אשה					*			
ברגמן		קופל	ז.	ר.	בן			*					
ברגמן		שיינדל	נ.	ר.	בת		*						
פוגל		מרדכי דוד	ז.	נ.	ר"מ				*				
פוגל		קוינה	נ.	נ.	אשה				*				
פוגל		(....)	נ.	ר.	בת	*							
ברגמן		יוסף	ז.	נ.	ר"מ						*	*	
ברגמן		יוכבד	נ.	נ.	אשה								
דרשר		חיים	ז.	נ.	חתן				*				
דרשר	(ברגמן)	עטל	נ.	נ.	בת				*				
דרשר		משה	ז.	ר.	נכד	*							
ברגמן		פייגה	נ.	ר.	בת		*						
הפטר		יהושע	ז.	נ.	ר"מ					*			
הפטר		(....)	נ.	נ.	אשה				*				
הפטר		פייבל	ז.	ר.	בן			*					
הפטר		משולם	ז.	ר.	בן			*					
הפטר		מלכה	נ.	ר.	בת			*					
הפטר		בינה	נ.	ר.	בת		*						
הפטר		הרש	ז.	ר.	בן	*							

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
הפטר	שמעון	ז.	נ.	ר"מ			*					
הפטר (שיקלר)	שרה	נ.	נ.	אשה			*					
הפטר	מלכה	נ.	ר.	בת	*							
שרייר	טודרס	ז.	נ.	ר"מ				*				**
שרייר	(....)	נ.	נ.	אשה			*					*
נטר	אנשל	ז.	נ.	ר"מ					*			
נטר	צ'רנה	נ.	נ.	אשה					*			
נטר	יוסף	ז.	ר.	בן		*						
נטר	פרומה	נ.	ר.	בת	*							**
זקלר	יוסף	ז.	נ.	ר"מ						*		
זקלר	חסיה	נ.	נ.	אשה						*		
שרייר	פרץ לייב	ז.	נ.	ר"מ			*					
שרייר	(....)	נ.	נ.	אשה			*					**
צאודרר	(....)	נ.	אל.	גיסה				*				**
גרסטנהבר	אייזיק	ז.	נ.	ר"מ				*				
גרסטנהבר	אסתר	נ.	נ.	אשה			*					
גרסטנהבר	פיגה טובה	נ.	אל.	אם						*		
גרסטנהבר	יידל	ז.	ר.	בן	*							
גרסטנהבר	משה	ז.	ר.	בן	*							
זלצר	חנציה	נ.	אל.	ר"מ						*		
(....)	לאה	נ.	ר.	בת				*				
רצר	משה	ז.	נ.	ר"מ				*				
רצר (אורמן)	דובריס	נ.	נ.	אשה			*					
רצר	יעקב	ז.	ר.	בן	*							
רצר	פייבל	ז.	ר.	בן	*							
אורמן	מלך	ז.	ר.	גיס				*				
אקהויז	אברהם דוד	ז.	נ.	ר"מ					*			
אקהויז (הלפר)	שלימה	נ.	נ.	אשה			*					
אקהויז	אסתר	נ.	ר.	בת		*						
אקהויז	רחל	נ.	ר.	בת		*						**
שרייר	מיכאל	ז.	נ.	ר"מ			*					
שרייר (אקהויז)	רייזל	נ.	נ.	אשה		*						**
הלפר	יעקב	ז.	נ.	ר"מ						*		
הלפר	חיה רינה	נ.	נ.	אשה						*		
הלפר	יהושע	ז.	נ.	בן			*					
הלפר (לטנר)	רנציה	נ.	נ.	כלה		*						**
לטנר	יעקב	ז.	נ.	חתן			*					
לטנר (הלפר)	חנה	נ.	נ.	בת			*					**
הלפר	רבקה	נ.	ר.	בת		*						
קרינץ	אהרון	ז.	נ.	ר"מ					*			**
קרינץ	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
קרינץ	(....)	נ.	ר.	בת	*							
גרינברג	יעקב	ז.	נ.	ר"מ						*		
גרינברג	רבקה	נ.	נ.	אשה					*			

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
גרינברג	פרימה	נ.	אל.	ר"מ						*		
גרינברג	יוסף	ז.	נ.	בן			*					
פישמן (גרינברג)	קרנציה	נ.	נ.	בת			*					?
שיינר	בילה	נ.	נ.	בת			*					
שיינר	אברהם	ז.	ר.	בן	*							
רייטר	פרימציה	נ.	אל.	בת						*		
רייטר	שפרינציה	נ.	אל.	בת					*			
רייטר	מרים	נ.	ר.	נכדה		*						
אברבך (בן הרב)	משה	ז.	נ.	ר"מ				*				
אברבך	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
(בבציה לאצעס)	(....)	נ.	ג.	בודדת					*			
שרצר	יוסף	ז.	נ.	ר"מ					*			
שרצר	רחל	נ.	נ.	אשה					*			
שרצר	פישל	ז.	ר.	בן		*						
שרצר	אריה	ז.	ר.	בן	*							
שלם	יעקב	ז.	נ.	ר"מ					*			
שלם	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
שלם	שמואל	ז.	ר.	בן		*						**
נויברגר	בני	ז.	ר.	בודד	*							
רייטר	חיים	ז.	נ.	ר"מ						*		
רייטר	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
רייטר	בוניה	ז.	נ.	בן			*					
רייטר (צומר)	מציה	נ.	נ.	כלה			*					?
רייטר	דוד	ז.	ר.	בן			*					
זלצר	אנשל	ז.	נ.	ר"מ			*					
זלצר (לטנר)	(....)	נ.	נ.	אשה			*					**
ברכר (קופלמן)	(....)	נ.	נ.	בודד				*				**
שסטנר	הרש	ז.	אל.	ר"מ						*		
שסטנר (פרוביזור)	משה	ז.	ר.	בן				*				
צאודרר	ליב	ז.	נ.	ר"מ					*			
צאודרר	שרה	נ.	נ.	אשה					*			
צאודרר	טובה	נ.	ר.	בת	*							
צאודרר	עטל	נ.	ר.	בת	*							
אוארבך	דזוניה	ז.	נ.	חתן			*					
אוארבך (צאודרר)	פרידה	נ.	נ.	בת		*						
לטנר	גבריאל	ז.	נ.	ר"מ					*			
לטנר	ריזל	נ.	נ.	אשה				*				
לטנר	יצחק	ז.	ר.	בן			*					
לטנר	בן-ציון	ז.	ר.	בן		*						
לטנר	(....)	נ.	ר.	בת	*							
לטנר	(....)	נ.	ר.	בת	*							
(קניג)	(....)	ז.	נ.	ר"מ			*					
לטנר (קניג)	רבקה	נ.	נ.	אשה			*					**
שטטנר	מיכאל	ז.	נ.	ר"מ					*			

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
שטנר	יטה	נ.	נ.	אשה				*				
שטנר	דוזיה	נ.	ר.	בת		*						
שטנר	(....)	נ.	ר.	בת	*							
זלצר	דובריש	נ.	אל.	ר"מ						*		
זלצר	רייזיל	נ.	ר.	בת			*					
נייר	לאה	נ.	נ.	בת				*				
נייר	גיטל	נ.	ר.	נכדה	*							
גוטליב	מיליה	ז.	ר.	ר"מ						*		
גוטליב	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
גוטליב	שמואל	ז.	נ.	בן			*					**
גוטליב	לייביש	ז.	ר.	בן			*					
גוטליב	אליעזר	ז.	ר.	בן		*						
גוטליב	יואל	ז.	ר.	בן	*							
וינר	יוסף	ז.	נ.	ר"מ				*				
וינר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
לגשטיין	דזוניה	ז.	נ.	ר"מ					*			
לגשטיין	אסתר	נ.	נ.	אשה					*			
לגשטיין	חיה	נ.	ר.	בת		*						
לגשטיין	בטקה	נ.	ר.	בת		*						
לגשטיין	טונציה	ז.	ר.	בן	*							
קופלמן	פייבל	ז.	אל.	ר"מ						*		
קופלמן	יעקב	ז.	ר.	בן				*				
קופלמן	ריזל	נ.	ר.	בת			*					
ראוך	יוסף	ז.	נ.	ר"מ					*			
ראוך	רחל	נ.	נ.	אשה					*			
ראוך	מתתיהו	ז.	נ.	בן			*					
ראוך	אלקה	נ.	נ.	כלה		*						
ראוך	עזרא	ז.	ר.	בן			*					
ראוך	סלקה	נ.	ר.	בת		*						
ברגמן	רבקה	נ.	אל.	חמות							*	
רוזנקרנץ	יוסף	ז.	נ.	ר"מ				*				
רוזנקרנץ	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
זננזיב	נחום	ז.	אל.	ר"מ							*	
מלצר	מאיר	ז.	נ.	חתן				*				
מלצר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
מלצר	ליונק	ז.	ר.	בן	*							
טרייסטר	הרש	ז.	נ.	ר"מ						*		
טרייסטר	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
פרוש	(....)	ז.	נ.	חתן				*				
פרוש	(....)	נ.	נ.	בת				*				
פרוש	זלדה	נ.	ר.	נכדה	*							
בוסלר	דוד	ז.	נ.	ר"מ					*			
בוסלר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
בוסלר	אליעזר	ז.	ר.	בן		*						

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
ברטלר	יעקב	ז.	ר.	בן		*						
ברטלר	אסתר	נ.	ר.	בת	*							
טוי	גרשון	ז.	נ.	ר"מ				*				
טוי	ברנציה	נ.	נ.	אשה				*				
טוי	אליעזר	ז.	ר.	בן		*						
טוי	אסתר	נ.	ר.	בת	*							
זלצר	שמואל	ז.	נ.	ר"מ						*		
זלצר	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
זלצר	זלמן	ז.	נ.	חתן				*				
זלצר	פעיה	נ.	נ.	בת				*				
זלצר	יוסף	ז.	ר.	נכד	*							
זלצר	מנדל	ז.	ר.	בן			*					
זלצר	(....)	נ.	ר.	בת			*					
לטנר אברהם	ראובן	ז.	אל.	בודד						*		
שמלצר	משה	ז.	נ.	ר"מ				*				
שמלצר (לטנר)	גוציה	נ.	נ.	אשה				*				
שמלצר	איזיק	ז.	ר.	בן	*							
שמלצר	(....)	ז.	ר.	בן	*							
לטנר	טובה	נ.	ר.	גיסה	*							
שרייר	שמואל	ז.	נ.	ר"מ						*		
שרייר	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
זלצר	אידל	ז.	נ.	חתן			*					
זלצר (שרייר)	(....)	נ.	נ.	בת			*					
שרייר	(....)	נ.	ג.	בת			*					
שרייר	(....)	נ.	ר.	בת		*						
שרייר	יוסף	ז.	נ.	ר"מ						*		
שרייר	בבציה	נ.	נ.	אשה						*		
שרייר	סודרוס	ז.	נ.	חתן			*					
שרייר	גניה	נ.	נ.	בת			*					
ברגמן	הרש	ז.	נ.	ר"מ				*				
ברגמן	פרומציה	נ.	נ.	אשה				*				
ברגמן	יואל	ז.	ר.	בן	*							
ברגמן	(....)	נ.	ר.	בת	*							
שטרייפלד	שלום	ז.	נ.	ר"מ					*			
שטרייפלד	גולדה	נ.	נ.	אשה					*			
שטרייפלד	לאה	נ.	ר.	בת		*						
שטרייפלד	איזיק	ז.	ר.	בן		*						
פליק מרדכי	יצחק	ז.	נ.	ר"מ					*			
פליק	זלדה	נ.	נ.	אשה					*			
פליק	ינטה	נ.	ר.	בת	*							
פליק	מאיר	ז.	ר.	בן	*							
פליק	ישראל	ז.	ר.	בן	*							
פליק	רחל	נ.	ר.	בת	*							
גרינברג	וולף	ז.	נ.	ר"מ					*			

שם המשפחה		שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
						0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
גרינברג		(....)	נ.	נ.	אשה				*				
גרינברג		איטה	נ.	ר.	בת		*						
גרינברג		שמואל	נ.	ר.	בן	*							
שלם		יהושע	ז.	נ.	ר"מ						*		
שלם		רייזל	נ.	נ.	אשה						*		
דולינגר		עלקה	נ.	נ.	בת			*					*
דולינגר		אלעזר	ז.	ר.	נכד	*							
שלם		אברהם	ז.	נ.	בן			*					
שלם		דוד	ז.	ר.	בן			*					
שלם		מרדכי	ז.	ר.	בן			*					
שלם		יצחק	ז.	ר.	בן			*					
שלם		סימה	נ.	ר.	בת	*							
שובר		הרש	ז.	נ.	ר"מ						*		
שובר		(....)	נ.	נ.	אשה						*		
שובר		פרידה	נ.	ר.	בת		*						
שיקלר	יצחק	מאיר	ז.	נ.	ר"מ					*			
שיקלר		(....)	נ.	נ.	אשה				*				
שיקלר		צילה	נ.	ר.	בת		*						**
שיקלר		יעקב	ז.	ר.	בן	*							
איזנקרפט		מאיר	ז.	נ.	ר"מ				*				
איזנקרפט		(....)	נ.	נ.	אשה			*					**
הלפרן		וילי	ז.	נ.	ר"מ				*				
הלפרן	(ברגמן)	שרה	נ.	נ.	אשה			*					**
ברגמן	(ברציכה)	(....)	נ.	אל.	ר"מ						*		
ברגמן		(....)	נ.	ר.	בת			*					
רודיך		שמואל	ז.	נ.	ר"מ					*			
רודיך		(....)	נ.	נ.	אשה					*			
רודיך		סלקה	נ.	ר.	בת		*						
סמט		דבורה	נ.	אל.	ר"מ						*		
סמט		יוסף	ז.	נ.	בן				*				
סמט		(....)	נ.	נ.	כלה			*					**
רצר		דוד	ז.	נ.	ר"מ				*				
רצר		(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
גבירץ		(....)	נ.	אל.	בודד							*	
רצר		נתנאל	ז.	נ.	ר"מ						*		
רצר		(....)	נ.	נ.	אשה						*		
(....)	(רצר)	זליג	ז.	נ.	חתן			*					
(....)	(רצר)	פרומה	נ.	נ.	בת		*						*
רצר		יוסף	ז.	ר.	בן		*						
אקרלינג		(....)	ז.	נ.	ר"מ					*			
אקרלינג		(....)	נ.	נ.	אשה					*			
אקרלינג		(....)	נ.	ר.	בת	*							
באומוולד		פייבל	ז.	נ.	ר"מ							*	
באומוולד		(....)	נ.	נ.	אשה							*	

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל						
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-
באומוולד	דב	ז.	ר.	בן				*			
ברגמן	נחמן	ז.	נ.	ר"מ							
ברגמן	(....)	נ.	נ.	אשה						*	
שורץ ד"ר	משה	ז.	נ.	ר"מ					*		
שורץ	(....)	נ.	נ.	אשה					*		
שורץ	דזידזיה	נ.	ר.	בת		*					
שורץ	(....)	נ.	ר.	בת	*						
רובינשטיין	(....)	ז.	נ.	ר"מ					*		
רובינשטיין	(....)	נ.	נ.	אשה					*		
רובינשטיין	(....)	ז.	ר.	בן	*						
באומוולד	צבי	ז.	נ.	ר"מ				*			
באומוולד	סטלה	נ.	נ.	אשה				*			
באומוולד	(....)	נ.	ר.	בת	*						
פרטר	אברהם	ז.	נ.	ר"מ						*	
פרטר	עטיה	נ.	נ.	אשה						*	
פרטר	פנציה	נ.	ר.	בת			*				
פרטר	הרמן	ז.	ר.	בן		*					
ברכר	משה	ז.	נ.	חתן				*			
ברכר (פרטר)	גיטל	נ.	נ.	בת			*				
פינקלשטיין	בזיו	ז.	נ.	ר"מ				*			
פינקלשטיין	ברוניה	נ.	נ.	אשה			*				
לייטר הרב	יעקב	ז.	נ.	ר"מ				*			
לייטר	(....)	נ.	נ.	אשה				*			
פישמן	דוד	ז.	נ.	ר"מ				*			
פישמן	(....)	נ.	נ.	אשה				*			
פישמן	אליעזר	ז.	ר.	בן	*						
פישמן	הרש	ז.	ר.	בן	*						
גלזברג	ברל	ז.	אל.	בודד						*	
שיקלר	שלמה	ז.	נ.	בודד				*			
קניג	ישראל	ז.	נ.	ר"מ				*			
קניג (גרינברג)	(....)	נ.	נ.	אשה				*			
קניג	זליג	ז.	נ.	בן	*						
שמוץ	נתן	ז.	אל.	בודד						*	
אורמן	לייב	ז.	נ.	ר"מ					*		
אורמן	(....)	נ.	נ.	אשה					*		
אורמן	עמנואל	ז.	ר.	בן			*				
אורמן	הרצל	ז.	ר.	בן		*					
אורמן	מאיר	ז.	ר.	בן	*						
גרינברג (ורטהיים)	משה	ז.	נ.	ר"מ					*		
גרינברג	מציה	נ.	נ.	אשה					*		
לגשטיין	זאב (וליה)	ז.	נ.	ר"מ					*		
לגשטיין	פייגה	נ.	נ.	אשה					*		
לגשטיין	מנחם (מצי)	ז.	ר.	בן			*				
לגשטיין	שמריהו	ז.	ר.	בן		*					

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
ינשטיין	דוניה	נ.	ר.	בת	*							
טרופ	לייזר	ז.	נ.	ר"מ					*			
טרופ	טובה	נ.	נ.	אשה					*			
טרופ	קוינה	נ.	ר.	בת		*						
טרופ	שמואל	ז.	ר.	בן	*							
טרופ	הודל	נ.	ר.	בת	*							
טרופ	נתנאל	ז.	ר.	בן	*							
(....)	יעקב לייב	ז.	נ.	ר"מ				*				
(....)	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
יורמן	(....)	ז.	נ.	ר"מ				*				
יורמן	פרידה	נ.	נ.	אשה				*				
יורמן	(....)	נ.	גר.	גיסה				*				
יורמן	שלמה	ז.	ר.	בן	*							
דושר	נתן	ז.	נ.	ר"מ					*			
דושר	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
דושר	פייבל	ז.	ר.	בן			*					
דושר	(....)	נ.	ר.	בת			*					
דושר	בינה	נ.	ר.	בת		*						
דושר	שלמה	ז.	ר.	בן		*						
אורמן	אברהם	ז.	נ.	ר"מ				*				
אורמן	שרה	נ.	נ.	אשה				*				
אורמן	פישל	ז.	ר.	בן	*							
אורמן	נתנאל	ז.	ר.	בן	*							
אורמן	משה	ז.	ר.	בן	*							
שרצר	(....)	נ.	אל.	חותנת						*		
קימל	(....)	נ.	אל.	ר"מ						*		
אמסטרדם	קלמן	ז.	נ.	חתן			*					
אמסטרדם	דרייזה	נ.	נ.	בת			*					
הספל	ישראל	ז.	נ.	ר"מ				*				
הספל	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
הספל	(....)	נ.	ר.	בת	*							
הספל	גבריאל	ז.	ר.	בן	*							
טנר	קופל	ז.	נ.	ר"מ				*				
טנר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				*
לוגר	אבא	ז.	נ.	ר"מ				*				
לוגר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
לוגר (קניג)	(....)	ז.	נ.	ר"מ				*				
(....) (קניג)	רבקה	נ.	נ.	אשה				*				**
ליקנט	מאיר	ז.	נ.	ר"מ							*	
ליקנט	(....)	נ.	נ.	אשה							*	
לר	יוסף	ז.	נ.	ר"מ				*				
לר	חיה	נ.	נ.	אשה				*				
לר	רחל	נ.	ר.	בת	*							
לר	ברוך	ז.	ר.	בן	*							

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
צלר	הרצל	ז.	ר.	בן	*							
הספל	משה	ז.	נ.	ר"מ						*		
הספל	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
הספל	חיים	ז.	ר.	בן			*					
הספל	דוזיה	נ.	ר.	בת		*						
שרייר	יוסף	ז.	נ.	ר"מ					*			
שרייר	עטיה	נ.	נ.	אשה					*			
שרייר	נחה	נ.	ר.	בת			*					
שרייר	שלמה	ז.	ר.	בן			*					
שרייר	משה	ז.	ר.	בן		*						
שרייר	מיכאל	ז.	ר.	בן	*							
גרינברג	אהרון	ז.	נ.	ר"מ				*				
גרינברג	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
גרינברג	חיים	ז.	ר.	אח				*				
אלרהנד	יוסף	ז.	נ.	ר"מ					*			
אלרהנד	קיילה	נ.	נ.	אשה					*			
אלרהנד	אוציה	נ.	ר.	בת			*					
אלרהנד	הרמן	ז.	ר.	בן			*					
אלרהנד	יעקב	ז.	ר.	בן		*						
ברגמן	חיים	ז.	אל.	חותן								
שפירר	ירחמיאל	ז.	נ.	ר"מ					*			
שפירר	חנה	נ.	נ.	אשה					*			
שפירר	בני	ז.	ר.	בן		*						
שפירר	מונדי	ז.	ר.	בן	*							
גרינפלד	איטה	נ.	אל.	בודדת								
אופנברגר	מנדל	ז.	נ.	ר"מ				*				
אופנברגר	בלימה	נ.	נ.	אשה				*				
אופנברגר	גבריאל	ז.	ר.	בן	*							
אופנברגר	(....)	ז.	ר.	בן	*							
זקלר (כל המשפחה)	(....)											
רוזנקרנץ	מאיר	ז.	נ.	ר"מ				*				
רוזנקרנץ	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
רוזנקרנץ	יצחק	ז.	ר.	בן	*							
מרקשייד (שכטר)	אסתר	נ.	אל.	ר"מ					*			
מרקשייד	משה	ז.	ר.	בן			*					
קרמר	גולדה	נ.	אל.	ר"מ					*			
קרמר	גיציה	נ.	ר.	בת			*					
קרמר	חיה	נ.	ר.	בת		*						
פוגל מרדכי	דוד	ז.	נ.	ר"מ				*				
פוגל	גיטל	נ.	נ.	אשה				*				
ברגמן	עמנואל	ז.	נ.	ר"מ				*				
ברגמן	חיה	נ.	נ.	אשה				*				
אופנברגר	משולם	ז.	נ.	ר"מ						*		
אופנברגר	שינדל	נ.	נ.	אשה						*		

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל						ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
אופנברגר	נתן	ז.	ר.	בן		*						
הפטר	פרידה	נ.	אל.	בת				*				
הפטר	חיים	ז.	ר.	נכד		*						
שיקלר	דוד	ז.	נ.	ר"מ					*			
שיקלר	ינטה	נ.	נ.	אשה				*				
שיקלר	רחל	נ.	ר.	בת			*					
שיקלר	יצחק	ז.	ר.	בן			*					
שיקלר	איזיק	ז.	ר.	בן			*					
שיקלר	יעקב	ז.	ר.	בן		*						
שיקלר	ישראל	ז.	ר.	בן	*							
שיקלר	צ'רנה	נ.	ר.	בת	*							
צומר	נתן	ז.	אל.	ר"מ							*	
צומר	קהת	ז.	נ.	בן				*				
צומר	(....)	נ.	נ.	כלה				*				
הירם (צומר)	רחל	נ.	נ.	בת			*					
הירם	מוניה	ז.	ר.	נכד	*							
שיקלר	ישראל	ז.	נ.	ר"מ				*				
שיקלר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
רינר	ישעיהו	ז.	נ.	ר"מ				*				
רינר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
רינר	לייב	ז.	נ.	ר"מ				*				
(....)	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
לטנר	דוד	ז.	נ.	ר"מ				*				
לטנר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
לטנר	הרש	ז.	גר.	אח					*			
שרייר	דניאל	ז.	נ.	ר"מ				*				
שרייר	סימה	נ.	נ.	אשה				*				**
רויכורגר	הרש	ז.	נ.	ר"מ					*			
רויכורגר	פרל	נ.	נ.	אשה					*			
רויכורגר	אפרים	ז.	ר.	בן		*						
רויכורגר	איטה	נ.	ר.	בת		*						
אויארבך	ישראל	ז.	נ.	ר"מ			*					
אויארבך (שרייר)	זיסל	נ.	נ.	אשה			*					**
ברגר	יהושע	ז.	נ.	ר"מ				*				
ברגר (ברגמן)	חיה	נ.	נ.	אשה				*				*
ברגר	חיים	ז.	ר.	בן	*							
איזנקרפט	עמנואל	ז.	נ.	ר"מ				*				
איזנקרפט	(....)	נ.	נ.	אשה			*					**
זויברמן	יהושע	ז.	נ.	ר"מ				*				
זויברמן (איזנקרפט)	(....)	נ.	נ.	אשה				*				?
זויברמן	נחמן	ז.	ר.	בן	*							
ברנדס ברוך	יונה	ז.	נ.	ר"מ				*				
ברנדס (וויס)	גיטה	נ.	נ.	אשה				*				*
שכטר	ברוך	ז.	נ.	ר"מ					*			

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							יליד
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
שכטר	איטה	נ.	נ.	אשה					*			
שכטר	משה	ז.	ר.	בן			*					
צומר	חנה	נ.	אל.	ר"מ					*			
צומר	שמעון	ז.	נ.	בן			*					
צומר	פינציה	נ.	נ.	אשה		*						
וויט	גולדה	נ.	נ.					*				
וויט	רייזל	נ.	ר.	בת	*							
וויט	משה	ז.	ר.	בן	*							
אופנברגר	ישראל	ז.	נ.	ר"מ				*				
אופנברגר	חנה	נ.	נ.	אשה			*					
שובר	אברהם	ז.	נ.	ר"מ					*			
שובר	ברוינה	נ.	נ.	אשה				*				
שובר	דוד	ז.	ר.	בן		*						
שובר	(....)	נ.	ר.	בת	*							
אנגל	נתן	ז.	נ.	ר"מ					*			
אנגל	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
אנגל	פרידה	נ.	ר.	בת		*						
אנגל	שלמה	ז.	ר.	בן		*						
אנגל	שמואל	ז.	ר.	בן		*						
ארדרייך	(....)	ז.	נ.	ר"מ						*		
ארדרייך	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
ארדרייך	הרש	ז.	ר.	בן			*					
ארדרייך	רחל	נ.	ר.	בת		*						
ברגמן	ראובן	ז.	אל.	ר"מ					*			
ברגמן	יעקב	ז.	ר.	בן			*					
ברגמן	רחל	נ.	ר.	בת			*					
מונצ'יק	נחום	ז.	נ.	ר"מ					*			
מונצ'יק	שנציה	נ.	נ.	אשה					*			
מונצ'יק	אסתר	נ.	ר.	בת		*						
מונצ'יק	סלקה	נ.	ר.	בת		*						
שטיינקול	יעקב	ז.	נ.	ר"מ				*				
שטיינקול (קליין)	שלימה	נ.	נ.	אשה				*				
שובר	(....)	נ.	אל.	ר"מ					*			
מלר	יהודה	ז.	נ.	חתן			*					
מלר (שובר)	סטלה	נ.	נ.	בת			*					
הוך	בת שבע	נ.	אל.	ר"מ						*		
אגטשטיין	יצחק	ז.	נ.	חתן			*					
אגטשטיין	ברוינה	נ.	נ.	בת			*					
ריקהויז	הרש	ז.	אל.	ר"מ						*		
ריקהויז	חיה	נ.	ר.	בת			*					
אלטנהויז	יעקב	ז.	נ.	ר"מ					*			
אלטנהויז	גיטל	נ.	נ.	אשה					*			
סמט	אלטר	ז.	נ.	ר"מ				*				
סמט	דבורה	נ.	נ.	אשה				*				

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
זמט	משה	ז.	ר.	בן	*							
זמט	(....)	נ.	אל.	אם						*		
ייטר	אברהם	ז.	נ.	ר"מ				*				
ייטר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
ייטר	בוסיה	נ.	ר.	בת	*							
ירשר	(....)	נ.	אל.	ר"מ						*		
ירשר	אסתר	נ.	ר.	בת			*					
ירשר	(....)	נ.	ר.	בת			*					
שרייר	עובדיה	ז.	נ.	ר"מ				*				
שרייר	שרה	נ.	נ.	אשה				*				**
	(לייטנר)	ז.	נ.	ר"מ					*			
(....)	(לייטנר)	נ.	נ.	אשה					*			
שמיד	עזריאל	ז.	נ.	ר"מ					*			
שמיד	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
שמיד	אברהם	ז.	ר.	בן			*					
ברנדס	(....)	נ.	אל.	בודדת					*			
נגבר	יצחק	ז.	נ.	ר"מ				*				**
נגבר	אלקה	נ.	נ.	אשה				*				
שרייר	פנחס	ז.	נ.	ר"מ						*		
שרייר	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
בריינדל	יוסף	ז.	נ.	ר"מ				*				
בריינדל	רוזיה	נ.	נ.	אשה				*				
בריינדל	ליונק	ז.	ר.	בן	*							
בריינדל	(....)	נ.	ר.	בת	*							
גלר	(....)	ז.	נ.	ר"מ					*			
גלר	(....)	נ.	נ.	אשה					*			**
בריקנר	הרש	ז.	נ.	ר"מ				*				
בריקנר	(....)	נ.	נ.	אשה				*				**
קניג	שאול	ז.	נ.	ר"מ					*			
קניג	חוליה	נ.	נ.	אשה					*			
קניג	אליהו	ז.	ר.	בן				*				
קניג	פרומה	נ.	ר.	בת			*					
שיקלר	עטל	נ.	ר.	גיסה						*		
רייכר	הרש	ז.	נ.	ר"מ					*			
רייכר	ינטה מלכה	נ.	נ.	אשה					*			
רייכר	(....)	נ.	ר.	בת	*							
יינדואר	מנדל	ז.	נ.	ר"מ					*			
יינדואר	שינדל	נ.	נ.	אשה					*			
יינדואר	יוסי	ז.	ר.	בן		*						
יינדואר	קופל	ז.	ר.	בן	*							
יינדואר	(....)	נ.	ר.	בת	*							
דוד	בנימין	ז.	נ.	ר"מ					*			
דוד	עטל	נ.	נ.	אשה					*			
דוד	פסח	ז.	ר.	בן		*						

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
רוזנפלד	שמואל	ז.	ר.	ר"מ					*			
רוזנפלד	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
רוזנפלד	פסח	ז.	ר.	בן	*							
רוזנפלד	פפי	נ.	ר.	בת	*							
רוזנפלד	עדי	נ.	אל.	אם						*		
גרינברג	הרש	ז.	נ.	ר"מ					*			
גרינברג	מרים	נ.	נ.	אשה					*			
גרינברג	דוד	ז.	ר.	בן			*					
גרינברג	אליעזר	ז.	ר.	בן			*					
גרינברג	חיים	ז.	ר.	בן		*						
גרינברג	חיה	נ.	ר.	בת		*						
צאודרר	פרץ אברהם	ז.	נ.	ר"מ						*		
צאודרר	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
צאודרר	שרה	נ.	ר.	בת			*					
צאודרר	(....)	נ.	ר.	בת			*					
רויכורגר	מאיר	ז.	נ.	ר"מ					*			
רויכורגר	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
רויכורגר	טולי	ז.	ר.	בן	*							
בומשטוק	דוד	ז.	נ.	ר"מ					*			
בומשטוק	מרים	נ.	נ.	אשה					*			
בומשטוק	בלה	נ.	ר.	בת		*						
בומשטוק	חנן	ז.	ר.	בן		*						
בומשטוק	חיים	ז.	ר.	בן		*						
גרינברג	לייב	ז.	נ.	ר"מ						*		
גרינברג	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
גנגבר	שיינדל	נ.	אל.	ר"מ						*		
גנגבר	ריבה	נ.	ר.	בת			*					
גנגבר	דוד	ז.	ר.	בן			*					
דרשר	שמעון	ז.	נ.	ר"מ				*				
דרשר	(....)	נ.	נ.	אשה			*					
שפילפוגל	יעקב	ז.	נ.	ר"מ					*			
שפילפוגל	לוצי	נ.	נ.	אשה					*			
שפילפוגל	רבקה	נ.	ר.	בת		*						
שפילפוגל	ישראל	ז.	ר.	בן	*							
שפילפוגל	הרש	ז.	ר.	בן	*							
שטטנר	הרש	ז.	נ.	ר"מ						*		
שטטנר	רחל	נ.	נ.	אשה						*		
שטטנר	דוד	ז.	ר.	בן			*					
שטטנר	(....)	נ.	ר.	בת			*					
ריינהרץ	יהודה לייב	ז.	נ.	ר"מ				*				
ריינהרץ	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
ריינהרץ	פייבל	ז.	ר.	בן		*						
לגשטיין	סימה	נ.	אל.	ר"מ					*			
לגשטיין	עקיבא	ז.	ר.	בן		*						

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
רגשטיין	(....)	נ.	ר.	בת	*							
שמלצר	הרש	ז.	נ.	ר"מ				*				
שמלצר	פייגה	נ.	נ.	אשה				*				
שמלצר	עקיבא	ז.	ר.	בן		*						
שמלצר	עלזה	נ.	ר.	בת	*							
אקהויז	שמחה	ז.	נ.	ר"מ					*			
אקהויז	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
אקהויז	אלתר	ז.	ר.	בן	*							
שטרויס	נח	ז.	נ.	ר"מ				*				
שטרויס	נטי	נ.	נ.	אשה				*				*
שטרויס	מנדל	ז.	ר.	בן	*							
לטנר	משה	ז.	נ.	ר"מ					*			
לטנר	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
שייר	ברל	ז.	נ.	חתן			*					
שייר	חיה שרה	נ.	נ.	בת			*					
גלברד	חיים אברהם	ז.	נ.	ר"מ					*			
גלברד	רבקה	נ.	נ.	אשה					*			
גלברד	ראובן	ז.	ר.	בן		*						
גלברד	שנציה	נ.	ר.	בת	*							
קורן	רצה	נ.	אל.	ר"מ						*		
קורן	משה	ז.	ר.	בן			*					
קורן	איטה	נ.	ר.	בת			*					
זנזיב	מינציה	נ.	אל.	ר"מ					*			
לינדאואר	חנן	ז.	נ.	חתן			*					
לינדאואר	זוסיה	נ.	נ.	בת			*					?
שוברט	(....)	ז.	נ.	ר"מ				*				
שוברט	חנה	נ.	נ.	אשה				*				**
גנגבר	לייב	ז.	נ.	ר"מ						*		
גנגבר	(....)	נ.	נ.	אשה						*		
קריגסמן	נחמן	ז.	נ.	ר"מ				*				
קריגסמן	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
קריגסמן	הרש לייב	ז.	ר.	בן		*						
קריגסמן	בתיה	נ.	ר.	בת		*						
קריגסמן	אברהם	ז.	ר.	בן	*							
(....)	(....)	ז.	נ.	חתן			*					
(....) (קריגסמן)	גיטל	נ.	נ.	בת			*					
קליין	ישעיהו	ז.	נ.	ר"מ						*		
קליין	עטיה	נ.	נ.	אשה						*		
קליין	איזיק	ז.	ר.	בן			*					
קליין	שנציה	נ.	ר.	בת			*					
קליין	סימה	נ.	ר.	בת		*						
קליין	איטה	נ.	ר.	בת		*						
רטה	גרשון	ז.	נ.	חתן			*					
רטה	גוסטה	נ.	נ.	אשה			*					**

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							יהודים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
שיקלר	גרשון	ז.	נ.	ר"מ					*			
שיקלר	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
שיקלר	רוזה	נ.	ר.	בת	*							
שיקלר	(....)	נ.	ר.	בת	*							
דרשר	חנן	ז.	נ.	ר"מ				*				
דרשר	רבקה	נ.	נ.	אשה				*				
טרנר	יעקב	ז.	נ.	ר"מ				*				
טרנר	חנה	נ.	נ.	אשה			*					
פרשל	פרומה	נ.	אל.	ר"מ						*		
פרשל	בוניה	ז.	ר.	בן			*					
שטנגל	ברוך	ז.	אל.	בודד					*			
מאוזנר	אורי	ז.	נ.	ר"מ					*			
מאוזנר	מרים	נ.	נ.	אשה					*			
מאוזנר	שמואל	ז.	ר.	בן			*					
מאוזנר	מנציה	נ.	ר.	בת		*						
מאוזנר	יעקב	ז.	ר.	בן		*						
זנדברנד	(....)	ז.	נ.	ר"מ					*			
זנדברנד	פסיל	נ.	נ.	אשה					*			
זנדברנד	מינה	נ.	ר.	בת		*						
זנדברנד	(....)	ז.	ר.	בן		*						
בורטן	אברהם	ז.	נ.	ר"מ					*			
בורטן	איטה	נ.	נ.	אשה					*			
בורטן	בוניה	ז.	ר.	בן		*						
קלר	ישראל	ז.	נ.	חתן				*				
קלר	פרל	נ.	נ.	בת			*					
ריגר	דוד	ז.	נ.	ר"מ				*				
ריגר	רחל	נ.	נ.	אשה				*				
ריגר	הרש	ז.	ר.	בן	*							
ריגר	לייב	ז.	ר.	בן	*							
רייטר	שמחה	ז.	נ.	ר"מ						*		
רייטר	הינדה	נ.	נ.	אשה						*		
(....) (רייטר)	(....)	נ.	נ.	בת			*					
(....)	(....)	ז.	נ.	חתן			*					
ורבר	לייב	ז.	נ.	ר"מ					*			
ורבר	חנה	נ.	נ.	אשה				*				
ורבר	לאה	נ.	ר.	בת			*					
ורבר	(....)	נ.	ר.	בת	*							
ורבר	(....)	ז.	ר.	בן	*							
(....)	גיטל	נ.	ר.	גיסה			*					
קניג	אלתר	ז.	נ.	ר"מ					*			
קניג	אלטה	נ.	נ.	אשה					*			
קניג	ישראל	ז.	ר.	בן				*				
קניג	לאה	נ.	ר.	בת			*					
קניג	אביגדור	ז.	ר.	בן		*						

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
ירר	הניה	נ.	ר.	בת			*					
ירליך	לייבוש	ז.	נ.	ר"מ					*			
ירליך	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
ירליך	שלום	ז.	ר.	בן			*					
ירליך	הניה	נ.	ר.	בת		*						
ירליך	שמואל	ז.	ר.	בן		*						
ירליך	דוד	ז.	ר.	בן	*							
ירליך	(....)	נ.	ר.	בת	*							
קוך	צ'רנה	נ.	אל.	ר"מ						*		
קוך	נפתלי	ז.	ר.	בן				*				
קוך	יצחק	ז.	ר.	בן			*					
קוך	אביגדור	ז.	ר.	בן			*					
וואויט	יעקב	ז.	נ.	חתן			*					
וואויט (קוך)	בלה	נ.	נ.	בת			*					**
טנר	משה	ז.	נ.	ר"מ				*				
טנר	רייזל	נ.	נ.	אשה				*				*
טנר	שמואל	ז.	ר.	בן	*							
טאו	יעקב	ז.	נ.	ר"מ				*				
טאו	מילכה	נ.	נ.	אשה				*				**
דרר	פנחס	ז.	נ.	ר"מ					*			
דרר	(....)	נ.	נ.	אשה					*			
דרר	יעקב	ז.	ר.	בן			*					
דרר	מינדל	נ.	ר.	בת		*						
דרר	בובי	ז.	ר.	בן	*							
טילינגר	ניסן	ז.	נ.	ר"מ					*			
טילינגר	פריבה	נ.	נ.	אשה					*			
טילינגר	מאיר	ז.	ר.	בן			*					
טילינגר	יעקב	ז.	ר.	בן		*						
טילינגר	הניה	נ.	ר.	בת		*						
טילינגר	הינקה	נ.	ר.	בת	*							
בורג	פרומה	נ.	אל.	ר"מ				*				
בורג	זליג	ז.	ר.	בן	*							
בורג	פייגה	נ.	ר.	בת	*							
פלוך	חיים	ז.	נ.	ר"מ					*			
פלוך	רחל	נ.	נ.	אשה					*			**
ויצר	הרש	ז.	נ.	ר"מ						*		
ויצר	שרה	נ.	נ.	אשה						*		
ויצר	רבקה	נ.	ר.	בת				*				
ויצר	משה	ז.	ר.	בן			*					
ויצר	(....)	נ.	ר.	בת			*					
ויצר	פישל	ז.	ר.	בן		*						
ויצר	איטה	נ.	ר.	בת	*							
זורן	זלמן	ז.	אל.	ר"מ						*		
זיברג	הרש לייב	ז.	נ.	חתן				*				

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל						
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-
גלזברג	דבורה	נ.	נ.	אשה			*				
גלזברג	(....)	נ.	ר.	בת	*						
זננזיב	אלישע	ז.	נ.	ר"מ				*			
זננזיב	חוה	נ.	נ.	אשה				*			
זננזיב	(....)	ז.	ר.	בן	*						
זננזיב	(....)	נ.	ר.	בת	*						
שטרק	מאיר	ז.	נ.	ר"מ					*		
שטרק	(....)	נ.	נ.	אשה					*		
שטרק	צפורה	נ.	ר.	בת		*					
ברכר	בנימין	ז.	נ.	ר"מ				*			
ברכר	מלכה	נ.	נ.	אשה				*			
ברכר	(....)	נ.	ר.	בת	*						
שלם	אורציה	ז.	אל.	חותן						*	
שיינר	פסח	ז.	נ.	ר"מ				*			
שיינר	אלקה	נ.	נ.	אשה			*				
שיינר	(....)	נ.	ר.	בת	*						
שיינר	ישעיהו	ז.	נ.	ר"מ						*	
שיינר	(....)	נ.	נ.	אשה						*	
(....)	(....)	ז.	נ.	חתן				*			
(....) (שיינר)	איטה עטל	נ.	נ.	בת			*				
גולדפלד	פריידה	ז.	אל.	ר"מ					*		
גולדפלד	גיטל	נ.	ר.	בת		*					
לרר	דוד	ז.	נ.	ר"מ					*		
לרר	חנה	נ.	נ.	אשה					*		
לרר	יהושע	ז.	נ.	ר"מ					*		
לרר	רחל	נ.	נ.	אשה					*		
לרר	מרדכי	ז.	ר.	בן			*				
רייטר	חיים הרש	ז.	נ.	ר"מ				*			
רייטר	חנה	נ.	נ.	אשה				*			
רייטר	ליונק	ז.	ר.	בן	*						
ויינר	(....)	נ.	אל.	חמות					*		
שיינהורן	סנדר	ז.	נ.	ר"מ					*		
שיינהורן	(....)	נ.	נ.	אשה					*		
רייטר	הרש	ז.	נ.	חתן				*			
רייטר	סימה	נ.	נ.	אשה			*				
פוגל	יהושע	ז.	אל.	ר"מ					*		
פוגל		נ.	נ.	בת			*				
פוגל	יוסף	ז.	ר.	בן			*				
פוגל		נ.	ר.	בת		*					
פוגל	אברהם	ז.	ר.	בן		*					
רוזנברג	שמואל	ז.	נ.	ר"מ				*			
רוזנברג	חנה	נ.	נ.	אשה				*			
בליי	גדליה	ז.	נ.	ר"מ				*			
בליי	גיסל	נ.	נ.	אשה				*			

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	הגיל							ילדים
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-	
לטנר	שמשון	ז.	ר.	בן	*							
גרינברג	משה	ז.	נ.	ר"מ				*				
גרינברג	איטה	נ.	נ.	אשה				*				
גרינברג	נחום	ז.	ר.	בן	*							**
לטנר	רוזיה	נ.	נ.	ר"מ				*				
לטנר	אסתר	נ.	ר.	בת	*							
לטנר	פייגה	נ.	ר.	בת	*							
ריינר	לייב	ז.	א.	ר"מ						*		
ריינר	פרידקה	נ.	ר.	בת			*					
ריינר	הינקה	נ.	ר.	בת		*						
ריינר	לוטקה	נ.	ר.	בת	*							
הספל	(....)	נ.	א.	ר"מ						*		
(....)	(הספל)	נ.	נ.	בת			*					
(....)	(הספל)	ז.	נ.	חתן			*					**
שטנגל	עמנואל	ז.	נ.	ר"מ						*		
שטנגל	חיה	נ.	נ.	אשה						*		
שטנגל	שמואל	ז.	ר.	בן	*							
הספל	גרשון	ז.	נ.	ר"מ				*				
הספל	(....)	נ.	נ.	אשה				*				
הספל	משה	ז.	ר.	בן	*							
הספל	הניה	נ.	ר.	בת	*							
הספל	(....)	נ.	ר.	בת	*							
הופמן	יעקב	ז.	נ.	ר"מ				*				
הופמן	חיה	נ.	נ.	אשה				*				
הופמן	מינציה	נ.	ר.	בת	*							
הופמן	משה	ז.	ר.	בן	*							
הופמן	(....)	נ.	ר.	בת	*							
לטנר	דוד	ז.	נ.	ר"מ					*			
לטנר	ליבה	נ.	נ.	אשה				*				
לטנר	צירל	נ.	ר.	בן			*					
לטנר	חיים	ז.	ר.	בן	*							
לטנר	יואל	ז.	ר.	בן	*							
לטנר	בינה	נ.	ר.	בת	*							
גרינברג	זיידה	ז.	נ.	ר"מ				*				
גרינברג	אסתר	נ.	נ.	אשה			*					
ברכר	מניה	נ.	ר.	גיסה			*					**
קרפ	הרש	ז.	נ.	ר"מ				*				
קרפ	(....)	נ.	נ.	אשה			*					
קרפ	זיסיה	ז.	ר.	בן	*							
שרף	(צומר)	נ.	נ.	ברינה			*					**
שרף	חיים	ז.	ר.	בן	*							
פרידמן	אברהם	ז.	נ.	ר"מ					*			
פרידמן	(ברגמן)	נ.	נ.	אשה					*			
פרידמן	(....)	נ.	ר.	בת	*							
שיקלר	יצחק	ז.	נ.	ר"מ					*			

שם המשפחה	שם פרטי	מין	מצב משפחתי	יחס לראש המשפחה	גיל						
					0-18	19-24	25-34	35-44	45-60	61-74	75-
כלל מספר הנספים					225	138	230	263	217	138	20

נ ס פ ו :

משפחות: 332, מהן 2 ללא פרטים.

נפשות: 1.231, מהן 204, עליהן קיימים רק פרטים חלקיים ו- 13 בודדים.

אחרים: כ- 800, רובם ילדים, אודותיהם אין פרטים.

ניצולי השואה שנפטרו בישראל :

גרטנר, גניה לבית נייברגר

זלצר, שלמה

בלומנטל, סימה לבית סטטנר

שלם, נפתלי

אנגלנדר, עדה לבית צאודרר

שיינר, חיים

* * *

ייזכרו לטוב

אנשים חסידי אומות העולם
אשר בחירוף נפשם
הצילו נפש ישראל
ועם זה הקרינו קרן אור
בימי סבל ויגון
ולילות האפל
גג ומחסה נתנו לנרדפים
פת לאכל ולחם לסעוד
ומים הגישו להחיות נפש.
והם אשר הצילו מתי מעט ;
ארבע נפשות ממשפחת נייברגר,
שלשת אחי ברגמן — מנדל, פרידל ומשה,
את זלמן פרשל, סטלה לייטנר ואת טייבלה.
ואלה שמות האנשים מאצילי אומות העולם :
פיוטר ואשתו אנילה נוסול,
קרול ואשתו יאנציא קששוביץ',
אנה דומנסקה האם ובתה סלבקה
הצילו 9 נפשות.

מפתח שמות ונושאים

א

אבות ה' 86
אברהם 13, 36
אדלרשטין 9
אוברטין 12, 41, 47, 67, 140, 174
אוז'ירנו 177
אוליבר 151
„אוליניצה" 9
אוסטיצ'קה 160, 175
אוסטרוביץ 65
אופנברגר 61, 147
„אופרמה" 18
אורבך 9, 11, 12, 17, 44, 45, 59, 61, 133, 142, 169
„אחוה" 68
„אחוה־נמר" 39
„איאפ" 15, 16, 56, 58 66
איווסיוק 156, 157
אייזנקרפט 15, 59
אייזלר 88
איכה ג' 97
אילניצקי 51
אלטנהויז 25, 67
אלמה־אטה 172
„אל מלך..." 98
„אל תירא מפחד..." 119, 121
„אנא בכח..." 119
אנושקוף 162
אנטישמיות 18
אנילה 162
ארון הקודש 80
ארטיומוביץ 183
אקלים 5

ב

באומבלד 9, 30
בבא מציעה נ"ט 97
„בובע" 10, 13, 47, 62
בוצ'אץ 151
ביאלה־צ'ורטקוב 184
בילויים 17
בילסק 23
בית"ר 16, 40, 55, 58 66, 69, 70, 71
בלומנטל 2
בלזיץ 31, 161
בליניץ (ה) 5, 65
במדבר י' 120
במדבר ל"ו 117
בן־גוריון 59
„בני־עקיבא" 16, 55, 68
בנק 10
„בקור־חולים" 47
בראשית כ"ח 118
ברגר 9, 61
ברגמן 21, 138, 185
ברזה־קרטוסקה 15, 19
ברטפלד 153
ברייאר 88
„בריך שמיה..." 106
ברכות ו' 89
ברכות ז' 110
ברכות ח' 89
ברכות נ"ג 89
ברכיה מסלוניק 134
ברלין 184
ברסון 88

ג

גבירץ 9, 61,
גוטליב 23, 59, 169
גולדפאדן 56
גולדפארב 36, 37
גיז'יובסקי 50, 51
גלגל המזלות 129
גלסברג 15, 59
גרינברג 10, 17, 23, 67, 69, 70, 140, 145, 153, 156, 162, 169, 185
גרינוואלד 88
גרישה 176
גרליך 10, 13
גרסטנהבר 169

ד

דברים ל"ג 109
דוד 141
דוידוביץ 88
דומבראווה 177
דוברובנה 53
דז'אלושין 77
דלאטין 16, 171, 181
דומנסקה 158
דניסטר 41, 42, 151, 155, 166, 181
„דרור" 17, 53, 54, 169
דרמה 17
דרמר 177
דרשר 68
דת 11

ה

הבימה 80, 88, 110, 111, 112, 113
הבעש"ט 132
ההם. הציונית 58, 67
„ה' הושיע, המלך יעננו 121
הוגו ויקטור 75, 169
הולובצ'ינצה 156
הוסיאטין 178, 184
הורודניצק 181
הורודנקה 3, 4, 5, 41, 46, 52, 67, 134, 147, 148, 149, 150, 155, 160, 165, 167, 169, 172, 176, 177, 180
„החלוץ" 16, 54, 69
„החלוץ־הצעיר 16, 58, 66
„הילד איננו" 43, 132
הירש הברון 9, 14, 19, 36, 37, 49
„הכח" 61
הלפרין 183
הספל 15, 17, 59, 64, 67, 73
הפטר 147
הר־ציון 71, 75
„השומר־הצעיר" 16, 39, 54, 58, 59, 60, 62 67, 69, 74
„השור הקדוש" 43, 46, 132, 134
השכלה 14
„השלך על ה' יהבך..." 114
„השתחוו לה'..." 118

ו

„ואני ברוב חסדיך..." 107
„ובנוחה יאמר..." 117
„וואנדר פוגל" 61
ובצריק 138, 162
ויז'ניץ 13, 44, 46, 62
ווינוגראד 5, 65
וויס 45
וולי 9
וונדה 156
ווסילצ'וק 171
וורמיזא 119
„ויהי בנסוע..." 120
וילנובר 69, 70
וינה 17, 61, 64, 152
ויצמן 59
„ולזבולון אמר..." 109
ולסוב 157, 158
וסיל 182, 183
ועדת הסעד 48
ורשה 16, 23

ז'בוטינסקי 59, 70
זבונז'ין 141
זבלוטוב 9, 41, 45, 56, 67, 73, 140
זביניאף 184
זוהר 106
זילבר 77
זלצבורג 173
זלצר 1, 16, 64, 69, 70, 185
זלשצ'יקי 42, 45, 153, 162, 173, 184
זנדברנד 144
זננזיב 160
זפורוזשה 182

ח
חברה 11, 53
חודורוב 77
חז"ל, אמרות 89
חינוך 14, 49, 52, 65
חמוקובצה 5, 65
חמלניצקי 64, 77
חניא אנא בנימין 89
„חתימה" 114, 115, 121, 122

ט
טאוסט 166, 167
טביי"ן 119
טייבלה 139, 166
טדק 166
טישקוביץ 172
טלוסטה 152, 153, 154, 156, 158, 162, 174, 175, 177, 180
טקצ'וק 29, 162
טרנובסקי 41
טרנופול 153

י
יאניצה 138
יארטשוב 77, 80, 114, 122
יב"ק 121
יהודה בן תימא 86
יהודא ליב הכהן 122
יהושוע י"ג 15
„יהי רצון..." 98
ינק 162
יערי 59
יצחק בן יהודה לייב הכהן 77, 80
יקובובקה 174
ישראל בן הרב מרדכי 79, 80, 114

כ
כלי הקודש 87
כלכלה 6
כ"ץ 36
כצנלסון 59
„כתר תורה" 104

ל
לאוטמן 163
לאשצ'ינסקה 180
לבוב 16, 45, 77, 114
לנשטיין 9, 67
לדרפינד 16
לטנר 21, 36, 65, 69, 169
לייזר מלמד 14, 161
לייטר 14, 45, 46, 138
לינדואר 17, 67
ליודר 16
לינק 3
„לינת־צדק" 48
ליסובצה 154, 155, 156, 167, 168
ליסניצקי 77
לבוב 45, 134
לרר 14, 41, 132, 133, 134, 185

מ
מאוזנר 68
מאלי־גבוז'דז'יץ 5, 65
„מה נורא המקום..." 118
„מודים אנחנו..." 102
מונצ'וק 169
מוסדות 9
מזל אב 131
מזל אדר 130
מזל אייר 131
מזל אלול 131
מזל חשון 130
מזל טבת 130
מזל כסלו 130
מזל ניסן 131
מזל סיון 131
מזל שבט 130
מזל תמוז 131
מזל תשרי 130
„מזרחי" 58
מים 18
מכיילו 165
„מכס־נורדאו" 154
„מלוט" 17, 55, 56, 169
מלכים א' 89
מלכים ח' 97
מנדלי מוכר ספרים 66
מנהיים 9, 48
מנוכין־א־פיודורוביץ 182
מסים 11
מעמדות 11
מפלגות 15
מקצועות 9
מרגלית 9

נ
נדוורנה 16
נוה 57, 132, 133
„נומרוס קלאוזוס" 52
נוסול 162
„נושאי־המטה" 48
נחלת־יצחק 3
נייברגר 2, 135, 160
נימצוויק 160, 162, 165

ס
סביטלסקי 18, 49, 50, 51
סדיגור (ה) 13, 46
סובלזון 9, 61
סוטה ה' 89
סומורק 38, 177
סיפרים י"ד 107
„סוקול" 5, 17, 53, 73
סוקולוב 59
סורוקה 171
סטארי־גבוז'דזיץ 5, 9, 64, 65, 177
סטלין 21, 27, 56
סטלינגרד 172
סטניסלבוב 4, 16, 70, 152
סטפקובצה 5
סטריפה 155
סיקורסקי 173
סלובודקה 161, 162
סמו"ט 121
סמט 15
סניאטין 16, 17, 71, 171, 179
ספורט 17
סרטוב 172
סתם־ציונים 15, 19, 24, 68

ע
„עזרת־נשים" 48
„על הכל ייתגדל..." 107, 116

פ
פאוקר 36
פאליבוגה 174
פאליצ'וק 178

פאליק 150
פודהייצ'יק 137, 170, 174
פודוולוצ'סקו 159
פוזינה 67
פוטוק־זלוטי 151
פולטווה 178, 182
„פועלי־ציון" 169
פוקוציה 64
פטלורה 64
פייגר 55, 70
פייחוטקה 88
פילסודקי 51
פילק 148
פינצ'וב 77
פינקלשטיין 9
פישמן 23, 59, 68, 73, 137, 169,
פלינקט 9, 36, 37, 49, 51
פלר 74
פנר 45
פערנוואלד 72
פצ'קובסקי 162, 179
פ. ק. או. 10
פרנק 156
פרוביזור 17, 53, 56, 59, 169
פרוט 41, 162, 174, 177
פריבר 155
פרידמן 9, 13, 44, 67
פרידפרטיג 149
פרנץ־יוסף קיסר 5
פרשל 138, 142, 143
פשדבוש 77

צ

צאודרר 36
צבא־אדום 24
צומר 17, 25, 69, 72, 169
צ'ורטקוב 13, 46, 62, 159 160, 172, 175
ציונות 15
„ציונים־כלליים" 53, 58
ציוקל 9
צ'כוב 5
צפניה נ' 97
צפת 43
צ'רבונוגרוד 174
צ'רנובה 5, 9, 17, 41, 60, 64
צ'רנוביץ 168, 175, 184
צ'רנליצה 147

ק

קהילה 11
קובפק 183
קוגלר 2, 36, 65, 132
קולומיה 3, 4, 5, 8, 9, 15, 25, 41, 42, 52, 64, 67, 70, 134 136, 137, 138, 146, 151, 161, 162, 164 165, 166, 177, 179
„קול ריינה וישועה..." 125
קולצ'קובצי 5, 8, 16, 25, 26, 38, 41, 42, 46, 56, 58, 62, 65 163, 169, 176, 177
קוסוב 73
„קופת גמילות חסדים" 48
קוצורק 10
קורן 25, 65, 145, 169
קזימיר הגדול 88
קייב 172, 181, 183
קירות 80, 81
קליין 143
קלר 9
קמיל 147
קמיונקה־סטרומילובה 154
קרוב"צ 125
קרול 138
קרילוב 36

ר

ר' אלעזר 97
ראוך 9, 17, 23, 61, 67
„רבונו של עולם..." 99
רובנה 183
רביזיוניסטים 15, 58
רודנים 183
רוז'נובקה 174, 175, 177
ר' יוחנן 89
ר' יוסי 89
ר' ייהושע בן לוי 89
רייטר 19, 24, 36, 72, 155, 169
רייכר 160
ר' יצחק 89
ר' יצחק שור 134
ר' ישראל בן אלישע 110
ר' לוי 89
ר' נחוניה בן הקנה 119
ריקהויז 69, 70
ר' שמעון בן לקיש 89
„רש"ע אני שלך..." 108

ש

שאובר 15, 16, 47, 67
שבת קי"ט 89
שבתי צבי 134
שוברט 36
שוורץ 9, 10, 47, 61
„שוויתי לה'..." 103
שטדלר 36
שטטנר 15, 59, 69
שטנגל 68, 145, 161
שטראוס 23
שטרום 142, 143, 147, 156
שידלוב 77
שיינר 17, 59, 169, 177
שיקלר 9, 27, 36, 68
שלום ג. 134
שלם 15, 25, 146, 160, 176, 185
שמות כ"ד 85
שמיט 13
שמלצר 10, 17, 67, 68, 162, 174
שפובצה 156
שפירא 42, 153
שרייר 13, 17, 23, 59, 61, 67, 169
שרצר 38, 65, 169
שרשניובקה 156

ת

תהילים ה' 107
תהילים י"א 89
תהילים ט"ז 89
תהילים כ' 121
תהילים נ"א 114
תהילים כ"ט 118
תהילים מ"ב 86
תהילים ס"ז 101,78
תהיליים צ"א 119
תהילים ק"ד 86
תהילים קי" ח125
תחבורה 9
„תל־חי" 40
תנועות 15, 56
תקרה 80
תרבות 53, 56
תשב"ץ 119

גוואזדזיעץ אין יידיש

אינהאלט

גוואזדזיעץ אין יידיש — י. ק. זעלצער 221
צום ספר הזכרון 222
א בליק אין דער פאַרגאַנגענהייט — ש. קוגלער 261
זכרונות פונעם שטעטל — מ. לערער 264
גוואזדזיעץ — היים פון מיינע קינדעריאַרן און יוגנט — מ. נוה . 280
די יוגנט אין שטעטל אין די צוואַנציקער יאַרן — ד. האַספעל . 287
בני עקיבא-יוגנט אין גוואזדזיעץ — י. שיקלער 292
דער בית"ר-קן אין גוואזדזיעץ — ר. צומער 293
זכרונות פונעם קן „השומר הצעיר" — ח. האַספעל 295
בענקשאַפט — מ. פעלער 296
די היסטאַרישע שיל אין גוואזדזיעץ — מ. זילבער 297
לעגענדעס און דערציילונגען וועגן דער היסטאַרישער שיל (זאַמלונג) 303
דער חורבן פונעם שטעטל — ד. נייבערגער 306
די אַקציעס אין גוואזדזיעץ (מיין געראַנגל) — טייבאַלע . . . 311
אין געטאָס און באַהעלטענישן — ד. נייבערגער 323
זכרונות פון דער שואה-צייט — מ. לאוטמאַן 326
אין דער רויטער אַרמיי און אין ראַטנפאַרבאַנד — מ. צומער . 332
געשעענישן בעת דער שואה — פ. שמעלצער 337
גרישאַס דערציילונג — צ. שלאַם 340
די קדושים-רשימה פון גוואזדזיעץ און געגנט 349

INHALT

גוואַזדזיעץ אין ייִדיש

גוואַזדזיעצער יידן האָבן גערעדט, געטראַכט און געחלומט אין דער ייִדישער שפּראַך. ייִדיש איז געווען אונדזער מאַמע־לשון. דערפאַר איז עס נאַטירלעך צו איבערזעצן דעם ספר הזכרון פון העברעיש אויף ייִדיש. צוליב דער איבערזעצונג איז דאָס געדענק־בוך דערשינען שפּעטער בערך מיט אַ יאָר.

צווישן די גוואַזדזיעצער אין ישראל זענען געווען 2 מיינונגען: איינע — אַז עס זענען געבליבן פונעם שטעטל, צום גרויסן באַדויערן, גאָר ווייניק ייִדיש לייענער און אין דער צוקונפט איז אַ ספק, אויב ס'וועלן זיין ביי אונדזערע קומענדיקע דורות ייִדיש־לייענער. דערפאַר איז עס לאַגיש אַרויסצוגעבן דאָס בוך נאָר אין העברעיש.

די צווייטע מיינונג — דער איניציאַטאָר פריינד שאול קוגלער — האָט זיך באַזירט אויף דעם באַגריף פונעם געדענק־בוך פון אַ קהלה, וועלכע האָט געלעבט הונדערטער יאָרן מיט דער ייִדישער שפּראַך און צו אונדזער גרויזאַמען ווייטיק אומגעקומען צוזאַמען מיט דער ייִדישער שפּראַך. דערפאַר דאַרף די מצבה זיין פאַראייביקט, אַ חוץ אויף העברעיש אויך אויף ייִדיש. די דאָזיקע מיינונג האָט געבראַכט צו דער אי־בערזעצונג אויף ייִדיש.

דער נסיון פון אַ פרעמדער פראַפעסיאָנעלער איבערזעצונג איז נישט געלונגען, האָב איך אויף זיך גענומען די דאָזיקע הייליקע אַרבעט. כ'בין נישט קיין איבערזעצער. אונדזערע שטעטישע לייענער און שואה־פאָרשער וועלן געפינען סטיליסטישע, באַגרענעצטע פאַרמולירונגען, דער־פאַר, אָבער, וועלן זיי פילן דאָס האַרציקע פאָלקס־ייִדיש פון דער גוואַזדזיעצער הייליקער קהלה.

די גוואַזדיעצער יידן פלעגן זאָגן אויף אַ בית כנסת — שיל און אויף אַ בית־ספר — שול. דערפאַר האָב איך די דאָזיקע ווערטער גע־שריבן אין אַרטיקן לשון, טראַץ דעם, וואָס ס'איז אָנגענומען צו שרייבן בית־כנסת — שול און בת־ספר — שולע. אויך אָנדערע ווערטער דער־שיינען אין דעם אַרטיקן נוסח.

י. ק. זעלצער

תל־אביב, אלול תשל"ד — סעפטעמבער 1974.

צום ספר זכרון

אַ תקופה פון 32 יאָר טיילט אונדז אָפּ פון יענער צייט, ווען ס׳האָט געטראָפן דאָס שרעקלעכע אומגליק און די גרויזאָמע טראָגעדיע פון דעם גוואָזדזיעצער יידנטום און סביבה.

דעם הייליקן אָנדענק פון אונדזערע טייערע משפחות, בני עיר און סביבה איז געווידמעט דער ספר הזכרון. די גרויזאָמע געשעענישן און די שוידערלעכע שואה, אירע שווערע פּאָלגן, זענען טיף אייַנגעקריצט אין האָרץ פון יעדן איינעם פון דער שארית הפּליטה.

די סיבות, וועלכע האָבן גורם געווען צו דער פּאַרשפּעטיקונג פון אָרויסגעבן דאָס יזכור־בוך זענען נישט נאָר טעכנישע, אָרגאַניזאַציאָנעלע און פינאַנסיעלע (הגם מען קען זיי אויך נעמען אין באַטראַכט), נאָר בעיקר פּסיכישע. אַ געפיל פון פּחד פון די גרויסע מאַסשטאָבן און דעם ריזיקן פּאַרנעם פון דער טראָגעדיע, ווי אויך דאָס פעלן פון גייסטיקער מעגלעכקייט צו קענען זיך צופּאַסן צו דער גרויזאָמער טראָגישער ווירקלעכקייט, וואָס באַדייט לעבן מיט די מתים.

אין דער תקופה פון נאָך דער שואה זענען מיר נאָך נישט געווען אומשטאַנד און מסוגל צו פּאַרשטיין די טראָגישע אומשטענדן, אָזוי ווי זיי זענען אין דער ווירקלעכקייט געווען, וויל זיי זענען ווייט אַריבער די מענטשלעכע פּאָנטאַזיע. אַ סך יאָרן האָט דאָס באַוווּסטזיין און דער געדאָנק פון מענטשן זיך נישט געקענט צופּאַסן צו דעם וואָס מ׳האָט געהערט און געזען. מיר האָבן נישט געקענט פּאַרשטיין דאָס, וואָס מיר האָבן שוין געווּסט און אויך נישט געקענט באַגרייפן דאָס אַלץ, וואָס עס האָבן אונדז גורם געווען די דייטשע רוצחים צוזאַמען מיט זייערע אוקראַינישע און פּוילישע מיטהעלפער.

מיר זענען שווער געטראָפן געוואָרן מיט אַ שטאַרקן טויבן־קלאַפּ און מיר האָבן זיך אָפּגעזאָגט אין אונדזער אונטערבאַווּסטזיין צו אָנטדעקן פּאַר אונדז אַליין די טרויעריקע וירקלעכקייט. שווער איז אונדז געווען אויסצודריקן מיט ווערטער דעם שוידערלעכן אמת. אפשר איז דאָס אויך געווען איינע פון די סיבות, וואָס מיר האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו פּאַרעפנטלעכן דאָס, וואָס מיר האָבן געווּסט. ס׳זענען אויך אָפּילו געווען אָזעלכע, וועלכע זענען, דוכט זיך, אָפּאָטיש געוואָרן צו אַלץ און זענען נישט געווען מסוגל צו קענען זיך צופּאַסן צום נאָרמאַלן לעבן, אָבער אויך שטאַרבן האָבן זיי נישט געוואָלט. עפּעס אַ מין סובייעקטיוו דרימלדיקע זעלישע איינשלעפערונג האָט די מענטשן

אַרומגענומען און מיר שיינט, אַז דווקא צו די דאַזיקע נעגאַטיוועט מענטשלעכע דערשיינונגען ביי דער שארית הפליטה איז געווען געווענ־דעט די כוונה פון אונדזערע בלוטיקע שונאים.

די ווירקלעכקייט און די נייע דראַונגען מצד די אַראַבישע שכנים פיזיש אונדז צו פאַרניכטן אין דעם ראַיאַן האָט נישט ווינציק מיט־געווירקט צו דערוואַכן צום נייעם לעבן און צו פראַקטישע מעשים. עס איז געקומען די צייט אַרויסצוגעבן דעם טראַגישן דאָקומענט וועגן חורבן פון דעם יידנטום אין אונדזער שטעטל און אין די אַרומיקע דערפער.

דאָס אַרויסגעבן דאָס געדענק־בוך האָט אַ וויכטיקע באַדייטונג צוליב צוויי טעמים: אַ פערזענלעך־לאַקאַלע און אַ מלוכיש־געזעלשאַפט־לעכע. אין דער ערשטער פאַזע צילט דאָס בוך צו אויפהאַלטן די יידישע טראַדיציע „זכור", אַפהיטן די גייסטיק־זעלישע פאַרבינדונג מיט אונ־דזערע טייערע אַלס צוגאַב צו דעם מנהג פון אַנצינדן נשמה־ליכט און זאָגן קדיש אַ טאָג־צוויי אין יאָר.

פון צייט צו צייט וועלן מיר לייענען דאָס בוך און מקיים זיין געדענקען און נישט פאַרגעסן און זיך מתיחד זיין מיטן אַנדענק פון אונדזערע קדושים. די טראַדיציע פון אונדזער דור, דער דור פון דער חורבן־צייט, וועט איבערגעבן די קינדער פון דער שארית הפליטה אין ישראל און אין דער דיאַספּאָרע. וען זיי וועלן עפענען דאָס בוך, וועלן זיי זיך דערוויסן די נעמען פון זייערע עלטערנס עלטערן, נעמען פון מענטשן פון אַ הייליקער קהלה, וואָס האָט עקזיסטירט הונדערטער יאָרן מיט אַ שעפערישן לעבן.

אינעם שטעטל גוואַזדזיעץ האָבן געלעבט און געשאַפן געלערנטע און פאַלקס־מענטשן, רבנים, צדיקים, תלמידי חכמים און געזעלשאַפט־לעכע עסקנים. סוחרים האָבן דאָ געהאַנדלט, בעלי־מלאכות האָבן דאָ געאַרבעט, פורמאַנעס האָבן דאָ געשמיסן מיט בייטשן, פרומע פרויען האָבן מקיים געווען מתן בסתר און קינדער פון בית רבן פלעגן לערנען און זיך שפילן אין די גאַסן.

אין דעם בוך פאַראייביקן מיר 1231 נעמען — קדושים פון שטעטל און פון די נאַענטע דערפער, וועלכע זענען פאַרשריבן געווארן פון אונדזער בן־עיר מאיר לערער לויט זיין זעלטענעם זכרון און אויפן סמך פון רשימות פון איינציקע לאַנדסלייט. די רשימה נעמט אַרום בערך ⅔ פון די קדושים פון שטעטל מיט דער סביבה, וועלכע זענען אומ־געקומען בעת דער שואה. דערביי בעטן מיר סליחה וואָס עס פעלן די נעמען פון אַ טייל קדושים און אַ צאָל נישט ריכטיק געשריבענע נעמען.

מיר ברענגען דאָ זכרונות וועגן די טעג פון דער שואה פון אייניקע פון די גערַאָטעוווטע לַאַנדסלייט, וועלכע האָבן איבערגעלעבט די שרעקלעכע תקופה אין באַהעלטענישן ביי פעלקער־פריינד אין שטעטל און אין דער סביבה און איינער, וועלכער האָט געקעמפט אין פּאַרטיזַאַנער־רייען.

מיר האָבן זיך באַמיט צו פאַראייביקן די געשיכטע פון שטעטל, דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן פון אירע תושבים, דעם רעליגיעזן שטייגער, מנהגים פון וואָכן־טעג, שבת און יום־טוב, דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן, ספּאָרט און קולטור־טעטיקייט, טעג פון שמחה און טעג פון טרויער. בעיקר די אידענטיפיקאַציע פונעם רוב מיטן ציוניזם און דאָס שטרעבן פון אַ סך עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

דאָס מאַטעריאַל, וואָס מיר ברענגען צום דרוק, איז צום באַדויערן ווייניק. טראָץ אונדזערע פילמאַליקע וועגדונגען, האָבן נאָר איינצלנע געשיקט זייערע פאַרצייכענונגען. מיר האָבן נישט באַקומען נויטיק און וויכטיק מאַטעריאַל. אַבער כדי נישט אָפּצוהאַלטן דאָס אַרויסגעבן דעם ספר הזכרון, ס׳זאָל נישט זיין צו שפעט, האָבן מיר באַשלאָסן מער נישט צו וואַרטן. אין דעם בוך דערשיינען פאַטאָגראַפיעס, וואָס לויט אונדזער מיינונג, האָבן זיי אַן אַלגעמיין־געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער און אַ היסטאָריש־דאָקומענטאַרן ווערט.

דאָ איז אויך די געלעגנהייט איבערצוגעבן וועגן דער גרינדונג און טעטיקייט פון דעם ארגון יוצאי גבוזדזיץ והסביבה בישראל.

אונדזער בן־עיר מאיר לאוטמאַן האָט געזאַמלט אַדרעסן פון גוואַזדזיעצער אין ישראל און אין דער דיאַספּאָרע. צו אים זענען צוגעשטאַנען שאול קוגלער, דער שרייבער פון די שורות און סימע בלומענטאַל ז״ל. ס׳איז צונויפגערופן געוואָרן אַ פאַרזאַמלונג פון דעם ארגון און מ׳האָט באַשלאָסן אַדורכצופירן אַלע יאָר אין כ״ב אלול, אָדער אין אַ טאָג נאָענט צו דער דאָטע, טרויער־פאַרזאַמלונגען. ס׳איז אויך געמויערט געוואָרן אַ לוח־זכרון אין דעם מרתף השואה אויפן הר ציון אין ירושלים און אויך אַנטייל גענומען אין אויפשטעלן די מצבת זכרון פון קאַלאַמייער קהלה און די קהלות פון דער פּריפּיעריע אויפן בית־הקברות אין נחלת יצחק, נעבן תל־אביב.

גוואַזדזיעץ

אייניקע זענען ביי דער מיינונג, אַז דער מקור פונעם נאָמען פון דעם שטעטל שטאָמט פון אַן אַלטער היסטאָרישער פעסטונג, וואָס איז

אין משך פון אַ סך יאָרן געשטאַנען נאָענט צום שטעטל און האָט געהייסן גוואַזדזש, וואָס באַדייט אין פויליש אַ טשוואַק.

ס׳איז באַווּסט, אַז אין קאַלאַמיאַ (קאַלאַמיי) און האַראַדענקאַ (האַראַדענקע) האָבן זיך יידן באַזעצט אין 16טן יאָרהונדערט; פון דאָנען איז געדרונגען, אַז צום סוף פון דעם דאָזיקן יאָרהונדערט האָט שוין אין גוואַזדזיעץ עקזיסטירט אַ יידישער ישוב (דאָס שטעטל גע־פינט זיך בערך 20 קמ׳ פון קאַלאַמיאַ). מ׳קען מיט זיכערקייט פעסט־שטעלן, אַז אין 17טן יאָרהונדערט האָבן יידן געווינט אויף דעם אָרט און אויפגעשטעלט אַ קהלה. אַ באַוויז צו דעם איז אַ היסטאָרישער דאָקומענט: די שיל אין גוואַזדזיעץ, געבויט פון האָלץ אין 17טן יאָר־הונדערט. די פאָטאָגראַפיע פון דער היסטאָרישער שיל געפינט זיך אין מוזאום אין רמת־אביב (צפון תל־אביב), אין דער ענציקלאָפּעדיע פון פאָבעלאַ לינק און אין אַנדערע היסטאָרישע שריפטן. שטיצנדיק זיך אויף דעם היסטאָרישן דאָקומענט קענען מיר לערנען, אַז דער יידישער ישוב אין גוואַזדזיעץ האָט עקיסטירט מער ווי 300 יאָר. די דערמאָנטע שיל, ווי אויך די גרעסטע צאָל בנינים פונעם שטעטל זענען פאַרברענט געוואָרן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

גוואַזדזיעץ, ווי די גאַנצע סביבה, איז היינט באַקאַנט אַלס דרום־מערב סאָוויעטישע אוקראַינע, האָט אין משך פון איר עקזיסטענץ געקענט פאַרשידענע פאָליטישע ענדערונגען. אין יאָר 1772 איז דאָס שטעטל אַריבער פון פוילן צו עסטרייך און אין יאָר 1918 איז גוואַזדזיעץ ווידער געוואָרן פויליש. אין דער תקופה פון דער עסטרייכישער הער־שאַפט איז די געגנט, אַריינגערעכנט גוואַזדזיעץ, געווען באַקאַנט מיט דעם נאָמען מזרח גאַליציע. אונטער דער פוילישער מאַכט האָט די סביבה געהייסן מזרח פוילן. לויט די היינטיקע גרענעצן געפינען זיך די דערמאָנטע שטחים אין דער נאָענט פון דער סאָוויעטיש־רומענישער גרענעץ.

אין אַנהויב פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, סוף סעפטעמבער 1939, ביז דער העלפט פון יאָר 1941 איז גוואַזדזיעץ געווען אונטער דער סאָוויעטישער הערשאַפט און דערנאָך 32 חדשים אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. דאָס איז די שואה־תקופה. סוף מערץ 1944 איז גוואַזדזיעץ אַנגעשלאָסן געוואָרן צום ראָטנפאָרבאַנד.

לויט אַן אָפּשאַצונג האָבן אין גוואַזדזיעץ און סביבה געווינט בערך 2 טויזנט יידן, רוב יונגע. די צאָל פון דער שארית הפליטה נאָך דער שואה, אַריינגערעכנט די, וועלכע זענען געווען אין רוסלאַנד,

באַטרעפט 58 ; פון זיי 32 האָבן זיך באַזעצט אין ישראל און 26 האָבן עמיגרירט אין די לענדער פון צפון און דרום־אַמעריקע.

אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט־מלחמות (1918—1939) האָבן פון גוואָזדזיעץ אַרויסגעוואַנדערט צענדליקער יידן. כמעט אַלע זענען לעבן געבליבן און צווישן זיי בערך 50, וועלכע זענען דעמאָלט עולה געווען קיין ארץ־ישראל. בלויז איינציקע פון די גוואָזדזיעצער אַפשטאַמיקע געדענקען דאָס שטעטל פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַבער די מערהייט געדענקט גוואָזדזיעץ פון אַ שפעטערדיקער תקופה. און די ווייניקע, וואָס האָבן איבערגעלעבט די דייטשע אַקופּאַציע אין באַהעלטענישן אין שטעטל און אין דער סביבה, קענען טיילווייז שיל־דערן דעם חורבן פונעם גוואָזדזיעצער יידנטום.

דאָס שטעטל געפינט זיך אין אַ טאָל, פון דעם מערב־טייל, וואָס געפינט זיך אויף אַ באַרג־שפּוע אויפן מיטן וועג צווישן די שטעט: קאָלאָמיאַ און האָראָדענקאַ אין צפון־מזרח, בערך 20 קמ' צו יעדער ריכטונג און אַן ענלעכן מרחק צום שטעטל אַבערטין אין צפון־מערב און אַ 15 קמ' צום שטעטל זאַבלאָטווו אין דרום. אַדמיניסטראַטיוו האָט גוואָזדזיעץ געהערט צום סטאַניסלאַוואָער קרייז.

אין אַנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען די עסטרייכער אַפּגעטראַטן און דאָס שטעטל איז אָקופּירט געוואָרן דורך די רוסן. אין אַ קורצער צייט זענען זיי אויך אַפּגעטראַטן און די עסטרייכער זענען צוריק געקומען. אין דער צייט איז געווען אַ נישט אַרגאַניזירט לויפן פון יידן פונעם שטעטל. אַבער אין יאָר 1916, וועו גוואָזדזיעץ איז געוואָרן אַ סטראַטעגישער פונקט פאַר די עסטרייכער, האָט די מאַכט אַרגאַניזירט אַן אַלגעמיינע עוואַקואַציע און אַריבערגעפירט די גוואָזדזיעצער יידן און אויך די יידן פון דער געגנט קיין מאַראַוויע אין טשעכן. די עסטרייכישע מאַכט האָט געגעבן די עוואַקואירטע יידן מיטלען פאַר אַ מינימאַלן עקזיסטענץ און דערמעגלעכט צו אַרבעטן און האָנדלען. די נישט־יידישע באָפעלקערונג אין גוואָזדזיעץ און סביבה האָבן די עסטרייכער צעשפרייט אין דערפער.

ווידער זענען די עסטרייכער אַפּגעטראַטן פונעם שטעטל. דאָס מאָל אויף אַ קורצער צייט, אַבער דעמאָלט איז געקומען אַ שווערצע תקופה, וועו די רוסן האָבן פאַרברענט דעם גרעסטן טייל הייזער און צווישן זיי די היסטאָרישע שיל.

נאָך דער מלחמה זענען אייניקע גוואָזדזיעצער עוואַקואירטע געבליבן אין טשעכן און פון דאָרט עמיגרירט אין פאַרשידענע לענדער, אַבער די מערהייט יידן זענען צוריק געקומען קיין גוואָזדזיעץ, וואָס

איז געווען נאָך אונטער דער עסטרייכישער מאַכט. די יידן האָבן אין אַ גרויסער ענגשאַפט זיך איינגעאָרדנט אין די איבערגעבליבענע הייזער. די, וועלכע זענען געבליבן אַן אַ דאָך איבערן קאָפּ, האָבן אָנגעהויבן בויען זייערע הייזער, וואָס זענען צעשטערט געוואָרן.

די גרענעצן זענען נאָך נישט געווען קיין שטאַנדהאַפטיקע און גוואָזזיעץ האָט איבערגעלעבט פאַרשידענע קורצע אָקופּאַציעס: נאַציאָנאַל־אוקראַינישע, רומעניש און צום סוף איז דאָס שטעטל פאַרנומען געוואָרן דורך דער פּוילישער אַרמיי. וועגן די פּוילישע מאַכט האָט זיך סטאַביליזירט האָבן די יידן זיך צוגעפּאַסט צום רעזשים. זיי האָבן אָנטוויקלט דעם מסחר, פּאָך־אַרבעט, רעמאָנטירט און געבויט נייע הייזער. די געלט־מיטלען האָבן די יידן געהאָט פון אָפּשפּאָרונגען בעת דער עוואָקואַציע תקופה, לופינדיקע הכנסות, הילף פון קרובים פון אָמעריקע און מלחמה־אָנטשעדיקונג.

די הייזער אין שטעטל זענען ס׳רוב געווען געבויט פון האָלץ, חוץ אַ קליינע צאָל הייזער, געבויט פון שטיינער און ציגל, דעכער געדעקט מיט דאָך־ציגל, אָדער מיט בלעך. כמעט אָלע געמויערטע הייזער זענען געווען פאַרנומען דורך געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס: אַ 7 קלאַסיקע פאָלקס־שול, אַ געריכט, אַ פּאָסט, אַ קולטור־הויז „סאָקאָל״ און דער קאָטוילישער קלויסטער, דער „קאָנשציאָל״. די יידן האָבן אויפגעבויט פון האָלץ קליינע שילן. נאָר די שיל פונעם גוואָזזיעצער רבי איז געווען געבויט פון שטיינער און ציגל.

חוץ דעם זענען געווען אין שטעטל נאָך 2 מויערן: איינע פון דער פּוילישער משפּחה סאָמאָרעק און די צווייטע מויער האָט געהערט צו דער יידישער משפּחה גאָטליב.

אין גוואָזזיעץ איז געווען אַ באַן־סטאַציע, דורך וועלכער ס׳פלעגן דורכפאָרן אַ סך פּאַסאָזשירן קיין האָראָדענקאָ, זאָלעשטשיקי און אויך לאָסט־צוגן פלעגן פאָרן אין ביידע ריכטונגען. אין דער נאָענט פון דער אייזנבאַן שטראָמט צו צפון אַ קליינער טייך, וואָס הייסט טשאָרנאָוע. אַ ברייטער שאָסיי, געפלאָסטערט און געדעקט מיט קליינינקע שטיינד־לעך שפּאָלט דאָס שטעטל אין דער לענג. דער שאָסיי איז באַקאַנט געווען אונטער דעם נאָמען דער „קייזער וועג״. משמע איז געמאַכט געוואָרן בעת דער הערשאַפט פון קייזער פראַנץ יאָזעף. דער שאָסיי איז אַ וועג, וואָס פירט צו די שטעט קאָלאָמיאַ און האָראָדענקאָ. ענלעכע שאָסייען, נאָר קירצערע, זענען געפלאָסטערט געוואָרן אויך אין דער ברייט פונעם שטעטל. אויף איין זייט פון די שאָסייען זענען פאַראַן טראָטוָאָרן. די וועגן, וואָס האָבן געפירט פון גוואָזזיעץ צו די דערפער

זענען געווען שמאַלע, זאַמדיקע. אין פרילינג און האַרבסט — בלאַטיקע. ווינטער־צייט זענען אַלע וועגן, בדרך כלל, געווען באַדעקט מיט שניי.

דאָס שטעטל איז אַרומגערינגלט מיט דערפער, פעלדער, פרוכט און וואַלד־דעקאָראַטיוו ביימער. פון דער מערב זייט, אויף אַ בערגל, געפינט זיך אַ קליין וועלדל, וואָס פירט קיין סטאַרי־גוואַזדזיעץ; אין דרום — דאָס דאָרף קולאַטשקאָווצע, וואָס איז געווען אַ פעריפעריע פון גוואַזדזיעץ און דאָ געפינט זיך דער יידישער בית־הקברות. נישט ווייט פון קולאַטשקאָווצע געפינט זיך דאָס דאָרף באַלינעץ (דאָס דאָזיקע דאָרף איז געווען אַ נעסט פאַר אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן). נאָענט צום שטעטל, אין צפון זייט, געפינט זיך דאָס דאָרף סטאָפקאָווצע און ווייטער דאָס דאָרף טשעכאָוו; אין דער נאָענט דאָס גרויסע דאָרף ווינאָגראַד. מזרחדיק פון גוואַזדזיעץ, אין אַ באַרגיקער סביבה געפינט זיך דאָס דאָרף כאָמאַקאָווצע און דרום־מזרחדיק איז געווען אַ פוילישע קאָלאָניע מאָזורן.

די באַפעלקערונג אין גוואַזדזיעץ האָט געציילט העכער 2500 נפשות, פון זיי ביי 2000 יידן, אַ 500 פּאָליאַקן און אוקראַינער. די דאָרפישע באַפעלקערונג איז בדרך כלל אָן אוקראַינישע. די מערהייט פון די דאָרפישע פּאָליאַקן האָט זיך געפונען אין זייער קאָלאָניע, ווייניקע אין די אוקראַינישע דערפער. אייניקע פּאָליאַקן זענען געווען גוט־באַזיצערס. זייער ווייניק יידן האָבן געוווינט אין די דערפער. אין דער נאָענט צו די וועגן, צווישן שטעטל און דערפער האָבן זיך געפונען עטלעכע יידישע משפחות אין אָפּגעזונדערטע הייזער און האָבן ביי די הייזער געפלאָנצט גערטנער, סעדער מיט פּאַרשידענע פרוכט־ביימער.

דער קלימאַט

דער קלימאַט אין דער דאָזיקער סביבה איז אַ מילדער. דער פרילינג זייער אָן אָנגענעמער. נאָך דעם ווי ס׳הערן אויף צו פאָלן רעגן און שניי — טריקענען די וואַרעמע זון־שטראָלן און די פרילינג ווינטן אויס די בלאָטעס. דאָן הויבן אָן צו בליען און ס׳דערשיינען די ערשטע גרינינקע גרעזעלעך, די ביימער הויבן אָן צו בליען און ס׳דערשיינען די ערשטע בלעטער אויף זיי. צווישן דעם פרישן און גרינעם גראָז באַווייזן זיך קאָלירטע און שמעקנדיקע בלימעלעך. דער הויפּט פונקט פונעם פרילינג איז דער חודש מאַי, דער שענסטער און אָנגענעמסטער חודש אין יאָר. פאַר־שידענע בולמען, פלאָנצן און צווישן זיי דער „בעז״, וואָס וואָקסט אין פאַרם פון בוקעטן — פאַרשיכורן מיט זייער שאַרפן און שמעקנדיקן

ריח. די פרילינגדיקע ריחות ווערן באַגלייט מיט פייגל־געזאַנגען. פון צייט צו צייט פאַלט אַ לייכטער רעגן.

דער זומער איז פאַרהעלטניסמעסיק אַ וואַרעמער, באַזונדערס אין חודש יולי, אַבער אַ דאַנק די רעגנס ווערט די לופט פרישער און דורכ־זיכטיקער, אַן אויסנאַם זענען די צייטן, ווען עס רעגנט נישט.

נאַך סוכות קומט דער האַרבסט. אויך אין דער צייט איז פאַראַן אַ באַזונדערע נאַטור־שיינקייט. די זון שטראַלן שיינען אויף די געלע און רויטלעכע בלעטער, וואָס באַדעקן די סביבה און די פעלדער נאַכן שניט. טראָץ זיין שיינקייט איז דער האַרבסט אַ טרויעריקער. שוואַרצע וואַלקנס פאַרדעקן דעם הימל. די געוויקסן וועלקן, די תבואה־פעלדער — נאַקעט און די פייגל פאַרלאָזן די סביבה. די האַרבסט־רעגנס ציען זיך מיט הפסקות אַ צוויי חדשים און זענען גורם בלאָטעס. נאַך דעם רעגן־סעזאָן הויבט אָן פאַלן אַ שניי. אַלץ ווערט באַדעקט מיט אַ ווייסער שיכט שניי. ווינטער זענען פאַראַן שווערע קאַלטע טעג, די טעמפּעראַטור פאַלט און דערגרייכט פון 20—25 גראַד אונטער נול און עס בלאָזן שטאַרקע ווינטן. אַבער דער רוב ווינטער־טעג זענען מילדע, ס׳בלאָזן נישט קיין ווינטן. דעמאָלט קאָן מען הנאה האָבן פון דער נאַטור שיין־קייט. די סביבה איז ווייס, די זון שיינט עטלעכע שעה אין טאָג און דער פראַסט איז שטאַרק.

עקאָנאָמיק

לאַנדווירטשאַפט איז דער וויכטיקסטער עקאָנאָמישער צווייג אין דער סביבה. די מערהייט באַפעלקערונג האָט זיך מפרנס געווען פון דער לאַנדווירטשאַפטלעכער פראָדוקציע. צוליב די גרויסע געראָטענישן האָט מען ביליק געקענט קויפן שפּייז־פּראָדוקטן. די ערד אין דער געגנט איז אַ שוואַרצע. אַ דאַנק דעם רעגן און שניי זאַפט די ערד אַריין אַ סך וואַסער און איז זייער פרוכטבאַר פאַר תבואות, גרינס, פרוכטן און פאַשע.

ס׳פאַסירט, אַז זומער רעגנט נישט און ס׳איז גורם צו אַ טריקעניש. ס׳טרעפט אויך, אַז ווינטער פאַלט וויניק שניי. די שפּראָצן בלייבן נאַקעט און דער פראָסט פאַרניכטעט זיי. זומער־צייט, ווען ס׳דראָט אַ טריקעניש פלעגן די קריסטן פראָווען תפילה־צערעמאָניעס אויף די גאַסן און בעטן אויף רעגן.

די אייגנטימער פון די גרויסע לאַנדווירטשאַפטלעכע פאַרמעס אין דער סביבה זענען געווען פוילישע פריצים און אויך די קאָטוילישע און פראָוואָסלאָווע קירכעס. די איבעריקע שטחים זענען געווען צעטיילט

צווישן אוקראַינישע פויערים. די ערד פֿאַרצעלאַציעס זענען גורם געווען צו קריגעריי־ען, געשלעגן און געריכטלעכע פאַרהאַנדלונגען.

די אַרעמע פויערים האָבן אויף אַ פרימיטיוון אופן באַארבעט זייערע פעלדער מיט דער הילף פון פערד, אָקסן, אַדער סתם מיט די הענט. די גוט־באַזיצער און רייכע פויערים האָבן מיט דער צייט פֿאַר־בעסערט די מעטאָדן פון פעלד־אַרבעט. די לאַנדווירטשאַפט אין דער סביבה איז נישט געווען פֿלאַנירט און די פויערים האָבן געשאַפֿן פֿרא־דוקטן לויט זייער טראַדיציע. אין דער סביבה איז געווען אַ סך לאַנדס־פֿראַדוקטן, באַזונדערס פרוכטן, מיטן אויסנאַם פון די טריקענע סע־זאַנען.

דער סעזאָן פון פרוכטן און גרינס דויערט די זומער חדשים און בערך אַ חודש אין האַרבסט. די פרוכטן זענען זייער גוטע און באַשטייען פון פֿאַרשידענע מינים. אַנהויב זומער ווערן רייף ווייסע און רויטע גרויסע קאַרשן, נאָך זיי — קליינע רויטע און שוואַרצע קאַרשן. די דאָזיקע פרוכטן זענען זיס און וואָקסן אויף הויכע בייַמער. מאַרעלן, וואָס זענען ענלעך צו גרויסע קאַרשן און ווייַנשל ענלעך צו קליינע קאַרשן — זענען זיס־זויער און וואָקסן אויף קליינע בייַמער. מאַרעלן און ווייַנשל זענען באַזונדערס גוט פאַר קאָנפיטור. שפּעטער ווערן רייף פֿאַרשידענע פלוימען, באַרן, עפּל. אין האַרבסט ווערן רייף שוואַרצע זיסע פלוימען און זענען גוט אויף צוגרייטן פֿאַלקס קאָנפיטור — פֿאַווידל. גלייכצייטיק ווערן אין האַרבסט רייף ווינטער־עפּל, באָקאַנט אַלס גאָלד און שוואַרצע רענעטן, וואָקסן אויף קליינע און מיטל־גרויסע בייַמער. צום סוף סעזאָן ווערן רייף ניס, וואָס וואָקסן אויף הויכע בייַמער. אין די זומער־חדשים וואָקסן אין דער געגנט פֿאַרשידענע סאָרטן יאָגדעס, מאָלינעס, ווייַנפערלעך א.א.וו. זומער־צייט פלעגט מען זיך נוהג זיין צו טריקענען באַרן, עפּל און פלוימען פאַר דעם ווינטער.

די פּי און עופות־צוכט איז אָנטוויקלט אין דער געגנט. פיש זענען כמעט נישטאָ, דערפֿאַר פלעגט מען זיי ברענגען פון אָבערטינער קרייז.

די יאָרן פון טריקעניש האָבן נישט גורם געווען קיין מאַנגל אין תבואות, ווייל שטענדיק זענען געווען זאָפאָסן ביי די פויערים און ביי די תבואה־סוחרים. די דאָרפישע איינווויינער (חוץ אַ קליינע צאָל פּוילישע און יידישע משפחות) זענען געעווען אוקראַינער. זייערע הייזער זענען געווען געבויט פון ליים, גמישט מיט שטרוי. די דעכטער באַדעקט בלויז מיט שטרוי. נאָר אייניקע פויערים האָבן פאַרמאָגט הילצערנע הייזער. זייער שפּייז און באַקלייַדונג זענען מייסטנס געווען פון אייגענער פּראָדוקציע. די איבעריקע נויטיקע באַדערפענישן, ווי שטאָף, לעדער,

פאַרטיקע קלייַדער, שיך, שטיוול, זאַלץ, נאַפט א.א.וו. פלעגן זיי קויפן אין די שטעט.

דער כאַראַקטעריסטישער מלבוש פון די אוקראַינער איז געווען דער „קאַזשוך" פון שאַף־פעל, געפאַרבט אויף ווייס, הויז־אַרבעט. צייטנווייז אין פרילינג און אין האַרבסט פלעגן די פויערים אַנטאָן קאַזשוכן און גיין באַרוועס. אין די זונטיקדיקע טעג און אין פראַווא־סלאַווע פייער־טעג פלעגן די אוקראַינער אַנטאָן נייע, ריינע מלבושים, געפוצטע שטיוול, אַדער שיך. זיי האָבן געשוינט זייערע טראַדיציאַנעלע זונטיק־קליידער ביז צום סוף פון זייער לעבן, כדי מען זאָל זיי אַנטאָן אין די דאָזיקע מלבושים פאַרן באַגראָבן.

אין יעדן דאָרף איז געווען א פראַוואַסלאַווע צערקווע, בראש מיט א גלח. אין דער שפיץ פון דער אַדמיניסטראַציע זענען געשטאַנען א סאָלטיס מיט א סעקרעטאַר. אין די דערפער זענען געווען פאָלקס־שולן פון 4 און מער קלאַסן. די אומגאַנגס־שפראַך איז געווען אוקראַיניש. די מערהייט פון דער באַפעלקערונג איז געווען אַנאַלפאַבעטן, די אינטעלי־גענץ גאָר א קליינע. ווייניק אוקראַינער האָבן געקענט די לאַנדס־שפראַך — פויליש.

אין גוואַזדיעץ האָבן די יידן אַנטוויקלט א האַנדלס־צענטער פאַר דער לאַנדווירטשאַפטלעכער פראַדוקציע, אַרבעטס־געצייג, פאַרשידענע סחורות, פי, עופות א.א.וו. די פּרנסה אין שטעטל האָט זיך מיינסטן באַזירט אויף מסחר. ס'זענען געווען א סך געוועלבן פון פאַרשידינע סחורות, וועלכע מען האָט על פּי רוב געבראַכט פון קאַלאַמיא. פירן און טראָגן סחורות איז געווען די פּרנסה פון די אַרטיקע פורמאַנעס. אין גוואַזדזיעץ זענען געווען סוחרים פון תבואות, טעקסטיל, לעדער, אייזן, פרוכטן, אייער, פי און אַנדערע. א קליינע צאָל רייכע סוחרים האָבן געהאַנדלט מיט סוחרים פון ווייטע ערטער. דער עיקר מסחר אין שטעטל איז געווען מאַנטיק, דער יאַריד־טאָג.

מאַנטיק פאַרטאָג האָט מען געבראַכט צו פירן פון דער דאַרפישער סביבה סחורה אויפן גוואַזדזיעצער מאַרק־פלאַץ און בהמות אויפן מאַרק אין קולאַטשקאָווצע. אויפן סחורה־מאַרק האָבן פויערים פאַר־קויפט תבואות, קאַרטאָפל, גרינס, פרוכטן, עופות, אייער און מילכווארג. דער כלל פונעם מסחר איז געווען לויט דעם פרינציפ — אַנבאָט און נאַכפראָגע. די קונים זענען ס'רוב געווען יידישע סוחרים, וועלכע האָבן געקויפט סחורות פאַר האַנדלס־צוועקן. ס'האָבן אויך געקויפט יידן און קריסטן פאַר זייערע אייגענע באַדערפענישן.

אויף דעם בהמה־מאַרק זענען געווען טיילן געצוימט מיט הילּ־

צערנע פלויטן. פאַר יעדע סאַרט בהמות איז געווען אַ באַזונדערער טייל. יידן, אוקראַינער און פּאָליאַקן האָבן דאָ געהאַנדלט. מיט חזירים האָבן יידן נישט געהאַנדלט.

אויף די יאַרידים און מערק איז געווען אַ גרויסער טומל. מ׳האָט געהערט קולות פון מענטשן און הויז־חיות. אַ חוץ דעם האָט מען געהערט נגונים און געשרייען פון אוקראַינישע קבצנים, קאַליקעס מיט אַפענע מומים, אַדער סימולאַנטן. אַן עקלדיקן טומל האָבן גורם געווען שיכורים און חזירים, באַזונדערס די זויגנדיקע חזירים.

נאָענט צו די מערק האָבן יידן און קריסטן פאַרקויפט פאַרשידענע געבעקסן, צוקערקעס, סאָדע־וואַסער, לעמאָנאָדע, ווורשט און חזיר־פלייש. אין די טעג פון די יאַרידים זענען די געווען פול מיט קונים, סתם נייגעריקע און גנבים. די שענקן (רעסטאָראַנען) זענען געווען פול מיט שיכורים. דאָס האָנדלען האָט זיך אַפּגעשטעלט פאַרנאַכט. אָבער אין די רעסטאָראַנען האָט זיך דאָס טרינקען און פרעסן פאַרצויגן שפּעט אין דער נאַכט.

פרוכט־סוחרים פלעגן זיך נוהג זיין צו קויפן פרוכטן און ניס אין ווינטער, אָדער אין פרילינג פאַר דער בלי־צייט. די טראַנזאַקציעס פלעגט מען מאַכן צום קומענדיקן סעזאָן, אָדער אויף שפּעטערדיקע. דער דאָזיקער מסחר איז געווען פאַרבונדן מיט אַ ריזיקע אין פאָל פון נישט קיין גערעטעניש. אויך איז געווען אַ סכנה רייסן פרוכטן פון הויכע ביימער און אַראָפקלאָפן ניס.

די מערהייט פון דער באָפעלקערנוג איז געווען סוחרים. אויך זענען געווען בעלי־מלאכות, ווי: שניידערס, שוסטערס, סטאָלערס, בעקערס, בלעכערס, שלאָסערס, שמידן, פריזערן, קצבים. אין משך פון דער צייט האָט זיך אין גוואָזדזיעץ אַנטוויקלט אַ פרויען־פּאַך — שטריקן, וואָס מ׳האָט גערופן „פילעטן״. ביי דעם פּאַך זענען געווען באַשעפטיקט מיידלעך און פרויען. זיי האָבן געשטריקט פאַרהאַנגען, בעט־דעקן און טישטוכער.

אין שטעטל איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ פאַבריקל פון סאָדע־וואַסער און אַ קליינע אונטערנעמונג פון אַנפילן ביר אין פלעשלעך פון פעסער. די פלעשער ביר האָט מען פאַרקויפט אין די רעסטאָראַנען און געווענלבן.

נאָענט צום שטעטל, ביי דעם טייך טשאָרנאָוע, אויפן וועג צו כאַמאַקאָוצע, איז געשטאַנען אַ וואָסער־מיל, וואָס איז געטריבן געוואָרן מיטן כח פון וואָסער־שטראָם. וועגן דער וואָסער־מיל האָט מען דערציילט פאַרשידענע לעגענדעס, וועגן שדים און רוחות, וואָס דרייען

זיך דאָרט אַרום אין די נעכט. טראָץ דעם, וואָס קיינער האָט נישט געגלויבט אין די נאַרישקייטן, האָט קיינער נישט געוואָגט „צו ריזי־קירן" און באַזוכן די מיל ביינאַכט. אויפן שפּיץ פון אַ בערגל, אויפן וועג צו סטאַרי־גוואָזדזיעץ, איז געשטאַנען אַ פאַבריקל, וואָס האָט אויס־געאַרבעט אייל פון קערנער. דאָס פאַבריקל האָט געהייסן „אַלעיניצאַ".

קאָמוניקאַציע

די וויכטיקסטע קאָמוניקאַציע פאַר די גוואָזדזיעצער איז געווען די אייזן־באַן. במשך פון דער צייט האָט זיך אַרגאַניזירט אַ קאָאָפּעראַטיוו פון אויטאָבוסן־פאַרקער. די אויטאָבוסן האָבן קורסירט אויף דער ליניע גוואָזדזיעץ־קאָלאָמיאַ אין ביידע זייטן. אַ טייל סוחרים און בעלי־עגלות האָבן געהאַט פערד און וואָגן און פלעגן פאָרן לויט זייערע באַדערפענישן. אייניקע גוואָזדזיעצער פלעגן פאָרן מיט זיי אַלס טרעמ־פיסטן, כדי איינצושפּאָרן פאַר הוצאות.

פרייע פראָפעסיעס און אינסטיטוציעס

מיט פרייע, זעלבסטשטענדיקע פראָפעסיעס האָבן זיך אין שטעטל פאַרנומען 16 יידן — מעדיצין־דאָקטוירים: דר׳ שוואַרץ, דר׳ בערגער; אַפּטייקערס: קעלער, מרגלית און מאַנהיים; אַדוואָקאַטן: געווירץ, סאָ־בעלזאָן און ראָוך; נאָטאַריוש: אַדלערשטיין; דענטיסט: באָומוואָלד. די געהילפן פון די אַדוואָקאַטן און פון דעם נאָטאַריוש זענען געווען: אַדוואָקאַט פינקעלשטיין און אייניקע באַאַמטע אַן יורידישע בילדונג: די ברידער וווּלי, ציוקל און דזוני לאָגשטיין און שיקלער. דער לערער פעליקאַנט, וועלכער איז אין זיין צייט געווען דער דירעקטאָר פון דער באַראָן הירש שול, האָט אויך פאַרנומען דעם פּאָסטן פון לערער פון יידישער רעליגיע, הגם ער איז נישט געווען רעליגיעז. פעליקאַנט איז אויך געווען דער פאַרזיצער פון דער קולטור געמיינדע (יידישע קהלה).

די בכבודיקע יידן אין שטעטל זענען געווען: דער רב יעקב־זאב אַבערבאַך, נאָך זיין טויט דער רב יעקב לייטער; דער דיין יוסף פרידמאַן; דער שוחט מרדכי גערליך און נאָך זיין טויט זיין פלימעניק כייביש גערליך.

פאָליאַקן האָבן פאַרנומען אַפיציעלע מלוכה־פונקציעס, ווי: מוני־ציפאַלער הערשער — בורמיסשטר, קאַמענדאַנט פון דער פאָליציי, די ריכטערס, נאָטשאָלניקעס, באַאַמטע אויף דער פּאָסט, אויף דער אייזן־באַן, אין דער תפיסה און אין שול; אַ חוץ דעם דערמאָנטן פעליקאַנט, די אוקראַינער: וואָכראַצקי (אָן אַנטיסעמיט), דער וועטירנאַר (אַ אוק־ראַינישער נאַציאָנאַליסט) דר׳ קוטשירעק.

די קאַטוילישע קירך האָט נישט געהאַט קיין השפּעה נישט אויפן פאָליטישן און נישט אויפן עקאָנאָמישן לעבן. זי האָט זיך פאַרנומען בלויז מיט רעליגיעזע ענינים.

ס'זענען געווען 3 קאָנצעלאַריע באַאַמטינס, וועלכע האָבן געאַר־בעט אין געוויסע צייטן בייַם נאָטאַריוש: די פּוילישע פרוי אַניעלאַ טשאַיקאָווסקא־נאָסאָל — איינע פון חסידי האומות (וועלכע האָט בשעת דער שואה געגעבן אַ מקום מקלט דער משפּחה נייבערגער — מאַלצע ריינער און איטע בלומענטאָל פון קאָלאָמיאַ.

אין גוואָזדזיעץ איז געווען אַ פרומע אָקושערקע, באַטשעווסקאַ. מ'האָט זי גערופן „די באָבע". אָפט מאָל פלעגט זי זיך באַרימען, אַז זי, די גויע, האָט געהאָלפן ברענגען אויף דער וועלט הונדערטער יידישע יינגלעך און מיידלעך. פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה האָט געפירט די געבורט רעגיסטראַציע אין גוואָזדזיעץ דוד גרינבערג. מ'האָט אים גערופן דער „מעטריקעל פירער". בשעת דער ערשטער וועלט מלחמה זענען די אָפיציעלע דאָקומענטן פאַרברענט געוואָרן. דוד גרינבערג האָט זיך פאַרנומען מיט רעסטאָווירירן די מעטריקעס פאַר די, וועלכע האָבן זיך געוויטיקט אין זיי.

יאָסל שמעלצער איז געווען אַ מעדיצין־פאַכמאַן אָן מעדיצין־ביל־דונג און אויך אָן אָפיציעלער פּראָקטיק. ער פלעגט געבן קאָרנקע מעדיצינישע עצות חינם. צייטנווייז פלעגן זיך מיט אים ראָטן וועגן קאָמפּליצירטע קראַנקייטן אָפלו מעדיצין דאָקטוירים, באַזונדערס דר' שוואַרץ.

די באַנק

די אייניציקע באַנק אין גוואָזדזיעץ איז געווען די פּיליע פ.ק.א. (פּוילישע אָפּשפּאָרונגס באַנק). די באַנק איז געווען אין דער פאָסט. פון דער דאָזיקער באַנק האָט מען געקענט אָרויסנעמען בלויז 100 זלאָטעס אַ טאָג. דערפאַר איז פ.ק.א. נישט געווען צוגעפאָסט צו מסחר־צווועקן. דאָס באַנוצן זיך מיט טשעקן פון האַנדלס בענק, אָזוי ווי אין די גרויסע שטעט, איז כמעט נישט געווען באַווּסט אין שטעטל. די מלוכהשע וואָליוטע — זלאָטי — איז געווען אַ סטאַבילע מטבע. 5 זלאָטעס זענען געווען ווערט איין דאָלאָר פון די פאָראייניקטע שטאָטן; 25 זלאָטעס האָבן געהאָט דעם ווערט פון איין ענגלישן פונט שטערלינג. פאַר סחורה פלעגט מען צאָלן מזומן געלט, אָדער מיט וועקסלען. דאָס געלט האָט געהאָט אַ ווערט און איז געווען טייער.

שטייערן

די פּוילישע מאַכט האָט אַרויפגעלייגט אויף די יידן שווערע שטייערן: פון געלט־אומלויף, פון איינקונפט (מס הכנסה), פאַרמעגן. אַ חוץ דעם האָט מען געדאַרפט צאָלן פאַר פאַרשידענע דערלויבענישן און מוניציפּאַלע שטייערן. די באַשטייערונג איז געווען גרויס. בוכהאַל־טעריע, אַלס באַווייז פון געלט־אומלויף און רווח, האָבן געפירט בלויז די גרויסע סוחרים. די מערהייט יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות זענען געווען הילפלאָז אַנטקעגן די שטייער־אַמטן. טייל שטייערן זענען נישט געצאָלט געוואָרן. אין שייכות מיט דעם פלעגן זיין פענדונגען. ווען מען האָט זיך דערוווּסט, אַז ס'דאַרף קומען אַ סעקווועסטער (אַ באַאַמטער פון פענדען) פלעגט מען באַהאַלטן סחורות, געלט און ווערט־זאַכן. די שטייערן און די פענדונגען האָבן געשאַפן אַן ערנסטע לאָסט ביי די יידן.

עקאָנאָמישע קלאַסן

אין שטעטל איז געווען אַ קליינע צאָל רייכע מענטשן. דער רוב האָט געהערט צום מיטלשטאַנד און נידעריקער פון אים. אַרעמע מענטשן (אַבער נישט קיין קבצנים, אַזעלכע זענען אין שטעטל נישט געווען). צו דעם שטאַנד לייַדיקגייער האָט געהערט דער רוב פון דער יוגנט.

רעליגיע, קהלה און געזעלשאַפטלעך לעבן

אין שטעטל האָט געהערשט אַ רעליגיעז־יידישע אַטמאָספער, אַבער נישט קיין פאַנאַטישע, אַזוי ווי אין אַנדערע ישובים אין מזרח־אייראָפּע אין יענער תקופה. דאָ האָבן זיך איינגעגלידערט 3 דורות: צוויי פון זיי — די אַלטע און דערוואַקסענע, די שומרי מצוות, די אָפּהיטער פון דער טראַדיציע און רעליגיעזע מנהגים; דער דריטער דור, דער יונגער, האָט זיך סיסטעמאַטיש דערווייטערט פון די פרומע מצוות און זיך באַנוגנט מיט אַ ליבעראַלער טראַדיציע. אַבער אַ דאַנק דער טראַדיציע פון אָפּגעבן כבוד די עלטערן און אַכטונג צו דער יידישער קהלה זענען נישט פאַרצייכנט געוואָרן פאַלן פון עפנטלעך אָדער בייז־וויליק מחלל זיין שבת און יום־טובים. די מאָדערניזאַציע ביי די יונגע איז געווען ענלעך ווי ביי די יונגע אין די ישובים פון מזרח־אייראָפּע אין דער תקופה פון צווישן די ביידע וועלט־מלחמות. די פרומע יידן זענען לרוב געווען חסידים, צעטיילט אין פאַרשידענע ריכטונגען. יעדע

גרופע האָט געהאַט איר רבי, איר באַזונדערע שיל, בית־המדרש, אָדער „שטיבל", אייגענע בעלי־תפילות און שמשים.

די גרויסע שיל, די אַזוי גערופענע „קלויז", איז געווען געבויט פון ציגל. די דאַזיקע שיל האָט געהאַט 2 טיילן. אונטן איז געווען דער בית־תפילה פאַר מענער און אויבן, ביים אַרויפשטייג פון דרויסן אויף הילצערנע טרעפ, האָט זיך געפונען די עזרת נשים. די שיל האָט געהערט צום רבין פון גוואָזדזיעץ און איז גערופן געוואָרן אויף זיין נאָמען. צו זיין אייגנטום האָט אויך געהערט זיין ווינונג און דער הויף, וואָס האָט זיך געפונען ביים בית־הכנסת. דער רבי פון גוואָזדזיעץ איז אַרויסגעפאָרן פונעם שטעטל בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה קיין ווין און האָט זיך דאָרט באַזעצט. צייטנווייז פלעגט ער באַזוכן דאָס שטעטל און סביבה צוזאַמען מיט זיינע זין: אברהם, שלום און דוד. אָדער מיט צוויי, אָדער מיט איינעם פון זיי. דער רבי פלעגט זיך נוהג זיין מתפלל זיין מיט זיינע חסידים אין זיין בית־הכנסת. ווען ער פלעגט קומען אין שטעטל אויף אַ וואָך צייט, פלעגט ער זיין דער גאַסט ביי איינעם פון זיינע חסידים, וועלכער האָט, לכבוד אים, אַפגע־געבן אין זיין רשות עטלעכע חדרים. ער פלעגט דאָרט אויפנעמען באַזוכער, וועלכע פלעגן קומען צו אים, ער זאָל זיי בענטשן און געבן זיין ברכה. דאָס איז געווען אַ מנהג ביי די יידן אין שטעטל. ביים רבין איז געווען אַן אַנגענומענער און שטענדיק איינגעפירטער אָרדנונגס־שטייגער ביים אויפנעמען קהל.

ביים אַריינגאַנגס־חדר זענען געזעסן גבאים, וועלכע פלעגן פאַר־שרייבן די נעמען פון די באַזוכער אויף קוויטלעך. די בקשות פלעגן זיין וועגן געזונט, פרנסה, שלום־בית, חתונה פון טעכטער, באַפרייען זין פון מיליטער־דינסט א. א. וו. די אָרדנונג פון אויפנעמען די מענטשן דורכן רבין פלעגט באַשטימען דער שמש. פאַרשטענדלעך, אַז עס זענען אויך געווען אויסנאַמען, וועלכע פלעגן אַריינגיין צום רבין אַן אַ ריי. דאָס פלעגט פאַסירן אין אויסנאַם־פאַלן, ווי צום ביישפיל הצלת נפשות, יידן מיוחסים, גבירים און אָנדערע. צייטנווייז פלעגן זיך אַריין־רייסן היסטעריש פרויען אין רבינס צימער מיט געשרייען „רבי העלפט!" דער שמש מיט די גבאים פלעגן זיך באַמיען צו דערווייטערן די פרויען, אָבער דער רבי האָט נישט דערלאָזט. ער האָט די פרויען געבענטשט און זיינע ברכות האָבן געהאָט אַ פאַזיטיווע השפעה. די פרויען האָבן זיך באַרואיקט און זענען צופרידן אַוועקגעגאַנגען מיט אַ מין זעלישן אויסדרוק „מיר האָבן דערגרייכט אונדזער בקשה".

דער רבי איז געווען טראַדיציאָנעל אָנגעטאָן, געהאָט אַ בכבודיקן

אויסזען, אַ גפּעלעגטע באָרד און פּאות. ער איז געזעסן ביי אַ טיש, אויף וועלכן ס׳איז געלעגן אַ גמרא. וען אַ באַזוכער איז אַרײַנגעקומען, האָט אים דער רבי אויפגענומען מיט אַ שלום־עליכם און געבעטן זיך זעצן. דער באַזוכער האָט אַוועקגעלייגט אויפן טיש זײַן ,,קוויטל״ מיט געלט, וואָס ס׳האָט געהייסן ,,פּדיון״. דער רבי האָט דאָס געלט גלײַך־גילטיק אַרײַנגעלייגט אין זײַן טאַש, געלייענט דאָס ,,קוויטל״, געדופן דעם באַזוכער מיט זײַן פּריוואָטן נאָמען, געהערט זײַן בקשה, אים געבענטשט. ער פּלעגט אויך אָפּט מאָל בענטשן אויף אַ מטבע־קמיע, אַ סגולה קעגן מזיקים. מיט דעם האָט זיך געענדיקט דער ביקור און צום רבין איז אַרײַנגעקומען אַ צווייטער באַזוכער. וועלן עס פּלגן קומען צום רבין יידן מיט קינדער, האָט דער רבי זיי אַרציק געבענטשט. די באַזוכער בײַם רבין זענען געווען, אַ חוץ זיינע חסידים, אויך חסידים פון אַנדערע רבנים.

דער גוואָזדזיעצער רבי איז מבקר געווען אויך אַנדערע ערטער, וווּ עס האָבן זיך געפונען זיינע חסידים. קיין גוואָזדזיעץ זענען געקומען רבנים, וועלכע האָבן דאָ געהאָט זייערע חסידים און אויך אַנדערע באַוווּסטע רבנים. ס׳איז געווען אַ מנהג צו פּאָרן אין רבינס ,,הויף״. חסידים זענען געפּאָרן צו זייער רבי, אָדער ווי זיי פלעגן זאָגן: ,,צו אונדזער רבי״.

אין בית הכנסת פון גוואָזדזיעצער רבי האָבן געדאָוונט זיינע חסידים, דער רב אברבאָך מיט זײַן זון משהלע. דער זון איז געבליבן אַן עלטערער בחור. שטעטלשע לצים האָבן דערציילט, אַז וועו מען האָט משהלען געפרעגט פאַרוואָס ער האָט נישט חתונה און הלמאי זײַן טאַטע, דער רב, האָט אַמאָל יאָ חתונה געהאָט — האָט דערויף משהלע געענטפערט: ,,וואָס פאַרא חכמה? דער טאַטע האָט דאָך חתונה געהאָט מיט דער מאַמען״.

דער בעל־תפילה אין רבינס שיל איז געווען נאָטע שמוץ.

די אַנדערע שילן אין שטעטל זענען געווען געבויט פון האָלץ.

דער דיין הרב יוסף פרידמאַן האָט געדאָוונט אין בית־המדרש, וווּ ס׳האָבן געדאָוונט פאַרשידענע חסידים. אין דער שיל פונעם באַיאָנער רבינס חסידים האָט געדאָוונט דער שוחט לייביש גערליך. די חסידים פונעם וויזשניצער רבי האָבן געהאָט זייער שיל און די בעלי תפילות זענען דאָ געווען: הערש־קאָפּל מעלצער און עזריאל שמיט.

אין דעם בית־כנסת פונעם טשאָרטקאָווער רבי האָבן געדאָוונט זיינע חסידים און דער בעל־תפילה בערל שיקלער.

אין מזרח־טייל פונעם שטעטל, אויף דעם אָרט פון דער היסטאָ־

רישער שיל, וואָס איז פֿאַרברענט געוואָרן בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט מען געבויט אַ פונדאַמענט פֿאַר אַ גרויסער שיל. אָבער מען האָט בלויז אויפגעבויט אַ קליינע שיל, אין וועלכער ס׳האָבן געדאַוונט בעלי־מלאכות. דער גבאי און דער שיל איז געווען דער שוס־טער שמואל אברהם.

אין גוואָזדזיעץ איז אויך געווען אַ שיל פון סאַדיגאָרער רביס חסי־דים. אין דער שיל איז געווען דער בעל־תפילה יאָסל שרייער.

גוואָזדזיעצער יידן האָבן אויך געדאַוונט אין פריוואָטע הייזער, אַזוי געראָפענע „שטיבלעך". איינס פון זיי איז געווען אינעם הויז פון בנימין שיקלער.

דאָס פינאַנסירן דאָס בויען בתי־כנסת און זיי אויסהאַלטן איז געווען פון תרומות פון אַרטיקע יידן.

ווי דער שטייגער אין יידישע ישובים אין פוילן, איז אויך אין גוואָזדזיעץ געווען אַ יידישע קהלה, וואָס האָט געהייסן די „קולטוס געמיינדע". די דאָזיקע געמיינדע האָט געהאָט אירע הכנסות פון שעכטן עופות און בהמות, ווי אויך מלוכהשע אונטערשטיצונג. די הוצאות זענען געווען: געהאַלט פאַרן רב, דיין און שוחט, אויסהאַלטן די באַד און בית הקברות.

קבצנים זענען נישט געווען אין שטעטל. אָבער ס׳זענען געווען אַרעמע לייט, וועלכע האָבן זיך אָפט ענויטיקט אין הלוואות און אין גמילת חסדים. די עסקנים אין שטעטל האָבן פרייוויליק געהאָלפן די אַרעמע. זיי האָבן זייער הילף מקיים געווען מיט מתן בסתר.

אין גוואָזדזיעץ זענען געווען אַ טייל משפחות, וואָס האָבן גע־האָט מער ווי 8 נפשות. אין משך פון דער צייט איז דאָס געבורט געפאַלן. די עלטערן האָבן דערצויגן זייערע קינדער לויט דער יידישער טראַדיציע. די יינגלעך האָבן פון זייער פריער יוגנט געלערנט אין „חדר" לייענען לשון־קודש און דאַוונען. וועו זיי זענען געוואָרן 5—6 יאָר אַלט האָבן די יינגלעך אָנגעהויבן לערנען חומש און שטופנווייז רש״י, תרגום אונקלוס און שרייבן יידיש. שבת פלעגט מען לערנען פרקי אבות און פאַר יום־טובים און טרויער־טעג — די אַגדה פון פסח, מגילות און תפילות.

דערציונג און בילדונג

די יינגלעך אין שטעטל האָבן אָנגעהויבן לערנען פון 3—4 יאָר אין „חדר" און פון 7 יאָר אין דער פאַלקס־שול. אין דער פרי האָט מען געלערנט אין שול, נאָכמיטאָג און אויף דער נאָכט אין „חדר". די צייט

פון לערנען אין „חדר" האָט געדויערט ביז בר מצווה. שפּעטער האָט אַ טייל יינגלעך געלערנט תלמור און העברעיש ביי למדנים.

די מיידלעך האָבן נישט געלערנט אין „חדר". זיי האָבן אינדיווי־דועל געלערנט דאָוונען לשון קודש־, שפּעטער העברעיש; דאָן געלערנט אין דער פּאָלקס־שול און האָבן אויך געהאַט צייט צו לייענען ביכער.

פּאַר דער ערשטער וועלט מלחמה, אַ קורצע תקופה בשעת דער מלחמה און נאָך איר, האָט עקזיסטירט אין גוואָזדזיעץ, אַ חוץ דער פּאָלקס שול, אַ פּיר קלאַסיקע בּאַרן הירש שול. נאָך דעם ווי די שול האָט אויפגעהערט איר קיום, האָבן כּמעט אַלע יידישע קינדער אין שטעטל געלערנט אין דער פּוילישער 7־קלאַסיקער פּאָלקס־שול. דאָס לערנען אין דער דאָזיקער שול איז געווען אויף אַ געוויסן הויכן ניוואָ. די מערהייט תלמידים האָט געענדיקט אַלע קלאַסן און זיך דערוואָרבן אַן אַלגעמיינע אַנהויב בילדונג. זיי האָבן באַהערשט די פּוילישע שפּראַך און געקענט אַ ביסל אוקראַיניש און דייטש. די פּאָלקס־שול אַבסאָל־ווענטן האָבן געהאַט דאָס פּאַרמעלע רעכט, נאָך אַן עקזאָמען, אַנהויבן לערנען אין גימנאַזיע.

דער עלטערער דור אין שטעטל — מענער און פרויען — האָבן געקענט לייענען לשון־קודש. דער רוב מענער האָט אין זייער יוגנט געלערנט אין „חדר", געקענט חומש, רש"י און אַ טייל אויך תלמוד. זיי האָבן געקענט שרייבן יידיש און באַהערשט אין וואָרט, נישט גרינטלעך, די לאַנדס־שפּראַך. וויניקע פון די עלטערע תושבים אין שטעטל האָבן געלערנט אין פּאָלקס שולן, וועלכע זענען דעמאָלט געווען אין דער שטופע פון גרינדונג. איינצלנע האָבן געלערנט אין גימ־נאַזיע און אין אוניווערסיטעטן. אַלע עלטערן אין שטעטל האָבן געשטרעבט צו לערנען זייערע קינדער.

אין גוואָזדזיעץ איז נישט געווען קיין מיטל־שול און אויסהאַלטן קינדער אין שטעט, וווּ ס'זענען געווען גימנאַזיעס, איז געווען פּאַרבונדן מיט באַדייטנדע הוצאות. דערפּאַר האָבן נאָר וויניקע יוגנטלעכע זוכה געווען צו מיטל־בילדונג „לוקסוס" און אין דעם זכות אַנצוטאָן די גימנאַזיסטן־באַקליידונג (אוניפּאָרם). ס'זענען געווען אַ סך באַגאַבטע יינגלעך און מיידלעך, וועלכע האָבן נישט געהאַט די מאַטעריעלע מעג־לעכקייטן צו לערנען און זענען געווען געצוווּנגען זיך צו באַגיין מיט דער פּאַרמעלער פּאָלקס־בילדונג. אַבער טראָץ דעם האָבן זיי געלערנט, נעמענדיק פּריוואָטע לעקציעס, אַדער אויטאָדידאַקטיש (עקסטערן). גאָר וויניק יוגנטלעכע האָבן אינגאַנצן אויפגעהערט צו לערנען.

די שפּראַך פון די גוואָזדזיצער יידן איז געווען יידיש, אַ זאַפּטיק,

איינגענעם מיט אַן אַרטיקן אַקצענט. אויסער יידיש האָט מען געלערנט פויליש, אוקראַיניש און דייטש. פערפעקט פויליש האָבן נאָר וויניקע געקענט, מייסטנס אַסימירילטע.

ציוניזם אַלס נייע נאַציאָנאַלע באַוועגונג איז דערשינען אין שטעטל נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה און איז געווען באַגלייט מיט אויפלעבן די העברעישע שפראַך. ביי אַ סך יידן איז געווען אַ גרויסער כבוד צו לערנען און רעדן העברעיש און דאָס איז געווען אַ באַוויז פון בילדונג.

אינעם יאָר 1907 איז אין גוואָזדזיעץ געגרינדעט געוואָרן אַ העברעישער סעמינאַר, וואָס איז געווען באַזירט מאַטעריעל אויפן שכר־לימוד. לאה לאַטנער האָט געלערנט אין סעמינאַר. שפעטער איז זי געווען די ערשטע העברעישע מורה אין שטעטל אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. שפעטער, אין געוויסע צייטן, האָבן געלערנט פאַרשידענע לערערס. דער שטענדיקער לערער איז געווען יוסף שערצער. ער האָט געפירט אַ העברעישע פריוואָט שול. אין די דרייסיקער יאָרן איז אויך מאיר אַלטענהויז געווען אַ לערער אין דער דאָזיקער שול. מאיר האָט העברעיזירט זיין נאָמען און הייסט נוה. ער איז איינער פון די גרינדער און חבר אינעם קבוץ גת (נאָענט צו דער היסטאָרישער פלשתים שטאָט, דערמאָנט אין יהושע י״ג ג.)

צווישן גוואָזדזיעצער יידן זענען געווען אינטעליגענטן, אָבער נאָר אייניקע מיט אַן אַקאַדעמישן טיטל. אַ ברייטערע אינטעליגענץ און אַטאַדיאַקטן האָט זיך געשאַפן אין שטעטל מיט דער גרינדונג און אַנטוויקלונג פון פאַרשידענע פאַרטייען.

ציוניזם, יוגנט־באַוועגונגען און פאַרטייען

דאָס פאַרשלאָפענע שטעטל פלעגט זיך אויפוועקן בשעת פאַרשידענע וואָל־פראַפאַגאַנדעס: צום ווייַלן: סיים, סענאַט, מוניציפּאַלע אַנשטאַלטן, ציוניסטישע קאַנגרעסן (פאַרקויפן שקלים). מיט דער צייט האָבן זיך די גוואָזדזיעצער אַנגעהויבן אינטערעסירן מיט וואָל־פראַפאַגאַנדע. אַ דאַנק דאָס גרינדן פון פּאָליטישע באַוועגונגען אין דער געגנט האָבן באַזוכט גוואָזדזיעץ עסקנים, וועלכע האָבן געגרינדעט אין שטעטל פאַרטיי־פיליעס, וואָס זענען געווען באַקאַנט מיטן נאָמען „פאַריינע״: סתם ציוניסטן, רעוויזיאָניסטן, „איאפ״ (אידישע אַרבעטער פאַרטיי). די מיטגלידער אין „איאפ״ זענען געווען בונדיסטן און קאָמוניסטן. איינצלנע פון זיי האָט מען דעפאַרטירט אַן אַ משפט אין קאַנצענטראַציע לאַגער בערעזאַ קאַרטוסקאַ.

צווישן די ציוניסטישע עסקנים זענען געווען: אַלטער סאַמעט, מאיר אייזנקראַפט, הערש־לייב גלאַסבערג, חיים האַספעל, דוד שטיינער און אַנדערע.

אינעם יאָר 1926 איז געקומען פון קאַלאַמיאַ קיין וואַזדזיעץ דער יוריסט־סטודענט שאַובער. ער איז געווען אַ הויכער מאַן, עלעגאַנט געקליידעט און מיט אַ סטודענטן קאַסקעט. שאַובער האָט גערעדט פערפעקט פויליש און יידיש און געווען אַ גוטער רעדנער אין די ביידע שפּראַכן. געווינט האָט ער ביים רעסטאָראַן אייגנטימער אורציע שלאַם. ער איז זיך מפרנס געווען פון פריוואַטע לעקציעס פאַר פאַלקס־שול אַבסאַלוואַנטן, וועלכע האָבן געהאַט אויסזיכטן צו לערנען אין גימנאַזיע.

שאַובער איז געווען אין זיין צייט אַ חבר אין „השומר הצעיר". אין שטעטל האָט ער געגרינדעט אַ קן פון דער באַוועגונג. אַבער ער האָט דעם קן נישט פאַרבונדן מיטן ראַיאָן און מיט דער צענטראַלע פון „השומר הצעיר". ער איז געווען אַ שטאַלצער בחור און האָט אויפגעפאַסט אויף דער מחיצה צווישן אים און די חברים פונעם וואַזדזיעצער „השומר הצעיר" קן. זיי האָבן אים גערופן „פאַן שאַובער".

אין משך פון אַ קורצער צייט האָבן באַזוכט דאָס שטעטל „השומר הצעיר" חברים פון קאַלאַמיאַ און האָבן זיך געווונדערט אויף שאַובערס מאַדנע אויפפירונג. דעמאָלט האָט מען זיך דערווּסט, אַז שאַובער האָט געענדערט זיין אידעאַלאָגיע. ער האָט זיך אַנגעשלאָסן צו דער רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג און האָט פרובירט משפּיע זיין מיט זיין נייע אידעאַלאָגיע אויף די „השומר הצעיר" חברים, אַבער אַן דערפאָלג. די אַרטיקע אַרגאַניזאַציע האָט זיך באַזירט און געהאָט אין אירע רייען צענדליקער יוגנטלעכע. עס זענען געקומען אין שטעטל „השומר הצעיר" עסקנים: מאיר לעדערפיינד פון קאַלאַמיאַ און מנחם (מוניע) לינדער פון סניאַטין. מען האָט געווויילט אַן אַרטיקע אַנפירונג (הנהגה) געשאַפן קבוצות לויט דעם עלטער פון די מיטגלידער. די קבוצה־מדריכים האָבן געלערנט זייערע חניכים ציוניזם, סאָציאַליזם א.א.וו. מ'האָט אויך געלערנט חלוצישע טענץ. מ'האָט אַרגאַניזירט אויספלוגן אין דער סביבה און זומער־קאַלאָניעס אין די קאַרפאַטן־בערג, צוזאַמען מיט חברים פון אַנדערע שטעט.

שאַובערס פונקציע אין וואַזדזיעצער „השומר הצעיר" קן האָט איבערגענומען מוניע לינדער, וועלכער האָט פאַר דעם געענדיקט זיינע מאַטורע עקזאַמינעס. ער איז אַפּט געקומען קיין וואַזדזיעץ. מוניע איז געווען אַ שיינער בחור, געהאָט שאַטין־האָר און איז געווען שטענדיק אַפּגעברענט פון דער זון. זומער־צייט פלעגט ער קומען צו פאַרן אויף

זיין נייעם ראָוועך. אַנגעטאָן איז ער געווען אין „השומר הצעיר" מונדיר. געווען איז ער אַ פעיקער בחור און אַ גוטער רעדנער. באַהערשט האָט ער פערפעקט 4 שפּראַכן. יידיש, פויליש העברעיש און אוקראַיניש. ער האָט געהאַט אַ באַריטאָן שטים און שיין געזונגען. מיט זיינע פאַזיטיוועך אייגנשאַפטן האָט ער אַ סך בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פונעם גוואַזדזיעצער קן. אַ חוץ דעם האָט ער זיך געשאַפן אַן אַלגעמיינע סימפּאַטיע צו זיך אין שטעטל. מוניע האָט אין משך פון דער צייט פאַרלאָזט דעם „השומר העצירי" און איז געוואָרן אַן אַקטיוועך קאָמוניסט. ער האָט געלערנט עקאָנאָמיע אין לעמבערג (לוואָוו). ער איז געווען אַ פעיקער סטודענט. אומגעקומען אין דער שואה אין געטאָ וואַרשע.

נאָך דעם אַרגאַניזירן פון „השומר הצעיר" אין שטעטל זענען גרינדעט געוואָרן נאָך אַנדערע ציוניסטישע יוגנט אַרגאַניזאַציעס: „החלוץ", וועמענס גרינדער זענען געווען חברים פון „השומר הצעיר"; „ביתר", צווישן די גרינדער און מפקדים איז געווען רייזאָלע זעלצער; „בני עקיבא", וואָס ס'האָבן געגרינדעט עסקנים פון די „סתם"־ציוניסטן און „החלוץ הצעיר". די איינציקע אַנטי־ציוניסטישע באַוועגונג אין שטעטל איז געווען די פיליע פון „איאפּי". דער ציל פון די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס איז געווען עולה צו זיין קיין ארץ ישראל און אַ טייל פון זיערע חברים, אַזוי ווי ס'איז געווען דער מנהג, איז געווען אויף הכשרה, געאַרבעט אין טאַרטאַקן (ברעטער פאַבריק) אין די קאַרפּאַטישע שטעטלעך: נאַדוואָרנע, דעליאַטין א.א. נאָך דער הכשרה זענען די יוגנטלעכע געווען קאַנדידאַטן אויף סערטיפיקאַטן, משמע עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

ספּאָרט און טעאַטער־אַמאַטאָרן

דאָס גייסטיקע קולטור־לעבן — קונסט און געזעלשאַפטלעכער ספּאָרט־אַקטיוויטעט — איז אַנטשטאַנען אין גוואַזדזיעץ נאָך פאַר דעם אַרגאַניזירן פון יוגנטלעוע פּאָליטישע אַרגאַניזאַציעס. משה פראָוויזאָר האָט אַרגאַניזירט די פוטבאָל־מאַנשאַפט „דרור" און אַ גרופּע פון טעאַטער־אַמאַטאָרן.

די גוואַזדזיעצער תושבים זענען געווען זייער פאַראינטערעסירט אין טעאַטער און די ערשטע פאַרשטעלונג פון שטעטלשע אַרטיסטן, אַנגעפירט פון משה פראָוויזאָר, „יוסף אין עגיפטן", געשפילט אין סאָקול"־זאָל, האָט געהאַט גרויס דערפאָלג. אויך אין אַנדערע פאַרשטעלונגען האָבן די אַמאַטאָרן באַוויזן זייער טאַלאַנט. איינצלנע פון זיי: משה אורבאַך, זיסאָלע שרייער און פּסח שיינער, האָבן געשפילט ממש

ווי אַרטיסטן. ס׳איז אַנטשטאַנען נאָך אַ דראַמאַטישע טעאַטער־גרופּע, אין וועלכער ס׳האָבן זיך אויסגעצייכנט: מענדל צומער און נפתלי שלאָם.

אין דער פוטבאָל מאַנשאַפט „דרור״ האָט זיך אויסגעצייכנט משה אורבאַך. ער איז געווען אַ גוטער שפּילער נאָך אין זיינע קינדער־יאָרן אין ווין. אַ צווייטער גוטער שפּילער איז געווען קאַרל (חנן) לינדאָוער, וועלכער האָט פאַר דעם געשפּילט פוטבאָל אין סניאַטין. מיט דער צייט האָבן זיך אויסגעאיבט גוטע אַרטיקע פוטבאָל־שפּילער: די ברידער דוציע, אליעזר און חיים גרינבערג, גדליה שמעלצער, מתתיהו ראָוך, דב (בערעלע) האַספּעל און אַנדערע. נאָך אַ פוטבאָל־מאַנשאַפט האָט זיך געשאַפן אין שטעטל, וואָס האָט געהייסן „מלאָט״ (דער האַמער).

צום פאַלקס־ספּאָרט האָט אויך געהערט דאָס שווימען זומער צייט אינעם טייך טשאָרנאָווע. ווינטער, וען דאָס וואָסער איז געווען גע־פרוירן, האָבן יוגנטלעכע זיך געגליטשט אויפן אייז. אַ פאָפולערער ווינטער־ספּאָרט איז געווען דאָס שליטלען זיך. נאָך דעם ווי ס׳איז געפאַלן אַ סך שניי און ס׳איז געווען אַ טרוקענער פראָסט אָן אַ ווינט, פלעגן צענדליקער יוגנטלעכע אַרויסגיין אין אָוונט מיט שליטנס אויף דעם סטאָרי־גוואָזדזיעצער באַרג־וועג און זיך שליטלען באַרג אַראָפּ, אַ מרחק פון אַ האַלבן קילאָמעטער.

פאָרווייַלונגען

פאָפולערע פאָרווייַלונגען אין שטעטל זענען געווען טאַנץ־אָוונטן. די יוגנטלעכע, פריילינס און בחורים, וועלכע זענען נישט געווען קיין מיטגלידער אין יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, האָבן געלערנט סאָלאָן־טענץ און פון צייט צו צייט איינגעאָרדנט טאַנץ־אָוונטן. דאָס שפּאָצירן אויף דעם טראָטואָר האָט אויך געהערט צו פאָלקס־פאָרווייַלונג. אַז ס׳איז געווען אַ געמיטלעך וועטער, פאָרנאָכט, ספּעציעל מוצאי־שבת און יום־טוב, פלעגן אָרויסגיין שפּאָצירן יונגע און דערוואַקסענע. שפּאָצירנדיק פלעגט מען רעדן וועגן פאָרשידענע פראָבלעמען. ס׳איז געווען אַנגענעם צו הערן די קולות און דאָס געלעכטער פון יוגנטלעכע. צייטנווייז האָט מען געפירט שפּאָצירנדיק אויפן טראָטואָר שארפע פאָליטישע דיסקוסיעס און יעדער האָט פאָרטיידיקט זיין אָנשויונג.

אַנטיסעמיטיזם

די גוואָזדזיעצער יידן, ווי אַלע פוילישע יידן, האָבן געליטן פונעם אַנטיסעמיטישן רעזשים אין פוילן. מ׳האָט „דערמאָנט״ דער יידישער

יוגנט זייער יידישקייט אין דער מלוכה־שול. דער „פאַן דירעקטאָר" סוויטאַלסקי האָט פיינט געהאַט יידן און האָט געהאַט אַ ספּעציעלע הנאה אויסצושפּעטן די יידישע שילער וועגן טעותן אין דער פּוילישער שפּראַך. ער האָט שפּאַטיש נאָכגעקרימט דעם יידישן אַקצענט. אין שול בשעת די הפּסקות האָבן זיך געשאַפן גרופּעס פון יינגלעך — פון איין זייט יידן, פון דער אַנדערער פּאַליאַקן — און מ׳האָט זיך געשלאָגן.

פון שאַרפן אַנטיסעמיטיזם האָבן ספּעציעל געליטן יידן אין פּוילישן מיליטער. וועו עס איז אַריינגעפאַלן אַ לא יוצלח יד אין דער פּוילישער אַרמיי האָט מען אים געוופן „אָפּערמאַ" און ער איז געווען אַ קרבן פון שפּאַט און אויך פון פּיזישע און זעלישע ליידן. דאָקעגן זענען געווען יידישע בחורים, ספּעציעל די וואָס האָבן געדינט אין דער קאַוואַלעריע, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט. זיי האָבן דערמיט שטאַל־צירט און קומענדיק אויף אורלויב קיין גוואַזזיעץ האָבן זיי זיך באַרימט מיט זייערע מיליטערישע מונדירן. אויך זייערע עלטערן האָבן געהאַט הנאה. אַבער געווען זענען דאָס וויניקע. די מערהייט יידישע בחורים האָט געהאַט אַן עקל געפיל צום מיליטער־דינסט און געזוכט מיטלען, כדי נישט צו דינען.

אַ באַווּסט מיטל קעגן מיליטער־דינסט איז געווען אין מזרח־איראָפּע דאָס פלאַגן זיך, וואָס באַדייט פרייוויליק פלאַנירן פּיזישע ליידן. אַ געוויסע צייט פּאַרן שטעלן זיך צו דער מיליטער־קאָמיסיע, האָבן די קאַנדידאַטן אין שטעטל געהיט אַ שטרענגע „דיעטע". זיי האָבן אויסגעפירט גימנאַסטישע איבונגען, געגאַנגען אַ סך צו פוס, געטאַנצט און געשאַפן אַ רעש אין שטעטל. דאָס פלאַגן זיך איז גורם געווען צו פאַרלירן וואָג און אַפּט מאָל צו קרענק. בערך צווי חדשים פאַרן שטעלן זיך צום מיליטער, (ביי אונדז איז עס אויסגעפאַלן פריילנג) האָט זיך אַנגעהויבן דער „פלאַגער סעזאָן". דער „פלאַגער פאַטענט" איז באַקאַנט געווען דער מיליטער־קאָמיסיע, האָט זי מאָביליזירט לויט דער באַדערפעניש. די פלאַגערס, וועלכע ס׳האָט געפעלט די פאַרגע־שריבענע וואָג, האָבן זיי דאָס מיליטער־דינסט אָפּגעוקט אויף אַ יאָר. אויף אַזאַ אופן האָבן די פּאַליאַקן מיט דער צייט ליקווידירט דאָס „פלאַגן" זיך.

ליכט, וואַסער און באַהייצונג

אין גוואַזזיעץ איז נישט געווען קיין עלעקטריש ליכט און קיין וואַסער־אינסטאַלאַציע. אין אַוונט האָבן נאָכט־לאָמטערנעס שוואַך באַלויכטן די גאַסן. מיט דער צייט האָט מען אין צענטער פונעם שטעטל

אינסטאַלירט אַ גאַז־לאַמטערן, וואָס האָט געלויכטן מיטן כוח פון באַ־
טעריעס. אין די הייזער האָט מען באַנוצט נאַפט־לאַמפן און ליכט. אין
דרויסן האָט מען זיך באַנוצט אין אַוונט און ביינאַכט מיט באַטעריע
לעמפלעך

אין אַלע קוואַרטאַלן פונעם שטעטל זענען געווען טיפע ברונען
(קרעניצעס) מיט זיס וואַסער און די איינווינער פלעגן שעפן פון זיי
וואַסער פאַר זייער באַדאַרף. צום וואַשן פלעגט מען ס׳רוב באַנוצן
רעגן־וואַסער.

האַלץ און קוילן זענען געווען די הייץ־מיטלען פון די איינווינער.
באַהייצונג איז געווען גענוי אַזוי חשוב ווי שפייז. מ׳האָט געדאַרפט
צוגרייטן האַלץ און קוילן אויפן ווינטער.

יידישער פאָלקלאָר אין שטעטל

דאָס לעבן אין שטעטל איז פעריאָדיש געווען לאַנגווייליק, ספע־
ציעל אין די ווינטער אַוונטן, ווען קאַלטע שטורמישע ווינטן האָבן
געוואַיעט. דעמאָלט איז מען מייסטן געזעסן אין די היימען און זיך
געוואַרעמט ביי די אויוונס. אָפט מאָל פלעגן שכנים זיך קעגנזייטיק
באַזוכן, טרינקען צוזאַמען טיי, שפילן שאַך, דאָמינאָ, קאָרטן, אָדער
רעדן וועגן פאַרשידענע ענינים. אַ סך האָבן אויסגענוצט די ווינטער־
אַוונטן צו לייענען, לערנען, שטריקן א.אַ.וו.

ווען דער ווינטער־וועטער איז געווען געמיטלעך האָבן זיך יוגנט־
לעכע פאַרזאַמלט אין זייערע לאַקאַלן, דאָרט געזונגען און געטאַנצט.
די ,,סתם״־ציוניסטן זענען זיך צונויפגעקומען אין זייער פאַראיין־לאָ־
קאַל. דאָרט איז געווען אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט מיט באַטעריעס. דאָס איז
געווען דער איינציקער ראַדיאָ אין שטעטל. אַ דאַנק דעם זענען געקומען
אַ סך באַזוכער אינעם פאַראיין און געזעסן שעהן־לאַנג, הערנדיק ראַ־
דיאָ. דער פאַראיין־לאָקאַל איז געווען אין דעם הויז פון די משפחות
נייבערגער־רייטער אויף דער הויפט־גאַס. אין די אַוונטן איז אין
פאַראיין שטענדיק געווען ליכטיק.

גוואַזדזיעץ איז געווען אַ שטיל שטעטל. דאָס לעבן איז דאָ גע־
פלאָסן רואיק, אָן באַזונדערע איבעראַשונגען. געווינט האָבן דאָ גרוי־
סע און קליינע משפחות. איינער האָט געקענט דעם צווייטן. עס איז
געווען אַ מנהג איינצולאַדן צו שמחות משפחה און פריינד. יעדער איינ־
ווינער אין שטעטל האָט געווּסט, וואָס עס פאַסירט ביים צווייטן.

די גוואַזדזיעצער יידן, אַ חוץ וויניקע, האָבן אָפגעהיט דעם יידישן
מאַראַלישן שטייגער־לעבן. ס׳איז געווען אַ געזעלשאַפטלעך פריינדלעכע

אַטמאָספער אין שטעטל. נאָר אין זעלטענע פאַלן זענען פאַרגעקומען קריגעריין. די באַציונגען צווישן יידן און גויים זענען געווען גוטע. אַזוי האָט עס אויסגעזען. מען פלעגט אין שטעטל הערן „פּאָליאַקן" און „גויים" (אוקראַינער), דאָקעגן די פּאָליאַקן האָבן גערופן די יידן „זשידזי" און די אוקראַנער — זשידי".

אין שטעטל איז געווען אַ פּאָליציי־אָמט, וואָס האָט באַדינט די סביבה. די פּאָליציאַנטן זענען געווען שטאַרק באַשעפטיקט, אַמערסטן בעת די יאַרידים. דעמאָלט האָבן זיי געהאָט צו טאָן מיט שיכורע גויים, וועלכע האָבן זיך געשלאָגן און מיט גנבים, וועלכע מ׳האָט גע־כאָפט בשעת מעשה. ס׳האָט אויך פאַסירט, אַז די פּאָליציי האָט אַרעס־טירט שיכורע גויים, וועלכע האָבן זיך געשלאָגן אויף זייערע שמחות.

אין שטעטל איז איין מאָל געווען אַ מאָרד־פאָל. אין אַ נאָכט האָט מען אין צענטער געשאָסן אַ פּאָליציאַנט, וועלכער איז געווען באָליבט ביי די איינווינער. די סיבה פונעם מאָרד און דעם נאָמען פון מערדער איז מען נישט געווויר געוואָרן.

געווען זענען אויך געהיימע פּאָליציאַנטן, וועלכע זענען אַריינגע־דרונגען אין פּאָליטישע אַרגאַניזאַציעס, וועבירט מיטאַרבעטער און מיט זייער הילף אַנטדעקט אַקטיוויסטן, וועלכע זענען שווער געמשפט געוואָרן. אָפט מאָל האָט מען אַרעסטירט פאַרדעכטיקטע אין קאָמוניזם און זיי דעפּאָרטירט אין קאַנצענטראַציע־לאַגער בערעזאָ־קאָר־טוסקאָ. צווישן די אַרעסטירטע קאָמוניסטן אין תפיסה און אין לאַגער זענען געווען אויך עטלעכע יידישע יוגנטלעכע.

ענלעך צו יידישע ישובים אין מזרח־אייראָפּע איז דער פאָלקלאָר אין גוואַלדזיצע געווען אינטערעסאַנט און פאַרשידנאַרטיק. דאָס צו־גרייטן אויף שבת האָט געדויערט אַלע 6 וואָכן־טעג; צו יום־טוב — אַ פּאָר וואָכן פריער און דאָס צוגרייטן צו פּסח האָט זיך אָנגעהויבן באַלד נאָך שבועות. כמעט אין יעדן יידישן הויז אין שטעטל האָט מען ערב שבת און ערב יום־טוב פאַרטאָג געבאַקט און געקאָכט עסנוואָרג אויף שבת און יום־טוב, ווי אויך אויף די וואָכן־טעג. די באַלעבאָסטעס האָבן גוט געבאַקט און ס׳זענען געווען ספּעציאַליסטקעס אין דעם פאָך און זייער געבעקס איז געווען באַרימט, פול מיט טעם. דאָס טראַדיציאָ־נעלע געבעקס איז געווען דער „מאָנדעבורטשעניק", געבאַקן פון צע־ריבענע קאַרטאָפל, אויסגעמישט מיט מעל, אייער און אייל. דער „מאָנ־דעבורטשעניק" איז געווען ספּעציעל געשמאַק פרישערהייט. מ׳האָט אים געגעסן, פאַרטרינקענדיק מיט קאַלטער מילך.

ס׳איז אויך געווען אַ מנהג צו באַקן „מאַלאַי", אַ געבעקס פון

קוקורודזע־מעל. מ׳האָט געבאַקן „פלאַמפּלעצלעך״, וואָס זענען געווען געשמאַקן צו עסן פרישערהייט, באַשמירט מיט פּוטער. אויף שבת און יום־טוב האָט מען געבאַקן געפלאַכטענע חלות פון ווייסן ווייצן־מעל און ספּעציעל גרויסע חלות אויף פּורים. מען האָט געבאַקן אויך אַנדערע געבעקסן, ווי: פּאַרשידענע קיכלעך, שטרודל, פּלאַדן און פּאַר־שטייט זיך ברויט פון קאָרן־מעל. נאָר ווייניקע האָבן איבערגעריסן מיט דער טראַדיציע פון הויז־באַקן און געקויפט אין בעקעריין.

פרייטיק און ערב־יום טוב נאָכן ענדיקן מיטן באַקן, האָט מען אַנגעהויבן קאָכן פאַרשידענע מאכלים און אויך צוגעגרייט דעם טראַדי־ציאַנעלן „טשולנט״ און קוגל אויף שבת. מיטאָג־צייט, וועו מען איז פאַרטיק געוואָרן מיטן באַקן און קאָכן, האָט מען געמאַכט ריין אין די צימערן. אייגנטלעך נאָר פאַרענדיקט דאָס ריין מאַכן פון די וואָכן־טעג. ס׳איז כדאי צו אונטערשטרייכן, אַז כמעט אין אַלע יידישע הייזער אין שטעטל האָט מען געהאַלטן ריין.

נאָך אַ לייכטן מיטאָג־עסן, כדי אָפּצוהיטן דעם אָפּעטיט צו דער שבת, יום־טוב סעודה, האָט מען זיך געוואָשן, אַנגעטאָן שבתדיק און מקבל געווען שבת, יום־טוב לויט דער רעליגיעזער טראַדיציע.

טראָץ דעם, וואָס די שבתדיקע מאכלים זענען מערסטן געווען אָן ענדערונגען, האָט אַ יעדער געבענקט נאָך זיי. אָן אָרטיק מאכל איז געווען די „קאַלעכיקע״, געקאָכט פלייש, געמישט מיט ברויט. ס׳איז געווען געשמאַק צו עסן מיט „מאַנדעבורטעשניק״, אָדער מיט חלה. די יום־טוב מאכלים זענען געווען ספּעציעלע: מילכיקע — שבועות און זיסע — ראש השנה און סוכות.

דאָס צוגרייטן זיך צו פּסח האָט זיך אַנגעהויבן, ווי דערמאָנט, נאָך שבועות. במשך פון דעם ווייניגסטן סעזאָן האָט מען געמאַכט וויין „כשר לפּסח״. נאָך חנוכה האָט מען געקויפט עופות, ספּעציעל גענדז און זיי געהאָדעוועט זיי זאָלן פעט ווערן; געקויפט קאָרטאָפל. אייגנצלנע האָבן געקויפט שמירה־מעל אויף מצות. מ׳האָט געקויפט געשיר, גענייט און געקויפט מלבושים — אַלעס לכבוד פּסח. באַלד נאָך פּורים האָט מען געמאַכט גרינלטעך ריין אין די הייזער, געקאַלכט, געפּוצט, געוואָשן און געליפּטערט. ס׳איז געקומען די צייט פון באַקן מצות. פּאַר אייניקע אין שטעטל איז דאָס באַקן מצות געווען אָ טייל פון זייער פּרנסה.

דאָס מצות באַקן איז געווען אָ ספּעציעלע צערעמאָניע: דאָס ריין מאַכן די באַק־ערטער, צוגרייטן אויוונס מיט אָ הכשר פונעם רב און פאַרשטייט זיך צוגעגרייט באַק־גערעטער. יעדע משפּחה האָט געהאָט אָ סטאַביל באַק־אָרט. וועו ס׳האָט נישט צוגעגרייט שמירה־מעל האָט

געקויפט ווייס מעל „כשר לפסח". דאָס קוואַנטום פון מעל איז געווען לויט דער צאָל מענטשן אין דער משפּחה. די באַלעבאָסטעס פלעגן צום מצות באַקן ס׳רוב קומען מיט זייערע קינדער אין אַ באַשטימטער צייט און געבראַכט מיט זיך מצה מעל. אין די פּסחדיקע בעקרייען זענען געווען גרייט די ספּעציעלע בעקערס, די קונדן מיט זייערע באַקאַנטע, וועלכע האָבן זיי געהאָלפן וואַלגערן די מצות. ווי דער מנהג האָט מען זיך בשעת דעם מצות באַקן געטראָפן מיט קרובים, פריינד און באַ־קאַנטע. מ׳האָט גערעדט און ביים אַוועקגיין האָט מען זיך געווונטשן ווידער זיך צו באַגעגענען איבער א יאָר ביים מצה־באַקן.

דאָס ריין מאַכן צו פּסח איז געווען ממש פאַנאַטיש. אַלעס האָט געבליעסקעט לכבוד פּסח. דאָס שטעטל האָט באַקומען אַ יום־טובדיקע אַטמאָספער (שטימונג). מ׳האָט געפּראָווט 2 סדר־נעכט, כשר פּסחדיק, ווי ס׳איז געשריבן אין דער הגדה. אין די סדר־נעכט איז געווען איין קלאַסן סטאַנדאַרט פאַר אַלע יידן אין שטעטל אינעם געזעלשאַפּטלעכן און עקאָנאָמישן זין.

ווי געוויינלעך האָבן נישט געפעלט אין שטעטל קאָמישע פאַלן: איין מאָל אין א סדר־נאַכט, ווען ביי סאַנקעלע סטאָלער האָט מען אַנ־געגאָסן די כוסות מיט ווין און א גרויסן כוס פאַר אליהו הנביא און מען האָט אויפגעמאַכט די טיר, איז דערשינען א ווייס געשטאַלט און גיך פאַרשוווּנדן. די בני בית האָבן זיך שטאַרק דערשראָקן, היסטעריש געשריגן און די באַלעבאָסטע האָט געחלשט. נאָך דעם פאָל האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז קיין נס איז דאָ נישט געשען. צווישן די שכנים נחמן בערגמאַן און סאַני לאַטנער (סאַנקעלע), דער סטאָלער, איז געווען א קריגעריי. נחמן האָט באַשלאָסן אָפּצוטאָן א שפּיצל זיין שכן. ער האָט זיך אָנגעטאָן אין ווייסן און געוואָרט ביי סאַנקעלעס טיר אויפן דריטן כוס. דער רעזולטאַט פון דעם שפּיצל איז געוואָרן א פאַלקלאָר מעשה.

יעדער רעליגיעזער יום־טוב האָט געהאָט זיין טראַדיציאָנעלן שטיי־גער. יום־טובים פאַרבונדן מיט די יאָר סעזאָנען: פּסח, ל״ג בעומר, שבועות און סוכות; א פאַלקס יום טוב — שמחת תורה; יום טוב טעג פון נסים און גבורה: חנוכה, פורים און יום טוב טעג פון חשבון הנפש: ראש השנה און יום כפור.

די גוואַזדזיעצער יידן האָבן אָפּגעהיט שבת און יום טוב מיט גרויס כבוד. אין חודש אלול פלעגט מען גיין, אַדער פאָרן, אויף קבר אָבות. מ׳האָט געצונדן ליכט אויף די מצבות און געבעטן ביי די געשטאָרבענע קרובים זיי זאָלן זיין מליצי יושר פאַר די לעבעדיקע. ביינאַכט האָט מען אין די שילן געזאָגט סליחות. די בעלי תפילות, בעלי תוקע און

בעלי קריאה האָבן זיך געאיבט, יעדער לויט זיין טעם און פעיקייט, מיטן ציל צו דערשיינען אין די ימים נוראים אין די שילן מיט כבוד.

פאַר יום כפור האָט מען אין שטעטל מקיים געווען דאָס שלאָגן כפרות — כופר נפש פאַר דעם יום הדין. די כפרה עופות האָט מען געשאָכטן און געגעסן צום פאַרפאַסטן און צום אָפּפאַסטן. פאַר כל נדרי האָט איינער פון יעדער משפּחה געבראַכט צוויי גרויסע ליכט און זיי אָנגעצונדן אין ספּעציעלע ערטער אין די שילן. דער ריח פון די ליכט האָט גורם געווען צו קאָפּ־ווייטיק און אויך צו ברעכן.

בשעת קריאת התורה אין שבתים און ספּעציעל יום טוב האָט מען מנדב געווען געלט פאַר די שילן און פאַר קרן קיימת.

ס׳איז געווען אַ מנהג צו מאַכן ביקורים שבת און יום טוב, חוץ די ימים נוראים, ביי קרובים. דער דאָזיקער מנהג איז געווען פאָפולער ספּעציעל פּסח און שמחת תורה. די באַלעבאָסטעס האָבן האָרציק אויפּ־גענומען געסט און מכבד געווען מיט געשמאַק עסנווארג, צוגעגרייט לויט דעם אָרטיקן קאָכן און באַקן סיסטעם.

פורים האָט מען געבאַקן, חוץ די גרויסע חלות, המן־טאָשן און זיס געבעקס. אַ טייל פונעם געבעקס, מיינסטן פון פלאָדן, האָט מען באַהאַלטן פאַר ערב פּסח צו ענדיקן דאָס חמץ עסן. פורים האָבן יוגנט־לעכע און אויך וויניקע דערוואַקסענע זיך פאַרשטעלט פאַר פאַרשידענע געשטאַלטן, באַזוכט הייזער און געזאַמלט געלט פאַר אָרעמע. פאַרנאַכט האָט מען געשיקט צו קרובים פאַרשידן געבעקס „משלוח מנות״. אויף דער נאַכט האָט יעדע יידישע משפּחה געפּראָווט די פורים־סעודה.

ווי שוין דערמאָנט האָבן די גוואָזדזיעצער יידן מיט כבוד אָפּגעהיט שבת און יום טוב. קיינער, אָפּילו די אָזוי גערופענע „פרייע״, האָבן נישט געוואָגט מחלל צו זיין שבת און יום טוב בפרהסיה. די עלטערע יידן האָבן מקיים געווען אָלע טראַדיציאָנעלע תעניתים. מיט דער צייט האָבן יוגנטלעכע געפּאָסט נאָר תשעה באב און יום כפור. בלויז וויניקע האָבן אויפגעהערט אינגאַנצן צו פאָסטן, אָבער קיינער האָט נישט גע־געסן בפרהסיה אין די דאָזיקע 2 תעניתים.

אין די שילן איז געווען אַ מנהג צו וואַרפן „בוזיעקעס״ (שטעכיקע, טרוקענע בלומען). דאָס האָבן מערסטן געטאָן קינדער. זיי האָבן גע־האָט הנאה, וועו זיי האָבן געטראָפן אין אַ באַרד פון אַ ייד, וועלכער האָט מיט מי באַפרייט זיין באַרד פונעם שטעכעניש. מ׳האָט אויך צו־נויפגענייפט ציצות פון טליתים פון 2 יידן. די קינדער האָבן געלאָכט, קוקנדיק ווי מ׳בינדט אויף די קנופן.

נאָך שבת און יום טוב זענען געקומען די וואָכן־טעג. די עלטערע

יידן האָבן געהאַט דאגות פרנסה. די יוגנטלעכע האָבן ס׳רוב נישט גע־ווּסט וואָס מיט זיך צו טאָן. וויניקע האָבן זוכה געווען צו לערנען אין מיטל־שולן, ענדיקן די עקזאַמענס און ווערן מאַטוראַנטן. איינצלנע פון די מאַטורנאַטן האָבן זוכה געווען צו לערנען אין אוניווערסיטעטן, מערסטן אין אויסלאַנד. צוויי סטודענטן האָבן געענדיקט זייערע סטו־דיעס פאַר דער מלחמה: שמואל גאַטליב, וועלכער האָט געלערנט אויף רבנות אין וואַרשע און אליעזר גרינבערג — געלערנט מעדיצין אין אי־טאַליע. אַנדערע 2 סטודענטן: עזרא ראָוך און יוסף שטרום זענען גע־קומען קיין גוואַזדזיעץ זומער 1939 אויף וואַקאַציעס און זענען דאָ גע־בליבן וועגן דער מלחמה. אָלע 4 דערמאָנטע זענען אומגעקומען אין דער שואה. אייניקע יוגנטלעכע האָבן געלערנט טראַדיציאָנעלע יידישע פאַכן און געאַרבעט ביי זיי: שנייִדעריי, שוסטעריי, שטריקן א.אָ.וו. אָ טייל האָט געהאָלפן זייערע עלטערן אין מסחר. אייניקע זענען געוואָרן זעלבסטשטענדיקע סוחרים.

ס׳איז כדאי צו ווידמען אַ פאָר שורות שמואל גאַטליב: ער איז געווען אַן אינטערעסאַנטער טיפּ. אין זיין יוגנט האָט ער זיך אויסגע־צייכנט אין לערנען תורה. שפעטער האָט ער געלערנט תלמוד ביי זיין זייִדע ר׳ יעקב, וועלכער איז געווען אַ שאַרפער למדן. מיט דער צייט איז שמואל געוואָרן אַ פעיקער אויטאַדידאַקט. געלערנט בוכהאַלטעריע, געלייענט אַ סך פאַלקס־ און פאַליטישע ליטעראַטור. ער האָט זיך ספּע־ציעל פאַראינטערעסירט מיט סאָציאַליסטישע ביכער און איז באַאיינ־פלוסט געוואָרן פון דער קאָמוניסטישער אידעאַלאָגיע און פון ראָטנ־פאָרבאַנד. טראָץ זיין השקפה (אָנשויונג) איז ער געקומען שבת און יום טוב אין שיל צוליב כבוד פאַר זיין זייִדן און עלטערן. שמואל איז גע־ווען אַ כהן. און ווי דער שטייגער האָט ער צוזאַמען מיט די כהנים גע־בענטשט די יידן אין שיל. איין מאָל האָט אים באַמערקט ציוקל לאָג־שטיין: „שמואל, זאָלסט אונדז נישט בענטשן פאַר דער סאָציאַלער רע־וואָלוציע". שמואל האָט באַשלאָסן צו דערגרייכן פאָרמעלע בילדונג. צוזאַמען מיט זיין חבר אשר פישמאַן האָבן זיי זיך פאַרבונדן מיט דער דייטשער גימנאַזיע אין ביעלסקאָ (פּויליש שלעזיען) און זיי האָבן זיך צוגעגרייט צו די עקזאַמינעס. זיי זענען געקומען קיין ביעלסק און אָנ־געזומען געוואָרן אין דער זעקסטער קלאַס אין גימנאַזיע. אשר פישמאַן האָט אויפגעהערט צו לערנען פאַר מאַטורע. שמואל האָט געמאַכט די מאַטורע־עקזאַמענס און האָט געלערנט טעאָלאָגיע אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט. ער האָט געענדיקט און באַקומען טיטל רב.

אייניקע יוגנטלעכע האָבן עמיגרירט קיין צפון און דרום־אַמערי־

קע, אויסטראַליע, מערב־איראַפע און געפאַרן אין די גרויסע שטעט פון פוילן. דער גרעסטער טייל פון דער יוגנט האָט געשטרעבט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. אייניקע האָבן מיטגעמאַכט די געפאַדערטע הכשרה און זענען געווען קאַנדידאַטן צו עליה. איינצלנע האָבן זוכה געווען צו באַקומען סערטיפיקאַטן און זענען לעגאַל עולה געווען; אייַנצלנע זענען עולה געווען אָן הכשרה מיט דער נישט לעגאַלער „עליה ב״.

מלחמה אויסברוך

אַ פאַרדרימלט לעבן איז געווען אין די יאָרן 1938—1939. די גוואָזדזיעצער יידן האָבן נאָך אַלץ, ווי דער שטייגער, זיך געפרייט אין די שבתים און יום־טובים, געפייערט שמחות און געטרויערט נאָך געשטאַרבענע, זיך באַפרייט פון טרויער און וויידער זיך באַשעפטיקט מיט מסחר און אַרבעט. אַ מאַדנע שטילקייט האָט געהערשט, אַ שטילקייט מיט אַ געפיל פון געפאַר, אַ מין נישט נאַטירלעכע רואיקייט, באַגלייט מיט פּחד פאַר אַ שטורעם. די סיבות צו דעם מצב זענען געווען: דאָס ענגלישע „ווייס־בוך״, וואָס באַשרענקט די עליה קיין ארץ־ישראל, די מלחמה־אַטמאָספער, דער מאַדנער דייטש־רוסישער אָפמאַך. און צום סוף איז געשען די טראַגעדיע.

פרייטיק אין דער פרי, דעם 1טן סעפטעמבער 1939, איז אויסגעבראַכן די גרויזאַמע צווייטע וועלט־מלחמה. נאַצי־דייטשלאַנד איז אין־בערפאַלן פוילן. די מלחמה האָט גורם געווען אַ פּחד ביי די גוואָזדזיעצער יידן און ספעציעל ביי די משפחות פון די מאָביליזירטע. אַלע איינווינער האָבן מיט גרויס זאָרג זיך אינטערעסירט מיט די געשעענישן און זיך דערווויסט פון דער מפּלה פון דער פוילישער אַרמיי.

דאָס שטעטל האָט אויפגענומען אַ קליינע צאָל פּליטים פון צענטראַל פוילן. אויף די שאַסייען האָט מען געזען פאַרבייפאָרן אַ סך אויטאָס מיט מיליטער און ציווילע אויפן וועג קיין רומעניע. ס׳איז געווען אַ סכנה פון דייטשער אַקופּאַציע. דער ראַדיאָ־אַפּאַראַט אין „פאַראיין״ פון די „סתם״־ציוניסטן איז געווען די אייניקע אינפאָרמאַציע קוועלע אין שטעטל. פונעם ראַדיאָ איז מען געווויר געוואָרן, אַז ענגלאַנד מיט פראַנקרייך האָבן דערקלערט קריג דייטשלאַנד. די גוואָזדזיעצער זענען געוואָרן דערמוטיקט, געווען איבערצייגט אין אַ גיכן נצחון און אין דער מפּלה פון נאַצי־דייטשלאַנד. צום גרויסן באַדויערן איז מען געווויר געוואָרן, אַז די 2 פעלקער, ענגלאַנד און פראַנקרייך, הויבן זיך ערשט אָן צוצוגרייטן צו דער מלחמה און פוילן וועט אַקופּירט פון דייטש־לאַנד.

אין דער דאָזיקער תקופה האָט מען געהערט אין ראַדיאָ מאָדנע ידיעות פון מאָסקווע און קיעוו, אַ באַפל פון דער סאָוויעטישער רע־גירונג צו דער רויטער אַרמיי דעם 17טן סעפטעמבער 1939, אַריבערצו־גיין די גרענעץ און באַפרייען פון פוילישן רעזשים מערב אוקראַינע און מערב ווייסרוסלאַנד. אין שייכות מיט דעם האָט מען געהערט וועגן גרויסן ענטוזיאַזם לכבוד דער רויטער אַרמיי אין שטעט און דערפער פון געוועזענעם מזרח פוילן.

די רויטע אַרמיי אין גוואָזדזיעץ

נאָך עטלעכע טעג אָן אַ הערשנדיקער מאַכט, פּחד, אומזיכערקייט, זענען געקומען אויף טאַנקען און אויטאָס די ערשטע רויטאַרמייער. זיי זענען באַגייסטערט אויפגענומען געוואָרן מצד דער יידישער באַפעלקע־רונג און ווייניקע אוקראַינער. ס׳האָט זיך איינגעשטעלט אַ פריינדלעכע פאַרבינדונג מיט דער סאָוויעטישער באַפרייונגס אַרמיי, אין וועלכער ס׳זענען געווען אַ געוויסע צאָל יידן. מ׳האָט געריידט אוקראַיניש און יידיש וועגן אַקטועלע פראַבלעמען און וועגן דעם לעבן אין ראַטנפאַר־באַנד. די רויטאַרמייער האָבן דערציילט וועגן דעם גוטן עקאָנאָמישן מצב און געזאָגט, אַז „מ׳דאַרף נישט זאָרגן״, אַלע וועלן האָבן אַרבעט און פרנסה.

ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן האָבן די רויטאַרמייער באַ־קומען אינסטרוקציעס צו דערציילן וועגן דער שפּע אין ראַטנפאַרבאַנד. זייער פיבערהאַפטע קויפן טעקסטיל און לעדער סחורות און ספּעציעל זייגערלעך, האָט אַרויסגערופן אַ חשד. זיי זענען ממש באַפאַלן די גע־וועלבן און געצאַלט יעדן פרייז. לכתחילה האָבן זיך די קרעמער גע־פרייט, ווייל בשעת דעם פוילישן רעזשים האָבן זיי אויסגעקוקט אַ קונה. מיט אַמאָל האָבן זיי זוכה געווען, אַזוי האָבן זיי געמיינט, צו אָן עקאָנאָמישן דערפאַלג. אַבער גיך האָבן זיי זיך איבערצייגט, אַז זיי זענען געבליבן כמעט אָן סחורה און מיטן געלט פון אַ נידעריקן ווערט. אַבער געווען איז שוין צו שפּעט. די סאָוויעטישע באַפרייער האָבן כמעט אַלעס אויסגעקויפט. די סוחרים האָבן באַוויזן צו באַהאַלטן נאָר אַ ביסל סחורה.

טראָץ דעם, וואָס אַלע האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער עקאָנאָמישער מצב וועט זיין אַ שווערער, איז אין שטעטל געווען פריילעך. די אָקו־פּאַציע פון דער רויטער אַרמיי איז געשען אין די עשרת ימי תשובה און יום כפּור, וועו מאַטאַריזירטע רויטאַרמייער זענען פון האַראַדענקא אַדורוכגעפאָרן גוואָזדזיעץ קיין קאַלאָמיאַ, זענען יידן בשעת די הפּסקות

ביים דאָוונען אַרויסגעגאַנגען פון דער גרויסער שיל און געקוקט אויף די פאַרבייפאָרנדע טאַנקען און שמייכלענדיקע זעלנער, פאַכענדיק מיט די הענט אַלס באַגריסונגס אויסדרוק.

די סאָוויעטישע אַדמיניסטראַציע

נאָך דער רויטער אַרמיי זענען געקומען די סאָוויעטישע אַדמיניס־טראַציע־באַאַמטע, געהיים־פאָליציי און מיליץ־אָפיצירן. זייער ערשטע טעטיקייט איז געווען כאַפן פוילישע עוואַקואירטע אָפיצירן, וועלכע זענען געווען אויפן וועג קיין רומעניע. די געכאַפּטע האָט מען געפירט מיט לאַסט־אויטאָס, ווייזט אויס, קיין קאַלאַמיאַ און פון דאָרט קיין מזרח.

אין דער צייט האָבן זיך באַוויזן אין שטעטל היימישע יידישע קאָ־קומיסטן, צווישן זיי: מענדל שלאָם — אַ שניידער, משה קאָרן, העניכס זון — אַן אייגנטימער פון אַ גרויס אייזן־געשעפט, מענדל צומער און אַנדערע. שלאָם און קאָרן זענען געווען פאָליטישע אַרעסטירטע.

מענדל שלאָם איז נאָמינירט געוואָרן אַלס שטאָט פאָרזיצער. מענדל צומער — זיין פאָרטרעטער און משה קאָרן האָט פאָרנומען דעם פאָסטן פון שטאָט־סעקרעטאַר. נאָך אַ קורצער צייט האָט מען אַראָפגענומען משה קאָרן פון זיין פאָסטן צוליב זיין „בורזשואַזער" אָפשטאַמונג. ער האָט פאָרלאָזט דאָס שטעטל און איז פאַרשוווּנדן. אויך מענדל צומער האָט געמוזט פאָרלאָזן זיין פאָסטן. מענדל שלאָם, דער פראָלעטאַריער. איז געבליבן שטאָט־פאָרוואַלטער ביזן מלחמה אויסברוך.

מיט דער הילף פון דער אַרטיקער באַפעלקערונג האָבן די סאָ־וויעטן אַרגאַניזירט זייַ אַדמיניסטראַציע אין גוואַזזיעץ און אין דער סביבה. די סאָוויעטישע פראָפאַגאַנדע האָט געהאַט אָן איינפלוס אין שטעטל און די יוגנט, וואָס איז געווען אַנטוישט פונעם פוילישן רע־זשים, האָט געפונען אָן אינטערעס אין דעם נייעם רעגירונגס סיסטעם, אַ מעגלעכקייט צו לערנען קאָנסטרוקטיווע אַרבעט און איניציאַטיוו.

דערווייל האָט די גוואַזזיעצער באַפעלקערונג געזען סאָוויעטישע פראָפאַגאַנדע פילמען און געהערט רעפעראַטן פון סאָוויעטישע מילי־טער־לייט און באַאַמטע וועגן דער אָקטאָבער רעוואָלוציע, גבורה פון דער רויטער אַרמיי און סאָוויעטישן פאָלק. יעדער רעפעראַט האָט זיך געענדיקט מיט לויב ווערטער פאַר די באַפרייער און ספּעציעל פאַר דעם גרויסן מנהיג סטאַלין. מ'האָט אַרגאַניזירט טאַנץ־אָוונטן מיט די באַ־פרייער און עס איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַרבינדונג צווישן די סאָוויעטן און דער אַרטיקער באַפעלקערונג.

ס׳זענען פֿאַרבײַ די שיכורע באַפֿרײַונגס טעג און מ׳האָט דערפילט דעם שווערן מצב. ס׳האָבן געפעלט אַרבעטס־פלעצער. די געוועלבן זענען געווען לײַדיק. די סוחרים האָבן געהאַט אַ סך סאָוויעטיש געלט אַנשטאָט סחורה; אַנדערע זענען געבליבן אָרעם. דאָס פּוילישע געלט — דער זלאָטי — האָט געהאַט דעם זעלבן ווערט ווי דער סאָוויעטישער רובל, אָבער דער קויף־כח פון בײַדע וואָלוטעס איז געווען נידעריק. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ שוואַרצער מאַרק פון באַקלײַדונג, שוכוואַרג, שפּײַז און האָלץ. די געליפערטע שפּײַזן אין די געוועלבן זענען געווען וויניק און לאַנגע רײַען פון קויפערס האָבן געוואַרט נעבן זיי. אין צײַט פון עקאָנאָמישן נידעריקן מצב האָט די סאָוויעטישע רעגירונג באַווילקט די „באַפֿרײַטע״ מיט וואָל־רעכט, אַ מין „פלעביסציט״.

די ברירה איז געווען צו באַקומען סאָוויעטישע בירגערשאַפט, אָדער נישט. די מאָדנע דעמאָקראַטיע האָט פֿאַרשטענדלעך געזאָגרט פֿאַר דעם נצחון. עפּעס וויניקער ווי 100% האָבן געשטימט פֿאַר דעם סאָוויעטישן רעזשים. די באַפֿרײַטע זענען געוואָרן סאָוויעטישע בירגער מיט אַלע רעכט לויט דער סטאָליניסטישער קאָנסטיטוציע, „די מיינסט דעמאָקראַטישע״ אין דער וועלט.

מ׳האָט געגעבן פּאַספּאָרטן די נײַע בירגער, וואָס האָבן באַקומען רעכט און פליכט פֿאַר דער סאָוויעטיישער רעגירונג. די פּראָפּאַגאַנדיסטן האָבן דערקלערט דער באַפעלקערונג וועגן זייער גרויסן מזל, וואָס זיי האָבן לייכט דערגרייכט און די איינווויינער פון ראָטנפּאָרבאַנד האָבן דערפּאָר באַצאָלט מיט מיליאָנען קרבנות.

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די געזעצלעכע סאָווייעטיזאַציע: נאַציאָנאַליזירן פּאָרמעגנס, אָגראָר־רעפֿאָרם, אָרגאַניזירן קאָאָפּעראַטיוון, קאָנסום־געשעפטן, סאָווכאָזן (מלוכהשע אָגראָר־וויירטשאַפט) און קאָלכאָזן (קאָאָפּעראַטיווע אָגראָר־וויירטשאַפט). מ׳האָט אָרעסטירט געוועזענע גוט־באַזיצער און פּוילישע העכערע באַאַמטע און זיי פֿאַרשיקט קיין מזרח. די סאָוויעטישע אָדמיניסטראַציע האָט איינגעפּירט אין די אָקופּירטע ערטער דעם זעלבן אָרגאַניזאַציע־סיסטעם, קאָפּירט פון ראָטנפּאָרבאַנד און דערבײַ דערגרייכט אַ פּאָרקערטן רעזולטאָט.

היות דער סאָוויעטישער רעזשים האָט גורם געווען צו אַ נידעריקן לעבנס ניוואָ, איז פֿאַרשטענדלעך, אַז די דערשיינונג האָט גורם געווען ביי אַ גרויסער צאָל פון דער באַפעלקערונג אַ פיינדלעכע אָטמאָספער קעגן דעם רעזשים. די גוואָזדזיעצער האָבן אין דער דאָזיקער תקופה „געלערנט״ וי מ׳קאָן אָרגאַניזירן פּאָלקס־פּאָרזאַמלונגען, וואָס ענדיקן זיך מיט אָפּלאָדיסמענטן, מיט איינשטימיקער הסכמה אויף

פריער צוגעגרייטע באַשלוסן, אַלס אויסדרוק פון פולער הסכמה מיט דער געניאַלער סאָוויעטישער פּאַליטיק, אַנגעפירט פונעם גרויסן סטאַלין.

ביי די שאָטן־זייטן פונעם סאָוויעטישן רעזשים אין שטעטל זענען אויך געווען ליכטיקע דערשיינונגען: לערנען און מעדצינישע הילף — פריי, אומזיסט פאַר אַלע. ס'זענען געשאַפן געוואָרן נייע אַרבעטס־פּלעצער מיט אַ מעסיקער, אַדער מינימאַלער עקזיסטענץ.

אין אַלגעמיין איז דאָס לעבן אין שטעטל געווען שווער און נודנע. די שאַבלאָנע, אָפּיציעלע צייטונגען און ראַדיאָ־באַריכטן האָבן געשאַפן אַ מאָנאָטאָנע שטימונג. וויניקע יונגטלעכע האָבן פאַרלאָזט דאָס שטעטל און זיך באַזעצט אין אַנדערע ערטער פון געוועזענעם פוילן. צוויי האָבן זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ ישראל: מלכה שיקלער און בוסיע שרייער. זיי האָבן פאַר דער מלחמה חתונה געהאַט מיט פּאַלעס־טינער בירגער. צוליב זייער פּאַלעסטינער בירגערשאַפט האָבן די סאָ־ויעטן זיי דערלויבט צו פאָרן. די באַפּעלקערונג אין שטעטל האָט נישט געהאַט קיין ברירה און זיך געמוזט צופּאַסן צו די נייע געשאַפענע באַ־דינגונגען.

צענדליקער יונגטלעכע האָבן זיך פאַזיטיוו צוגעפּאַסט צו דעם רעזשים. זיי זענען באַאיינפלוסט געוואָרן פון דער פּראָגרעסיוויער אי־דעאַלאָגיע, געוואָרן מיטגלידער אין קאָמסאָמאָל (קאָמוניסטישע יוגנט) און האָבן ערנסט געלערנט די סטאַליניסטישע קאָנסטיטוציע.

די סאָוויעטישע תקופה אין גוואָזדזיעץ האָט געדויערט מער ווי 20 חדשים — סוף ספּטעמבער 1939 ביז סוף יוני 1941. דער רעגי־רונגס־סיסטעם איז געווען באַזירט נאָר אויבערפלעכלעך. דער גרעסטער טייל פון דער באַפעלקערונג האָט זיך באַצויגן צו דער מאַכט מיט ספק און פּחד. אַ ספק איבערגעבן, וויל זי האָט פאַרמיטן די דייטשע אַקו־פאַציע, אַבער אַן אַ ספק די מערהייט אוקראַינער, פּאָליאַקן און אַפילו יידן האָבן פיינט געהאַט די סאָוויעטן מיט זייער רעזשים.

אויף דער יידישער גאַס זענען די ענדערונגען געווען שלעכטע. ס'זע־נען פאַרשוווּנדן די געוועלבן, וואָס זענען געווען פול מיט סחורות. ס'זענען געשאַפן געוואָרן נעבעכדיקע קאָנסומענט־געשעפטן, מיינסט לייִדיקע און ווען מען האָט געבראַכט אַ ביסל סחורה זענען באַלד געוואָרן רייען פון קויפערס נעבן זיי.

מענדל שלאָם האָט אָפּט פאַראַרדנט צו פאַרקויפן סחורות אַן אַ רייע די „חברים", וועלכע זענען געקומען מאַסנווייז פון דער סביבה.

אין שטעטל איז געווען אַ שווארצער מאַרק, אַבער נאָר וויניקע האָבן געהאַט מיטלען צו קויפן סחורות פאַר הויכע פּרייזן.

די יידישע טראַדיציע איז שטאַרק געטראָפן געוואָרן. אַ טייל האָט בפהרסיה מחלל געווען שבת און יום־טוב. דאָקעגן די מערהייט דער־וואָקסענע האָט אָפגעהיט די אַלטע טראַדיציע. אַ געוויסע צאָל יונגע פֿאַרלעך האָבן חתונה געהאַט און די געבורטן זענען געוואָקסן אין פֿאַרגלייך צו דער שטערבלעכקייט פון אַלטע.

דער סאָוויעטישער רעזשים אין גוואָזדזיעץ און סביבה איז געווען קורץ, אָבער גורלדיק. די יידן האָבן געהאָפט, אַז די שווערע תקופה פונעם סאָוויעטישן רעזשים וועט זיך ענדיקן, דייטשלאַנד וועט ליידן אַ גיכע מפלה און דאַן מעגלעך וועלן די יידן זיין פריי. די אַלגעמיינע מיינונג אין גוואָזדזיעץ איז געווען (אויסער אייניקע), אַז דער סאָוויע־טישער רעזשים איז אין אָבסאָלוטן ווידערשפרוך, וואָס מ׳האָט פון אים דערוואַרט. פון דאַנען איז די גרויסע טראַגעדיע, וואָס ס׳איז נישט געשען אַ מאַסן אַנטלויפן קיין ראַטנפאַרבאַנד אַנהויב מלחמה (דייטש־רוסישע).

דעם 22טן יוני 1941 פֿאַרטאָג זענען די דייטשן איבערפאָלן דעם ראַטנפאַרבאַנד און ס׳איז אויסגעבראָכן די אַמייסטן אכזריותדיקע מלחמה ביז דער איצטיקער היסטאָריע. די גוואָזדזיעצער יידן זענען גע־וואָרן דערשראָקן און געבליבן הפקר.

אין משך פון צוויי־דריי טעג, האָט זיך געדאַכט, אַז די רויטע אַר־מיי וועט זיך אַרגאַנייזירן אויף אַ קעגן־אַטאַק און מעגלעך, אַז גוואָזד־זיעץ מיט איר סביבה וועלן בלייבן ווייט פונעם פראָנט. צום באַדויערן איז די ווירקלעכקייט געווען אַן אַנדערע: אַ דערשראָקן אַנטלויפן פון דער רויטער אַרמיי, מיט דער סאָוויעטישער אַדמיניסטראַציע, מיט אַ קליינע צאָל אַרטיקע אַקטיווויסטן. אַזוי האָבן די סאָוויעטן פאָראָטן די יידישע באַפעלקערונג, וועלכע האָט זיי ענטוזיאַסטיש אויפגענומען האָרבסט 1939 און געהאָלפן אַרגאַניזירן זייער אַדמיניסטראַציע.

די סאָוויעטן האָבן פאַרמאָגט אויטאָס און פאַרטיידיקונגס מיט־לען. זיי האָבן אַפילו נישט פֿרובירט פאַרצושלאָגן יידן צו אַנטלויפן. די סאָוויעטן זענען אַנטלאָפן אין געהיים ביינאַכט, איבערלאָזנדיק די גוואָזדזיעצער יידן הפקר די אוקראַיניש מערדער, וועלכע האָבן גע־וואָרט אויף די דייטשע מאַסן־רוצחים.

אונדזערע יידן האָבן געהאָט אַ ביטערן טעם פון דער סאָוויעטי־שער הערשאַפט. די אַלטע אין שטעטל האָבן געדענקט די עוואָקואַציע צרות בעת דער ערשטער וועלט מלחמה. איז וואָס געבליבן צו טאָן אין דער געשאַפענער סיטואַציע? אַנטלויפן און ריזיקירן, פאַלן אויפן וועג, אַדער אין די הענט פון די אוקראַיניש רוצחים. און ווען מען וועט שוין

דערגרייכן דעם ראַטנפאַרבאַנד, וואָס דערוואַרט דאָרט ? בלייבן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע מיט אוקראַיניישער אַדמיניסטראַציע ? די ברירות זענען געווען גרויזאַמע.

די מיינונג איז געווען, אַז צווישן די 2 גרויזאַמע ברירות איז לאַגישער צו בלייבן און זיך פאַרלאָזן אויפן גורל. אינעם ערגסטן פאַל וועט מען שטאַרבן אין דער היים. אַזוי איז פאַרנאַכלעסיקט געווארן די לעצטע מעגלעכקייט צו אַנטלויפן פון די דייטש־אוקראַיניש רוצחים. נאָר וויניקע זענען אַנטלאָפן. איינציקע זענען אָנגעקומען אין ראַטנפאַרבאַנד ; אַ טייל איז געבליבן אין וועג און איז צוריק געקומען ; אַ טייל, אַרומגערינגלט פון די דייטשן, איז אויך צוריק געקומען אין שטעטל.

נאָך דעם אָפּטרעטן פון דער רויטער אַרמיי האָט געהערשט אַ פּחד פאַר דער אַרטיקער באָפעלקערונג און אַ פּחד פאַר די דייטשן, וועלכע האָבן זיך דערנענטערט.

די שווערע שפּאַנונג איז אַ ביסל געפאַלן און אַ קליינער ליכט־שטראַל פון האָפענונג האָט זיך באַוויזן, ווען אָנהויב יולי 1941 איז גוואָזדזיעץ אָקופּירט געווארן פון אונגאַרישן מיליטער. די אונגאַרן זענען געווען די מיליטערישע הערשער. די אַדמיניסטראַציע איז געווען ביי די אוקראַיניש נאַציאָנאַליסטן. זייער אָן אָקטיוויסט טקאָטשוק איז נאָמינירט געווארן אלס שטאָט־פּאַרוואַלטער. די אונגאַרישע אָפּיצירן האָבן פּאַרנומען באַקוועמע דירות און דאָס, האָט מען געמיינט, איז אַ סימן, אַז זיי בלייבן אין גוואָזדזיעץ. די מיינונג איז געווען, אַז די אונגאַרן וועלן נישט דערלאָזן די אוקראַינער צו הרגענען יידן.

אָבער די אוקראַינער האָבן אָנגעהויבן צו רעגירן. זיי האָבן אַרעסטירט יידן, וועלכע האָבן פאַרנומען פּאָסטנס ביי די סאָוויעטן, זיי געשלאָגן און געדראָט צו דערמאָרדן. אַ דאָנק דער אינטערוועניץ פון די אונגאַרישע אָפּיצירן זענען די יידן באָפרייט געווארן.

די יידישע באָפעלקערונג אין שטעטל האָט געזוכט שפּייז און אויסגעמיטן, ווי וויט מעגלעך, זיך וויזן אויף די גאַסן. אַ חוץ די מעדיצין דאָקטוירים, דענטיסט, שניידערס און שוסטערס האָט קיינער נישט געהאָט קיין באַשעפטיקונג. יידישע קינדער האָבן נישט געלערנט אין די שולן. ס׳האָט אויפגעהערט די קולטור־טעטיקייט, ווי אויך דאָס דאָווענען אין די שילן. דאָס עקאָנאָמישע לעבן איז פאַראַליזירט געווארן. ס׳איז דערשינען אַ נייער ,,זלאָטי״. מ׳האָט נישט געהאָט קיין צוטרוי צום געלט, נישט צום נייעם און נישט צו אַלטן. די פויערים האָבן געטוישט שפּייז פאַר קליידער, גאָלד, אָדער דאָלאָרן. דאָס לעבן

אין שטעטל איז געווען זייער שווער. ס׳האָט געהערשט אַן אַבסאָלוטע אומזיכערקייט. מ׳האָט נישט געוווּסט וואָס דער טאָג ברענגט.

זומער 1941, דער לעצטער זומער, וועלן גוואָזדזיצער יידן האָבן נאָך געקענט אָטעמען מיט פרישער לופט, עסן פירות פון זייערע ביימער און גרינצייג פון זייערע גערטנער (אָדער באַקומען די דאָזיקע פראָדוקטן ביי קרובים און פריינד), ווײַל אין זייערע היימען, שלאָפן — מיט פחד — אין זייערע בעטן. סאׄ׳איז נאָך געווען מעגלעך אַ ביסל שפּאַצירן, קומען צו באַבעס, זיידעס מיט די אייניקלעך. מוטערס האָבן נאָך שפּאַצירט מיט זייערע קינדער און זיך געוואַרעמט אין דער זומער־זון. דאָס גרינס אין דער סביבה און די פרישע לופט האָבן אַ ביסל אויפגעמוטערט.

אין יידישע הערצער האָט זיך דערוועקט אַ האָפענונג: אפשר וועט אַמעריקע זיך אָנשליסן אין דער מלחמה קעגן דייטשלאַנד און דאָן וועט זי זיך ענדיקן מיט דער דייטשער מפלה. דערווייל איז זומער און אין דעם סעזאָן קען מען איבערלעבן די שווערקייטן.

אין דער צייט איז אַקטועל געווען דאָס הויז פונעם יידישן קאָמיטעט אין שטעטל. לויט אַן אוקראַינישן באַפעל און מיטאַרבעט פונעם יידישן קאָמיטעט האָבן יידישע מענער און יינגלעך זיך געמוזט שטעלן צו אַרבעט: ריין מאַכן אין שטעטל, באַגלייט מיט קלעפּ פון אוקראַינער און ריין מאַכן די דירות ביי די אונגאַרישע אָפיצירן.

אין אַ ליכטיקן טאָג פון אויגוסט 1941 האָבן די אוקראַינער פאָרמאַנדנ, אַז אַלע מענער פון 17 יאָר און העכער מוזן זיך שטעלן מיט מכשירים צו פעלד־אַרבעט. אין פאַל פון נישט אויספירן דעם באַפעל האָט געדראָט דערשאָסן צו ווערן. די יידן האָבן זיך געשטעלט צו דער באַשטימטער צייט און זענען געפירט געוואָרן פון באַוואָפנטע אוקראַינער ביז נאָך קולאַטשקאָווצע (ביי גוואָזדזיץ) צו דעם אָרט, וווּ ס׳איז קודם געווען אַ סאָוויעטיש פלי־פעלד.

די יידן האָט מען באַפוילן גראָבן און אַרויסשלעפּן באַהאַלטענע באָמבעס. דער פלאָן פון די אוקראַינער איז געווען: נאָך דער אַרבעט שיסן די יידן. אין שטעטל איז מען געווויר געוואָרן וועגן דעם רוצחישן פלאָן און פרויען האָבן זיך ספּאָנטאַן פאַרזאַמלט נעבן בוימוואַלדס הויז, וווּ ס׳האָט געווינט דער אונגאַרישער מיליטעריישער הערשער. ער האָט אויפגענומען אַ דעלעגאַציע, אויסגעהערט וועגן דער דראָענדיקער סכנה. מ׳האָט אים געגעבן כופר נפש און ער האָט באַלד גורם געווען בטל צו מאַכן די גזירה. אַזוי איז פאַרמיטן געוואָרן אַ מאַסן־מאָרד, ווי ס׳איז שפּעטער קלאָר געוואָרן. די באַשטימטע צום שיסן האָבן נישט

געווּוסט וואָס עס דראָט זיי. דאָס מאָל האָט מען נישט דערמאָרדעט יידן אין גוואַזדזיעיץ, אָבער די גרויסע טראַגעדיע האָט זיך דערענדטערט.

פאַרביי איז דער זומער 1941. דאָס לעצטע מאָל האָבן די גוואַזדזיער צער יידן געדאַוונט אין די ימים־נוראים. די מערהייט ביחידות. מיט ביטערע טרערן טרויעריק געלייענט אין די מחזורים די תפילה „ונתנה תוקף", „מי יחיה ומי ימות".

ס׳איז געקומען דער האַרבסט. מ׳האָט געענדיקט דעם תבואה־שניט, בלעטער זענען געפאַלן פון די ביימער, שוואַרצע וואָלקנס זענען דערשינען און האָבן פאַרשטעלט די זונען־שטראָלן. גרופּעס פייגל זענען געפלויגן אונטער די טרויעריקע הימלען. ס׳האָט אָנגעהויבן רעגענען און האַרבסט־ווינטן האָבן געבלאָזן. די שוואַרצע ערד האָט זיך פאַרוואַנדלט אין בלאָטע און די יידן אין שטעטל זענען טיף געזונקען אין איר. זיי האָבן זיך געפונען אין מיצר.

דייטשע רוצחים האָבן זיך באַוויזן אין גוואַזדזיעץ. זיי זענען געקומען און די אונגאַרן זענען אַוועק. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די טייוולאַנישע צוזאַמענארבעט צווישן די דייטשן און די אוקראַינער. אינעם צענטראַל און מזרח־טייל פונעם שטעטל איז דערקלערט געוואָרן אַ געטאָ.

אין איינעם אַ נאַוועמבער טאָג 1941 האָט מען באַפוילן די גוואַזדזיעצער יידן אין משך פון אַ פאָר שעה זיך קאָנצענטרירן אין געטאָ.

דער טיפער צער וועגן אומקום פון אַ סך, קען נישט שטילן די גרויזאַמע וווייטיקן פון פאַרלירן די נאָענטסטע. זאָלן די דאָזיקע וועלטער זיין אַ נר תמיד צום אָנדענק פון מיין טייערער משפּחה.

דער טראַגישער סוף

וועגן דער שואה תקופה פון די גוואַזדזיעצער יידן און סביבה האָבן געשריבן און דערציילט איינצלנע פון די וויניקע פון דער שארית הפליטה. זייער עדות זאָגן פאַרעפנטלעכן מיר אין דעם בוך.

די שואה אין שטעטל האָט געדויערט 5 חדשים און דער שרעקלעכער חורבן איז געשען אין 2 עטאַפּן: דער ערשטער — 6 טעג נאָך פּסח כ״ז ניסן תש״ב (אַפּריל 1942). די דערמאָרדעטע יידן זענען באַגראָבן געוואָרן אויפן בית הקברות נעבן שטעטל; דער צווייטער עטאַפּ און דער לעצטער פונעם חורבן איז געווען אַ וואָך פּאָר ראש השנה תש״ג (סעפּטעמבער 1942) — דער גירוש פון די גוואַזדזיעצער יידן קיין קאָלאָמיאַ

און פון דאָרט די דעפּאָרטאַציע צום טויטן־לאַגער אין בעלזשעץ. וועגן די יידן ווייסט מען נאָר דעם שרעקלעכן סוף — זיי זענען נישטאָ. מ׳ווייסט נישט ווער ס׳איז געשטאָרבן מיט אַ „נאַטירלעכן״ טויט אין די איבערפולטע וואַגאָנען און ווער ס׳איז געקומען צו דער ענד־סטאַציע — בעלזשעץ.

די טראַגעדיע באַשטייט אויך אין דעם, וואָס ס׳איז נישט געבליבן לעבן אַפילו קיין איין אייניציקער פון דעם בעלזשעצער טויט־לאַגער און זאָל דערציילן וואָס דאָרט איז געשען.

דאָס בויענדיקע לעבן פון די גוואַזדזיעצער יידן האָט געדויערט בערך 300 יאָר און דער חורבן — וויניקער ווי אַ האַלב יאָר.

די ערשטע טראַגישע פראַגע איז: ווי אַזוי איז דאָס געשען, אַז פון די גוואַזדזיעצער יידן, וועלכע זענען געבליבן אין שטעטל אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע זענען געבליבן בלויז אייניקע, בערך 1%, אַנטקעגן 3% — דער דורכשניט גראַטעוועטע פּוילישע יידן. דער ענטפער איז אויך טראַגיש: אין אַ סך פּוילישע ראַיאָנען האָט דער טאָפּאָגראָפישער שטח דערמעגלעכט צו אַנטלויפן, אָדער שאָפן נאַטירלעכע באַהעלטע־נישן. אין פּאָרשידענע ראַיאָנען זענען פּאָראַן גרויסע וועלדער, אין וועל־כע ס׳האָבן זיך אָרגאַניזירט פּאַרטיזאַנער. ס׳רוב זענען זיי געווען שוואַי ישראל, אָבער דאָך זענען אויך געווען ליבעראַלע, וועלכע האָבן יאָ דער־לויבט יידן זיך אַנשליסן צו זיי. אין די גרויסע שטעט זענען געווען געהיימע אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן אָרויסגעגעבן יידן „אָרישע פּאַ־פּירן״. אַ סך פּוילישע יידן האָט מען געשיקט אין אָרבעטס־טויטן־לאַגערן. די אָרבעט האָט דערמעגלעכט וויניקע איבערצולעבן דעם גהנום.

די דערמאָנטע אָביעקטיוון באַדינגונגען האָבן נישט עקזיסטירט אין אונדזער סביבה און אויך נישט אין טויט־לאַגער בעלזשעץ, וווּאָהין מען האָט געפירט די גוואַזדזיעצער יידן.

די צווייטע טראַגישע פראַגע איז: פֿאַרוואָס זענען אַזוי וויניק יידן אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד? בערך 1% אַנטקעגן 8% יידן פון מערב פוילן. אויך דער ענטפער איז אַ טראַגישער. נאָך דער אָקופּאַציע פון מערב פוילן האָבן די דייטשן פּאַרטריבן אַ סך יידן קיין מזרח. עס זענען אַפילו געווען פאַקטן, וואָס אַ מערהייט, אָדער כמעט אַלע יידן פון שטעטלעך, נאָענט צו דער נייער סאָוויעטישער גרענעץ זענען מיט כח פּאַר־טריבן געוואָרן צו די סאָוויעטן. די יידן פון מערב פוילן האָבן געהאַט אַ תקופה פון 18 חדשים (סעפּטעמבער 1939—מאַי 1941) צו דערצידירן:

אַנטלויפן צו די סאָוויעטן, אָדער בלייבן ביי די דייטשן. אַנטקעגן די דערמאָנטע מעגלעכקייטן האָבן, צו אונדזער גרויסן צער און ווייטיק, די גוואָזדזיעצער יידן, גלייך ווי די יידן פון געוועזענעם מזרח־פוילן, גע־האָט בלויז געציילטע טעג צו אַנטשליסן — בלייבן, אָדער אַנטלויפן. אַזוי ווי ס׳איז געווען אַ סכנה צו אַנטלויפן אין דער תקופה פון אכזר־יותדיקער מלחמה און די באַדינגונגען וואָס זענען געשילדערט אין דעם בוך — קאָן מען פאַרשטיין די גרויזאַמע טראַגעדיע, פאַרוואָס עס זע־נען געבליבן נאָר ווייניקע פון די גוואָזדזיעצער יידן.

שאול קוגלער

אַ בליק אין דער פאַרגאַנגענהייט

פון עלטערע מענטשן אין שטעטל האָבן מיר געהערט, אַז די ערשטע שול אין גוואָזדזיעץ איז געווען אין אַ בנין ביי דעם קאַטולישן קלויסטער. מ׳האָט דאָרט געלערנט פויליש און דייטש אינעם רעליגיעזן זין. אָבער נאָר אַ קליינע צאָל יידן האָבן געוואָגט צו שיקן זייערע קינ־דער אין דער שול. דערפאַר האָבן גאָר ווייניק יידן געקענט שרייבן און לייענען אין די לאַנדס־לשונות.

אַ וויכטיקע ענדערונג אויפן געביט פון לערנען איז פאַרגעקומען מיטן גרינדן (בערך אין יאָר 1895) די יידישע באַראָן הירש פאַלקס־שול. דער באַראָן האָט פינאַנסירט דאָס בויען און אויך דאָס אויסהאַלטן פון דער שול. דער בנין איז געווען געבויט פון האָלץ. ס׳זענען געווען 4 קלאַסן מיט אַ לערן־פּראָגראַם אויף 6 יאָר. אין פאַלקס לשון האָט זי געהייסן ,,די באַראָן הירש שולע״, איר לייטער איז געווען פעליקאַנט, וועמען מען האָט גערופן ,,דער דירעקטאָר פעליקאַנט״. דאָס לערנען איז געווען אומזיסט. מ׳האָט אַפילו געזאָרגט פאַר אַרעמע קינדער, זיי זאָלן באַקומען באַקליידונג און עסן אין דער שול־קיך, אַלץ אָן געלט. מ׳האָט אויך געגעבן אַרעמע עלטערן הלוואות אויף לייכטע באַדינגונ־גען פון דער געשאַפענער גמילת חסדים־קאַסע. אין דער שול האָט מען געלערנט: פויליש, דייטש, אוקראַיניש, רעכענען, היסטאָריע און רע־ליגיע.

אין דער צייט (די תקופה פון לערנען) איז געוואָקסן די שטרעבונג אין שטעטל מער צו לערנען. אין יאָר 1907 איז געגרינדעט געוואָרן אַ העברעישע שול מיטן נאָמען ,,סעמינאַר״. דאָס גרינדן פון דעם דאָזיקן

סעמינאַר האָט געהאַט אַן אידעאַלאַגישן ציל — גייסטיקע צוגרייטונג פאַר עליה קיין ארץ־ישראל. ס׳איז כדאַי צו דערמאָנען די נעמען פון די גרינדער און אַקטיוויסטן: שייע גאָלדפאַרב, פאוקער, פרץ אברהם צוא־דערער, חיים רייטער, בנימין שיקלער און אַנדערע. זיי האָבן אַנגאַזשירט דעם לערער שטאַדלער, וועלכער איז אויך געווען דער סעמינאַר דירעק־טאָר. זיין פעדאַגאָגישע העלפערין איז געווען רחלה שובערט. די לערער: קרילאָוו און כץ.

צווישן די סעמינאַר אַבסאָלווענטן איז געווען לאה לאַטנער, מיין פרוי, וועלכע איז געוואָרן אַ פעדאַגאָגישע העלפערין. די עלטערן פון די שילער האָבן פינאַנסיעל אויסגעהאַלטן דעם סעמינאַר, וואָס איז געווען דער מקור פון אויפלעבן די העברעישע שפראַך אין גוואָזדזיעץ.

דאָס איז געווען די תקופה פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, ביי דער עסטרייך־אונגאַרישער מאַכט. כ׳געדענק אַ טרויעריקן פאַקט, פאַר־בונדן מיטן סעמינאַר. דער לערער כץ איז געקומען פון רוסלאַנד און אויף אים איז געפאַלן אַ חשד, אַז ער איז אַ רוסישער שפיאָן. מ׳האָט אים גערודפט און געפאַרשט, ביז ער איז אינגאַנצן פאַרשוווּנדן.

דער דירעקטאָר פעליקאַנט האָט באַטראַכט דעם העברעישן סעמי־נאַר ווי אַ קאָנקורענט־שול און אויך צוליב אַנדערע סיבות האָט ער זיך באַמיט צו ליקווידירן אים. ער האָט אַנגאַזשירט דעם העברעישן לערער גרינשפאָן, וועלכער האָט געלערנט אין דער באַראָן הירש שול מאַדערנעם העברעיש. ער האָט אויך פּריוואָט געלערנט חומש, רש״י און גמרא.

פעליקאַנטס באַמיונג צו ליקווידירן דעם סעמינאַר האָט גורם געווען צו אַ קריגעריי צווישן אים און שייע גאָלדפאַרב (סעמינאַר־אַק־טיוויסט). דער רעזולטאַט פון דער קריגעריי איז געווען: גאָלדפאַרבס קינדער האָבן פאַרלאָזט די באַראָן הירש שול און אַריבער אין דער פּוילישער שול. פעליקאַנטן איז נישט געלונגען צו ליקווידירן דעם העב־רעישן סעמינאַר. אָבער ביים סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט דער סעמינאַר אויפגעהעירט צו עקזיסטירן. טראָץ פעליקאַנטס נישט געראָטענער קעגנערשאַפט צום סעמינאַר, דאַרף מען באַמערקן זיין בייי־שטייער צו דער אַנטוויקלונג פונעם לערנען אין גוואָזדזיעץ.

ביים אַנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען די עסטרייכער אַפּגעטראָטן. גוואָזדזיעץ איז געוואָרן אַקופּירט פון די רוסן, ווי מען האָט זיי ביי אונדז גערופן „די מאַסקאַלן״. די מיינסט זעלנער ביי אונדז אין שטעטל זענען געווען קאָזאַקן. זיי האָבן גורם געווען צרות די ייִדן און זענען אויך באַגאַנגען שאַנדטאַטן. נאָך אַ קורצער צייט זענען די

רוסן אַוועק און די עסטרייכער זענען צוריק געקומען. אינעם לויף פון די געשעענישן איז אַ קליינע צאָל יידן אַנטלאָפן פון שטעטל. אינעם יאָר 1916 האָט די עסטרייכישע מאַכט אַרגאַניזירט אַן אַלגעמיינע עוואַקואַציע פון גוואָזדזיעץ, וואָס איז געוואָרן אַ פראָנט ראַיאָן.

די גוואָזדזיעצער יידן מיט זייער באַוועגלעך פאַרמעגן האָט מען באַזעצט אין הינטערלאַנד, אין מאָראַביאַ (טשעכן). מ׳האָט זיי געגעבן הילף און אַ מעגלעכקייט צו אַרבעטן. אַ טייל יידן איז געפאָרן קיין ווין (עסטרייך). די עסטרייכער האָבן ווידער פאַרלאָזט גוואָזדזיעץ, דאָס מאָל אויף אַ קורצער צייט, אַבער אַ שוואַרצע צייט. די רוסן, נאָכן אַקופירן דאָס שטעטל, האָבן פאַרברענט דעם גרעסטן טייל הייזער און אויך די גרויסע היסטאָרישע שיל, געבויט אינעם 17טן יאָרהונדערט.

די שריפה אין שטעטל, אַזוי מיינט מען, איז געווען פאַרבונדן מיט אַ פאַליאַק, דעם דר׳ סאָמאָרעק. ער איז געווען רוסלאַנדס אַ סימפּאַטיקער און האָט מיט זיי מיטגעאַרבעט. ווען די עסטרייכער האָבן צוריק פאַרנומען גוואָזדזיעץ האָבן זיי אים אַרעסטירט און געפאָרשט. ער איז באַפרייט געוואָרן, אַבער ווייזט אויס, אַז אַלס נקמה־אַקט האָט ער אַנטייל גענומען אין דער שריפה. אַ באַווייז צו דעם פאַרדאַכט איז דער פאַקט, אַז זיין הויז, דער קלויסטער און די הייזער אין שכנות מיטן קלויסטער זענען נישט באַשעדיקט געוואָרן. דר׳ סאָמאָרעק איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, מעגלעך אַלס חרטה פאַר זיינע מעשים.

די רוסן זענען ווידער אַוועק פונעם שטעטל און ווידער זענען אַריין די עסטרייכער. ווען די מלחמה האָט זך געענדיקט זענען די גוואָזדזיעצער יידן, אַ חוץ אַ קליינער צאָל, צוריק געקומען „אַ היים״. דער מצב אין שטעטל איז געווען אַ שווערער. ס׳איז געווען אַן ענגשאַפט, ווייל וויניק הייזער זענען געבליבן. שווער איז געווען צו פאַרדינען אויף פרנסה. דאָך מיט פלייסיקייט און הילף פון אַמעריקאַנער קרובים האָט מען ווידער אויפגעבויט גוואָזדזיעץ און געשאַפן אַ קיום.

דאָס איז געווען די תקופה פון דער ליקווידאַציע פון דער עסטרייך־אונגאַרישער אימפעריע. די עסטרייכער האָבן פאַרלאָזט גוואָזדזיעץ. ס׳זענען געקומען רומענער, שפעטער האָבן אוקראַיניש נאַציאָנאַליסטן איבערגענומען די מאַכט. זיי האָבן אָפגעטאָן שאַנד־מעשים אין שטעטל און ס׳איז געווען סכנת־נפשות. צום מזל זענען זיי קורץ געווען ביי דער מאַכט. דאָס פוילישע מיליטער האָט פאַרנומען גוואָזדזיעץ מיט דער סביבה.

אין משך פון דער מלחמה האָט לאָטנער געגעבן פריוואָטע לעקציעס אין העברעיש. נאָך דער מלחמה האָט זי געגרינדעט אַ פּרי־

וואַטע הבערעישע שול און וועלן זי האָט פאַרלאָזט גוואַזזיעץ זענען אירע שילער אַריבער אין דער נייער העברעישער שול, מיט וועלכער ס׳האָט אַנגעפירט יוסף שערצער.

די מלחמה תקופה און די עוואַקואַציע איז ביי אונדז געווען באַקאַנט ווי ,,געווען אויף דער פלוכט״, ס׳איז געוואָרן אַ היסטאָריע אין שטעטל, זכרונות פון אַ שווערער צייט. וועט האָט זיך געקענט פאַרשטעלן, אַז דאָס ליידן אין דער ערשטער וועלט מלחמה וועט באַטראַכט ווערן אַלס אַ לייכט געשעעניש אין פאַרגלייך צו דער גרויזאַמער טראַגעדיע — די שואה פון אייראָפעישע און צווישן זיי די גוואַזזיעצער יידן בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה.

מאיר לערער

זכרונות פונעם שטעטל

דאָס שטעטל גוואַזזיעץ געפינט זיך אונטער די קאַרפאַטן־בערג, אין דעם אָרט, וווּ די טייכן פרוט און דניעסטער דערנענטערן זיך אין זייער נאָענטסטן שטח, בערך 30 קמ׳ איינער פונעם צווייטן. אינעם טאָל איז פאָראָן אַ קליינער טייך, וואָס פליסט אַריין אין פרוט. דער טייך הייסט טשאָרנאָווע, וואָס באַדייט שוואָרץ. זיין וואַסער איז טונקל. די מיינונג איז, אַז די קוואַלן שטראָמען פון אַ טיפענישׂ, וואָס פאַרמאָגט אייזן און בליי, דערפאַר איז דאָס וואַסער טונקל.

גוואַזזיעץ האָט געהאַט אַ שטאַרקע פאַרבינדונג אין די צווייגן פון מסחר, אַדמיניסטראַציע און קולטור מיט אירע 4 שכנות אין די פאַלגנדע דיסטאַנסן: אין מערב — קאַלאָמיאַ, 19 קמ׳ מיטן שאַסיי־וועג און 30 קמ׳ מיטן אייזנבאַן־וועג; אין מזרח — האָראָדענקאַ, 21 קמ׳ מיטן שאַסיי און באַן־וועג; אין דרום — זאַבלאָטווו (ביי דעם טייך פרוט), 14 קמ׳ שאַסיי־וועג; אין צפון — אַבערטין, 17 קמ׳ מיטן דאָרפס־וועג.

אינעם צענטער פון גוואַזזיעץ האָבן זיך געקרייצט 4 וועגן צו די דערמאָנטע 4 שטעט־שטעטלעך. די גוואַזזיעצער הייזער זענען מיינסט געווען געבויט אינעם פראָנט צו די דאָזיקע וועגן און ביי זייטן געסלעך.

פון קאָלאָמיאַ קיין האָראָדענקאַ איז דער שאַסיי אַ באָרג־אַראָפּ וועג דורך גוואַזזיעץ, איבער דער בריק אויף דעם טייך טשאָרנאָווע — די מזרח־זייט פונעם שטעטל און ווידער באָרג־אַרויף צווישן אַ שיין

וועלדל מיט אַלטע, דיקע דעמבענע ביימער. כדי אַרומצונעמען אַזאַ בוים זענען נויטיק 4 מענטשן מיט אויסגעאַרבעטע, לאַנגע הענט. ס׳איז פאַראַן אַ מיינונג, אַז אינעם שאַטן פון די ביימער האָבן זיך געפונען זעלנער פונעם קאַמענדאַנט טאַרנאַווסקי נאָך דער מלחמה ביי אַבער־טין קעגן די וואַלאַכן (די עלטערן פון די רומענער).

וועגן דער גוואַזדזיעצער געשיכטע ווייסט מען ווייניק. די היפאַטעזע איז, אַז דאָס שטעטל איז נישט אַלט געווען קיין סך הונדערטער יאָרן. דאָס באַזירט זיך אויף דעם פאַקט, אַז ס׳איז נישטאָ קיין אַלטער בית־הקברות, נאָר איין בית עלמין פון וויניקע דורות.

אינעם דרום טייל פון גוואַזדזיעץ, אַ מרחק פון 2 קמ׳, געפינט זיך דאָס דאָרף קולאַטשקאָווצע. דאָרט געפינט זיך דער יידישער בית עלמין און דער יאָריד־פלאַץ. די גוואַזדזיעצער אַלטע איינווינער האָבן דערציילט, אַז אין דער פאַרגאַנגענהייט איז קולאַטשקאָווצע געווען אַ יידישער צענטער און גוואַזדזיעץ אַ קליינער יידישער ישוב. אַמאָל איז געקומען אַ חסידישער רבי קיין קולאַטשקאָווצע און מ׳האָט אים נישט בכבודיק מקבל פנים געווען. דאָקעגן די גוואַזדזיעצער האָבן דעם רבי שיין אויפגענומען. דערפאַר האָט דער רבי געבענטשט גוואַזדזיעץ, זי זאָל ירשענען קולאַטשקאָווצע.

גוואַזדזיעץ האָט זיך אַנטוויקלט, געווארן אַ שטעטל און די קו־לאַטשקאָווצער האָבן באַקומען דעם צונאָמען די „קולאַטשקאָווצער טויטע". ס׳איז נישט קלאָר, צי דער צונאָמען איז פאַרבונדן מיט דעם בית עלמין, וואָס געפינט זיך ביי קולאַטשקאָווצע און וואָס באַדייט דער וועג פון יעדן מענטש, אָדער דערפאַר וואָס דער ישוב איז געווען טויט אין יידישן זין און פון דאָנען דער צונאָמען „די קולאַטשקאָווצער טויטע".

אין גוואַזדזיעץ איז פאַראַן אַ באַן־סטאַציע (נאָענט צו דער טשאַר־נאָווע) און באַן־ליניעס, געבויט אין די צייטן פון עסטרייכישן רעזשים. דורך גוואַזדזיעץ זענען פאַרבייַ געפאָרן פאַסאַזשירן און לאַסט־באַנען קיין מזרח. די באַן־ליניע קיין זאָלעשטשיקי האָט געפירט דורך אַ קליינעם רומענישן שטח (צפון בוקאָווינע). ווער ס׳איז געפאָרן פון קאָלאָ־מיאַ קיין זאָלעשטשיקי איז פאַרבייגעפאָרן אַ קליינעם ברוכשטיק רומע־ניע, אַריבער דעם טייך דניעסטר און ווידער אין פּוילישן שטח קיין זאַ־לעשטשיקי, וואָס אַ סך האָבן זי באַטראַכט אלס די פּוילישע „ריוויערע". אַ דאַנק דער אייזנבאַן האָבן די גוואַזדזיעצער צייטנווייז געזען וויכטיקע פערזאָנען, וועלכע זענען געפאָרן קיין זאָלעשטשיקי אויף אָפרו.

די איינווינער פון גוואַזדזיעץ מיט דער סביבה האָבן געצציילט

וויניקער פון 3 טויזנט. פון זיי צווייַ דריטל יידן, אַ קליינע צאָל פּוילישע באַמטע, אַ פּוילישע אַגראַר קאָאַניע און אוקראַינישע פּויערים. אויבערפלעכלעך אַ קליין שטעטל. נישטאָ מיט וואָס זיך צו באַרימען. אָלס פּאַרגלייך: אַ קוואַרטאָל אין איינע פון די ישראל־שטעט מיט 400—500 משפּחות.

אָבער אין שטעטל האָט געשטראָמט אַ רייך לעבן פון תורה, רעליגיע, יידישע און לאַנדס קולטור, וואָס מ׳קאָן זעלטן געפינען אין מדינת ישראל. דאָס רעליגיעזע לעבן איז געווען געשפּינט אין טאָג־טעגלעכן לעבן פונעם שטעטל אָן פּאַנאַטיק, אָן אויפצווינגען דעם רעליגיעזן, אָדער וועלטלעכן לעבן. ס׳זענען געווען צדקה און קעגנזייטיקע הילפס אינסטיטוציעס, מיט וועלכע שטעט מיט צענדליקער טויזנטער איינווינער וואָלטן זיך געקענט באַרימען.

טראָץ דעם, וואָס גוואָזדזיעץ האָט זיך געפונען אינעם האַרץ פון חסידיזם, איז נישט געווען אַ משפּחה־יחוס פון אדמורים. ערשט אין דער צווייטער העלפט פונעם 19טן יאָרהונדערט האָט זיך באַזעצט אין גוואָזדזיעץ אָן אדמור פון ריזשאַנער משפּחה־יחוס, דער רבי שפּירא, וועלכער האָט זיך געקויפט אַ פּלאַץ, געבויט אַ הויז, חצר הרבנים און אַ שיינע שיל, וואָס האָט געהייסן „דעם רביס שיל״. די דאָזיקע שיל איז געווען נעבן דער הויפּט־גאַס, דער וועג קיין קאָלאָמיאַ און זיך אונטערשיידט פון די אַנדערע יידישע הייזער. נאָר הייזער באַרג־אַרויף: די פּאָלקס־שול, מלוכה אַנשטאָלטן און אַ הויז פון אַ רייכער פּוילישער משפּחה זענען געווען העכער געבויט פון דעם רביס שיל.

אָן אַנדער רעליגיעז פּאַרמעגן אין שטעטל איז געווען די פּרעכטיקע גרויסע שיל, וואָס איז חרוב געוואָרן אין דער ערשטער וועלט מלחמה. ערשט אין די דרייסיקער יאָרן האָט מען אויף ס׳ניי אָנגעהויבן בויען אויף דעם אָלטן שיל־פּלאַץ אַ שיל און געענדיקט בויען האָט מען נאָר אַ קליינע שיל פּאַר בעלי־מלאכות.

אין שייכות מיט דער גרויסער שיל זענען געווען אין שטעטל דערציילונגען, לעגענדעס און געשעענישן. איין צופאַל איז געשען אין די דרייסיקער יאָרן.

אין אַ וינקל פונעם בית עלמין זענען געווען קברים פון רבנים, אַ פּאָרצוימט קבר איז געווען פונעם „הייליקן שור״. אָלע איינווינער אין שטעטל האָבן געווּסט וועגן דער צוואָה פונעם „הייליקן שור״, אַז מען טאָר נישט אַרויפגיין אויף דעם קבר, אויסער זיינע נאָכפאָלגער און נאָר בשעת אַ סכנה. די באַזוכער אויפן בית עלמין האָבן זיך אָפילו נישט דערנענטערט צום קבר פּאָר מורא פונעם רביס צוואָה.

מען דערציילט, אַז אין דער גרויסער שיל, איבער דעם קלייניעם פענצטערל אויף דער צפון־וואַנט, איז געווען געשריבן „הילד איננו״ (דאָס קינד איז נישטאָ). אין שייכות מיט דעם איז פאַראַן אַ לעגענדע: דער בעל שם טוב האָט באַזוכט גוואַזדזיעץ און האָט זיך באַגעגנט מיט דעם „שור הקדוש״. ביידע רבנים האָבן זיך אָפּגעזונדערט אין דער גרויסער שיל און פאַרבאַטן יעדן זיי נישט צו שטערן. עטלעכע נייגע־ריקע יינגלעך האָבן אויף די אַקסלען פון איינעם אַרויפגעזעצט אַ יינגעלע, וואָס האָט אַריינגעשטופט דעם קאָפּ צו זען וואָס די רבנים טוען. דאָס קינד האָט געגעבן אַ בליק און איז געשטאָרבן. צום אַנ־דענק האָט מען געשריבן „הילד איננו״.

נאָך אַ דערציילונג וועגן חתן־כלה, וועלכע זענען ביידע געשטאָרבן אונטער זייער חופה, וואָס איז געשטעלט געוואָרן אויפן שיל־הויף. זיי זענען באַגראָבן בעוואָרן אויף דעם דאָזיקן הויף אין דער מזרח זייט פון דער שיל. דערפאַר איז געווען פאַרבאָטן צו בויען, אָפילו פאַר דער שיל, אויפן מזרח שטח.

ס׳איז פאַראַן אַ דערציילונג, אַז אַ יידישער קינסטלער האָט זיך באַנוצט צום שניצן די האָלץ דעקאָראַציעס אויף די וועגט און אויף דעם סופּיט מיט דעם זעלבן מעסערל, וואָס ער האָט געשניצט דעם ארון הקודש אין בית כנסת פונעם „הארי האשכנזי״ אין צפת.

די גוואַזדזיעצער שיל איז דערמאָנט אין ביכער וועגן יידישער קונסט און בתי כנסת־בוי. ס׳איז אויך פאַראַן אַ בילד פון דער שיל אין פאָלק־לאָר־מוזעום אין תל־אָביב. די שיל איז געבויט געוואָרן פון האָלץ, באַ־זירט אויף קלעצער און קאָלומנעס. דער סופּיט און די וועגט באַצירט מיט זעלטענער קונסט.

מען דערציילט, אַז דאָס רוסישע מיליטער האָט אין דער ערשטער וועלט מלחמה פאַרברענט דעם גרעסטן טייל יידישע הייזער, געבויטע פון האָלץ. זיי האָבן געשיכורט און געברענט הייזער, אָבער די גרויסע שיל האָט נישט געברענט. אָפילו דאָס ברען־שטאָף, וואָס זיי האָבן געגאָסן אויף דער שיל, האָט זיך נישט אָנגעצונדן. ערשט אינעם דריטן טאָג פון דער שריפה איז די שיל, מיט אַ זעלטן רייכן קינסטלערישן ווערט, אַוועק אין די פלאָמען.

די מערהייט יידן האָט מען עוואַקואירט קיין טשעכן. גאָר ווייניק יידן זענען געבליבן אין שטעטל און זיי האָבן דערציילט וואָס ס׳האָט פאַסירט. אין אָלגעמיין האָבן די רוסן נישט געטאָן קיין שלעכטס די יידן. דווקא אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט מלחמה, אין דער טראָגישער שואה־תקופה, זענען גאָר ווייניק אָנטלאָפן. כמעט

אַלע יידן זענען געבליבן אין גוואַזדזיעץ און אומגעקומען, אויסער איינצלנע.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען די עוואַקואירטע יידן צוריק געקומען קיין גוואַזדזיעץ, האָבן אויפגעבויט זייערע הייזער און די שילן, נאָר דער פלאַץ פון דער גרויסער שיל איז געבליבן אין רואין. די גוואַזדזיעצער בעלי־מלאכות האָבן נישט געהאַט קיין אייגענע שיל און זיי האָבן באַשלאָסן צו בויען אַ שיל אויף דעם פלאַץ פון דער היסטאָרישער גרויסער שיל. זיי האָבן געזאַמלט געלט ביי די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט און ביי שטעטלשע יידן. אין אַנהויב פון די דרייסיקער יאָרן האָט מען געגאָסן אַ פונדאַמענט און געמויערט ציגל. דער בנין איז אָבער נישט געענדיקט געוואָרן צוליבן מאַנגל אין געלט.

ר׳ יעקב־זאב אַבערבאָך איז געווען דער רב אין גוואַזדזיעץ. ער האָט געירשנט דעם כס הרבנות פון זיין טאַטן, דעם רב מתתיהו. דער דיין פון שטעטל איז געווען דער רב יעקב פרידמאַן, אַ וויזשניצער חסיד. דער דיין איז געווען אַלט, שוואַך געזען און געווען שטרענג אין פסקענען שאלות. די פרויען פלעגן דערפאָר שיקן זייערע קינדער מיט פּראַבלעמאַטישע עופות פרעגן שאלות נישט צום דיין, וועלכער האָט געווינט אין צענטער פון שטעטל, נאָר וויייטער צום רב, וועלכער האָט געווינט נעבן דעם רביס שיל. ס׳איז געשען אַ צופאַל: אַ מיידעלע איז אַנשטאָט צום רב אַוועק צום דיין מיט אַן עוף־שאלה. דער דיין האָט געפסקנט „טריפה״. דאָס מיידאַלע האָט מורא באַקומען פאָר דער מוטערס שטראָף און איז מיטן עוף אַוועק צום רב. דער רב האָט בודק געווען און געזאָגט „כשר״. זי האָט נאָך אַמאָל געפרעגט און דער רב ווידער מיט זיין פסק־דין „כשר״. דעמאָלט האָט דאָס מיידעלע געזאָגט: ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך? דער דיין האָט געפסקנט „טריפה״. דער רב האָט כלומרשט ווידער בודק געווען און דערקלערט „טריפה״.

ביים רב זענען געווען עטלעכע מענטשן און ווי געוויינלעך אין אַ קליין שטעטל האָט זיך דער עוף־עפיזאָד גיך פאַרשפרייט. דער רב האָט געהאַט איין זון, וועלכן מען האָט גערופן „משה דעם רבס״. ער איז נישט געווען פאָסיק צו פאַרנעמען דעם טאַטנס אָרט. דערפאָר, ווען דער רב ר׳ יעקב אַבערבאָך איז נפטר געוואָרן (אַנהויב 1933, אָדער 1934) האָט די גוואַזדזיעצער קהלה געזוכט אַ רב. פון עטלעכע קאַנדידאַטן זענען געבליבן צוויי: דער רב דוד האַגער פון זאַבלאָטאָוו, געשטאָמט פון אַ רבנים משפּחה און דער רב יעקב לייטער פון לוואָוו. ער האָט נישט געשטאָמט פון רבנים יחוס, אָבער געווען אַן עלוי און אויך גוט

באַהעשרט די פּוילישע שפּראַך. אַ חוץ זיין רייך וויסן און טאַלאַנט איז ער געווען אַן איידעם פון אַן עושר.

די גוואַזדזיעצער יידן האָבן געדאַרפט ווייל איינעם פון די צוויי קאַנדידאַטן און פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט געפירט אַ ברייטע פּראַפּאַגאַנדע. אין שייכות מיט דעם איז געשען אַ טראַגישער צופאַל, וואָס האָט אויפגערודערט דאָס שטעטל: דער מלמד אברהם ווייס איז געווען אַ פאַנאַטישער אַנהענגער פונעם רב לייטער און האָט שטאַרק אַגיטירט פאַר אים. אַ פּאָר טעג פאַר די וואַלן האָט זיך דער מלמד באַראַטן מיט אַ שניידער עסקן. ביידע יידן האָבן זיך געבאָדן אין מקוה, געדאַוונט שחרית מיט דער תפילה „ענני" אַזוי ווי אין אַ פאַסט־טאָג. זיי זענען געגאַנגען אויפן בית עלמין גלייך צום קבר פונעם „השור הקודש". דער שניידער־עסקן איז געבליבן שטיין פאַר דער פאַרצוימונג, אַבער דער מלמד איז אַרויף אויף דעם קבר, טראָץ דעם שטרענגן פאַרבאָט און דראָונג אין דער צוואָה, אַז ווער ס'וועט עובר זיין די צוואָה וועט נישט איבערלעבן דעם טאָג. דעם מלמדס ווערטער אויף דעם קבר זענען געווען: „השור הקודש דערמעגלעך אונדז צו בויען די גרויסע שיל. העלף אונדז, אַז דער רב פון לעמבערג זאָל געווייגלט ווערן". (די מיינונג איז געווען, אַז דער רב לייטער וועט טיילווייז פינאַנסירן די בוי־אויסגאַבן).

ווען דער צופאַל איז באַקאַנט געוואָרן אין שטעטל זענען אַ סך אַנטקעגן געגאַנגען דעם מלמד ווען ער איז צוריק געגאַנגען פונעם בית עלמין און געפרעדיקט מוסר, הגם ער האָט חרטה געהאַט אויף זיין טאָט. פאַרנאַכט דעם זעלבן טאָג האָט ער באַגלייט זיין זון צו דער באַן־סטאַציע. ס'איז געווען אַ ווינטער־טאָג. דער ווענ איז געווען גליטשיק. דער מלמד איז געפאַלן. מ'האָט אים ענומען צום רעסטאָראַן נעבן דער סטאַציע. דער דאָקטאָר, וועלכער איז גיך געקומען, האָט פעסטגע־שטעלט ביים מלמד אַ בלוט־אויסגוס אין מוח. די זעלבע נאַכט איז ער נפטר געוואָרן און דעם צווייטן טאָג איז ער געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויף דעם זעלבן בית עלמין. אַ חודש נאָך דעם טראַגישן פאַל איז ער־שטאָרבן דער שניידער־עסקן.

דער רב יעקב לייטער איז מיט אַ מערהייט שטימען געווייגלט ער־וואָרן און איז געווען דער רב אין שטעטל ביז צום חורבן. אַ טייל הוצאות פון דער שיל, וואָס איז געבויט געוואָרן האָט פינאַנסירט הרב לייטער און די לויפנדע שיל־הוצאות האָט געצאָלט דער יונגער שוחט, וועלכער איז געקומען אויף דעם אָרט פון אַלטן שוחט, וועלכער איז נפטר געוואָרן. דאָס תפילה צימער פאַר די בעלי מלאכות איז פאַרטיק געוואָרן. אַבער דער גרויסער שיל־זאָל איז נישט דערבויט געוואָרן. ווען

די סאָוויעטן האָבן באַזעצט גוואַזדזיעץ האָט מען געפירט אַן אַגיטאַציע און געזאַמלט אונטערשריפטן ביי יידן צו באַנוצן דעם שיל־זאָל פאַר אַ יידישער שול. קיין שול איז דאָרט נישט געווען. דער זאָל איז געבליבן נישט באַנוצט. די נישט דערבויטע שיל איז געבליבן און נאָך דער מלחמה איז זי געווארן אַ סאָוויעטישע טראַקטאָר־סטאַציע.

אין שכנות פון דער גרויסער שיל איז געווען אַ בית המדרש, וואָס איז געווען פאַר די ויזשניצער חסידים; נאָענט פון דאָרט אַ קליינע שיל אויך פון ויזשניצער חסידים. דער בית המדרש איז געווען אַן אָרט פאַר דרשנים, מגידים און חזנים, וועלכע האָבן פון צייט צו צייט באַזוכט דאָס שטעטל. דער דיין פונעם שטעטל, הרב פרידמאַן, האָט שטענדיק געדאַוונט אינעם בית המדרש.

אין אַן אַנדער טייל פונעם שטעטל, אויפן וועג קיין קולאַטשקאַווצע זענען געווען בשכנות צוויי שילן פון טשאָרטקאָווער און סאַדיגאָרער חסידים.

די אַלע דערמאָנטע בתי כנסת זענען געווען פול אין שבתים און ימים טובים. אין וואָכן־טעג, צו שחרית, האָבן געדאַוונט עטלעכע מניינים, אויך מנחה און מערב האָט מען דאָרטן געדאַוונט.

נאָך אַ שיל פון בויאַנער חסידים איז געווען אין אַ געדונגן ציער. דאָרט האָבן מיינסטן געדאַוונט שטאָטישע עסקנים. אין רביס בית כנסת איז נישט געווען פול אין די שבתים. אָבער אין די ימים נוראים איז די שיל געווען גאָר פול. אין דער שיל האָט געדאַוונט דער שטאָטישער רב און אויך די שטאָטישע אינטעליגענץ. אין דער שיל איז געווען, אַ חוץ דעם גרויסן זאָל, אַ קליין צימער, אין וועלכן מען האָט מיינסט געדאַוונט אין ווינטער־שבתים. די דאָזיקע שיל איז געווען די איינציקע אין שטעטל, וווּ דער ארון הקודש איז געווען איינגעבויט אין דער וואַנט. אין די אַלע אַנדערע שילן זענען די ארונות הקודש געווען פון האָלץ, אַ ביסל, אָדער אַ סך דעקאָרירט. אין אַ טייל פון די שילן איז געווען דער ארון הקודש אויך אַ שטענדער צום דאַוונען פאַר בעלי תפילות און חזנים.

אין רביס שיל (קלויז) זענען פאָרגעקומען פאַרשידענע פאַרזאַמלונגען אין צוזאַמענהאַנג מיט מלוכהשע און ציוניסטישע פייערטעג, צערעמאָניאַלן, רעפעראַטן און דיסקוסיעס, וואָלן צו דער יידישער קהלה, וואָלן פון אַ רב און אַנדערע וויכטיקע פאַראַנשטאַלטונגען.

דער באַלקאַן פון דער פרויען־שיל אויפן שטאָק איז געווען אינעם יאָר תרפ״ט (1929) אַ טריבונע פאַר רעדנער בעת אַ טרויער און פראָטעסט־פאַרזאַמלונג וועגן די געשעענישן אין ארץ־ישראל און די גרוי־

זאַמע מערדערייען אין חברון. דער שרייבער פון די שורות געדענקט די דערשיינונג פון שאובער (געשטאַרבן אין ישראל אינעם יאָר תשל״א נאָך זיין קומען פון פוילן). אין זיין הספד האָט ער צווישן אַנדערן גע־זאָגט: ,,וועגן די אַראַבער האָבן מיר אַוועקגעלייגט אונדזערע פידלען״.

אין גוואַזדזיעץ זענען געווען פאַרשידענע סאָציאַלע אַרגאַניזאַציעס. צווישן זיי: ,,חברה ביקור חולים״. די מיטגלידער האָבן געצאָלט סטא־ביל חודש־אָפּצאָל. דאָס געלט האָט מען פאַרנוצט פאַר אַרעמע קראַנקע, וועלכע די שטאָטישע דאָקטוירים האָבן געהיילט אָן באַלוינונג. עס איז כדאַי צו דערמאָנען דעם דר׳ משה (מאָריס) שוואַרץ, וועלכער האָט אומ־זיסט געהיילט אַרעמע קראַנקע און אָפילו אין מערסטן טייל געשריבן רעצעפטן אויף זיין חשבון. אויסער פינאַנסיעלע הילף האָבן פרייווילליקע באַדינט די קראַנקע אין נויט־פאַלן.

די ,,חברה נושאי המיטה״ איז געווען פון בעלי מלאכות. איר סאָציאַלע אויפגאָבע איז געווען די זעלבע, ווי די ,,חברה ביקור חולים״ און אָ חוץ דעם האָבן זיי נאָך געהאָט די פליכט צו טראָגן די געשטאָר־בענע חברים צום בית עלמין.

,,קאָמיטעט פאַר אונטערשטיצונג״, וועלכן ס׳האָט אַרגאַניזירט דער אָפּטייקער מאָגיסטער מאַנהיים. די מיטגלידער פונעם קאָמיטעט האָבן געצאָלט אָפּצאָלונגען. זיי האָבן אויך אַרגאַניזירט פאַרווייילונ־גען און פאַר דעם געזאַמלטן געלט האָט מען געקויפט האָלץ און קאַר־טאָפל פאַר אַרעמע אין ווינטער צייט און געגעבן אויך אַנדערע הילף.

קופּת גמילות חסדים. די קאָסע איז אויך באַשטאַנען פון חברים־אָפּצאָלונגען. דאָס געלט האָט מען אַרויסגעגעבן אין הלוואות פאַר קאָנ־סטרוקטיוו צוועקן אָן פראָצענט.

,,פרויען הילף״. די עיקר אַרבעט איז באַשטאַנען אין זאַמלען שפּייז ערב שבת און יום טוב פאַר אַרעמע משפּחות.

,,חברת לינת צדק״ — געזאַרגט פאַר ערטער איבערצונעכטיקן פאַר פאַרבייפאַרנדע און פאַרביי־גייענדע קבצנים.

אַ חוץ די דערמאָנטע סאָציאַלע הילפס אַרגאַניזאַציעס (חברות) זענען געווען אַקטועלע תרומות. קמחא דפסחא, הכנסות כלה, הילף פאַר אַ בעל־עגלה וואָס זיין פערד איז געפאַלן און פאַר אַנדערע נויטי־קע פּראָבלעמען. אַ חוץ דעם האָט מען געזאַמלט געלט פאַר קרן קיימת און אויך פאַר קרן תל חי. ערב יום כיפּור פלעגט מען אַוועקשטעלן טעלערס אויף טישן אין די שילן און אַלע שיל־באַזוכער האָבן פרייווי־ליק אַריינגעלייגט תרומות.

דאָס לערנען אין שטעטל איז געווען באַזירט אויף דער מלוכהשער

7־קלאַסיקער שול. די הויפּט שפּראַך איז פּאַרשטענדלעך געווען פּויליש. טראָץ דעם וואָס ס׳זענען געווען וויניקע אוקראַיניש שילער, דאָך צוליב דער אוקראַינישער געגנט, האָט מען אין דער שול געלערנט אוקראַיניש. אַלס פרעמדע שפּראַך האָט מען אין די העכערע קלאַסן געלערנט דייטש. לויט דעם מלוכה געזעץ נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז מען געווען פאַרפליכטעט צו לערנען אַן שכר־לימוד (לער געלט).

די יידישע קינדער פון גוואַזדזיעץ און סביבה האָבן געלערנט אין דער דאָזיקער שול. פּאַר דער מלחמה איז אין שטעטל געווען פּאָפּולער די „בארען הירש שולע״, אַנגעפירט פון מאיר פעליקאַנט, באַקאַנט אַלס דירעקטאָר פעליקאַנט. אין דער פּוילישע שול האָט פעליקאַנט פאַרנומען דעם פּאָסטן אַלס לערער פון יידישער רעליגיע. אייגנטלעך איז דאָס געווען איבעריק, ווייל אַלע יידישע קינדער האָבן גרינטלעך געלערנט רעליגיע אין „חדר״, בית המדרש און פריוואַט.

ווי דערמאָנט איז דאָס לערנען געווען אָבליגאַטאָריש. אָבער די פאַרוואַלטונג האָט נישט רעאַגירט ווען תלמידים האָבן פאַרלאָזט די שול. צווישן זיי איז אויך געווען אַ קליינע צאָל יידישע קינדער, וועלכע האָבן מיט שווערייטן געענדיקט 3—4 קלאַסן און פאַרלאָזט די שול.

אין די שפּעטערע צוואַנציקער יאָרן איז דער שול־דירעקטאָר געווען יאָזעף סוויטאַלסקי, אַ ביטערער פּוילישער אַנטיסעמיט. ער איז געווען זייער מוזיקאַליש און האָט געוואָלט אויפצווינגען זיין טאָלאַנט אויך אויף שילער, וועלכע האָבן נישט געהאָט קיין שום מוזיקאַלישן גע הער. ער פלעגט פאַרלאַנגען יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק שפּענדן אויף פאַרשידענע צוועקן. ביטער איז געווען דער מצב פונעם שילער, וועלכער האָט נישט געצאָלט, אָדער נישט געהאָט קיין מוזיק־העפּט, אָדער האָט פאַרשפּעטיקט אַפילו אַ פּאָר מינוט אין שול. אין אַלע די „חטאים״ האָט דער תלמיד „זוכה״ געווען פונעם דירעקטאָר מיט מקלות פון אַ חזיר־שנור.

איך געדענק אַ פאַל, וועו סוויטאַלסקי האָט געהייסן ברענגען געלט, אַ מתנה פאַר דעם שול שמש. אַ טאָטע פון אַ שילער אין צווייטער קלאַס איז געקומען אין שול אַנשטאָט זיין זיבן יעריקן זון און זיך געוואָנדן צום דירעקטאָר ער זאָל אים שלאָגן.

— פאַרוואָס? — האָט געפרעגט סוויטאַלסקי.

— ווייל איך בין אַרעם — האָט דער ייד געענטפערט.

— אויב אַזוי — האָט סוויטאַלסקי געזאָגט — ביסטו שוין געגוג געשלאָגן.

— ריכטיק —האָט דער טאַטע געטענהט — אָבער וואָס איז שולדיק מיין קינד, וואָס דו ווילסט אים דערפאַר שלאָגן?

טראָץ דעם האָט סוויטאַלסקי געפאָדערט, אַז דאָס קינד זאָל ברענגען דאָס געפאָדערטע געלט.

דער דירעקטאָר סוויטאַלסקי האָט אין איין פאָל איבערגעטריבן זיין צאָרן. די שול־געבוידע פון צוויי שטאָק איז געבויט געוואָרן פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה. עס זענען געווען וויניק צימערן, וואָס זענען אָבער געווען גענוג צו יענער צייט. אויך אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה איז נישט געווען קיין ענגשאַפט אין די קלאַסן. די שילער פון זעקסטער און זיבעטער קלאַס האָבן געלערנט צוזאַמען וועגן מאַנגל פון שילער. שפּעטער, וען עס זענען צוגעקומען מער שילער, געבוירענע נאָך דער מלחמה, איז דער בנין געווען קליין פאַר אַ סך שילער. אין אייניקע קלאַסן זענען געווען מער ווי 60 שילער. אויך דאָס צובויען צימערן האָט נישט פאַרמיטן אייניצופירן נאָכמיטאָג שיכטן אין די נידעריקע קלאַסן.

אין דער שול האָט מען געלערנט 6 טעג און אויך שבת. די יידישע קינדער זענען אין דעם טאָג געווען פריי פון לערנען און וויל זיי זענען געווען די מערהייט שילער, האָט מען קיין ניי מאַטעריאַל נישט געלערנט אין די שבתים און די קריסטלעכע שילער האָבן איבערגעחזרט די געלערנטע טעמעס.

ווינטער צייט האָבן זיך די נאָכמיטאָג לעקציעס געצויגן ביז אין אָוונט ביי דעם ליכט פון אַ נאַפט־לאָמפּ. איין מאָל אַ פרייטיק האָט דער דירעקטאָר סוויטאַלסקי געלערנט אין אַ קלאַס נאָכמיטאָג און טראָץ די בקשות פון די קינדער, מען זאָל זיי אַ היים שיקן צוליב שבת, האָט סוויטאַלסקי זיי באַפוילן צו בלייבן. אין בתי־כנסת זענען געקומען יידן, ווי געווינלעך, מקבל שבת זיין. מ'ווייסט נישט צי דאָס איז געשען ספּאָנטאָן, אָדער אָרגאָניזירט. עמעצער האָט געקלאַפּט מיטן פויסט אין טיש און אויסגעשריען: „מען הויבט נישט אָן דאָוונען, וועט די קינדער זענען נאָך אין שול!" די יידן האָבן פאַרלאָזט די שיל, געלופן יידן פון אַנדערע בתי כנסת און אין די שבת מלבושים זענען זיי אַוועק דעמאָנסטראָטיוו אין שול, אָריין אין קלאַס, געזומען די קינדער אויף די הענט און מיט זיי פאַרלאָזט די שול.

וועגן דעם עפּיזאָד האָט מען געשריבן אַ פראָטעסט־בריוו צו דער קרייז בילדונגס פאַרוואַלטונג. סוויטאַלסקי איז באַשולדיקט געוואָרן

אַלס רעליגיע אַנגרייפער. ער האָט פאַרלאַזט זיין פאַסטן, ווי אויך גוואַזדזיעץ צוזאַמען מיט זיין משפחה.

זיין אָרט האָט פאַרנומען יאַזעף געזשיאַבסקי. מ׳האָט נישט געווסט צי ער איז געווען מער ליבעראַל, אַבער ער האָט פאַרשטאַנען צו מאַסקירן זיין אַנטיסעמיטיזם. דאָך, זיין פרוי, אַ לערערין (אויך סוויטאַלסקיס פרוי איז געווען אַ לערערין, די טאַכטער פון אַן אָרטיקן פאַסט־באַאַמטן), די טאַכטער פון אָרטיקן פאַליציי קאַמענדאַנט, איז געוואַקסן צווישן יידן און איז געווען באַקאַנט מיט איר פריינדלעכער באַציונג צו יידן. זי האָט דאָס געפיל אַנטפלעקט (אַרויסגעוויזן) ביי יעדער געלעגנהייט: ווען אַ יידיש קינד איז צוריק געשטאַנען אין לערנען, האָט זיך די לערערין אינטערעסירט וועגן זיין באַגאַבטשאַפט אין „חדר״, אָדער אין דער העברעישער שול. ווען ס׳האָט זיך אָרויסגעוויזן, אַז דאָס קינד איז אין יידישקייט אַ גוטער שילער און די פויליש שפּראַך איז די סיבה פון זיין צוריקשטיין, האָט זי זיך באַמיט דעם שילער לערנען אינטענסיוו פּויליש. אַ דאַנק דעם סיסטעם זענען אַ סך שלעכטע שילער געוואָרן אויסגעצייכנטע.

טראָץ דעם וואָס די יידישע קינדער זענען געווען אַ גרויסע מערהייט אין שול, האָבן די קריסטלעכע שילער געוועלטיקט מיט כח. אָפּטמאָל האָבן זיי געשלאָגן יידישע קינדער, וועמענס שוץ איז געווען אָפּהענגיק פון די לערער, וועלכע זענען אויך געווען פאַרגיפטעט מיט אַנטיסעמיטיזם, האָבן די לערער נישט רעאַגירט. דאָס האָט דערמוטיקט די צעהיצטע פּוילישע שילער אין זייער וויילדקייט. עס איז געווען אַ פאַל פון יידישן וויידערשטאַנד און קלעפּ פאַר די פּוילישע שילער. דעמאָלט האָט סוויטאַלסקי יאָ רעאַגירט און אַרויסגעוואָרפן די יידישע שילער פון שול.

אין דער צייט ווען דירעקטאָר איז געווען געזשיאָווסקי און שפּעטער אילניצקי זענען נישט געווען קיין געשלעגן פון שילער. וועגן אילניצקיס זענען פאַראַן אינטערעסאַנטע עפּיזאָדן. ער איז געווען, לויט זיין דערציילן, אַ קעמפער אין פילסודסקיס אַרמיי בעת דער ערשטער וועלט מלחמה. ביי יעדער געלעגנהייט האָט ער זיך מיט דעם באַרימט. יעדעס מאָל ווען ער האָט פאַרטראַטן אַ לערער, וועלכער איז נישט געקומען, איז געווען אַ לייכטע באַמערקונג פון די שילער און באַלד האָט אילניצקי גערעדט וועגן זיינע איבערלעבונגען ביי פילסודסקין. די שילער האָבן גוט פאַרשטאַנען דאָס אויסנוצן בשעת זיינע לעקציעס. דאָך אויף די לעקציעס פון רעכענען און געאַמעטריע, וועלכע אילניצקי האָט ליב געהאַט, האָט ער קיין פילסודסקי מעשיות נישט דערציילט.

אילניצקי איז אומדירעקט געווען אַ קרוב פון אַ יידישער משפחה. זיין שוואַגער, אַ ברודער פון זיין פרוי, איז געווען אין אַנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן אַן אָרטיקער פּאָליציי־קאָמענדאַנט. ער האָט חתונה געהאַט מיט אַן אָרטיק יידיש מיידל, וועלכע האָט זיך געשמדט. בשעת דער שואה איז זי געווען אין לוואָוו, פּאָרשטענדלעך אַלס פּאָלקע. זי האָט באַוויזן זיך צו ראַטעווען, איר שוועסטער און נאָך עטלעכע יידן.

אינעם לערער פערסאָנאַל זענען נישט געווען קיין יידן, אויסער פּעליקאַנט, וועלכער האָט נאָר געלערנט די יידישע שילער רעליגיע. דאָ־קעגן זענען געווען אוקראַינישע לערער, צווישן זיי שונאי ישראל און פּאָליאַקן־פיינד. די שנאה צו יידן האָבן זיי אָפט באַוויזן און וואָס שייך צו פּאָליאַקן איז עס געקומען צום אויסדרוק אין דער געלערנטער אוק־ראַינישער ליטעראַטור, ספּעציעל אין שעווטשענקאָס לידער.

גאָר ווייניקע זענען געווען באַגליקט מיט גימנאַזיע־בילדונג. אין גוואַזדזיעץ איז נישט געווען קיין גימנאַזיע און ס׳איז געווען טייער אויסצוהאַלטן קינדער אין גרויסע שטעט. אין די דרייסיקער יאָרן איז געווען אָ נישט דערקלערטער „נומערוס קלאָזוס״ אין די מיטל־שולן. אַנשטאָט פאָרמעלער בילדונג האָבן סטודענטן און אָרטיקע אַדוואָקאַטן געלערנט אַ געוויסע צאָל שילער מיטל־בילדונג.

אין עלטער פון 3 יאָר האָבן יידישע קינדער אַנגעהויבן לערנען אין „חדר״. אָרעם און רייך — אין דעם זעלבן „חדר״. די עלטערן, וועלכע האָבן געהאַט מאַטעריעלע מעגלעכקייטן האָבן געצאָלט שכר־לימוד; פאָר די אָרעמע האָט געצאָלט די „תלמוד תורה״, וואָס איז געווען נאָך אַ געזעלשאַפּטלעכע אינסטיטוציע. יעדעס יידיש קינד אין שטעטל האָט געלערנט לייענען און שרייבן עבריתּ, חומש און רש״י, וויניקסטנס נישט גרינטלעך. עס איז כמעט נישט נישט געווען קיין יידיש יינגל, אָדער מיידל, וואָס האָבן נישט געקענט לייענען און שרייבן עבריתּ. אָבער נאָר וויניקע האָבן פאָרגעזעצט דאָס לערנען און נאָך וויניקער האָבן זוכה געווען צו לערנען גמרא און אויך נאָר עטלעכע יאָר. נאָר איינצלנע האָבן אינטענסיוו געלערנט. פאָראַלעל האָבן יידישע קינדער אויך געלערנט אין דער העברעישער שול, נישט אַלע אַזוי ווי אין „חדר״. דאָך זענען די נידעריקע קלאַסן געווען פול, די מיטעלע קלאַסן — וויניקער און די העכערע קלאַסן — גאָר באַגרענעצט. אַלנ־פאַלס האָט יעדעס יאָר געענדיקט אַ געוויסע גרופּע און באַקומען העב־רעישע בילדונג.

אַ יידיש יינגל, וועלכער האָט געלערנט אין די דערמאָנטע אינ־סטיטוציעס איז ממש געווען אַ קנעכט צום לערנען. אינעם עלטער פון

10—12 יאָר איז זיין טאָג־אַרדענונג געווען פאַלגנדער: אויפגעשטאַנען 5 אין דער פרי און צוגעגרייט די לעקציעס פאַר דער העברעישער שול; שפּעטער געדאַוונט, געכאַפּט אַ פרישטיק און געלאָפן אין דער פּוילישער שול. דאָרט האָט ער געלערנט ביז 1—2. אויף מיטאָג געלאָפן אַ היים, געגעסן, אָדער ענומען מיט זיך עסן און געגאַנגען אין דער העברעישער שול. פון דאָרט געגאַנגען לערנען תנ"ך אין „חדר", אָדער אין העכערע העברעישע קלאַסן. וועג ער איז אַ היים געקומען אויף דער נאָכט האָט ער געגעסן און צוגעגרייט די לעקציעס פאַר דער פּוילישער שול. אַזוי טאָג איין טאָג אויס. נאָר די שבתים און צום טייל די זונטיק טעג זענען געווען פריי פאַר דעם יידישן יינגל צו געזעלשאַפטלעכער און ספּאָרט אַקטיוויטעט, ווי אויך צו לייענען ביכער.

דאָס געזעלשאַפטלעכע און קולטור־לעבן איז גוואָזדזיעץ צווישן ביידע וועלט מלחמות איז געווען אַנטוויקלט. ס'האָבן זיך אַרגאַניזירט כמעט אַלע יידישע באַוועגונגען. דעם גרעסטן סטאַזש האָבן געהאַט די אַלגעמיינע ציוניסטן, די אַזוי גערופענע „סתם"־ציוניסטן. זיי האָבן פאַרמאָגט אַ פאַרהעלטניסמעסיק רייכע ביבליאָטעק, ביכער אין פיר שפּראַכן: יידיש, העברעיש, פּויליש און דייטש. אין פאַראיין איז געווען אַ ראַדיאָ און מ'האָט אויך דאָרט געקענט כאַפּן אַ שפּיל אין שאָך.

פאַקטיש איז דער פאַראיין פון די „סתם"־ציוניסטן געווען דער קוואַל פון ציוניסטישער אַקטיוויטעט אין שטעטל.

זש.ט.ג. „דרור", אַ ספּאָרט־אַרגאַניזאַציע און אַן אַקטיוואַר דראַמאַטישער קרייז אונטער דער לייטונג פון טאַלאַנטפולן משה פּראָ־ויזאָר. ער האָט אויסגעווײַלט פעיקע אַמאַטאָרן און רעזשיסירט פאַר־שטעלונגען. די פּראָבן זענען מייסטן געווען אין פּריוואָטע הייזער. די פאַרשטעלונגען האָט מען גשעפּילט אין דעם אוקראַינישן זאָל און שפּע־טער אינעם פּוילישן גרויסן זאָל „סאָקול". יעדע פאַרשטעלונג איז גע־שפּילט געוואָרן נאָר איין מאָל אין שטעטל, זעלטן אויך אין אַנדערע שכנותדיקע שטעטלעך. די אויסגאָבן פונעם דראַמאַטישן קרייז זענען געווען אויפן חשבון פון די מיטגלידער און פון די פאַרקויפּטע בילעטן.

דער שרייבער פון די שורות איז נאָך געווען אַ קינד, וועו דער דראַמאַטן קרייז איז געווען אַקטיוו. אָבער אין זכרון זענען פאַרבליבן אייניקע פאַרשטעלונגען: „גאָט, מענטש און טייוול", געשריבן פון יעקב גאָרדין. אַ דערציילונג וועגן הערשעלע דאָבראָוונע, אַ רייכער פרומער ייִד, וועלכער האָט פאַרקויפט זיין גייסט דעם שטן (אַ מין פאָוסט אין יידישער אויפלאָגע); „דאָס גרויסע געוינס" און „שווער

צו זיין אַ ייד״ (ביידע פון שלום עליכם); ,,יוסף מיט זיינע ברידער״ און אַנדערע.

די גוואַזדזיעצער פוטבאָל־מאַנשאַפט האָט געשפּילט מעטשן מיט מאַנשאַפטן פון אַנדערע שטעטלעך. דער פוטבאָל־פּלאַץ איז געווען אין מזרח, הינטער דעם כאַמוקאַוויצער וואַלד. ווי געוויינלעך ביי פוט־באָל שפּילן זענען פון צייט צו צייט פאַרגעקומען קריגעריין און אויך געשלעגן. מ׳האָט זיך, אַבער, גיך באַרואיקט און באַשטימט אַ וווייטערן מעטש.

אין די שפּעטערע צוואַנציקער יאָרן איז דער דראַמאַטישער קרייז פּאַסיוו געוואָרן וועגן דער אויסוואַנדערונג פון אַ טייל אַמאַטאָרן און איז ווידער אַקטיוו געוואָרן פאַר דער צווייטער וועלט מלחמה.

דער ספּאָרט האָט זיך אַנטוויקלט אין שטעטל. אַ חוץ פוטבאָל האָט מען געשפּילט: טיש־טעניס און שאַך, וואָס איז געווען פּאָפולער. דער ספּאָרט־לאַקאָל איז געווען אין אַ געדונגן צימער, נאָענט צום בית המדרש. אין שייכות מיט דעם איז געווען אַ כאַראַקטעריסטישע באַמערקונג פונעם דיין: ,,פרייהייט וועט מען רופן אַ זון און אַ טאָכ־טער״ (אַ פּסוק פון שבת זמירות). די כוונה איז געווען: מוסר פאַר די ספּאָרטלער. נישט דער בית המדרש רופט די יוגנט, נאָר דער פאַר־איין ,,דרור״.

די ציוניסטישע יוגנט־באַוועגונגען אין גוואַזדזיעץ: דער ,,החלוץ״ איז געווען שוואַך אַנטוויקלט; דאַקעגן האָט דער ,,השומר הצעיר״ באַוויזן צו אַרגאַניזירן אַ גרויסן טייל פון דער יוגנט. די ,,השומר הצעיר״ באַוועגונג האָט זיך אַרגאַניזירט אין סוף פון די צוואַנציקער יאָרן און געווען אַקטיוו ביזן אַנהויב פון דער צווייטער וועלט מלחמה. די חברים פון ,,השומר הצעיר״ זענען געפאָרן אויף זומער־קאָלאָניעס און אויספלוגן. אַ טייל איז געפאָרן אויף הכשרה און עולה געווען קיין ארץ ישראל. די טעטיקייט פון ,,השומר הצעיר״ האָט אַרומגע־נומען רעפעראַטן, פרייַע שמועסן, סקאַוטינג, חלוצישע טענץ און גע־זאַנג. ביי שיינעם וועטער פלעגט די טעטיקייט פאַרקומען אויפן שויס פון דער פרייער נאַטור, נעבן דער טשאַרנאַווע.

פאַר אַ יוגנט־באַוועגונג איז געווען נויטיק אַ דערלויבעניש פון דער מאַכט און אַן אויפזיכטס קאָמיטעט. ס׳איז געווען קאָמיש, אַז די אַפּיציעלע אַפּטרופּסים איבער דעם ,,השומר הצעיר״ זענען געווען: אַ ,,סתם״־ציוניסט און אַ ,,ביתר״־מיטגליד. זיי ביידע האָבן אָפּט זיך גע־דאַרפט באַראַטן און שרייבן פּראָטאָקאָלן וועגן דעם ,,השומר הצעיר״.

דאָס איז געווען אַ פאַרמעלע פיקציע, באַשטעטיקט מיט אונטער־שריפטן.

די „ביתר"־באַוועגונג איז אַרגאַניזירט געוואָרן אין גוואָזדזיעץ אין אָנהויב פון די דרייסיקער יאָרן. דער גרנידער איז געווען אַ געוויסער פייגער, אַ צאָן־טעכניקער פון קאָלאָמיאַ. ער איז געקומען אין שטעטל אַרבעטן ביים דענטיסט. אין זיין פרייער צייט האָט ער באַאיינפלוסט אַ גרופּע יוגנטלעכע מיט זיין אידעאָלאָגיע. די „ביתר"־אַרגאַניזאַציע האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט מיט אידעאָלאָגישע געשפּרעכן און זינגען העברעישע לידער. דער אָנהויב פון גוואָזדזיעצער „ביתר" איז פאַרבונדן מיט אַן אינצידענט, וואָס האָט געווירקט אויף אַ קורצן שליסן דעם „ביתר"־פאַראיין און פייגער האָט פארלאָזט דאָס שטעטל. אַ יתומה פון דער מוטערס זייט איז געקומען אין „ביתר"־פאַראיין. איר מימע, דער מוטערס שוועסטער, האָט געזאָגרט פאַר דער גוטער אויפּפירונג פון איר ניכטע, וועלכע אזי געקומען אין דער זעלבער גע־זעלשאַפט מיט יונגע בחורים. די מימע האָט באַשלאָסן, אַז איר ניכטע דאַרף פאַרלאָזן די צווייפלהאַפטע אַרגאַניזאַציע. דערפאַר איז זי אין איינעם אַן אָוונט צוגעקומען צום פענצטער פונעם פאַראיין און געגעבן אַ שטאַרקן קלאַפּ. פייגער האָט געמיינט, אַז עמעצער באַדראָט זיין פאַראיין, איז אַרויסגעשפרונגען אין דרויסן און וען ער האָט געזען אַ געשטאַלט אַנטלויפט, האָט ער נאָכגעשאָסן מיט אַ קאָרק־רעוואָל־ווער כדי איבערצושרעקן. די פרוי, אַ דיקע, האָט זיך אויסגעגליטשט, געפאַלן און געכאַפט אַ קלאַפּ. געזען אַ פייער־פונק און געהערט אַ שאָס, האָט זי געשריגן, אַז זי איז פאַרוווּנדעט. פאָליצייַ איז דערשינען און ווייל די „ביתר" אַרגאַניזאַציע האָט נאָך נישט געהאַט קיין אַפיציע־לע דערלויבעניש פון דער מאַכט, האָט די אַרגאַניזאַציע, ווי דערמאָנט, אויפגעהערט איר טעטיקייט אויף אַ קורצער צייט.

די אַרגאַניזאַציע „בני עקיבא" איז געגרינדעט געוואָרן אין דער צווייטער העלפט פון די דרייסיקער יאָרן. אירע מיטגלידער זענען גע־ווען יונגע, געבוירענע נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה. די דאָזיקע יוגנט, אייגנטלעך יינגלעך, האָבן אין זייער פאַראיין איינגעפירט דאָ־ווענען פאַר זייערע מיטגלידער.

לינקע באַוועגונגען (נישט ציוניסטישע) זענען אַנטשטאַנען פון „בונד", וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ ספּאָרט־מאַנשאַפט „מלאָט" (האַמער). די פוטבאָליסטן האָבן זיך נישט אויסגעצייכנט און אויך די אַרגאַניזירטע דראַמאַטישע גרופּע איז געבליבן אַ שוואַכע. פאַקטיש איז דער פאַראיין געווען אַ טרעף־פונקט פאַר שאָך־שפּיל. אין

פאַראיין איז געווען אַ קליינע ביבליאָטעק, וואָס איז קאַנפיסקירט געוואָרן דורך דער פּאָליציי, ווען זי האָט געשלאָסן דעם פאַראיין.

דער „מלאָט״־פאַראיין איז געווען אַ קוואַל פון דער באַוועגונג „איאַפּ״ (אידישע אַרבעטער פאַרטיי), אַ פיליע פון דער נישט לעגאַלער קאָמונסטישער פאַרטיי. אַ טייל חברים פונעם „מלאָט״ פלעגט מען אַרעסטירן יעדן ערשטן מאַי, איינצלנע זענען פאַרמשפט געוואָרן אויף עטלעכע יאָר תפיסה.

די באַציונגען צווישן די באַוועגונגען זענען געווען מעסיקע. שאַרפע ווערטער אויסטוישן זענען פאַרגעקומען נאָר בשעת רעפעראַטן, ווען די קעגנער האָבן געפאָדערט מען זאָל זיי גלייך ענטפערן אויף זייערע צווישן־רופן און דער רעדנער (וועלכער איז געווען פון אַן אַנדער שטאָט) האָט פאַרזיכערט צו ענטפערן אויף אַלע פראַגן נאָך זיין רעפעראַט. ס׳פלעגט פאַסירן, אַז צוליב פאַרעקשנטע קעגנער האָט מען אויפגעהערט די רעפעראַטן אין מיטן.

אַ געשלעג איז פאַרגעקומען בשעת אַ פוטבאָל־שפּיל. די גוואַזדזיע־צער מאַנשאַפט האָט געשפּילט אין זאָבלאָטווו קעגן אַ דאַרטיקער מאַנשאַפט. דאָס שפּילן האָט דערפירט צו אַן ערנסטן געשלעג. נאָך דעם אינצידענט האָבן זאָבלאָטווער ספּאָרטלער־שלעגער מורא געהאָט צו קומען אַ געוויסע צייט קיין גוואַזדזיעץ אויף יאָרידים און די וואָס זענען געקומען האָט מען מכבד געווען מיט שטאַרקע קלעפּ. ס׳האָט זיך געפאָדערט אַ סך געזעלשאַפטלעכע באַמיונגען, כדי צו באַרואיקן די ספּאָרטלער.

באָלד נאָך דעם ווי די רויטע אַרמיי איז אַריין קיין גוואַזדזיעץ האָבן אויפגעהערט צו עקזיסטירן אַלע פּאָליטישע און ספּאָרט־אַרגאַניזאַציעס. די סאָוויעטן האָבן נישט געהאָט קיין צוטרוי צו די אָרטיקע קאָמוניסטן. דאָך, וואָס שייך קולטור טעטיקייט, האָבן זיי געהאָלפן אַרגאַניזירן אַ דראַמאַטישן קרייז אונטער דער לייטונג פון משה פּראַוויזאָר. דער דאָזיקער קרייז האָט פאַרגעשטעלט „בר כוכבא״, פאַרשטייט זיך, אַז אין סאָוויעטישער אינטערפּרעטאַציע; „צווויי קוני לעמל״ און אַנדערע.

פון אַלע פאַרשטעלונגען האָט זיך אויסגעצייכנט די „מכשפה״ פון גאָלדפאָדען. די דאָזיקע פאַרשטעלונג איז געווען דער „בארבור״־גזאַנג״ פאַר די שפּילער און פאַר דעם גאַנצן שטעטל. די פאַרשטעלונג איז פאַרגעקומען מוצאי שבת דעם 21טן יוני 1941, בערך אַ 6 שעה שפּעטער האָט זיך אַנגעהויבן די נאַצישע אניוואָזיע אויף רוסלאַנד.

מאיר נוה

גוואָזדזיעץ — היים פון מיינע קינדער־יאָרן און יוגנט

אַ שטעטל ענלעך צו אַ סך שטעטלעך פאַרשפרייטע אין פוילן, האָט זיך גוואָזדזיעץ איינגעגלידערט אין די ריפן פון בערגלעך, וואָס ווענדן זיך קיין מזרח, גלייך צו אַ הייליקן קהל, איינגעהילט אין טליתים, פאַרגליווערט אין גאָר שטילן רעדן מיטן באַשעפער. אַזוי ווייזן זיך פאָר מיר די גוואָזדזיעצער הייזער אין אַ מרחק פון מער ווי 36 יאָר און טויזנטער מיילן. אַרומגערינגלט איז געווען מיין שטעטל מיט תבואה־פעלדער, שאָטן־ביימער און טייך אין מזרח. 3 ישובים האָבן געהאַט דעם זעלבן נאָמען מיט אַ קליינער ענדערונג: מאָלי־גוואָזדזיעץ, סטאָרי־גוואָזדזיעץ און גוואָזדזיעץ — דאָס שטעטל. אָלע דריי האָבן זיך אין דער פאַרגאַנגענהייט צוגעדריקט צו אַן אַלטער פעסטונג מיטן נאָמען גוואָזדזש (אַ טשוואַק אין פויליש), וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן פון די פוילישע מלכים אינעם מזרח דאָרף ראַיאָן פון דער מדינה מיטן ציל צו פאַרטיידיקן פוילן פון טאָטאָרישער אַגרעסיע. צום אַנדענק פון דער צייט איז געבליבן אַ כּוֹלקס־לעגענדע וועגן 3 גרויסע, דיקע דעמ־בענע ביימער אין וואָלד, צווישן וועלכע דער טאָטאָרישער כאָן האָט אויפגעשטעלט זיין געצעלט בשעת אַ מלחמה קעגן פוילן.

די באַפעלקערונג אין די דערפער און פעריפעריע פונעם שטעטל איז געווען אָן אוקראַינישע. די ערד אין דעם ראַיאָן איז אַ פרוכטבאָרע און האָט געגעבן שפייז אירע איינווינער, די אוקראַינער, שטאָרקע, אָבער פאַרביטערטע צוליב דער קנעכטשאַפט, וואָס איז געפאָלן אויף זייער גורל. די פוילישע אָריסטאָקראַציע און די מלכים האָבן דאָ געהערשט אַ לאַנגע תקופה. אָבער זייער צאָרן האָבן די אוקראַינער אויסגעלאָזט קעגן די שוואָכע — די יידן. אַזוי האָבן מיינע לאַנדסלייט, 80% פון די אַלגעמיינע תושבים, זיך געפונען צווישן דעם פוילישן רע־גירונגס האָמער און דער קאָוואָדלע פון אַ פיינטלעכער באַפעלקערונג. די יידן האָבן כמעט נישט פאַרמאָגט קיין פעלדער, געווען אָן מעגלעכ־קייטן פון פראָגרעס אין געזעלשאַפטלעכן און עקאָנאָמישן לעבן. האָבן זיי זיך געווידמעט זייער גייסטיקע קראָפט דער טראָדיציע און היימישן לעבנס־שטייגער. זיי זענען געווען, לויט ביאַליקס ווערטער, „אויסגע־נוצט דעם פלייס אין אַ בלאָט גמרא". אָנטקעגן דער שנאה פון אָלע זייטן האָבן די יידן געשאַפן געמיינזאָמע עקאָנאָמישע הילף און פאָר־שידענע אינסטיטוציעס.

אין דער שטעטלשער אָטמאָספער האָבן געשוועבט 2 הויפט

דאגות: פרנסה און קינדער־דערציונג. די פרנסה איז געווען באַ־
שרענקט. טראַץ דעם האָבן אונדזערע עלטערן געווידמעט זייער אַנ־
שטרענגונג אין דערציען די קינדער. דער גרעסטער טייל איינווינער
זענען געווען שטילע אַרעמעלייט: אַרעמע געווען, קליינע סוחרים
ענלעך צו וואַנדער־הענדלער, בעלי־מלאכות, בעלי־עגלות און אַ סך
„עמד״ אַן עקאַנאָמישער באַזע. און די רייכע אין שטעטל — אַ קינד
קען זיי צייַלן.

די מיינסט יידן אין שטעטל זענען געווען „זעלבסטשטענדיק״ און
פֿאַרוואָס? ווייל זיי האָבן נישט געהאַט קיין סטאַבילע פרנסה. זיי
זענען געלאָפן פון איין צווייג מסחר צו אַ צווייטן, געיאָגט פון דער
באַדערפֿעניש צו שפּייזן די קינדער. דער מאַרגן איז געווען אומזיכער
און דאָ איז געווען אַ דאגה נישט אַזוי אויף די וואַכן־טעג, ווי דאָס
צוגרייטן צו שבת. דער דאָזיקער טאָג איז געווען די קרוין פון דער וואָך
און צו שבת האָט זיך דער ייד צוגעגרייט אינעם לויף פון די זעקס טעג.

ס׳איז פֿאַראַן אַן אַליגאַריע פון היינע וועגן אַ זון פון אַ קעניג,
וועלכער איז אין רעזולטאַט פון אַ קללה געוואָרן אַ הונט. אָבער
פרייטיק פאַרנאַכט ווערט ער ווידער דעם קעניגס זון ביז מוצאי שבת.
ווייזט אויס, אַז די לעגנדע איז גוט פאַרמישט אינעם זיין פון דעם
ייד. שבת דערשיינט אין אים זיין נשמה און ער ווערט ווידער דעם
קעניגס זון.

די עיקרדיקע דאגה איז אָבער פון וואַנען צוגרייטן, כדי פאַסיק צו
זיין צום שטאַנד צו מקבל שבת.

איך געדענק, אַז פרייטיק פאַרנאַכט האָבן די גאַסן אין שטעטל
געענדערט זייער אויסזען. אַ הייליקע רואיקייט האָט געהערשט. דער
גאַנצער גערוש, דאָס לויפן, די אַרבעט האָט אויפגעהערט און... די
קעניגן שבת איז געקומען נישט נאָר אין שטוב פונעם ייד אין שטעטל,
נאָר אויך אין זיין קערפּער ממש און געענדערט זיין געשטאַלט. זיין
געבויגענער רוקן האָט זיך אויסגעגלייכט, די קנייטשן פונעם פּנים
זענען פאַרשוווונדן. זיין שטערן האָט געשטראַלט מיט שטאַלץ און
חכמה זיינע אויגן — די זעלבע טרויעריקע — האָבן אַנגעהויבן פאַר־
שפּרייטן ליכט פון שמחה. אַזוי זענען מיינע לאַנדסלייט, די פאַרבי־
טערטע און פאַרהאַרעוועטע, געוואָרן מלכים אין יענע שבת־טעג.

די גוואַזדזיעצער יידן זענען נישט געווען אַפּגעריסן פון די געשעענישן
אין דער וועלט. טראַץ דעם קולטורעל־רעליגיעזן באַגריף, איז פאַנאַטיזם
געווען אַ זעלטענע דערשיינונג. דאָס איז געווען אַ „גאַליציאַנישע״ אינ־

טעלעקטועלע אייגנשאפט, וואס האט דערווייטערט פינצטערן פאַ־
נאַטיזם.

אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט־מלחמות זענען אין שטעטל
אויסער די בתי־מדרשים אויך געווען פרייע ארגאניזאציעס: דער ציו־
ניסטישער פארבאנד, יוגנטלעכע באוועגונגען — „השומר הצעיר",
„החלוץ הצעיר", „ביתר", „איפּא" (אידישע ארבעטער פארטיי — א
פּראַ־קאמונסטישע און פארשידענע ספּארט־פאראיינען. די דאזיקע
ארגאניזאציעס האבן פארמאגט דעם גרעסטן און בעסטן טייל פון די
איינווינער אינעם שטעטל.

א פרוכטבארע קולטורעלע טעטיקייט האט אנטוויקלט דער „ציו־
ניסטישער פארבאנד". ס'איז כדאי צו באמערקן, אז צום פארבאנד
האבן געהערט גרופּן פון פארשידענע ריכטונגען, וו רעוויזיאניסטן,
התאחדות (סאציאליסטן), מזרחי און סתם ציוניסטן. אין א געוויסער
תקופה איז דער ציוניסטישער פאראיין געווען א טרעף־פונקט פאר
די חברים פון „השומר הצעיר". די עלע דערמאנטע גרופן האבן, טראַץ
די פאליטישע דיסקוסיעס, צוזאמענגעארבעט אויפן געביט פון קרן
קיימת און פארקויפט שקלים צו די ציוניסטישע קאנגרעסן.

ס'זענען נאך פריש אין מיין זכרון די קאנגרעס־טעג. מיר, די דער־
וואקסענע חברים פון „השומר הצעיר", זענען געווען די הויפּט־אק־
טיוויסטן פאר קרן קיימת און קאנגרעס ענינים. אינטערעסאנטע אוונטן
האבן מיר פארברענגט אינעם ציוניסטישן פאראיין בשעת דער קאנ־
גרעס־תקופה. מיר האבן געלייענט די „קאנגרעס־צייטונג" און גע־
לערנט די רעפעראטן פון די ציוניסטישע מנהיגים: סאקאלאוו, זשא־
באטינסקי (פאר זיין ארויסטריט פונעם קאנגרעס), בן־גוריון, בערל
קאצענעלסאן, מאיר יערי א.א. מיר האבן זיך פארטיפט אינעם אינ־
האלט פון די רעפעראטן, כדי צו פארשטיין באגריפן, וואס זענען פאר
אונדז נישט געווען ענוג קלאר.

ארום דער ציוניסטישער אקטיוויטעט איז געווען א גרופּע חברים,
מיינסטן אויטאדידאקטן, מיט ליטעראַרישער און פילאזאפישער וויסנ־
שאפט. כ'קען נישט אויסמיידן די נעמען פון די חברים און כ'דערמאן
זיי: חיים האספּעל, דוד שטעטנער, מאיר אייזענקראפט, הערש־לייב
גלאזבערג און יינגערע פון זיי: שמואל גאטליב, די ברידער פישמאן א.א.

איך בין געווען דער יינגסטער פון זיי עלע, אבער שטענדיק ליב
געהאט צו פארברענגען מיט זיי. זייערע טעג זענען געווען פארנומען מיט
פרנסה־ענינים. אבער די אוונטן זענען געווען געווידמעט דער וויסנשאפט.
כ'געדענק א תקופה, אין וועלכער כמעט יעדן מוצאי שבת זענען

געהאַלטן געווארן רעפעראַטן פון איינעם פון די דערמאַנטע חברים. די רעפעראַטן זענען געווען פול מיט אינהאַלט און טעם. צום גרויסן באַדויערן זענען די דאָזיקע חברים טראַגיש אומגעקומען בעת דער שואה.

דער אַנהויב פון אַרגאַניזירן זיך פון די יוגנטלעכע שטאַמט נאָך פון דער פאַלקס־שול. אין די פריע 20קער יאָרן האָט זיך געשאַפן אַ יוגנטלעגע פוטבאָל מאַנשאַפט. די ערשטע צייט האָבן מיר זיך געאיבט מיט אַ באַל, געמאַכט פון שמאַטעס. אַ פריילעך געשעעניש איז געווען דער אמתדיקער באַל וואָס מען האָט געבראַכט פון קאַלאַמיאַ. דער ספּאָרט לאָקאַל האָט געדינט אויך פאַר קולטור־קינסטלערישער טעטיקייט. אויסער פוטבאָל האָט מען זיך פאַרנומען מיט טעאַטער. די טאַלאַנטירטע היימישע כוחות, צווישן זיי פּסח שיינער, משה אורבאַך און זיסאַלע שרייער, אַנגעפירט פון משה פּראַוויזאָר, האָבן געשאַפן אַ טעאַטער גרופּע.

זיי האָבן געגעבן פאַר די גוואַזדזיעצער יידן פאַרשטעלונגען פון פּאָפּולערע יידישע שרייבער. די ערשטע פאַרשטעלונג איז געווען אַ קולטורעל־פייערלעך געשעעניש אין שטעטל. וואָכן און חדשים נאָך דער פאַרשטעלונג האָט מען גערעדט וועגן דעם אין די פינצטערע צימערן פון אַרעמעלייט, אין די וואַרשטאַטן פון בעלי־מלאכות, אויף דער גאַס און אויך ביי רייכע. אַלע פאַלקס שיכטן אינעם שטעטל האָבן געפונען אינטערעס אין דעם געשעעניש און זיך געוואָרעמט אין איר ליכט. דאָס איז געווען דער ערשטער ליכטיקער שטראַל, וואָס איז אַריינגעדרונגען אינעם פינצטערן שטעטל.

אינעם יאָר 1926 האָט ישעיהו שאַובער אַרגאַניזירט אין גוואַזדזיעץ די „השומר הצעיר" באַוועגונג (קן). שאַובער, אַ געווען חבר פון „השומר הצעיר" און עקסטערן סטודענט פון יורידישן פאַקולטעט אויפן קראַקאַווער אוניווערסיטעט, איז געקומען אין שטעטל, כדי צו פאַרדינען פון פריוואַטע לעקציעס. אין לאַנגוויליקע קליין־שטעטל־דיקע טעג האָט ער אַרגאַניזירט די דערמאַנטע אַרגאַניזאַציע. די ערשטע חברים זענען געווען זיינע שילער און שפּעטער האָבן זיך אַנגעשלאָסן צענדליקער יוגנטלעכע אין עלטער פון 12 ביז 17 יאָר.

אויב די דערשיינונג פון טעאַטער איז געווען דער ערשטער ליכט־שטראַל, איז די „השומר הצעיר" אַרגאַניזאַציע באַטראַכט געוואָרן אַלס רעוואָלוציאַנערע געשעעניש אינעם לעבן פון דער יוגנט אינעם שטעטל. די סקויטישע דערציִונג אַרויסגיין אין פעלד, אין וואַלד, דערציילן וועגן די ערשטע שומרים אין ארץ ישראל, נייע נאַציאַנאַלע פייערונגען (כ' תמוז) זענען געווען מיטלפונקטן, אַרום וועלכע דאָס לעבן פון קן

האָט זיך געדרייט און די חברים האָבן וועגן דעם געחלומט פאַרן מאָרגן דערוואַכן.

נישט פאַרמאָגנדיק קיין אייגן לאָקאַל איז דער וואַלד און דאָס פעלד געווען די צענטראַלע פונעם קן. איך געדענק די טרעף־פונקטן, ווי „נאָך דער בריק", אָדער אין וואַלד פון דעמבן־ביימער, אין דער געגנט פון דער מיל, געטריבן מיטן שטראָם פון טייך „טשאָרנאָווע" (שוואַרץ). די פעלדער, נאָענט צום שטעטל האָבן דאָס ערשטע מאָל געהערט ביי דעם געזאַנג פון די אוקראַינישע פעלד־אַרבעטער דאָס פריילעכע קול פון דער יידישער יוגנט, וואָס איז אַרויס פונעם שטעטל, כדי צו פלאָס־טערן די זעלבסטשטענדיקע לעבנס לעגענדעס און דעם חלום פון אויס־לייזן דעם מענטש און פאָלק.

ס׳איז מיר שווער צו באַשרייבן די געשעענישן און זיך נישט אַרײַנלאָזן אין נאָסטאַלגיע. פאַר מיר זענען דאָס געווען די גליקלעכסטע טעג אין מיין לעבן. גאָרנשט לאַנג געלערנט אין „חדר" מקרא וועגן דעם לעבן פון יידישן פאָלק אויף זיין ערד פאַרן גלות; דער רוישנדיקער ירדן — אַ שטערונג אַריינצוגיין פון מדבר אינעם פאַרשפּאָכענעם לאַנד; ירושלים די הויפּט־שטאָט, וואָס באַשיינט די פעלדער און די טאָלן; די בערגלעך פון שומרון, באַדעקטע מיט וויין־גערטנער; דער מדבר יהודה; דער יונגער גבור דוד. דאָס אַלץ, וואָס נאָר פאַר אַ קורצער צייט האָב איך וועגן דעם געלערנט און געלייענט, איז דערשינען פאַר מיר אין מיין אילוזיע. די פאַנטאַזיע האָט אויסגעזען צו פאַרווירק־לעכט ווערן.

די דערציילונגען פון מענדעלע מוכר ספרים וועגן דעם וואַנדערן פון בנימין השלישי שטאָמען, ווייזט אויס, פונעם קוואַל פאַנטאַזיעס אין דער צייט פון קינדער און יוגנט יאָרן. און אפשר נישט נאָר פון די דאָזיקע? איך גלויב, אַז נישט נאָר די יוגנט האָט געחלומט דעם ארץ־ישאל חלום, נאָר אויך טיף אינעם האַרצן פון אונדזערע עלטערן האָט געגליט דאָס דערלייזונג פייער. די טאָג־טעגלעכע דאגות פרנסה, קינדער־דערציִונג — די פּראַבלעמען האָבן פאַרדרימלט דעם דאָזיקן באַגער, אָבער ער האָט געלעבט אין זיי און מ׳האָט אים געפילט אין שווערע טעג.

מיט דער צייט האָט אונדזער קן אַנגעהויבן זיך גרינטלעך צו אינ־טערעסירן מיט וועלט־פּראָבלעמען: אויסלייזן דאָס יידישע פאָלק און אויסלייזן דעם מענטש. וואָס פריער? די פאַרם פון בויען דאָס יידישע לאַנד. די אויפגאָבע פונעם אַרבעטער און חלוץ אין דעם פּראָ־צעס. דאָס פּראָבלעם פון צוזאַמענארבעט מיט פאָלקס־גרופּן פון אַנדע־

רע פעלקער פאַרן ציוניזם. די לייזונג פון דער אַראַבישער פראַגע. די אַלע ענינים זענען ביי אונדז געווען טיף פאַראינטערעסירטע טעמעס, באַגלייט מיט הייסע דיסקוסיעס. צוליבן אַריינטראַכטן אין די דאַזיקע פּראַבלעמען זענען געווען אידעאַלאַגישע קרבנות. איינציקע האָבן פאַר־לאָזט דעם „השומר הצעיר" און זענען אַריבער צו דער מחנה קעמפער פאַר אַ וועלט „בעסער פאַר יעדן מענטש". איינציקע האָבן אונדז פאַר־לאָזט צוליב פערזענלעכע סיבות, בלייבן אין גלות און שאַפן משפחות.

דאַך, די מערהייט פון דער יוגנט, וואָס איז באַאיינפלוסט גע־וואָרן פון חלוציות און שמוריות (אונדזערע אויסדרוקן אין יענער צייט) האָט מער נישט געקענט זיך צוגעווינען צום לעבנס שטייגער פונעם שטעטל. דער פונק, וואָס איז געווען אַנגעצונדן אין האַרץ, האָט נישט געלאָזט רוען. און דערפאַר זענען כמעט אַלע חברים פון קן געווען איבערגעבן דער באַוועגונג ביז דעם אונטערגאַנג, וואָס האָט פאַרטיליקט די יונגע שיינקייט.

אין שטעטל זענען אויך געווען אַנדערע יוגנט־באַוועגונגען. אין די ערשטע דרייסיקער יאָרן האָט זיך אַרגאַניזירט אַ „ביתר"־פיליע און שפּעטער אַ פיליע פון „החלוץ הצעיר". די אַרגאַניזאַציעס זענען געווען שוואַכע און האָבן פאַרמאָגט וויניק חברים. אָבער זייער זיין האָט צוגעגעבן אייל צום געדאַנקען־פייער און אַזוי אַרום געווען אַ פאַזי־טיוור פאַקטאָר אינעם לעבן פון דער יוגנט.

אין דער „איאפ"־פאַרטיי האָבן זיך קאַנצענטרירט יונגע בעלי־מלאכות און איינציקע פון רייכע היימען, וועמען ס'איז נמאס געווען דאָס רייכע לאַנגווייליק לעבן און געזען די לייזונג פון יידישן פאָלק אינעם אַלגעמיינעם גראַנגל פאַרן סאָציאַליזם.

איך וויל דערציילן וועגן איינעם פון זיי, מיין יוגנט־פריינד, משה קאָרן. מיר זענען געזעסן צוזאַמען אויף איין באַנק אין שול און צו־זאַמען פאַרבראַכט כמעט די גאַנצע יוגנט אונדזערע, נישט געקוקט דערויף, וואָס איך בין געווען אַקטיוו אין „השומר הצעיר" קן און ער אַ קעגנער. כ'האָב זיך שטאַרק באַמיט אים צו איבערצייגן, אָבער אַן דערפאָלג. טראָץ דעם וואָס מיר ביידע האָבן געהאַט קעגנערישע אי־דעאַלאָגיעס, זענען מיר געבליבן פריינד. כ'האָב געווּסט, אַז זיין אַנ־שליסן זיך אין דער קאָמוניסטישער פאַרטיי האָט געשטאַמט פון די זעלבע קוועלן, צוליב וועלכע איך בין געווען אַ חבר אין „השומר הצעיר". טראָץ דעם פּאָליטישן אונטערשיד האָבן מיר צוזאַמען פאַר־בראַכט לאַנגע נאַכט־שעהן, גערעדט, דיסקוטירט וועגן אַלגעמיינע און אייגענע פּראָבלעמען. דאָס זענען געווען שעהן, וועלכע מיר האָבן גע־

רופן ,,זיין ערלעך מיט זיך״. אַ שאַד דעם טייערן מענטש, וועלכער איז דערמאָרדעט געוואָרן פון פאַרברעכערישע רוצחים.

אין שטעטל זענען געווען אַ סך בתי כנסת. כ׳געדענק נישט וויפל, דאָך ווייס איך, אַז דער גרעסטער טייל פון זיי איז געווען אין צפון־מזרח פונעם שטעטל, דאָרט האָבן מייסט געווינט אַרעמע יידן. דאָכט זיך דערפאַר, כדי זיי צו דערמעגלעכן אַריינגיין אָפט אין די שילן און געפינען אין זיי אַ באַהעלטעניש פאַר די טאָג־טעגלעכע צרות.

אין דער גרויסער שיל אויף דער הויפּט גאַס האָט געדאַווענט דער רב פון שטעטל. געווען איז אַ בית מדרש פון ווישניצער, טשאַרטקאָ־ווער, בויאַנער חסידים און אויך אַ שיל פון בעלי־מלאכות. איך בעט סליחה און מחילה פון די איבעריקע שילן, וואָס זענען געווען און איך האָב זיי פאַרגעסן .

ס׳איז אויך געווען אַ ליידק, פאַרצוימט אָרט, וווּ די אַלטע שיל איז געשטאַנען. די בילדער פון דער דאָזיקער שיל דערשיינען כמעט אין אַלע ביכער פון שיל־אַרכיטעקטור אָן פוילן. איך האָב נישט זוכה געווען צו זען די שיל. מיינע עלטערן האָבן מיר דערציילט וועגן דער יידישער שיינקייט אין דער דאָזיקער שיל. אויך לעגענדעס האָט מען דערציילט. אַט למשל: חתן כלה זענען פלוצים געשטאָרבן אונטער זייער חופה און באַגראָבן געוואָרן אויפן הויף פון דער שיל. לויט דער לעגענדע האָט מען יעדע האַלבע נאַכט געהערט אַ געוויין פון די צוויי יונגע נשמות; אָן אָנדער לעגענדע וועגן פייגל, וואָס האָבן געשאָפן זייערע נעסטן צווישן די סופיט־ברעטער פון דער שיל. זיי, די פייגל, האָבן געטראָגן אין זייערע פּיסקעלעך וואַסער, כדי צו לעשן דאָס פייער בעת די קאָזאַקן, רויבער און ברענער פונעם שטעטל, האָבן אונטערגעצונדן די שיל. די פייגל האָבן נישט געקענט לעשן דאָס פייער. זיי זענען גע־פאָלן. זייערע ריינע נשמות זענען אַרויף צום הימל צוזאַמען מיט די פלאָמען פון דער פאַרברענטער שיל.

וואָס פאַראַ גרויזאַמע אַסאָציאַציעס דערוועקן די לעגענדעס אין שייכות מיט דער שואה תקופה. מיין משפחה איז געווען איינע פון די גרעסטע אין גוואָזדזיעץ: באָבע, זיידע, צוויי פעטערס, דריי מימעס מיט דריי קוזינען פון דער מאַמעס צד; אַ מימע מיט דריי קוזינען פון טאַטנס צד. די נאָענטסטע משפחה מיינע איז געווען אַ קליינע: מיינע עלטערן און איך, דער אייניקער זון, וועלכער האָט זיי איבערגעלאָזט און איז געגאַנגען בויען אַ פאַטערלאַנד מיט אַ צוקונפט פאַר זיי און פאַרן פאָלק. מיין זיידע ז״ל איז געשטאָרבן פאַר דער מלחמה און האָט

זוכה געווען געבראַכט צו ווערן צו קבר ישראל. אַלע אַנדערע זענען אומגעקומען פון די רוצחים.

מיינע זכרונות זענען ווייניקע. כ׳האָב געשריבן אַ טייל פון זיי.

מיינע טיפע געפילן זענען געווידמעט די לאַנדסלייט, וועלכע זענען אומגעקומען אין דער שואה און זייערע נעמען זענען נישט דערמאַנט. זאָלן די דאָזיקע ווערטער זיין אַ קדיש צו זייער ריינעם אַנדענק.

דב האַספּעל

די יוגנט אין שטעטל אין די צוואַנציקער יאָרן

אויף דער בארג־שיפוע, קומענדיק פון קאַלאַמיאַ, אויף דעם קייַזער־וועג, וואָס פירט קיין האָראָדענקאַ און ווייטער קיין זאַלעשטשיקי און אַנדערע ראַיאָנען פון דרום־מזרח פוילן — געפינט זיך דאָס שטעטל גוואָזדזיעץ, אַ טיפיש ייִדיש שטעטל און אירע איינווינער — די מערהייט ייִדן.

אַ וואַלד פון געדיכטע ביימער זענען דיך מקבל פנים, ווען דו קומסט אַריין אין שטעטל. דאָס איז דער סטאַרי־גוואָזדזיעצער וואַלד. ביסטו פאַרביי דעם וואַלד געפינסטו זיך אויף אַ שפּיץ בארג און פון דאַנען אַנטפלעקט זיך פאַר דיר דאָס גאַנצע שטעטל, צעשפרייט אין דער לענג און אוי דער בריט פון בארג שיפוע.

צו פוסנס פונעם בארג, ווייט אין טאָל, פליסט לאַנגזאַם דער קליינער טייך טשאַרנאָווע. אין האַרבסט און אין פרילינג זענען די רעגנס און שנייען גורם אַן איבערפלוס פונעם טייך. דעמאָלט שלעפּט דער טייך מיט אַ שטאַרקן שטראָם אַלץ אויף די ברעגעס. צייטנווייז ווערן באַדראָט די באַן־ליניעס און די סטאַציע, וואָס געפינט זיך אין דער נאָענט פון טייך. איבער דעם טייך, אויפן שאַסיי, געפינט זיך אַ הילצערנע בריק. ביסטו אַריבער די בריק, באַגעגנט דיך ווידער אַ וואַלד מט אַלטע ביימער — פוזינס וואַלד, אויפן נאָמען פון אַ פוילישן אַריס־טאָקראַט, אַ גוט־באַזיצער אין דעם ראַיאָן.

די געגנט ליגט אין דרום־מזרח פוילן און הייסט פּאָקוציע. די הויפּט־שטאָט פונעם ראַיאָן: קאַלאַמיאַ. די דערמאָנטע געגנט געפינט זיך אין שיפוע פון די קאַרפּאַטן בערג, גערופן אונטערקאַרפּאַטן, אין פויליש „פּאָדקאַרפּאַציע", פאַרבינדט צענטראַל פוילן מיט אירע דרום און מזרח טיילן: פּאָדאָליע און וואָלין פון איין זייט; פון דער

צווייטער זייט מיט דרום אייראַפּעישע לענדער. אין דער סביבה פון פּאקוציע, מערב אוקראַינע, איז די ערד פרוכטבאַר און איז מפרנס די אַרטיקע איינווינער: אוקראַינער, אַדער רוטענער. צווישן זיי זענען געווען וויניק יידן, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט.

בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט דאָס שטעטל גוואָזדזיעץ געליטן גלייך ווי די גאַנצע פּאקוציער געגנט, פון פאַרשידענע איבער־קערענישן. דאָס שטעטל האָט זיך געפונען אין אַ גרענעץ־ראַיאָן צווישן עסטרייך און רוסלאַנד און איז אַריבער פון האַנט צו האַנט. דערפאַר איז די באַפעלקערונג געוואָרן עוואַקואירט. נאָך דער מלחמה זענען די גוואָזדזיעצער יידן צוריק געקומען. דאָס איז געווען די תקופה, וועו די עסטרייך־אונגאַרישע מאַנאַרכיע איז זיך צעפאַלן. די אוקראַינער האָבן אויסגענוצט די געשאַפענע סיטואַציע, אויפגעמונטערט פּעטלורעס מאַכט אין קיעוו און אַלס געטרייַע זין פונעם יידן־מערדער כמיעלניצקי, האָבן זיי אַרגאַניזירט פּאָגראָמען אויף יידן, געהרגעט און גערויבט.

נאָך דעם ווי די פּוילישע מאַכט האָט זיך באַפעסטיקט, האָבן די גוואָזדזיעצער יידן אָנגעהויבן צו בויען זייערע הייזער און געשאַפן זיך פרנסה פון מסחר און אַרבעט. דאָס נייע פוילן, מיט אַ שוואַכער עקאָ־נאָמיע, האָט אַרויפגעלייגט שווערע שטייערן אויף אירע בירגער און ספּעציעל אויף יידן.

וואָס פאַראַ צוקונפט איז געווען פאַר דער יוגנט? דאָס שטעטל איז קליין און לויט די לצים „טאָר מען דאָ נישט לויפן". האָסטו נאָר אָנגעהויבן לויפן אוין שוין ביסטו אַרויס פונעם שטעטעלע. אָבער די סביבה איז גאָר אַ גרויסע — אַ סך דערפער מיט לאַנדווירטשאַפטלעכע איינווינער (פויערים). גוואָזדזיעץ איז געווען אַ מסחר־צענטער פאַר דער דאַרפישער סביבה. יעדן מאָנטיק, אינעם יאַריד־טאָג האָט מען אַהער געבראַכט לאַנדווירטשאַפטלעכע סחורות פון די דערפער: סטאַרי־גוואָזדזיעץ, מאַלי־גוואָזדזיעץ, קולאַטשקאָווצע, באַלינצע, ווינאָגראַד, אָסטראָווצע, כאָמוקאָווצע און נאָך דערפער. ס׳איז געווען אַ מאַרק פון פרוכט, גרינצייג, עופות, אייער, מילך־פּראָדוקטן און תבואות. אין סוף פונעם שטעטל, אין דער געגנט פון בית־הקברות, איז געווען דער בהמה־מאַרק.

נאָך דעם ווי דער פויער האָט פאַרקויפט זיין סחורה, האָט ער זיך איינגעקויפט וואָס ער האָט באַדאַרפט. ער האָט אויך נישט פאַרגעסן זיך מכבד זיין אין די רעסטאָראַנען. עס זענען געווען אַ סך געוועלבן

אויף די הויפּט און זייטן־גאַסן, ווי אויך וואַרשטאַטן פון בעלי־מלאכות, ווי שנייידערס, שוסטערס, בלעכערס א.א. די גרויסע צאָל געוועלבן האָבן געשאַפן אַ קאָנקורענץ און דערפאַר איז די פּרנסה געווען נישט קיין גרויסע.

אין די דערמאָנטע באַדינגונגען איז דערצויגן געוואָרן די יוגנט, געלערנט אין פאַרשידענע שולן, באַקאַנטע אין דער יידישער סביבה: „חדרים" פאַר פרומע, „חדרים" פאַר פאַרגעשריטענע און בתי־מדרש. דאָס געזעץ פון אַבליגאַטאָרישן לערנען האָט געבראַכט די שטעטלשע קינדער — יינגלעך און מיידלעך — אין דער פּוילישער זיבן־קלאַסיקער רעגירונגס שול. חוץ דעם האָט אונדזער יוגנט געלערנט העברעיש. אין איין תקופה זענען געווען 3 העברעישע שולן, אַנגעפירט פון די לערער: לאה לאַטנער־קוגלער, יוסף שערצער און בנמין קאָרן. מיט דער צייט האָט זיך באַזירט איין העברעישע שול, אַנגעפירט פון יוסף שערצער.

דער יידישער תלימד האָט אַזוי פאַרטיילט זיין טאָג: אין דער פרי געלערנט אין דער רעגירונגס שול; נאָכמיטאָג אין דער העברעישער שול און אויף דער נאָכט — אין „חדר", אָדער אין בית־המדרש.

די באַן און אויטאָ־סטאַציעס איז שטעטל זענען געווען אַ טרעף־פונקט, געגעבן אַ געלעגנהייט צו זען ווער עס קומט אַן און ווער עס פאָרט אַרויס, אָדער פאַרט פאַרבי.

און ווי קאָן מען נישט דערמאָנען די לאַנגע לאַסט־באַנען, פול מיט צוקער ריבן, אַרטיקע פּראָדוקציע, וואָס מ'האָט געפירט צו דער צוקער־פאַבריק אין האָראָדענקאָ.

אין שטעטל איז געווען אַ גריכט און אַן אַפּטייק. געווען זענען 3 אַדוואָקאַטן: געווירץ, סאָבעלזאָן און ראָוך; מעדיצינער: דר' שווראַץ און דר' בערגער. 1 נאָטאַריוש. אָלע האָבן איבערגעגעבן באַדינט די באַפעלקערונג אינעם שטעטל און אין דער סביבה.

דער יונגער דור האָט געזוכט וועגן פאַר זיין צוקונפט: ווער צו מסחר, ווער צו פאַך־אַרבעט און ווער האָט פאַרגעזעצט דאָס לערנען. איינצלנע האָבן פאַרלאָזט דאָס שטעטל, אָבער אין גרויסע פּוילישע שטעט, אָדער קיין אויסלאַנד: דייטשלאַנד, דרום און צפון אַמעריקע.

אין פרייע אָוונטן, שבת און יום־טוב, האָבן זיך ספּאָנטאַניש באַגעגנט יוגנטלעכע גרופּן און פאַרברַאַכט די צייט אין געשפּרעכן און זינגען.

פרילינג און זומער האָט מען אין די שבתים און יום־טובים גרופּ־ווייז שפּאַצירט אין די נאַענטע וועלדער, אַדער זיך געבאַדן אין טייך, אויסערן שטעטל. ס׳האָט זיך אַנגעהויבן אַרגאַניזירן אונדזער ספּאָרט: שווימען, פוט־באָל און גימנאַסטיק.

אַן שום ספּק זענען דאָס געווען עכאָ־קלאַנגען פון סקאַוטישע יוגנט־באַוועגונגען אין פּאָרשידענע לענדער און פון ציוניסטישער באַ־וועגונג, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן אַרגאַניזירן. אונדזערע גרופּן זענען געווען צעשפּרייט, געוואָרט מען זאָל זיי צונויפּזאַמלען און אַרגאַניזירן.

דער באַגער, אפשר אומבאַווּוסט, צו קולטור און קונסט האָט געבוירן טעאַטער־אַמאַטאָרן און כאָר־זינגער. צווישן זיי זענען געווען די שוועסטער שרייער. איינע פון זיי, בוסיע, איז אין קיבוץ „גת". חנן אַפענבערגער (אומגעקומען אין דער שואה) איז געווען אַ באַגאַבטער פידלער. זיכער זענען געווען נאָך טאַלאַנטפולע יידישע שפּילער אין שטעטל און איך האָב זיי נישט געקענט.

איין מאָל אַ טאָג איז צוריק געקומען אין שטעטל משה אורבאַך, אַ באַגאַבטער פוטבאָל ספּאָרטלער פונעם פּאָפולערן ווינער „הכח". אַרום אים האָבן זיך גרופּירט פוטבאָל אַמאַטאָרן און ס׳איז אַנטשטאַ־נען אַ פוטבאָל־מאַנשאַפט, וואָס איז באַקאַנט געוואָרן אין דער סביבה אַ דאַנק אירע אויסגעצייכנטע שפּילער: קאָרל לינדאָער, דוד גרינ־בערג, מתתיהו ראָוך, גדליה שמעלצער, זוסיע לאָגשטיין און איך. נאָך דעם ווי מיר האָבן געקויפט ספּאָרט־מונדירן און פוטבאָל־שיך זענען מיר געפּאָרן שפּילן קעגן יידישע מאַנשאַפטן אין דער סביבה: האָראַדענקאָ, זאָבלאָטווו, אַבערטין א.א. נאָך שוועכע באַמיונגען האָט מען אונדז צוגעטיילט אַ ספּאָרט־פּלאַץ אונטער דעם פּוזינע וואָלד, נאַענט צו דער מאַזורן קאָלאָניע. נישט געקוקט דערויף, וואָס דער ספּאָרט־פּלאַץ איז געווען ווייט פונעם שטעטל, האָבן מיר נישט פּאַר־נאַכלעסיקט אונדזערע איבונגען און מעטשן.

די יוגנט האָט געהאָט אַ בכבודיקן חלק אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט אַנגעהויבן אירע טעטיקייטן נאָך דער ערש־טער וועלט־מלחמה. דער פּאַראיין איז געווען אין אַ געדונגענעם צימער ביי דער משפּחה רייטער. דאָ האָט מען אַרגאַניזירט רעפעראַטן, פּאָר־לעזונגען און פּאַרווייילונגען. ספּעציעל צוליב חנוכה די באַקאַנטע „מאַ־כאַבייער אַוועקדע". אַ באַזונדער יום־טוב איז געווען, ווען מ׳האָט געבראַכט אין פּאַראיין דעם ערשטן ראַדיאָ־אַפּאַראַט אין שטעטל.

חיים האַספּעל האָט געוויזן דעם אַפּאַראַט פאַר מאַסן מענטשן, וועל־כע זענען געקומען אין פאַריין.

די ציוניסטישע באַוועגונג האָט זיך פאַרנומען מיט פּראַפּאַגאַנדע און זאַמלען געלט פאַר קרן קיימת. מיר האָבן שווער געמוזט קאַנקו־רירן מיט דער ר' מאיר בעל נס קופּה, ווייל דער עלטערער דוד האָט נאָך נישט אָנערקענט די ציוניסטישע באַוועגונג. ס'זענען געווען באַ־קאַנט די ווערטער פונעם דיין, הרב פרידמאַן: „דאָס צווייטע יאָר אין ירושלים, אָבער נישט דורך די ציוניסטן".

ישעיהו שאַובער, אַ יוריסט סטודענט פון קאַלאַמיאַ, איז געווען דער ערשטער איניציאַטאָר פון אָרגאַניזירן די ציוניסטישע יוגנט אין גוואַזדזיעץ. ער האָט מיט פּריוואַטע לעקצעס צוגעגרייט אַ קליינע צאָל יוגנטלעכע צו עקזאַמענס אין גימנאַזיע און אין זיין פרייער צייט אָר־גאַניזירט דעם „השומר הצעיר" קו. אַ דאַנק דעם וואָס ער איז געווען אַ גוטער אָרגאַניזאַטאָר און רעדנער, האָט ער באַאיינפלוסט אַ סך יוגנטלעכע. די „השומר הצעיר" אָרגאַניזאַציע האָט זיך באַזירט. מיט איר אידעלאַגישער אָרבעט האָבן אַנגעפירט אָרטיקע מדריכים, צווישן זיי געפינען זיך דאָ אין לאַנד: מאיר אַלטענהויז (היינט מ. נוה), בוסיע פון דער היים שרייער, חדוה האַספּעל, פון דער היים שלעזינ־גער.

די מערהייט פון שאַובערס תלמידים האָבן געלערנט אין גימנא־זיעס אין די נאָענטע שטעט; וויניקע האָבן דערגרייכט די אוניווער־סיטעט און איינצלנע האָבן באַוויזן ענדיקן די הויכשול. די גימנאַזיסטן און סטודענטן זענען געווען שטאַרק פאַרבונדן מיט זייערע משפּחות אין שטעטל און האָבן דאָ פאַרבראַכט זייערע וואַקאַציעס.

דאָס זענען געווען די באַקאַנטע שריט פון דער יוגנט צו ציוניזם און וויסנשאַפט. אָבער אין געהיים האָבן זיך אַ טייל יוגנטלעכע פאַר־אינטערעסירט מיט רעוואָלוציאָנערער ליטעראַטור, געלערנט די אידעא־לאָגיע פון מאַרקס, ענגעלס און לענין. איינצלנע פון זיי זענען געווען די אָנפירער פונעם שטעטל בשעת דעם סאָוויעטישן רעזשים אין אָנ־הויב פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אונדזער יוגנט איז געווען אַ רעוואָלוציאָנערע, געזוכט נייע וועגן. וויניקע האָבן די וועגן געפונען, איינצלנע האָבן רעאַליזירט. איבער די אַלע וואָס האָבן געשטרעבט און צום באַדויערן נישט דערגרייכט — טרויערן מיר פון טיפן האַרץ.

יעקב שיקלער

בני עקיבא יוגנט אין גוואַזדזיעץ

די „אחוה"־עסקנים פון די „סתם" ציוניסטן האָבן אינעם יאָר 1936 אָרגאַניזירט אַן „עקיבא" פיליע אין שטעטל. איך געדענק די עסקנים: חנן דרעשער, יעקב מאַונזער און יוסף שטענגעל, וועלכער איז געווען דער מרכז פונעם קן.

בערך 50 יוגנטלעכע אינעם עלטער פון 12—14 יאָר, שילער פון דער פאַלקס־שול, זענען געווען אָרגאַניזירט אין 4 קבוצות לויט דער עלטער. אונדזער לאָקאַל איז געווען אינעם הויז פון יורי בערגמאַן, יוסף שמעלצערס טאָכטער. אונדזערע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט האָט זיך קאַנצענטרירט אויפן געביט פון רעליגיעז־טראַדיציאָנעלן ציוניזם. מיר האָבן געלערנט וועגן בויען ארץ־ישראל און וועגן דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין פאַרשידענע לענדער. מיר האָבן געלערנט זינגען העברעישע לידער, וואָס מ'האָט געשאַפן אין ארץ־ישראל און אויך גלות־לידער. מיר האָבן געטאַנצט חלוצישע טענץ. אָרגאַניזירט אויספלוגן אין פרילינג און זומער. מיר האָבן געשאַפן אַ ביבליאָטעק און דערמיט דערמעגלעכט אונדזערע מיטגלידער צו לייענען העברעיש און אויך ביכער אין דער לאַנדס־שפראַך — פויליש.

די גרעסטע טייל „עקיבא"־יוגנט האָט געלערנט העברעיש אין דער אָרטיקער שול בייַם לערער יוסף שערצער. אונדזערע אוונטן זענען געווען געווידמעט דער רעליגיעזער דערציונג, מיט וועלכע ס'האָט אָנגעפירט דער מדריך יוסף פישמאַן. אַ מין פאַראַדאַקס האָט פאַרגעשטעלט דער דאָזיקער מענטש: ער האָט געלערנט תורה און לויט זיין אָנשויונג געווען אָן... אָטעיסט.

אונדזער „עקיבא" קן האָט אָרגאַניזאַציאָנעל געהערט צו קאָסאָוו און פון דאָנען זענען צו אונדז געקומען מדריכים. איך געדענק אַ כנס (צוזאַמענפאָר) אין יאָר 1938 אין קאָסאָוו. דעם פאָרזיץ האָט געפירט דער אָרטיקער רב.

25 „עקיבא" מיטגלידער פון גוואַזדזיעץ מיטן מדריך זענען געפאָרן מיט פערד און וואָגן קיין קאָסאָוו. אויפן וועג, אין דער געגנט פון זאָבלאָטוווּ, האָבן מיר זיך באַגעגנט מיט אַ גרופע פוילישע אָנטיסעמיטישע יוגנט פון דער אָרגאַניזאַציע „סאָקול". זיי זענען געווען מער פון אונדז און האָבן פרובירט אונדז שלאָגן. מיר, אָבער, האָבן געהאָט מזל, ס'איז פאַרביי געפאָרן אַ פוילישער ספורט־מאַנשאַפט, וועלכע האָט

אַוועקגעשטופט פון אונדז די כוליגאַנעס. מיר זענען ווייטער געפאַדן קיין קאַסאַוו.

דריי טעג האַט געדויערט דער כנס. מיר האָבן געהערט אינטערע־סאַנטע רעפעראַטן וועגן ציוניזם, רעליגיע און וועגן בויען ארץ־ישראל. א היים האָבן מיר זיך אומגעקערט מיט א ברייטערן וויסן.

האַרבסט 1939, ווען די מלחמה האָט זיך אַנגעהויבן, האָט זיך אַפּגעשטעלט אונדזער טעטיקייט, געווי ווי ס'האָבן אויפגעהערט צו עק־זיסטירן אַלע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס.

פון אונדזער גוואַזדזיעצער „עקיבא"־באַוועגונג בין איך איינער גע־בליבן. פון די אַלע טייערע און ליבע יינגלעך און מיידלעך האָב איך דער איינציקער זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און זען דאָס שאַפן פון דער מדינה.

רעגינאַ צומער (רענצי לאַטנער)

דער ביתר־קן אין גוואַזדזיעץ

דער קן איז אַנטשטאַנען אין יאָר 1930. פון קאַלאַמיא איז גע־קומען אין שטעטל דער „ביתר"־אַקטיוויסט פייגער. איך האָב זיך מיט אים באַקאַנט אויף א פאַרווייַלונגס אַוונט פאַר יוגנטלעכע. מיר האָבן זיך באַפריינדעט און באַשלאָסן צו אַרגאַניזירן אין שטעטל א ביתר קן.

די מערהייט יוגנטלעכע זענען שוין געווען מיטגלידער אין „השומר הצעיר", אין „החלוץ" און אין אַנדערע באַוועגונגען. אַבער דאָך איז געבליבן א נאָך נישט אַרגאַניזירטע יוגנט און די האָבן מיר באַווייזן צו באַאיינפלוסן און האָבן זיך אַנגעשלאָסן אין אונדזער באַוועגונג. די ערשטע אַקטיוויסטן, אויסער מיר, זענען געווען די שוועסטער פייגע און רייזאַלע זעלצער, מרים גרינבערג, פאַני ווינאַלאַווער, גאַלדע ריקהויז, סטעלאַ לייטנער און איטע שטעטנער.

ביים אַנהויב און אויך שפּעטער זענען די מערהייט ביתר־מיטגלי־דער געווען מיידלעך. אונדזער ערשטער מפקד איז געווען פייגער. ער איז אַפּט געקומען צו אונדז פון קאַלאַמיא. נאָך אים איז רייזאַלע זעל־צער געוואָרן די מפקדת פונעם קן און א דאַנק איר באַגאַבטער אַרגאַ־ניזאַציאַנעלער טעטיקייט זענען א סך יוגנטלעכע געקומען צו אונדז.

איינצלנע פון אונדזערע אַקטיוויסטן האָבן געקענט העברעיש און דעריבער געהאַט די מעגלעכקייט צו לערנען די ציוניסטישע אידעאַלאַגיע

פון דער העברעישער ליטעראַטור. איין מאָל זענען מיר געפֿאָרן קיין סטאָניסלאָוואָו הערן זאָב זשאַבאָטינסקי. זיין פֿערזענלעכקייט און זיין טאָלאַנטפולער רעפֿעראַט האָט אויף אונדז געמאַכט אַ שטאַרקן רושם. אין סטאָניסלאָוואָו האָבן מיר זיך באַקאַנט מיט אַרטיקע אַקטיוויסטן און געהערט זייערע אידעאָלאָגישע רעפֿעראַטן און אויך וועגן טאָג־טעגלעכע ענינים.

ענלעך ווי אין אַנדערע באַוועגונגען איז באַשטאַנען אונדזער גע־זעלשאַפטלעכע אַרבעט אין לערנען און דיסקוטירן אויף די פֿאַלגנדע טעמעס: ציוניזם, די טעאָריע פון זשאַבאָטינסקי. מיר האָבן אַרגאַני־זירט אויספלוגן, געלערנט טאַנצן און זינגען.

אין שטעטל זענען געווען וויניק רעוויזיאָניסטן און זיי האָבן אונדז גאָרנישט געהאָלפן. מיר האָבן אַרגאַניזירט צוזאַמענטרעפן (כנסים). איך געדענק איינעם אַ ספּעציעלן כנס אין סטאָניסלאָוואָו. דער ציל איז געווען הגשמה, רעאַליזירן און זיך צוגרייטן עולה זיין קיין ארץ־ישראל. איינצלנע חברות זענען געפֿאָרן אויף הכשרה, כדי זוכה צו זיין צו אַן ארץ־ישראל סערטיפיקאַט. פּייגע זעלצער איז געווען די ערשטע, וועלכע איז געפֿאָרן אויף הכשרה קיין נאַדוואָרנאַ און געאַרבעט אין אַ טאַרטאַק. שפּעטער זענען אַהין געקומען מרים גרינבערג און איך. נאָך אַ געוויסער צייט זענען מיר צוריק געקומען אַ היים און געוואַרט אויף סערטיפיקאַטן.

די ערשטע, אינעם יאָר 1933, האָט באַקומען אַ סערטיפיקאַט פּייגע זעלצער. זי איז געווען די ערשטע פון דער גוואַזדזיעצער יוגנט, וועלכע איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

אַ דאַנק מיין ערשטער אַקטיוויטעט ביתר־אַרבעט אין גוואַזדזיעץ האָב איך באַקומען אַ סערטיפיקאַט. אויך מרים גרינבערג האָט זוכה געווען צו אַ סערטיפיקאַט און מיר זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל אויך אין יאָר 1933. מער קיין סערטיפיקאַטן האָט מען נישט צוגע־טיילט אונדזער קן. דאָך זענען וויניקע עולה געווען מיט דער עליה „ב״ (נישט לעגאַל): גאָלדע ריקהויז,פּאַני ווינעלאַווער א.א.

ס׳איז כדאַי צו באַמערקן די גוטע באַציונג צווישן אונדז און די אַנדערע אַרגאַניזאַציעס אין שטעטל, טראָץ דעם אידעאָלאָגישן אונטער־שיד.

וועגנדיק מיין בליק צוריק, זע איך מיין ביתר־תקופה אין גוואַז־דזיעץ, ווי אַ יונגנטלעכן ליכט־שטראָל, צוליב וועלכן איך בין עולה געווען קיין ארץ־ישראל, ניצל געוואָרן פון דער שואה, זוכה געווען דאָס אויפלעבן פון אונדזער פאָלק און מדינה.

איך דריק אויס מיין טיפן טרויער אונדזערע טייערע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן נישט זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, זענען געבליבן אין שטעטל און אומגעקומען אין דער שואה.

זייער הייליקער אַנדענק וועט זיין אויף אייביק!

חדוה האַספּעל

זכרונות פונעם קן השומר הצעיר

באַרג אַראָפּ פון קאַלאַמיאַ, אויף דעם האַראַדענקער וועג, איז צע־שפּרייט דאָס שטעטל גוואָזזיעץ, אַרומגערינגלט מיט וועלדער, פרוכט־ביימער און תבואה־פעלדער. אין מזרח־זייט שטראָמט אַ קליינער טייך, טשאָרנאָווע, און אין שכנות אַלטע דעמבענע ביימער. נאַטירלעכע גרי־נע לאַנקעס, ווילדע געוויקסן מיט פאַרביקע בלומען, וואָס פאַרוואַנד־לען זיך אין ביטערע פרוכטן. ביים ברעג טייך, נאָענט צו דער מיל — מאַרגאַריטקעס און פאַרגעס־מיך־נישט־בלומען.

אין די קינדער־יאָרן זענען די וועלדער געווען ערטער צו שפּילן זיך, איבערהויפּט אין פרילינג, ווען די ערשטע בלומען האָבן געשפּראָצט. זומער זיך געבאָדן און געשווומען אין טייך. גרופּנווייז האָבן מיר שפּא־צירט אין דער דאָרפישער געגנט, געטראָטן אויף סטעזשקעס און שטויב־וועגן צווישן וועלדער און גאָלד־באַשיינטע פעלדער, רייד מיט קאָרן־זאָנגען. ווינטער־צייט זענען די וועגן באַדעקט מיט שניי, אין שטעטל איז פראָסטיק, דעמאָלט קאָן מען זיך שליטלען, זיך אַראָפּלאָזן מיט שליטנס פונעם וואָלד אויבן אויף דעם שאָסיי באַרג אַראָפּ, מיט שטאַר־קער שנעלקייט, ביז נאָענט צום טייך.

דאָס זענען געווען אונדזערע פאַרווייַלונגען אין די קינדער־יאָרן. אַבער האָט נישט געגעבן אונדזער לעבן קיין אינהאַלט. די יידישע יוגנט האָט זיך געפילט פרעמד, אָן אַ צוקונפט. מיט אַמאָל איז פאַרגעקומען אָן ענדערונג: מען אַרגאַניזירט דעם „השומר הצעיר" אין גוואָזזיעץ!

ישעיהו שאָובער, אַ סטודענט אויפן יורידישן פאָקולטעט, וועלכער איז געקומען אין שטעטל, איז געווען דער אַרגאַניזאַטאָר. דאָס האָט אַריינגעבראַכט אָן ענדערונג אין אונדזער לעבן. מיר זענען געווען אין עלטער פון 12 ביז 17 יאָר, נאָך קינדער, ווען דער קן איז אַנטשטאַנען. אַ פרישער גייסטיקער ווינט האָט געבלאָזן מיט האָפענונגען.

די באַוועגונג האָט אונדז אַרויסגענומען פון די היימען, באַקאַנט געמאַכט מיט אידעאַלאַגיע. מיר זענען געווען באַצויבערט. יעדע פרייַ

צייט האָבן מיר פאַרבאַכט אין קן און דאָרט, חוץ סקאַוטישע שפילן, טענץ, געזאַנג, רעפעראַטן, האָבן מיר געפילט אַן ערנסטן לעבנס־וועג פאַר דער צוקונפט.אויף צוזאַמענטרעפן אין קן, אויף טיולים (אויס־פלוגן) האָט זיך געשאַפן אַ געזעלשאַפטלעך צוזאַמען לעבן. וועט ס׳איז געווען פעיק איז געוואָרן אַ מדריך.

נישט תמיד האָט אונדזער קן געהאַט אַ לאָקאַל און דערפאַר האָבן מיר פאַרבראַכט די מיינסט זומער־חדשים אויפן ברעג טייך און אַן אַלטער דאַמב האָט אונדז געגעבן שוץ, אַנשטאָט אַ דאַך, און איז געווען אונדזער היים. דאָרט האָבן מיר געהאַט אונדזער שבת־מפקד און געהערט רעפעראַטן.

מיר פלעגן אַלע צוזאַמען גיין אויף טיולים זומער און אויך ווינ־טער, אויסטרעטנדיק וועגן אויף דעם פריש געפאַלענעם שניי. מיר פלעגן געפינען באַהאַלטענע ערטער אויפן פאַרפרוירענעם טייך און זיך גע־גליטשט אויף שיך מיט אייזן־באַקלאַפּטע זוילן.

אונדזערע רוקנס האָבן זיך אויסגעגלייכט און געקענט אויסמיידן די פיינטלעכע סביבה, ווייל מיר האָבן שוין פאַרמאַגט אַ ציל, אַן אי־דעע אין אונדזער לעבן: די האַפענונג עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

ווי טרויעריק איז וואָס נאָר וויניקע פון אונדז האָבן פאַרווירק־לעכט זייער יוגנט־חלום און זענען געקומען אין לאַנד. ווי גרויזאַם איז געווען דער גורל פון די מאַסן יוגנטלעכע, ווען זיי זענען פאַרשפאַרט געוואָרן אין די געטאָס און לאַגערן דורך די רוצחישע דייטשן און דאָס באַגערטע לאַנד איז פאַר זיי פאַרשלאָסן געוואָרן.

שטענדיק וועלן די דייטשן טראָגן דעם זינד־פלעק פון מאָרד פאַר פאַרניכטן אַ פאָלק. אונדזער לאַנד האָט פאַרלוירן געטרייע זין און טעכטער.

מלכה פעלער (גרינבערג)

בענקשאַפט

אונדזער הויז איז געווען אַנטקעגן אַ שיל און די תפילות האָט מען גאַנץ גוט געהערט ביי אונדז. אין צייט פון סליחות האָט די מאַמע ז״ל אונדז אויפגעוועקט, זאָגנדיק: ,,קינדער שטייט אויף, מען זאָגט סליחות״. דעמאָלט האָבן מיר זיך צונויפגעשטופט אויף דעם פענצטער־ברעט און אויפמערקזאָם זיך צוגעהערט צו די קולות פון די סליחות־זאָגער, וואָס האָבן אַדורכגעבראָכן די נאַכט שטילקייט.

איך געדענק די אַוונטן פון מקדש זיין די לבנה. מיט גרויס אינ־טערעס האָב אך געקוקט אויף די געשטאַלטן, וואָס האָבן מקדש געווען דאָס נאַכט־ליכט.

צום אונטערשיד פון דער שיל איז אין דער נאַענט פון אונדז געווען דער מאַרק־פּלאַץ. מאַנטיק פאַרטאָג האָט מען אַהער געבראַכט לאַנד־ווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן. איך בין געזעסן אויף דער שוועל אין פראָנט פון הויז און זיך צוגעהערט צו דער פויאַרקע־מוזיק פון אַ גרופּע הוצולן (קאַרפּאַטן־באַווינער), וועלכע זענען געקומען צום יאַריד.

אַן ענדערונג אין מיין לעבנס־שטייגער איז אַריין, וען איך האָב זיך אַנגעשלאָסן אין „השומר הצעיר". איך בין געווען איינע פון אַ סך, וועלכע זענען מיטגלידער אין ציוניסטישע יוגנט־באַוועגונגען אין גוואַזיעץ. אָבער צום גרויסן באַדויערן נאָר צווישן די וויניקע, וועל־כע זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל און אויסגעמיטן די גרויזאַמע שואה, וואָס האָט געטראָפן אונדזער שטעטל.

מענדל זילבער

די היסטאָרישע שיל אין גוואָזיעץ

אין גרויסע שטעט און אויך אין שטעטעלעך האָבן יידן געבויט שילן מיט אַ ספּעציעל אינטערעסאַנטן אויסערלעכן סטיל און עסטעטישער אינערלעכער שייַנקייט.

דער אַנהויב פון דעם דאָזיקן היילקן בויען איז געווען נאָך די טראַגישע אַנטי־יידישע גזירות ת״ח, ת״ט, אין דער צייט פון דער קאָ־זאַקן־מלחמה, אַנגעפירט פון העטמאַן כמעלניצקי, וען מאַסן יידן זענען דערמאָרדעט געוואָרן און 300 יידישע קהלות און 1800 בתי כנסת זענען פאַרניכטעט געוואָרן.

די יידן האָבן זיך גיך דערמוטיקט, געשאַפן פרנסה און אַנגעהויבן בויען זייערע צעשטערטע הייזער. דער שטאַרקער גלויבן אוןווילן צום גייסטיקן לעבן האָט געפונען דעם אויסדרוק אינעם בויען פון הונדער־טער בתי־כנסת. דאָס פראָפעסיאָנעלע בויען האָט אַנטוויקלט פאַרשי־דענע קינסטלערישע סיסטעמען, וועלכע זענען בעיקר געווען נאָיוע פאָלקסטימלעכע אילוסטראַציעס, גראָפיק, האָלץ־שניצעריי און אויך געשאַפן פאָרמען פון הייליקע כלים. אַ סך קינסטלער האָבן אויסגע־

דריקט זייערע געדאַנקען אינעם ליבשאַפט צום לעבן אין זייערע אי־לוסטראַציעס פון דער נאַטור.

היסטאָריש דערפאַרן האָט מען אין די שטעט געבויט שילן־פעס־טונגען, מיטן צוועק צו דערמעגלעכן בשעת פּאָגראָמען געפינען אַ שוץ אונטער די שטיינערנע וועלט. אין קליינע יידשע ישובים האָבן געפעלט מאַטעריעלע מיטלען צו בויען שילן פון שטיינער האָט מען דערפאַר געבויט שילן פון האָלץ. די דאָזיקע שילן זענען געווען צניעותדיקע פון דרויסן, אַבער מער פאַלקסטימלעך אינעווייניק. די שילן האָבן גע־האָט אַ פּאָרם פון כינעזישע פּאַגאָדעס. קונסט און אַרכיטעקטור־פאַרשער, יידן און קריסטן, באַטראַכטן דעם בוי־סטיל, וואָס איז נישט באַקאַנט אין דער סלאַווישער סביבה, דאַקעגן זענען פאַראַן סימנים פונעם כינעזיש־מאָנגאָלישן בוי־סטיל און אויך אַן השפעה פון דער הוזאַרישער תקופה.

די מערסטע מייסטערס און קינסטלער פון שילן־בוי זענען געווען יידן. די דאָזיקע יידן — פּאַטריאָטן — האָבן געאַרבעט אויף די געביטן פון אַרכיטעקטור, האָלץ פּאַרמירונג, בוי און צייכענען. צווישן זיי פּרא־פעסיאָנעלע מייסטערס, וועלכע האָבן זייערע אילוסטראַציעס געשאַפן אויף דעם פיגורעטיוון נאַיוון סיסטעם און יידיש טראַדיציאָנעלע גרא־פיק און איקאָנאָגראַפיק.

די מאָטיוון זענען מערסטן געווען פונעם תנ"ך: „עקידת יצחק", „משה מיט די לוחות־הברית", די הייליקע שטאָט ירושלים, די שטאָט פון רש"י, וועלכע איז אַנדערע. אַ טייל פאָלקס באַליבטע טעמעס זענען גענומען געווארן פון דער נאַטור, און פאַרשטענדלעך, מיט יידי־שער סימבאָליק: חיות, וואָס סימבאָליזירן גבורה און גערעכטקייט: לייב, הירש, אַדלער, פיש (דער לויתן), שטאַרק און אַנדערע. מייסטן זענען די חיות אילוסטרירט אין פאַרלעך. דעקאָראַטיווע טעמעס זענען גענומען פון געוויקסן: טרויבן, בלעטער, בלומען און סאָסנע שישקעס. די פאַרבינדונג פון פאַרשידענע דעקאָראַטיווע טיילן איז געווען אין פאָרם פון דינע שנורן.

מיר געפינען אין יעדן אָרט די זעלבע סימבאָליק: דעם מגן־דוד, די קרוין פון דער תורה, די זיבן קני־מנורה, וואָס איז מיינסטנס גע־שטאַנען אויף דער בעל תפילה תיבה, אויף דעם ארון הקודש, אַדער געווען געשטריקט אויפן פרוכת. אין אַ טייל שילן זענען די פאַרמען פון מגן־דוד און מנורה אילוסטרירט מיט תהילים פסוקים, כדי צו באַ־מערקן די געווינטשטע אילוסטראַציעס.

די ליכט־אילוסטראַציעס האָבן באַוויזן דעם קינסטלערס באַגריפן און פֿאַרבונדן די אינהאַלטן, געזומען פונעם מדרש, אגדה, תהילים, אָדער פון תפילות און דאָס אַלץ כדי צו שאַפן אויסערלעכע און גייס־טיקע הנאות.

אין שריפט קונסט־גראַפיק האָט מען זיך אַמערסטן באַנוצט מיט די אַמסטערדאַמער א־ב־אותיות, וועלכע זענען דעמאָלט געווען באַקאַנט אין אַלע אייראָפּעישע קהלות און אויך מיט דער שריפט פון סת״מ שרייבער. א פּאָפולערע, באַליבטע דעקאָראַציע איז געווען דאָס באַ־קאַנטע מזל־ראָד — מיסטישער באַגריף פונעם מיטלאַלטער.

ווייזט אויס, אַז צווישן די קינסטלער זענען געווען קלאָסן און קולטור־מענטשן, וועלכע האָבן איבערגעגעבן די קונסט זייערע קינדער, ווי דער קינסטלער, וועלכער האָט געמאָלט אין דער גוואַזדזיעצער שיל און געשריבן זיין נאָמען — א נייע דערשיינונג. רייכע יידן, עסקנים און אַנדערע, וועלכע האָבן געגעבן תרומות פאַר זייערע שילן און זייערע נעמען זענען געשריבן געוואָרן אונטער די תפילות פסוקים אין די שילן, געוואָרן ,,אלופים״ — אויך א נייע דערשיינונג.

אינעם יאָר 1640 האָט מען אַנגעהויבן בויען די גוואַזדזיעצער שיל. דאָס באַווייזט, אַז עס איז געווען א יידישער ישוב אינעם שטעטל שוין א לאַנגע צייט פריער, אפשר אַפילו מיט 100 יאָר. אין דער תקופה, ווען ס׳האָט זיך אַנטוויקלט א יידישע קהלה, וואָס האָט געקענט פי־נאַנסירן די גרויסע הוצאות פון בויען א שיל מיט א זעלטענעם קינסט־לערישן רייכטום. די מייסטערס און קינסטלער פונעם שיל־בוי זענען געווען פאַפולער און מ׳האָט זיי באַשטעלט פון ווייט ערטער. צוויי באַקאַנטע מאָלער האָבן געמאָכט מאָלעריי־דעקאָראַציעס און גראַפיק אין דער שיל.

דער ערשטער, וועלכער האָט אַנגעהויבן אין יאָר 1650 איז געווען ישראל, דער זון פון הרב מרדכי פון יאַרטשאָוו, לעמבערגער קרייז, באַקאַנט אונטער די נעמען: מרדכי ליסניצקי, אָדער ישראל ליסניצקי (ער האָט אויך געמאָלן אין דער כאַדאַראָווער שיל). דער דאָזיקער מא־לער איז נפטר געוואָרן און נישט זוכה געווען צו ענדיקן זיין מאָלעריי אין דער גוואַזדזיעצער שיל. זיין אַרבעט האָט געענדיקט דער קינסטלער יצחק, יהודה־לייב הכהנס זון, אינעם יאָר 1729, כמעט 80 יאָר נאָכן אַנהויבן די שיל־מאָלעריי. אויך דער מאָלער האָט געשטאָמט פון יאַר־טשאָוו און האָט מיט זיין מאָלער־קונסט באַשיינט די שילן אין די שטעט: פשעדבוזש, פינטשאָוו, דזאָלושין און שילדאָוו.

די גוואַזדזיעצער שיל, ווי געזאָגט, האָט מען אַנגעהויבן בויען אין

יאָר 1640 לויט אַ פאַרצייכענונג, צום טייל פאַרמעקט, אינעם בנין. אַבער קלאָר געשריבן אינעם יאָר 1652 ביי אַ מאַלעריי, געשענקט פון יצחק בער צום אַנדענק פון זיין זון.

ענלעך צו אַנדערע בתי כנסת אין מזרח אייראָפּע פון דער תקופה איז די גוואַזדזיעצער שיל געבויט געווארן פון האַלץ אויף אַ העכער אָרט מיט אַ גרויסן פּלאַץ, העכער פון די בנינם אין דער סביבה, אַ באַגריף פון כבוד.

דאָס בוי־סיסטעם

דער פונדאַמענט, געמאַכט אויף אַ פּרימיטיוון אופן, צעשפּרייט גרויסע שטיינער אויף דעם פּלאַץ, כדי צו פאַרמיידן דעם בנין פון זינקען און נאַסקייט. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער פונדאַמענט איז געווען שוואַך און דער בנין האָט טיילווייז געזונקען. דאָס איז געשען ביי דער מזרח־וואַנט. דאָרט האָט געזונקען אַ וועלב (קימור) מיט פאַרצייכנטע נעמען פון נדבנים, וועלכע האָבן געקויפט דעם שיל־פּלאַץ. די נעמען זענען געווען געשריבן אויף דער וואַנט איבער די בענק און וויל די וואַנט האָט געזונקען זענען די געשריבענע נעמען אויסגעקומען אונטער די בענק און אַפּילו טיפער.

דער פראָנט פונעם בנין איז געווען געוועלבט צו מזרח, צו ירושלים, דאָס אָרט פונעם בית־המקדש. דאָ איז געווען דער ארון קודש און אַנטקעגן אין מערב — דער אַריינגאַנג. אַ גרויסער טייל פון דער שיל איז געווען פאַר מענער און אַ קליינער טייל פאַר פרויען, עזרת נשים. ביידע טיילן זענען געווען געבויט קוואַדראַט מעסיק. שפּעטער האָט מען צוגעבויט אין קאַריאַר אַ קליין תפילה־צימער פארן ווינטער.

די וואַנט

אויף דעם דערמאַנטן פּרימיטיוון פונדאַמענט האָט מען געלייגט דיקע, דעמבענע קלעצער, צוגעפּעסטיקט מיט האַקעס. אויף די קלעצער האָט מען געבויט די וואַנט, די דרויסנדיקע פון קיילעכדיקע האַלץ־בעלקעס פון אַלטע טאַנענביימער, אַדער סאָסנע־ביימער. פון דרויסן נאַטירלעך און פון אינעווייניק געהובלעוועט אין גלייכע גלאַטע ווינקלען. אין די זייטן האָט מען די בעלקעס פאַרפעסטיקט מיט האַקעס.

די דרויסנדיקע וואַנט האָט מען פאַרדעקט מיט שינדלען, צוגעקלאַפּט אויף האַלץ־לייסטן. די וואַנט עקן זענען געווען וווערטיקאַל, אַ סלאַווישׁ־בוי סיסטעם. די אינערלעכע וואַנט זענען געווען פון שטאַנגען, קלעצער, פאַרפעסטיקט אין אַ קאַנסטרוקציע און פאַרקלאַפּט פון בייַדע זייטן מיט ברעטער.

דער סופיט און דער דאַך

ס׳איז מעגלעך,אַז דער זעלבער אַרכיטעקט, וועלכער האָט פּלאַנירט די גוואַזדזיעצער שיל האָט פּריער פּלאַנירט די כאַראַוועד שיל, ווייל ביידע שילן זענען געווען ענלעך.

דעם דאַך פון דער שיל האָט מען געבויט אינעם יאָר 1652. די קאַנסטרוקציע איז געווען לויט דעם פּוילישן סיסטעם אין פּאָרם פון אַ קופּאַל (כיפּה) מיט 8 ווינקלען. די דאַך־קאַנסטרוקציע האָט נישט דערמעגלעכט זיך צו באַנוצן מיט לאַנגע קלעצער צו שטיצן דעם סופּיט און דערפאַר האָט מען פאַרדאָפּלט די וועסט־קלעצער פון מזרח און מערב־זייטן. צו די קלעצער האָט מען צוגעפעסטיקט סופּיט־קלעצער אין פּאָרם פון אַ ראַם און אויף דער ראַם איז שטאַרק צוגעפעסטיקט געוואָרן די דאַך־קאַנסטרוקציע. כדי צו שאַפן 8 ווינקלען פונעם דאַך האָט מען איינגעבויט די 4 זייטן פונעם סופּיט אין דריי־עק פאָרמען. צו דעם באַפעסטיקן די סופּיט־עקן האָט מען באַנוצט געבויגן האָלץ און די דיקע בעלקעס מיט אַ קוואַדראַט פּראָפיל. דער דאַך איז באַדעקט געוואָרן מיט שינדלען, ענלעך ווי די דרויסנדיקע וועסט.

פון דרויסן איז בולט געווען די פּאָרם און דער פאַרנעם פון דעם שיל־זאַל צוליב דעם הויכן דאַך, געבויט אין אַ פאָרם פון אַ בוידעם וואָס האָט זיך געענדיקט אין אַ שמאָלער זייט. דעם צענטראַלן געזימס האָט מען געמאַכט הוילרונדיק, וואָס האָט דערמעגלעכט אַ דורכגאַנג צווישן דער וואַנט און דעם דאַך. די פּאָדלאָגע אין דער שיל איז געווען פון דיקע קלעצער, פאַרקלאַפּט מיט ברעטער און צווישן האָלץ־לייסטן.

די טיר פון דעם טייל פון דער מענער־שיל איז פון דער דרויסנדיקער זייט געווען באַצירט מיט פּראָפילן. אויף דער טיר פון אינעווייניק האָט מען באַמערקט אַ פאַרצייכענונג, געשניצט פון האָלץ אינעם יאָר 1718.

די מאָלעריי־קונסט

דער קינסטלער האָט צוערשט מיט אַ הובל גלאַט געמאַכט די וועגט, פאַרשטאָפּט די לעכער, פאַרקלעפּט די וועגט מיט דיק פּאַפּיר און ווייס געקאָלכט; דאָן האָט ער געצייכנט די קאָמפּאָזיציעס. נאָך דעם חורבן פון בית המקדש זענען מערסטן, אַדער תמיד, געווען אין די בתי כנסת מאָטיוון, וועלכע האָבן סימבאָליזירט דעם בית המקדש: די מנורה מיט זיבן קנים, דער טיש מיטן לחם הפנים און די לוחות הברית.

אין דער גוואַזדזיעצער שיל האָט דער מאָלער געצייכנט די מנורות אויף דער מזרח־וואַנט און אויך אויף דער דרום־וואַנט. דעם טיש מיטן לחם הפנים, געמאָלט אויף דער צפון־וואַנט. די מאָלעריי פון די לוחות הברית, געהאָלטן אין מיילער פון 2 פייגל, איז געווען די קרוין פונעם ארון הקודש. די מאָלעריי קאָמפּאָזיציעס זענען געווען נאַטוראַליסטישע: חיות, פייגל און טרויבן־בלעטער. צווישן די מאָלעריי קאָמפּאָזיציעס זענען בולט געווען תפילה פסוקים און די נעמען פון די שיל בעל־הבתים, געשריבן איבער זייערע זיץ־פלעצער.

די רייכסטע מאָלעריי איז געווען אויף דעם קופּאָל (כיפה), קינסטלעריש דעקאָרירט מיט טרויבן־בלעטער און רונדע מדליונים. אויך די דרייעקיקע פאָרמען צווישן די וועגט און קופּאָל זענען געווען רייך געמאָלט.

דער ארון הקודש איז געווען פון האָלץ, דעקאָרירט מיט גע־שניצט האָלץ, געהאָט 2 טירן און געשטאַנען אויף אַ פּאָדשפּרונג פון 6 טרעפּ. איבער דעם ארון זענען געווען נאָך 2 הויכקייטן. איינע איז געשטאַנען אויף 4 קאָלומנעס, באַצירטע מיט געמאָלענע טרויבן־בלעטער. אויף די קאָלומנעס איז געווען אַ געזימס. אויף דער צווייטער הויכקייט, באַצירט מיט געשניצט האָלץ און געמאָלן — אַ פּאָר צעשפּרייטע הענט פון ברכת הכהנים. איבער די הענט, געמאָלן אַן אָדלער מיט 2 קעפּ און די קרוין פון דער תורה. דער ארון הקודש איז געווען פאַרדעקט מיט אַ שיין געשטריקטן פּרוכת און איז געשטאַנען אין צענטער פון דער מזרח־וואַנט.

די בינע איז געשטאַנען אין צענטער פון דער מענער־שיל טייל און איז געווען איינע פון די שענסטע שיל בינעס אין דער וועלט. אַלע 8 קאָלומנעס זענען געווען פון געשניצט האָלץ און די שפּיצן דעקאָרירט פון האָלץ גשניצטע טרויבן־בלעטער.

דער דאָך פון דער בינע אין פּאָרם פון אַ חופּה איז געווען אַ קאָנסטרוקציע פון 8 קאָנטן יעדער פון 2 טיילן פאַרדעקט מיט אייזערנע רינגען. אויף דעם דאָך־געשטעל איז געווען אַ לאָמטערן מיט אַ דעכל אין פּאָרם פון אַ ציבעלע. אַלע בינע טיילן זענען געווען געמאָלט אין פּאָרשידענע פּאַרבן. די דעקאָראַציע פון דער בינע איז געווען ענלעך צו די דעקאָראַציעס אויף די וועגט. פון דאָנען איז די היפּאָטעזע, אַז אייניער פון די וועגט מאָלערס האָט אויך געמאָלט די בינע.

ביבליאָגראַפיע:

דוד דוידוביץ: „וואַנט־מאָלעריי אין פּוילישע שילן", מוסד ביאליק, ירושלים 1948.

לעגענדעס און דערציילונגען וועגן דער היסטאָרישער שיל

(זאַמלונג)

אין דער גרויסער שיל איז געווען איבער דעם קליינעם פענצטערל אויף דער צפון וואַנט געשריבן „הילד איננו״ (דאָס קינד איז נשטאָ). אין שייכות מיט דעם איז פאַראַן אַ לעגענדע: דער בעל שם טוב האָט באַזוכט גוואַזדזיעץ און האָט זיך באַגעגנט מיט דעם „שור הקדוש״ און פאַרבאַטן יעדן זיי נישט שטערן. עטלעכע נייגעריקע יינגלעך האָבן אויף די אַקסלען פון איינעם אַרויפגעזעצט אַ יינגעלע, וועלכער האָט אַריינגעשטופט זיין קאָפּ צו זען, וואָס די רבנים טוען. דאָס קינד האָט געגעבן אַ בליק און איז געשטאָרבן. צום אָנדענק האָט מען גערשריבן „הילד איננו״.

דערציילט **מ. לערער**

מען דעקט נישט דאָס פנים פון דער כלה אונטער דער חופה

אין גוואַזדזיעץ האָט דער חתן נישט צוגעדעקט דאָס פנים פון זיין כלה אונטער דער חופה. דאָס איז געווען טראָץ דעם מנהג אין אַלע יידישע קהלות. די סיבה איז געווען אַ טראַגישע.

איין מאָל בשעת אַ חתונה נעבן דער היסטאָרישער שיל, אין דעם מאָמענט, וועו דער חתן האָט אונטער דער חופה צוגעדעקט דאָס פנים פון דער כלה, זענען ביידע — חתן כלה — געפאַלן און באַלד געשטאָרבן. זיי זענען באַגראָבן געוואָרן אויף דעם אָרט, וווּ דאָס אומגליק איז געשען. נאָך דעם פאַל האָט מען פאַרבאָטן אין גוואַזדזיעץ דעם מנהג פון צודעקן דאָס פנים פון דער כלה. תשעה באב פלעגט מען וואַרפן קנאַבל אויף דעם דערמאָנטן קבר.

דערציילט **ש. קוגלער**

אַ לייַדיקער שטח

וועגן דעם טראַגישן פאַל פון חתן כלה, וועלכע זענען געשטאָרבן אונטער זייער חופה אין הויף פון דער גרויסער שיל און דאָרט מזרח־זייט באַגראָבן געוואָרן, דערפאַר איז געווען פאַרבאָטן דאָרט צו בויען אַפילו פאַר דער שיל.

דערציילט **מ. לערער**

מ׳האָט דערציילט אַ לעגענדע וועגן די אומגליקלעכע חתן־כלה, וועלכע זענען פלוצים געשטאָרבן, אַז יעדע האַלבע נאַכט האָט מען געהערט אַ געוויין פון די צוויי יונגע נשמות.

דערציילט **מ. נוה**

דאָס מעסערל

דער יידישער קינסטלער און האַלב־שניצער האָט געשניצט דעם ארון הקודש אין דער גוואַזדזיעצער שיל מיט דעם זעלבן מעסערל, מיט וועלכן ער האָט געשניצט דעם ארון הקודש אינעם בית־הכנסת פונעם הארי הקדוש אין צפת, אינעם הייליקן לאַנד.

דערציילט **מ. לערער**

וועגן דער שריפה פון דער שיל

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אַ רוסישע מיליטערישע גרופּע געפונען ביי אַ קרעטשמער אַן אוצר פון בראַנפן. די רוסן האָבן געשיכורט און אונטערגעצונדן די קרעטשמע. פון דאָרטן האָבן זיי פאַרשפרייט דאָס פייער פון הויז צו הויז און פאַרברענט כמעט אַלע הילצערנע הייזער. בלוז איין הילצערנע געבויידע איז נישט באַשעדיקט געוואָרן פון די פלאַמען — די גרויסע שיל. די רוסן האָבן געגאָסן ברען־מאַטעריאַל, אַבער די שיל האָט אַלץ נישט געברענט. ערשט נאָך 3 טעג האָבן די רוסישע זעלנער באַווזן צו פאַרברענען די שיל.

דערציילט **מ. לערער**

אַ פייגל — לעגענדע פון 1914

וועו די קאַזאַקן האָבן אַקופירט גוואַזדזיעץ און פאַרברענט דאָס שטעטל אין דער צייט, וועו זיי האָבן זיך דערנענטערט צו פאַרברענען די שיל, האָט מען געזען פון דער ווייטן אַ סך שוואַרצע פייגל איבער דעם שטח פון דער הייליקער שיל. ס'האָט אויסגעזען, אַז זיי האָבן געוואָלט שיצן די שיל. אַבער די קאַזאַקן האָבן אויסגעפירט זייער צאָרן. די שיל, וועלכע איז געשטאַנען כמעט 300 יאָר איז פאַרשוווּנדן אין פלאַמען.

דערציילט **מ. אורבאַך**

און נאָך וועגן פייגל

אַ מעשה פון פייגל, וועלכע האָבן געקלאַגט צווישן די סופיט־ברעטער און געטראָגן אין זייערע פיסקעלעך טראָפנס וואַסער צו לעשן די פלאַמען. די פייגל זענען געפאַלן קרבנות פונעם פייער. זייערע פאַר־ברענטע פליגל זענען אַרויף מיט די ריינע נשמות אין הימל.

דערציילט **מ. נוה**

דעם מלמדס טויט

אַ פּאָר טעג פּאַר די וואַלן פון אַ נייעם רב האָט זיך דער מלמד אברהם ווייס באַראַטן מיט אַ שניידער עסקן. ביידע יידן האָבן זיך געבאָדן אין מקוה, געדאַוונט שחרית מיט דער תפילה „ענני", אַזוי ווי אין אַ פּאַסט־טאָג און זענען געגאַנגען אויפן בית עלמין גלייך צום קבר פונעם „השור הקדוש". דער שניידער עסקן איז געבליבן שטיין פּאַר דער פּאַרצוימונג. דער מלמד איז אַרויף אויף דעם קבר, טראָץ דעם שטרענגן פּאַרבאָט און דראָונג אין דער צוואָה, אַז ווער ס'וועט עובר זיין — וועט נישט איבערלעבן דעם טאָג. דעם מלמדס ווערטער אויף דעם קבר זענען געווען: „השור הקדוש, דערמעגלעך אונדז צו בויען די גרויסע שיל, העלף אונדז, אַז דער רב פון לעמבערג זאָל גע־ווינען ווערן".

וועו דער צופאַל איז באַקאַנט געוואָרן אין שטעטל זענען אַ סך אַנטקעגן געגאַנגען דעם מלמד און אים געפּרעדיקט מוסר, הגם ער האָט חרטה געהאַט אויף זיין טאַט. פּאַרנאַכט דעם זעלבן טאָג האָט ער באַגלייט זיין זון צו דער באַן־סטאַציע. ס'איז געווען אַ ווינטער־טאָג. דער וועג איז געווען גליטשיק. דער מלמד איז געפּאַלן, באַקומען אַ מוח בלוטשטורץ און אין דער זעלבער נאַכט נפטר געוואָרן. דעם צווייטן טאָג איז ער געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויף דעם בית עלמין. אַ חודש שפּעטער איז געשטאָרבן דער שניידער עסקן.

דערציילט **מ. לערער**

ר' יצחק שור און די סעקטע השבתאי צבי

ר' יצחק שור, באַקאַנט „השור הקדוש", שרייבט ג. שלום, איז גע־וען אב"ד (אב בית דין, דער פּאַרזיצער פונעם דיינים געריכט) אין גוואַזדזיעץ. אַ טייל פון זיין משפּחה איז געווען פון די חשובע השבתאי־סעקטע. די סעקטע האָט געהאַט אַנהענגער אין דער גוואַזדזיעצער סביבה און ספּעציעל אין דער נאָענטער שטאָט האָראַדענקאַ.

דער דערמאָנטער מחבר איז נפטר געוואָרן אינעם יאָר תקל"ו

(1976)

דער חורבן פונעם שטעטל

אין אַנהויב פון דער דייטש־רוסישער מלחמה, אין פאַרלויף פון 5 חדשים (יולי—נאָוועמבער 1941) איז אין שטעטל געווען פאַר־העלטנסמעסיק שטיל. גוואַזדזיעץ און די סביבה איז געווארן אַקופירט דורך די אונגאַרן און זייער באַציונג צו אונדז איז געווען אַ מעסיקע.

ס׳איז געווען זומער צייט. אין מיין סאַד זענען געווען פרוכט און אין הויז — אַ זאַפאַס פון שפייז און קליידונג.

די אַקופאַנטן האָבן באַשעפטיקט בלויז מענער און די אַרבעט האָט פאַרטיילט דער יידישער קאַמיטעט, וואָס איז צו דעם ציל געשאַפן געווארן. מיינע זין, דוציע און בעני, האָבן באַדינט אונגאַרישע אַפיצירן און אויך געאַרבעט צוזאַמען מיט אַנדערע ביי ריין מאַכן דאָס שטעטל.

דאָ און דאָרט האָבן אוקראַינער געפינעקט יידן, אַרעסטירט, געשלאָגן, אַבער דאָס זענען געווען גאָר קליינע ליידן אין פאַרגלייך וואָס ס׳איז שפעטער געשען.

סוף זומער, האַרבסט־ווינטן האָבן מיט טרויער געבלאָזן. מ׳האָט געקענט פילן אין דער לופט, אַז די טראַגעדיע דערנענטערט זיך.

אין חודש נאָוועמבער 1941 זענען די דייטשן געקומען קיין גוואַז־דזיעץ. די אַדמיניסטראַציע האָבן איבערגענומען די אוקראַינער און דער שונא ישראל טקאַטשוק איז נאָמינירט געווארן אַלס בירגער־מייסטער.

די יידישע באַפעלקערונג האָט באַקומען אַ שטרענגן באַפעל אין גאַנצן שעהן זיך קאָנצענטרירן אין געטאָ, אינעם מזרח טייל פונעם שטעטל. מיין משפחה און איך, 5 פערזאָן, האָבן זיך באַזעצט ביי משה בינדער. אין געטאָ איז געווען אַ מאַנגל אין שפייז און באַהייצונג. מיר האָבן גאַליטן פון ענגשאַפט, פון קעלט, פון שרעק. אַלע האָבן גע־פרעגט, וואָס וועט זיין? דער מצב פון די גוואַזדזיעצער יידן, וועלכע האָבן פון פריער געווויינט אין מזרח טייל איז געווען פאַרהעלטניסמעסיק בעסער אין פאַרגלייך צו די, וועלכע זענען אַהער געקומען פון אַנדערע טיילן. זיי זענען געווען ביי זיך אין דער היים, מיט זייער פאַרמעגן. דאַקעגן די געקומענע זענען געווען געצוווינגען איבערצולאָזן אין זייערע הייזער דעם גרעסטן טייל פאַרמעגן און באַקליידונג וואָס האָט געהאָט אַ וויכטיקן ווערט. מ׳האָט זיי געקענט טוישן ביי די גויים פאַר שפייז און באַהייצונג.

טראָץ דעם שווערן מצב זענען נישט אויסגעבראָכן קיין קרענק

עפידעמיעס אין געטאָ. דער שרעק פֿאַרן טויט האָט איינגעשלונגען די מיינסט צרות. דער ווילן צום לעבן איז געווען שטאַרק, אַפילו דאָס נאַטירלעכע שטאַרבן איז געווען קליין.

פון דער סביבה האָבן דערגרייכט איוב דערציילונגען. מיטן ציל צו זיין פֿאַרזיכטיק האָט מען געמאַכט בונקערס אין די קעלערן. מיר האָבן געמאַכט אַ בונקער צוזאַמען מיט די בינדערס פֿאַר 7 פֿערזאָן און מיר זענען שטענדיק געווען גרייט אַראָפצוגיין אין בונקער בשעת אַ סכנה.

דאָס איז געשען נאָך פּסח, כ״ז ניסן תש״ב, די ערשטע אַקציע. אין דער פרי האָט מען געהערט שיסן. באַוואָפנטע דייטשן און אוקראַינער האָבן זיך באַוויזן אַרום דעם געטאָ און אָנגעהויבן הרגענען. מיר זענען אַראָפּ אין בונקער, געלעגן צוגעפרעסט צו דער ערד פול מיט פחד. מיר האָבן געהערט שיסן און שרעקלעכע געשרייען. ס׳האָט זיך געפילט אַ רויך. שווייס, היץ אָן ציטערניש פון קעלט — אַלעס האָט זיך ביי מיר אויסגעמישט. דער קאָפּ איז געווען שווער. קוים צונויפגעקליבן אַ ביסל ריינע געדאַנקען: ווען וועט זיין דער סוף?

8 שעה האָט געדויערט די דייטש־אוקראַינישע אַקציע קעגן די גוואַזדזיעצער יידן. די צייט איז גאָר אָן אָנדערע, ווען מען מעסט זי לויט דעם ליידן פון גהינום אויף דער ערד. בערך 4 אַזייגער נאָך מיטאָג האָט אויפגעהערט די אַקציע. דער חורבן איז געווען אַ גרויזאַמער. די העלפט פון די גוואַזדזיעצער יידן זענען געווען טויט, דערשאָסן, צעריסן פון האַנט־גראַנאַטן און דערשטיקט פון רויך.

די לעבן געבליבענע יידן האָבן אַרויפגעלייגט די קערפערס און טיילן פון קערפערס אויף פערד און וואָגן און זיי געבראַכט צו קבר ישראל אין אַ גרויסן מאַסן קבר אויף דעם יידישן בית הקברות.

גראָד דער דאָזיקער חורבן טאָג אין גוואַזדזיעץ, כ״ז ניסן, איז דערקלערט געוואָרן דורך דער ישראל כנסת אַלס יום השואה, דער גענק־טאָג פאַר דורות.

דער טרויריקער מצב האָט אונדז, לעבן געבליבענע, גאָר גיך מונטער געמאַכט. גוואַזדזיעץ איז דערקלערט געוואָרן „יודן ריין״ און מ׳האָט אונדז פֿאַרטריבן קיין קאָלאָמיאַ, יונגע — צו פוס, קינדער און אַלטע — אויף פערד און וואָגן.

קומענדיק אין קאָלאָמייער געטאָ האָבן מיר דערזען אַ שרעקלעכע דערשיינונג: מאַסן יידן לעבן אין ענגשאַפט, אין שמוץ, הונגער, קרענק, נאַטירלעכער און נישט נאַטירלעכער טויט — אַ גהינום.

מיין שוועסטער, אסתר, האָט געהאָט אַ דירה אין געטאָ, אַ מין

מזל אין צייט פון נויט. מיר זענען אַריין צו איר, זיך דערמונטערט. מיין טאַכטער, גענייע, און איך זענען געבליבן אין שטוב. מיינע זין און שנור פאַני זענען געגאַנגען אַרבעטן אויף פעלדער ביי פריצים צוזאַמען מיט אַנדערע יונגע מענטשן. זיי האָבן באַקומען אַ ביסל שפייז פאַר דער אַרבעט.

דער צווייטער זומער אונטער דער אַקופאַציע. די אויסזיכטן צו בלייבן לעבן זענען געווען גאָר קליינע. דאָס קאַלאַמייער געטאָ איז געווען אַ גרויזאַם אָרט. מיר האָבן געווּסט. אַז פון דאַנען מוז מען אַוועק.

איינצלנע יידן האָבן באַקומען אַ דערלויבעניש צו קויפן סחורות פאַר די אַקופאַנטן. מ׳האָט זיי געזאָגט „די מזלדיקע מיט די בלעכלעך", געהאָט האָבן זיי דערלויבענישן זיך פריי צו באַוועגן, געשריבן אויף בלעך. זיי האָבן אויסגענוצט די דערלויבענישן און צוריק געקומען קיין גוואַזדזיעץ. נאָך זיי זענען געקומען אַנדערע און זיך באַזעצט אין הייזער, וואָס זענען געבליבן נאָך דער אַקציע. איך בין אויך צוריק געקומען, נאָך מיר מיין טאַכטער גענייע און מיר האָבן וויידער געווויינט אין בינ־דערס הויז.

נאָך אַ קורצער צייט האָבן מיר זיך דערווּסט, אַז מיין זון און שנור זענען אין סלאַבאַדקאַ (ביי קאַלאַמיאַ). עס זענען צוריק געקומען נאָך גוואַזדזיעצער און אויך זיי האָבן זיך באַזעצט אין די געטאָ הייזער. אונ־דזער האָפענונג איז געווען: אַזוי ווי אין גוואַזדזיעץ איז שוין געווען אַן אַקציע, איז מעגלעך, אַז מען וועט אונדז לאָזן צו רו. ס׳איז אויך געווען מעגלעך צו באַקומען שפייז ביי די גויים אויף קרעדיט, ביז נאָך דער מלחמה. מיר האָבן אויך געהאַט אַ האָפענונג זיך צו באַהאַלטן ביי מענטשלעכע און דרייסטע פאַליאַקן און אוקראַינער.

מיין טאַכטער גענייע איז געלונגען. זי האָט זיך באַהאַלטן ביי איר פוילישע פריינדין אַניעלאַ. איך בין געבליבן אַליין אין בינדערס דירה.

נאָך אַ קורצער צייט זענען מיר, צום גרויסן באַדויערן, געווויר גע־ווָארן, אַז עס איז געווען אַ פאַלשע האָפענונג צו בלייבן אין שטעטל. דער גרויזאַמער שונא האָט באַשלאָסן צו פאַרזאַמלען אַלע יידן און זיי פאַרטרייבן.

דער צווייטער און לעצטער חורבן

עס איז געווען מאַנטיק, 8 טעג פאַר ראש השנה. מען האָט אונדז פאַרזאַמלט און געפירט קיין קאַלאַמיאַ לויט דעם פריערדיקן סיסטעם.

אויפן וועג פאַר דעם דאָרף פּאָדהייטשיק איז מען געבלבן שטיין. איך בין געזעסן אויף אַ וואָגן, מיר איז פּלוצם אַריין אַ געדאַנק צו אַנט־לויפן, כ׳בין אַראָפּ פונעם וואָגן און זיך באַהאַלטן אין אַ שכנותדיקער סטאַדאַלע. כ׳האָב געהערט, אַז מען זוכט מיך. דאָס זוכן האָט אויפ־געהערט און מען איז ווייטער געפאָרן.

די גוואַזדזיעצער יידן האָט מען געפירט צו דער קאַלמייער באַן־סטאַציע. דאָרט זענען געווען פאַרזאַמלט מאַסן יידן פון קאַלאַמייער געטאָ, ווי אויך גוואַזדזיעצער יידן, וועלכע זענען נישט צוריק געקומען אין שטעטל. אַלע זענען געווען אַרומגערינגלט דורך באַוואָפנטע דייטשן מיט אוקראַינער.

דאָס וואָרטן אויף דער באַן־סטאַציע איז געווען שרעקלעך. מאַסן יידן — מענער, פרויען, יונגע, קינדער, זויגלינגען — האָבן געוואָרט אויף דער אייגענער לוויה. מ׳האָט אַריינגעפירט די מאַסן יידן אין לאַסט־וואָגנען און געפירט קיין בעלזשעץ אינעם טויטן־לאַגער. פון איינצלנע, וועלכע זענען געשפרונגען פון די וואָגנען, איז מען געווויר געוואָרן, אַז אַ סך זענען געשטאָרבן אין די וואָגנען אין דער צייט פון דעם שרעק־לעכן פאָרן.

איך בין געבליבן אין פּאָדהייטשיק. וועג ס׳איז געוואָרן נאַכט האָב איך אַנגעהויבן גיין דורך די פעלדער קיין גוואַזדזיעץ. מיין ציל איז געווען קומען צו געניע, וועלכע איז באַהאַלטן ביי אַניעלאַ. כ׳בין גע־גאַנגען צווישן תבואה־זאַנגען, רייפע צום שניט. כ׳בין געגאַנגען און גערוט. פויערים אויס רחמנות האָבן מיר געגעבן שפייז. עטלעכע טעג האָב איך זיך אַרומגעדרייט אין די פעלדער און לאַנגזאַם זיך דער־נענטערט צום שטעטל. כ׳בין אַנגעקומען קיין מאַלי־גוואַזדזיעץ, צו־געגאַנגען צו אַן אומבאַקאַנט הויז און אַ קלאַפּ געטאָן אין פענצטער. אַ פרוי איז דערשינען און כ׳האָב זי געבעטן, זי זאָל מיך לאָזן איבער־נעכטיקן. די פרוי, אַ דערשראָקענע, האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ קעמערל און געגעבן עסן. פאַרטאָג האָט זי מיך אויפגעוועקט, געגעבן אַ פלאַש מילך מיט אַ פּלעצל פון וויצן־מעל און מיך אַוועקגעשיקט. כ׳בין געגאַנגען קיין גוואַזדזיעץ. אויפן וועג האָב איך קיינעם נישט געזען.

דאָס שטעטל איז געווען ליידיק פון מענטשן. כ׳בין צוגעקומען צו דוד פישמאַנס הויז, ווו אַניעלאַ האָט געווינט. כ׳האָב אַנגעקלאַפּט אין פענצטער און דערהערט דאָס קול פון אַניעלעס מאַן:

— קטאָ טאַם? (ווער איז דאָרט)

— גענייאַס מאַמע — האָב איך געענטפערט.

ער האָט מיך אַריינגעפירט אין הויז. ווען געניע האָט מיר דערזען, איז זי געפאַלן אין אָנמאַכט.

אין אָניעלאַס קעלער איז געווען אַ קעמערל, וואָס איז געווארן אונדזער צימער. בייטאָג האָבן מיר נישט געוואָגט אַרויסצוגיין. נאָר ביינאַכט האָבן מיר זיך אַ ביסל אויסגעלופטערט. אָניעלאַ האָט אונדז לויט אירע מעגלעכקייטן, געגעבן שפייז און געבראַכט וואַרעם וואַסער זיך צו וואַשן.

מיט דער הילף פונעם אוקראַינער לעס וועווטשעריק האָב איך געהאַט אַ פאַרבינדונג מיט דוציען און פאַנין, וועלכע זענען געווען אין געטאָ קאַלאַמיאַ און מיר האָבן זיך דערווּסט וועגן טראַגישן גורל פון די גוואַזדזיעצער יידן און אַז מיין יינגערער זון בעני איז ערגעץ פאַרשוווּנדן.

ווינטער 1943 זענען דוציע מיט זיין פרוי אָנטלאָפן פונעם קאַלאַמייער געטאָ און געזוכט אָן אָרט זיך צו רעטעווען. דוציע האָט זיך באַהאַלטן מיט אונדז ביי אָניעלאַ. פאָני איז געבליבן אין אַ חזיר־שטאַל ביי וועווטשעריקן. שפּעטער איז אָניעלאַ מסכים געווען אויך פאָנין צו באַהאַלטן. ביינאַכט האָט פאָני געמאַכט הויז־אָרבעט ביי אָניעלאַ און בייטאָג איז זי געווען באַהאַלטן מיט אונדז.

אָניעלאַס טאָכטער, יאָנציאַ, האָט ביי זיך באַהאַלטן 5 יידן: דריי ברידער בערגמאַן — מענדל, פרידל און משה — זלמן פרעשל און סטעלאַ לייטנער. יאָנציאַס מאַן, קאָראָל, איז געווען אַ דרייסטער און ער האָט משפּיע געווען אויף אָניעלאַן און איר מאַן, פּיאָטר, זיי זאָלן דערפילן די מענטשן־פליכט.

די דאָזיקע 2 משפּחות האָבן אין לעבנס געפאָר אונדז באַהאַלטן און געשפּייזט. מיר האָבן ביי זיי איבערגעלעבט די גרויזאָמע מלחמה, די פינצטערע תקופה, ווען יעדער ייד איז געווען פאָראורטיילט צום טויט.

סוף מערץ 1944 האָט די רויטע אַרמיי פאָרנומען גוואָזדזיעץ און מיר זענען באַפרייט געוואָרן. צו ביסלעך האָבן מיר זיך צוגעווויינט נאָר־מאָל צו גיין און געאָטעמט פרייַ לופט. מיר האָבן זיך באַזעצט אין אונדזער הויז און פּסח תש״ד האָבן מיר געפילט דעם באַגריף פון פריי־הייט. אַ מיליטערישער דאָקטאָר, אָן אונגאָרישער ייד, האָט ביי אונדז געווויינט, אונדז געהיילט און געהאָלפן קריגן שפייז.

דאָס שטעטל האָט אויסגעזען ווי אַ בית הקברות. דאָ האָבן זיך אַרומגעדרייט פרעמדע מענטשן. די איינצלנע, געבליבענע פון דער שואה, האָבן אויסגעזען ווי מענטשן־שאָטנס.

מיין הויז איז געווארן אן אכסניה פאר דער ווייניקער גווארזיצער שארית הפליטה. די יונגע האבן אנגעהויבן ארבעטן. אבער מיר האבן דאך נישט געווארט בלייבן. אין פארלויף פון א יאר זענען מיר געפארן קיין פוילן און פון דאדט עולה געווען קיין ארץ ישראל.

טייבאלע

די אקציעס אין גווארזיעץ

(מיין געראנגל)

מלחמה־אויסברוך

דאס איז געשען פארטאג דעם 22טן יוני 1941. דעמאלט האבן מיר געהערט פון דער ווייטן הארמאטן־שאסן און באמבע־אויפרייסן. די דייטש־רוסישע מלחמה האט זיך אנגעהויבן.

דאס אנטלויפן

מיר זענען געווען איבערגעשראקן און נישט געקאנט אויפפאסן און פארשטיין די געשאפענע סיטואציע, איבערשט פון בהלהדיקן אנטלויפן פון די סאוויעטישע אנגערייזטע משפחות, דעפענסיווע פון באוואפנטע גרופן פון דער רויטער ארמיי. אויך איינצלנע ארטיקע אק־טיוויסטן זענען אנטלאפן מיט פארשידענע פארקער־מיטלען, אדער צו פוס.

אויף די גאסן זענען געשטאנען גרופעס יידן און זיך געפרעגט: וואס טוט מען? ריזיקירן און אנטלויפן, אדער בלייבן? מ'האט נישט אפגעשאצט און נישט באגריפן וואס ס'וועט געשען און מ'איז געבליבן.

אקופאציע

א פאר טעג שפעטער איז גווארזיעץ אקופירט געווארן פון אן אונגארישער מיליטערישער גרופע. זיי האבן זיך אויפגעפירט קארעקט. א טייל פון די אפיצירן האט זיך איינגעקווארטירט ביי יידן און אפילו זיך באפריינדעט מיט זיי.

איך געדענק אן אונגארישן אפיציר (פון קארפאטן אוקראינע), האט געווויינט ביי דער משפחה זאנבארד, וואס זייער טאכטער, מינא, איז געווען מיין פריינדין. ער איז געווען א גוטער מענטש און האט אונדז פון צייט צו צייט געבראכט זיסווארג. די אונגארישע רואיקע אקופאציע איז אבער גיך פארשווונדן.

דייטשן און יודנראַט

די אונגאַרן האָבן פאַרלאַזט גוואַזדזיעץ און די דייטשן זענען געקומען. זיי האָבן באַלד פאַרשטאַרקט די אוקראַיניש אַדמיניסטראַציע, און דורך דעם יודנראַט, איבערגעגעבן באַפעלן און פאַדערונגען צו די יידן. אינעם יודנראַט זענען געווען בכבודיקע יידן און אויך מיין טאַטע האָט „זוכה" געווען צו דעם „כבוד". דער פאַרזיצער איז געווען שמשון גרינבערג. די יודנראַט מיטגלידער האָבן געמיינט, אַז זיי וועלן קענען העלפן זיך אַליין און אויך אַנדערע. אַבער באַלד האָבן זיי זיך איבערצייגט, אַז זיי האָבן געהאַט אַ ביטערן טעות.

מיין טאַטע פאַרלאַזט דעם יודנראַט

צוויי וואָכן זענען פאַר מיין טאַטן גענוג געווען זיך צו איבערצייגן, אַז דער יודנראַט איז געשאַפן געוואָרן מיטן ציל מיטצוארבעטן מיטן אַקופאַנט און נישט פאַר די יידן. נאָך דעם ווי אַ דייטשער קאַמענדאַנט האָט אים געשלאָגן האָט ער פאַרלאַזט דעם יודנראַט.

דאָס געטאָ

אין אַ נאָוועמבער טאָג פון יאָר 1941 איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ באַפעל פונעם אַקופאַנט, אַז די גוואַזדזיעצער יידן מוזן זיך קאַנצענטרירן אין געטאָ, אינעם מזרח טייל פונעם שטעטל, אין די הייזער אויף די גאַסן נאָענט צו דער באַן־סטאַציע ביז צו דעם הויפט־וועג, וואָס פירט פון אַבערטין קיין זאַבלאָטווו. דאָרט איז געווען די געטאָ־גרענעץ. די אַנדערע טיילן פונעם שטעטל זענען געוואָרן „אַרישע" קוואַרטאַלן. אין די יידישע הייזער האָבן זיך באַזעצט אוקראַינער. אין די גרענעץ־הייזער פון דער מערב זייט, דער אַמאַליקער מסחר־צענטער, האָבן די אוקראַינער געעפנט געוועלבן און די יידן, די הייזער אייגנטימער, האָבן געווויינט אינעם מזרח טייל אין זייערע הייזער. עס איז נישט געווען קיין שום פאַרבינדונג צווישן די שכנים אוקראַינער פון מערב זייט און יידן פון מזרח זייט אין די זעלבע הייזער.

אין געטאָ

מיר זענען געווען צווישן די גליקלעכע, וועלכע זענען געבליבן אין זייערע הייזער און האָבן ביי אונדז איינגעקוואַרטירט די משפחות דוד און פרעשל.

אין געטאָ האָבן מיר זיך דערווויסט וועגן גרויזאַמע „אַקציעס" אין קאַלאַמיאַ, זאַבלאָטווו, סיניאַטין און אַנדערע ערטער. אַ טייל גוואַזדיעזער יידן זענען אַנטלאָפן אין די ערטער, ווו די „אַקציעס" זענען שוין

געווען, ווייל זיי האָבן געמיינט, אַז דאָרט איז שוין דער צאָרן פונעם שונא פאַריבער. זיי האָבן זיך גיך איבערצייגט, אַז זיי האָבן געהאַט אַ טעות און זענען צוריק געקומען.

ביי אונדז אין הויז איז געבליבן ווייניק שפייז און גאָר ווייניק באַהייצונג און דער וויינטער איז געווען זייער אַ קאַלטער.

מיר, די געטאָ־יידן, האָבן געזוכט מיטלען איבערצולעבן די אַק־ציע, וואָס וועט זיכער זיין. מיר האָבן געמאַכט בונקערס מיטן ציל זיך צו באַהאַלטן בשעת דער אַקציע. מ׳האָט געגראָבן גריבער אונטער די פּאָדלאָגעס. די גריבער זענען געווען אין פּאָרם פון טונעלן. זייערע וועגט און סופיטן האָט מען, לויט די מעגלעכקייטן, באַפעסטיקט מיט ברע־טער און געמאַכט „בענק״ צו זיצן און שלאָפן. די איבעריקע ערד האָט מען נישט אַרויסגעווואָרפן, נאָר אַרויפגעטראָגן אויף די בוידעמער מיטן ציל נישט צו ברענגען אויף זיך אַ פאַרדאַכט.

די אַקציע

אָנהויב אַפּריל 1942, איינעם אַ פאַרטאָג, האָבן מיר געהערט שיסן. מיר זענען אַריין אין בונקער צוזאַמען מיט אונדזערע לאַקאַטאָרן און אויך יוסף שטרום, וועלכער איז צופעליק געווען ביי אונדז. מיר זענען געזעסן שטיל אין טויט־שרעק. צום סוף זענען זיי אַוועק. מיר האָבן טיף אָפּגעאָטעמט, געמיינט אַז ס׳איז שוין אויס אַקציע.

אַ טראָגישע אַנטוישונג

מיר האָבן דערפילט רויך, אַ שטאַרקן רויך. דעמאָלט האָבן מיר דערהערט ישראל אובערבאַך שרייען: „יידן אַנטלויפט פון די בונקערס, די דייטשן האָבן אונטערגעצונדן דאָס געטאָ!״ מיר זענען אַרויס אין דרויסן, פאַרבלענדט פון די פלאַמען, נישט געווסט וואָס צו טאָן. אַ גהינום, אַ שריפה, פאַלנדיקע וועגט, רויך און גרויזאַמע (האַרצרייסנ־דע) געשרייען פון די געפאַנגענע אין פלאַמען.

די הילצערנע הייזער, אויפגעריסן מיט גראַנאַטן, האָבן געברענט. אונדזער שטעטל ברענט און דייטשע רוצחים שיסן. מיר זענען אַנטלאָפן. כ׳בין געלאָפן, געטריבן פון משוגעת. כ׳בין אַריין אינעם הויז פונעם שטריקמאַכער. מאַן און פרוי זענען געווען געהרגעט. אין שטוב — אַ הויפן ערד פונעם בונקער. דאָ זענען שוין געווען אַנטלאָפענע מענטשן פון די בונקערס און ס׳זענען נאָך געקומען. מיר זענען אַרויף אויף דעם בוידעם. יוסף שטרום און בוניע פרעשל האָבן אַרום די אַרבל אַנגע־בונדן ווייסע בענדער (אַ סימן פון דער מיליץ) און זענען געגאַנגען רא־

טעוועו ווועמען מ׳האָט געקענט. כ׳בין געזעסן צוזאַמען מיט אַנדערע און געוואַרט.

דער סוף פון דער אַקציע

פונקט 4 אַזייגער נאַכמיטאָג האָט מען געהערט אַ סיגנאַל. די אַקציע האָט זיך געענדיקט. מ׳האָט דערלויבט די גערעטעוועטע אַרויס־גיין פון די באַהעלטענישן. כ׳בין אַראָפּ פונעם בוידעם, געוועו פאַר־טומלט, געגאַנגען צווישן לעבעדיקע און טויטע. עס האָט זיך אַנט־פלעקט אַ שרעקלעך, גרויזאַם געשעעניש (בילד), אַ פאַנאַראַמע פון טויט, אויסגעפירט פונעם אַכזריותדיקן דייטשן מלאך המות. הויפנס טויטע קערפערס צווישן פאַרברענטע הייזער. לופט פול מיט בראַנד. כ׳האָב געזען די מתים פון מיין שטעטל, דערקענט אין די טויטע קערפערס דעם אויסדרוק פון געראַנגל זיך צו באַפרייען פון די פלאַמען.

דער טויט־בילאַנס

בלאַנדזשענדיק צווישן די געטאָ־חורבות, זוכנדיק געראַטעוועטע, האָבן מיר זיך אַ ביסל אויפגעמונטערט און געזוכט אַן אָרט אין די געבליבענע געטאָ־הייזער. כ׳האָב געהערט גרויזאַמע דערציילונגען, גע־הערט ווייַנען, בלוטיק וויינען נאָך קרובים, וועלכע זענען אומגעקומען. כ׳בין געקומען צו דער חורבה וואָס איז געווען אונדזער הויז. אויפן פלויט איז געהאַנגען אַ פרויען־קערפער. כ׳ווייס נישט ווער די פרוי איז געווען.

כ׳גאַדענק אַ טראַגישע רעדע. איטע קאַרן האָט גערעדט צו די מערדער. זי איז געשטאַנען אויף דעם הויז־גאַניק (טעראַסע) און גע־שריגן צו די דייטשן: „אויב אייער גבורה באַשטייט אין שיסן און ברענען אומשולדיקע מענטשן — וועט אייער סוף זיין אַ טראַגישער". נאָך איר קורצן געשריי האָט זי זיך אַריינגעוואַרפן אין די הויז־פלאַמען.

ביאַלאַגיש האָב איך דערפילט הונגער. כ׳האָב געזוכט שפייז אין די הייזער, געפונען, געגעסן מעכאַניש און שפעטער אַנטשלאָפן געוואַרן.

די קבורה

דער טאָג נאָך דער אַקציע איז געווען אַ קבורה־טאָג. מיר האָבן געטראָגן אונדזערע טויטע גוואַזזיעצער יידן, אַרויפגעלייגט די קער־פערס אויף וואַגנס און געפירט צום בית הקברות. איך האָב דאָס לעצטע מאָל געזען די טויטע פנימער פון מיינע לאַנדסלייט. איך וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן דאָס פנים פונעם מיידעלע מרים גרינבערג, וועלכע איז געלעגן אויף דער ערד מיט אָפענע בלויע אויגן.

מיר האָבן באַגראָבן די קערפער אין מאַסן גריבער.

דאָס פאַרטרייבן

נאָך אַ פאָר טעג האָט מען אויפגעפאָדערט, אַז אַלע יידן פונעם שטעטל מוזן זיך פאַרזאַמלען דעם 24סטן אַפּריל פאַר דעם הויז פונעם יודנראַט, מיטן ציל צו פאַרלאָזן גוואָזדזיעץ, וואָס ווערט דערקלערט „יודניריין". מען האָט דערלויבט יעדן פאַרטריבענעם מיטנעמען מיט זיך זאָכן און שפייז ביז 15 קג.

צוזאַמען מיט מיין טאַטן און קרובים זענען מיר דעמאָלט געווען אין זיידנס הויז, הערש שטענגעל. ער איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק. מ'האָט געזאָגט אויף אים: „געהאַט אַ מזל, געשטאָרבן אין זיין הויז, אין זיין בעט".

איך האָב נישט געוואָלט פאַרטריבן ווערן און באַשלאָסן צו אַנט־לויפן, איבערטוענדיק זיך פאַר אַ פאַלקע. דאָך האָב איך מיין פּלאַן נישט רעאַליזירט.

אין דער פרי, דעם 24סטן אַפּריל 1942 האָבן מיר, די איבערגע־בליבענע פון דער אַקציע, זיך פאַרזאַמלט אויף דעם פּלאַץ נעבן דעם יודנראַט. יעדער מיט אַ רוקזאַק אויף די פּלייצעס. מיר האָבן גע־ווארט לאַנגע שעהן. מיטאַג־צייט האָבן מיר אַנגעהויבן גיין אין קאַ־לאַמייער ריכטונג. פון ביידע זייטן ווען זענען געשטאַנען גויים, געקוקט גלייכגילטיק און צופריידן. זייערע בליקן זענען געווען אַן אַ געפיל פון רחמנות, נישט קיין שום אויסדרוק פון מיטגעפל. זיי האָבן געוואַרט אויף דער יידן־פאַרטרייבונג, כדי פריי צו ראָבעווען פון די פאַרלאָזטע הייזער.

מיין טאַטע איז פּלוצים אַלט געוואָרן און געווען איז ער נאָר 54 יאָר אַלט. ער איז געגאַנגען נעבן מיר מיט דעם רוקזאַק אויף די פּליי־צעס און אַ שטעקן אין דער האַנט. איך האָב נישט געקענט באַגרייפן, ווי איז דאָס מעגלעך געווען, אַז מיין טאַטע, וועלכער איז אין זיין יוגנט אַרומגעפאָרן אין אַ סך לענדער, געווען געבילדעט, דערפאָרן — איז צוריק געקומען אין זיין פאַרשטופט שטעטל. דאָרט געווינט, געשאָפן אַ משפּחה אינעם רעזשים פון צוריקגעשטאַנענעם אַנטיסעמיטישן פוילן. ווי האָט ער זיך נישט אַריינטירט צו אַנטלויפן מט מיר קיין רוסלאַנד, אַדער קיין רומעניע?

קאַלאַמייער געטאָ

פאַרנאַכט זענען מיר אַנגעקומען צו דעם אומגליק, וואָס האָט געהייסן „געטאָ קאַלאַמיאַ". ענגשאַפט, געשטאַנק, הונגער, טראַגישע

ידיעות — דאָס אַלץ איז דאַ געווען. אַ חוץ די טאָג־טעגלעכע אַקציעס זענען יעדן טאָג געשטאָרבן צענדליקער יידן פון הונגער און קרענק.

די אַנגעקומענע גוואַזדזיעצער יידן האָבן געזוכט אין די געטאָ־הייזער קרובים און באַקאַנטע. אויך מיר, מיין טאַטע און איך, האָבן געפונען קרובים פון האַראַדענקאַ, די משפּחה קאַמיל און אויך מיין באָבע פון טשערנעליצע. דעם זיידן האָבן די דייטשן געהרגעט. מיר האָבן געפונען אַן אָרט ביי די קרובים און 20 מענטשן האָבן געווויינט אין ענגשאַפט.

מען איז געזעסן און געוואַרט. קיינער האָט נישט געוווסט אויף וואָס. די שווערע באַדינגונגען און די אַטמאָספער האָבן אין מיר דערוועקט דעם באַשלוס צו אַנטלויפן. מיין טאַטע איז מסכים געווען.

איך אַנטלויף

אַ גרופּע פון 10 גוואַזדזיעצער יוגנטלעכע זענען מיר געקומען אויף פעלד־אַרבעט אינעם דאָרף טראַפאַנווקאַ, נישט ווייט פון אונדזער שטעטל. איך געדענק עטלעכע נעמען פון דער דאָזיקער גרופּע: מאַנציע האָפטער, מיט איר יינגערן ברודער, איר מאַן שמואל און שוואָגער חנן אָפענבערגער און יצחק שטרוּם. מאַנציע איז געווען שטענדיק אין אַ טיפער מרה שחורה, אויסגעזען נישט נאָרמאַל. אין דעם טראָגישן טאָג פון דער גוואַזדזיעצער אַקציע האָט זי אין בונקער געהאַלטן אין אירע אָרעמס איר קליין זינדעלע. זי האָט פאַרדעקט דעם קינדס מיילעכל, כדי ס'זאָל זיך נישט הערן זיין געוויין, וואָס וואָלט אַנטדעקט די בונקער־יידן פאַר די רוצחים. דאָס קינד איז דערוואָרגן געוואָרן און געשטאָרבן. מאַנציע האָט די גאַנצע צייט געווויינט, געזעדט, „נאָר גע־וואָלט אַז דאָס קינד זאָל שטיל זיין".

מיר האָבן געאַרבעט ביי גרינוואָרג. נאָך אַ 10 טעג האָב איך באַ־שלאָסן ווייטער צו אַנטלויפן. צוזאַמען מיט יצחק שטרום און האַפּ־טער זענען מיר געגאַנגען קיין האַראַדענקאַ. האָפטער האָט געהאַט אַן „אַריש אויסזען" מיט זיין בלאָנדער טשופּרינע און האָט געקענט די פעלד־וועגן און סטעזשקעס. אַ דאַנק אים האָבן מיר דערגרייכט האַראַ־דענקאַ און פאַרנאַכט זענען מיר אַריין אין געטאָ.

אין האַראַדענקאַ

אין דער סביבה האָט פאַר דער מלחמה געווויינט מיין פעטער מיכאל קאַמיל. זיין הויז האָט פאַרנומען דער אָרטיקער יודנראַט. אין געטאָ האָב איך געטראָפן עטלעכע גוואַזדזיעצער. זיי זענען געווען אויף גרויסע צרות. אויך האָב איך באַגעגנט אַן אוקראַינער, מיט וועלכן

איך האָב צוזאַמען געלערנט מוזיק אין דער צייט פון סאָוויעטישן רעזשים. ער האָט מיר געבראַכט אַ ברויט.

אַ באַקאַנט יידיש מיידל, עוואַ קוואַטשער, האָט געווינט אויסערן געטאָ צוליב איר טאַטן, וועלכער האָט געאַרבעט סטאַלעריי ביי די דייטשן, זי האָט מורא געהאַט מיך צו לאָזן ביי איר שלאָפן.

נאָך אַ פאָר טעג האָט מיר קלאָרַ זיידמאַן פון האַראַדענקאַ פאַרגעשטעלט פאַר אַ פּאָליאַק, וועלכער האָט געהייסן פילעק. נאָך דעם ווי איך האָב אים דערציילט וועגן מיין גורל, האָט ער מיך געבראַכט צו זיין שוועסטער, וועלכע האָט געווינט מיט איר מאַן און 2 קינדער אין שטאָט־פּאריפּאריע. ביי זיי האָב איך געווינט בערך 3 חדשים. די שכנים האָבן מיך באַטראַכט אַלס קריסטלעכע יתומה. פאַר מיין אויס־האַלט האָב איך געהאָלפן אין הויז און פעלד־אַרבעט. אַ חוץ דעם האָב איך געלערנט די קינדער שפּילן אויף אַ פידל. די דאָזיקע תקופה איז געווען פאַר מיר אַ שטילע און פרייע. אָבער איין מאָל אַ נאַכט האָב איך געהערט קלאָפן אין דער טיר. פאָליציי. כ׳בין אַנטלאָפן אין פעלד. וועג כ׳בין צוריקגעקומען אין דער פרי בין איך אויפגעפאָדערט געוואָרן אַוועקצוגיין. כ׳בין ווידער אין געטאָ.

צוזאַמען מיט יצחק שטרום האָבן מיר באַשלאָסן צו אַנטלויפן קיין גוואָזדזיעץ און דאָרט זיך באַהאַלטן ביי באַקאַנטע גויים. גוואָזדזיעץ איז פאַר אונדז געווען אַ „פאָטאָ מאָרגאַנאַ" פון אַ היים.

אין תפיסה

איידער מיר זענען אַרויס פון שטאָט האָבן אונדז אוקראַינישע פּאָליציי אַרעסטירט און אַוועקגעפירט אין אַ דאָרף תפיסה. אויפן צווייטן טאָג האָבן זיי אונדז געפירט קיין האַראַדענקאַ אין תפיסה. כ׳בין געווען צוזאַמען מיט יוגנטלעכע, וואָס האָבן זיך מאָדנע פּרייַלעך אויפגעפירט. נאָך אַ פאָר טעג האָב איך זיך דערווּוסט, אַז מ׳וויל מיך איבערגעבן צו דער געסטאַפּאָ. אָבער דאָך בין איך פלוצים באַפרייט געוואָרן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז יצחק האָט זיך פאַרבונדן מיט זיין ברודער יוסף, וועלכער איז געווען אַ מיליציאָנער און ער האָט אונדז באַפרייט.

צוריק אין געטאָ האַראַדענקאַ

דאָרט האָב איך געטראָפן אַ גוואָזדזיעצער באַקאַנטן, פרידפערטיג. ער האָט פאַר מיר געפונען אַן אָרט אינעם פּליטים־הויז, וווּ ס׳זענען געווען אַ סך פּליטים פון פאַרשידענע געטאָס. מיר האָבן געגעסן איין מאָלצייט אַ טאָג, נאָר אַ זופּ מיטאָג־צייט. די פּליטים, דער מערסטער

טייל, אַפּגעריסן, באַרוועס און הונגעריק. צווישן זיי אויך גוואַזזיעצער. אַ טייל פּליטים האָבן „געווינט" אויף די גאַסן, דאַרט געשלאָפן און דאַרט געשטאַרבן.

איינעם פון די פּליטים, דאַכט זיך זאַקלער, האָב איך געזען אין זיין לאַנגזאַם יסורימדיקן גויסען. ענלעך צו אַ סך אַנדערע, איז זיין טויט געווען אַ שטופנווייזער. ער איז צוערשט געשוואַלן געוואָרן, דאַן אויסגעדאַרט ווי אַ שקעלעט, צום סוף געגויסעט און געשטאַרבן.

צו מיר איז פּלוצים געקומען מיין קוזין, מאירקע פּאַליק, אַן 11 יאָריק יינגל. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער פּאַרמאַגט אַ גאָלדן זיי־גערל און אַ דאַנק דעם וועט ער זיך ראַטעווען. כ׳האָב אים פּאַרגע־שלאָגן צוזאַמען אַנטלויפן. ער איז נישט מסכים געווען. מער האָב איך אים נישט געזען.

די אַקציע אין האָראָדענקאָ און די דעפּאָרטאַציע

די גרוילעכע אַקציע האָט געדויערט 3 טעג. טויזנטער יידן זענען געהרגעט געוואָרן. די געבליבענע האָט מען סאָרטירט. סאָרט א (A) — יודנראַט מיטגלידער און מיליץ האָט מען אַרעסטירט און דעפּאָרטירט. דער אַנטלאָפענער מיליציאָנער יוסף שטרום איז צוריקגעקומען אינעם צעשטערטן געטאָ אַ טיפוס־קראַנקער.

אין דער צייט פון דער טראַגישער אַקציע בין איך געווען באַהאַלטן אין אַ בונקער ביי אַן אַרטיקער משפּחה. פון דאַרט האָב איך געהערט די דייטשע באַפעלן און שיסעריין. נאָך דער אַקציע בין איך אַרויס פונעם בונקער און געזען אַן ענלעכע גהינום־טראַגעדיע, ווי נאָך דער גוואַזזיעצער אַקציע. נאָך אַ פּאָר טעג זענען די לעבן געבליבענע פּאָר־טריבן געוואָרן קיין קאַלאַמיאַ אין געטאָ.

איך אַנטלויף ווידער

פונעם וואָרט „געטאָ קאַלאַמיאַ" האָב איך באַקומען אַ קאַפּ־דרייענישׂ (שווינדלונג). כ׳בין צוזאַמען מיט אַנדערע אַנטלאָפן קיין פּאָטוק־זלאָטי, אַ קליין שטעטל, נאָענט צום דניעסטר. דאַרט האָב איך געטראָפן דעם קוזין פון מיין מאַמען, ישראל אוליווער. כ׳בין געבליבן ביי מיינע קרובים ביז דער אַקציע. כ׳האָב מער נישט געוואָלט זיך באַ־האַלטן אין אַ בונקער און כ׳בין אַנטלאָפן אין די פעלדער. זיך דער־נענטערט צו אַ פוילישער משפּחה און געהאָלפן קלייבן קאַרטאָפל. אויף דער נאַכט בין איך געגאַנגען אין געטאָ, קיינעם נישט געטראָפן, אַלע זענען פאַרשוווּנדן.

כ׳בין געגאַנגען לאַנגע שעהן מיטן שאַסיי ביז כ׳האָב דערגרייכט

געטאָ בוטשאַטש. דאָרט בין איך געבליבן בלויז איין טאָג, דאָן ווידער געגאַנגען בערך 40 קמ׳ און אַנגעקומען אינעם שטעטל טלוסטע.

אין טלוסטע

אינעם שטעטל איז געווען אַ יודנראַט, יידישע מיליץ, אַבער נאָך נישט קיין געטאָ. די אַרטיקע יידן האָבן געווּסט פון די געשעענישן אין אַנדערע ערטער. דער מנהג איז דאָרט געווען, ווער סאיז אַנגעקומען אַהין, האָט מען אים געפירט אין יודנראַט. דאָרט האָט מען באַדאַרפט אָפגעבן געלט און יובילער זאָכן פאַר די דייטשן אַלס „לא ירחץ מתנות״. אויך מיך האָט מען באַלעסטיקט מיט זוכן ביי מיר. אויסער אַן „אַריש״־פאַפיר אויף דעם נאָמען העלענאַ זאַיעץ האָט מען ביי מיר קיין שום ווערט־זאָכן נישט געפונען. כ׳האָב זיי דערקלערט, אַז צוליב דעם וואָס איך פאַרמאָג גאָרנישט, קאָן איך נישט אויסנוצן דאָס אַרישע פאַפיר.

כ׳האָב זיך איינגעקוואַרטירט אין אַ גרויסן פּליטים הויז. דאָרט זענען געווען פּליטים פון פאַרשידענע ערטער, אָפילו פון רומעניע.

ביי דער משפחה ג

ביי דער משפחה זענען געווען 8 נפשות. צווישן די פּליטים אַ מיי־דעלע פון סטאַניסלאַוואָו און אַ פּראָפעסאָר פון ווין. פאַר מיין אויס־האַלט האָב איך געמאַכט די הויז־אַרבעט. דאָרט האָט מען זיך גאָר פאַראַדאַקסאַל אויפגעפירט: ס׳איז געווען פריילעך, געשיכורט, געלט האָט נישט אויסגעפעלט און מען האָט געלעבט מיט דעם סיסטעם „אַריינכאַפן״.

אין טלוסטע האָב איך געטראָפן עטלעכע גוואַזדיעצער: די שוועס־טערס בלומע און סאַבאַל גרינבערג, שלמה באַרטפעלד, בוניע שאַפּיראַ, איינעם פון דער משפחה שלאם און אַנדערע.

מיין קוואַרטיר־הויז פלעגן באַזוכן פּאָליאַקן. איך געדענק ספּע־ציעל איינע, אַננאַ דאַמאַנסקאַ, וועלכע האָט מיך שפּעטער גערעטעוועט. צום סוף איז אויך טלוסטע געטראָפן געוואָרן מיט אַ געטאָ און מיט אַן אַקציע.

די אַקציע אין טלוסטע

אין אַ גאָר פריען מאָרגן האָט מען געהערט שיסן. איך בין אַנט־לאָפן אין אַ פעריפעריע באַווויינט פון אוקראַינער. כ׳האָב באַשלאָסן אַדורכגיין אַ בריק איבער אַ טייך. דאָרט איז געשטאַנען אַ דייטשער זעלנער. כ׳האָב ריזיקירט און געלאָפן אַנטקעגן אים. ער האָט געשאָסן

אין דער לופט און איך בין ווייטער געלאָפן, אַריין אין אַ סטאַדאָלע אין אַ הויפן שטרוי. דאָרט געלעגן אַ פּאָר שעה, געהערט שיסן און שפּעטער אַ קול פון אַ פויער, וועלכער האָט מיך געהייסן אַוועקגיין.

כ׳בין געגאַנגען מיט די פעלדער אין דער ריכטונג פון בית הקברות. דאָרט האָט מען געשאָסן טלוסטער יידן. כ׳בין געבליבן אין פעלד און אויף דער נאַכט צוריקגעקומען קיין טלוסטע. ווידער געזען אַ חורבן. דאָס מאָל אין טלוסטע. די יונגע זענען פאַרטריבן געוואָרן אין אַ לאַגער אין דער טלוסטער סביבה און די אבעריקע אומגעבראַכט. איינצלנע זענען געבליבן אין באַהעלטענישן, צווישן זיי די מיר באַקאַנטע משפּחה ג׳׳.

דער לאַגער אין ליסאָווצע

כ׳בין געקומען אין דעם דאָזיקן לאַגער, וואָס איז געווען אַ 5 קמ׳ פון טלוסטע. דאָרט זענען געווען אַ 300 יידן, וועלכע האָבן געווויינט אין באַראַקן און געאַרבעט 12 שעה אַ טאָג אין פעלד. ווינטער האָבן מיר געאַרבעט ביי דרעשן תבואות. דער לאַגער־קאָמאַנדאַנט איז געווען אַ דייטש, געהייסן פראַנק. ער האָט זיך צו אונדז מענטשלעך באַצויגן. אַבער די לאַגער באַדינגונגען זענען געווען גאָר שווערע. מיר האָבן באַקומען 100 גראַם ברויט אַ טאָג מיט אַ שיסל זופּ. כדי צו שטילן דעם הונגער האָבן מיר געגנבעט שפּייז אין לאַגער, וואָס ס׳האָט געהייסן ,,אַרגאַניזירט״. אַ חוץ הונגער האָבן מיר געליטן פון מכת כנים, באַקומען אייטער־ווונדן. כ׳האָב פאַרבונדן מיינע פיס מיט שמאַטעס. ווינטער איז געווען אַ טיפוס מגיפה. אויך איך בין אַנגעשטעקט געוואָרן, געהאַט 40 גראַד היץ און געגאַנגען צו דער אַרבעט, ווייל די אוקראַיִנישע פּאָליציי האָט געשאָסן קראַנקע, די ,,נישט פּראָדוקטיווע עלעמענטן״.

כ׳האָב זיך איין מאָל פאַרבונדן מיט אַ פויערישער משפּחה, זיך אַרויסגענגבעט פונעם לאַגער און געשטריקט ביי דער משפּחה פאַר אַ שטיקל ברויט. דער דאָרפס־סעקרעטאַר האָט מיך דאָרט איבערראַשט, געשלאָגן און איך בין אַוועק.

די אַקציע אין לאַגער און געגנט

דאָס מאָל איז די אַקציע געווען אין אַ זומער־נאַכט. מיר האָבן געהערט די באַקאַנטע שיסעריַיען. איך צוזאַמען מיט אַ גרופּע יונגע־לעכע, צווישן זיי גוואָזדזיעצער, זענען מיר אַנטלאָפן אין די תבואה־פעלדער. פון דאָרט אַריבער דעם טייך סטיפּאַ. כ׳האָב נישט געקענט שווימען. די יינגלעך, הערשאָלע רייטער און ראובן פריווער פון האָראָדענקאַ

האָבן מיך אַריבערגעשלעפט. מיר זענען געגאַנגען צום דאָרף שאַפאַווצע. ס׳איז געפאַלן אַ גרויסער רעגן און מיר זענען נאַס געוואָרן. מיר זענען געבליבן אין פעלד מיד און דורשטיק. כ׳האָב אַרויסגענומען פון מיין פּעקל מיין דאָרפיש־מונדיר, זיך איבערגעטאָן און געגאַנגען אין דאָרף נאָך וואַסער.

איך בין אַריין אין אַ באַקאַנט פויערים־הויז, באַקומען אַ פלאַש וואַסער און זיך דערוווּסט, אַז מען וועט צאָלן באַלוינונגען פאַר אַנט־פלעקטע יידן, וועלכע מ׳וועט איבערגעבן דער פּאָליציי. די פויערים האָבן מיר דערציילט וועגן אַקציעס אין דער סביבה און וועגן דער באַמיונג פון ליסאַווצער לאַגער קאַמענדאַנט, פראַנק, צו ראַטעווען זיינע לאַגער־יידן. די אַנטלאָפענע האָט מען געשאָסן, צווישן זיי יוסף שטרום. די געבליבענע האָט פּראַנק געראַטעוועט, שרייענדיק: „הרגעט נישט מיינע יידן". דער קאַמענדאַנט פראַנק איז געפאַלן אַ קרבן פון טיפוס. אויף זיין אַרט איז געקומען אַן אַנדערער. ער האָט אויסגעזען מוראדיק, זיך שטענדיק אַרומגעדרייט מיט אַ רעוואָלווער. מיט אים איז געקומען אַ יונגע פראַסטיטוטקע, וואַנדאַ.

איין מאָל, וועלן כ׳האָב געאַרבעט אין הויף, האָט מיר דער קאַ־מענדאַנט געפרעגט, פאַרוואָס זענען מיינע פיס פאַרבונדן מיט שמאַ־טעס. מיט פחד האָב איך אים דערציילט וועגן מיין קרענק, מורא האָבנדיק דערשאַסן צו ווערן אָלס קראַנקע. ער האָט באַהאַלטן זיין רעוואָלווער, געקוקט אויף מיינע ווונדן און גפּעסקנט: „דאָס איז פון לייז". אויך אויפן פראַנט האָט ער געזען אַזעלכע פאָלן. זיין מענטשלעך אויפפירן זיך האָט מיר געבראַכט אויפן געדאַנק אים געבן אַ מתנה. ס׳האָט זיך געפונען אַ פילפעדער, אַ מציאה אין די צייטן און כ׳האָב אים געגעבן די פעדער. נאָך דעם פאָל האָט דער קאַמענדאַנט מיר דער־מעגלעכט צו אַרבעטן אין אַ וואַרעם אָרט.

דער ווינטער אינעם יאָר 1944 איז געווען זייער אַ קאַלטער. כ׳האָב געאַרבעט אין דער סטאַלעריי. דאָרט האָט מען געהייצט מיט שפּענער און ס׳איז געווען וואַרעם. איך האָב געשטריקט וואָלענע זאָכן פאַר דעם קאַמענדאַנט.

אין מיטן ווינטער איז דערשינען אין דאָרף אַן אוקראַינער, איסיוק. ער איז געווען יונג און זיך מפרנס געווען פון פאַרשידענע אַרבעטן. זיענדיק אונדזערע ליידן, האָט ער פון צייט צו צייט אונדז געבראַכט שפּייז. וועלן ער האָט זיך דערווּוסט, אַז כ׳האָב אַרישע פאַפּירן, האָט ער מיך געוואָלט איינקוואַרטירן ביי זיינע פריינד אין דער געגנט פון סטאַניסלאַוואָוו. דער פלאַן איז נישט רעאַליזירט געוואָרן.

אין דער צייט האָבן מיר באַמערקט סימנים, אַז די מלחמה ענ־דיקט זיך. ס׳איז געקומען אַ גרופּע אונגאַרישע זעלנער קיין ליסאַווצע און דאָס דייטשע מיליטער צוזאַמען מיט זיי זענען אַפּגעטרעטן קיין מערב. אויך אונדזערע בלוטיקע שונאים, אַ גרופּע וולאַסאָווצעס, איז אַוועק מיט די דייטשן, אָבער פֿאַרן אָפּטרעטן זענען זיי אַריין אין אונדזער לאָגער און אַכזריותדיק געהרגעט וועמען זיי האָבן געטראָפֿן. איין ייד האָבן זיי אַריינגעוואָרפֿן אין אַ גרוב און פֿאַרשטיינערט.

די געשעענישן האָבן זיך דראַמאַטיש שנעל אַנטוויקלט. נאָך דעם פֿאַגראָם פון די וולאַסאָווצעס האָט דער לאָגער קאָמענדאַנט אונדז דערקלערט, אַז מיר זענען פריי, קענען גיין, וווּ מיר ווילן. ער האָט באַאיינפלוסט דייטשע זעלנער מיטנעמען אויף די וואָגנס יעדן פון אונדז, וואָר עס ווייל פֿאַרן ביז טלוסטע. אויך איך בין געפֿאָרן. אויפֿן וועג האָב איך גערעדט מיט די זעלנער. זיי האָבן זיך פֿאַראינטערעסירט מיט אונדזער גורל און האָבן דערקלערט, אַז דאָס איז זייער ערשטע באַגע־געניש מיט יידן.

אין טלוסטע האָבן זיך פֿאַרזאַמלט רעשטלעך פון לעבן געבליבענע יידן פון די לאָגערן, אַקציעס, געטאָס און באַהעלטענישן. ס׳זענען געווען קראַנקע, פֿאַרוווּנדעטע — אָלע הונגעריקע.

מיר זענען געווען אין לאָגער, אין ענגשאַפט, אָן מינימאָלע סאַני־טאַרע באַדינגונגען. די דייטשן זענען אַנטלאָפן, געבליבן זענען די אוקראַינער. ווען יידן זענען פון דאָרט אַנטלאָפן, האָבן די אוקראַינער זיי נאָכגעשאָסן. איך בין אַנטלאָפן צו מיין באַקאַנטער דאָמאַס־סקא. זי האָט מיר אַריינגעפֿירט אין אַ בונקער, וווּ זי האָט אויסבאַ־האַלטן 9 יידן. אירע שכנים האָבן זיך דערפון דערווויסט און אָלס שטראָף פֿאַרברענט איר סטאָדאָלע.

ווען דאָס סאָוויעטישע מיליטער איז געקומען, זענען מיר אַרויס פונעם בונקער און ווידער פרישע צרות, ווידער באַמבאַרדירן אונדז די דייטשן און ס׳פֿאַלן קרבנות. די סאָוויעטן האָבן געהאָט אויף אונדז אַ פֿאַרדאַכט. מיר האָט איינער געזאָגט: „דו ביסט אַ יידישקע, האָסט זיכער געהאָלפֿן דער געסטאַפּאָ און דערפֿאַר ביסטו געבליבן לעבן".

די מלחמה האָט געדויערט. די סאָוויעטן האָבן פֿאַרלאָזט די געגנט. מיר זענען אַנטלאָפן קיין פֿאָדוואָלטשיסקאָ. סוף סוף האָבן די דייטשן געליטן אַ טויט־מפּלה. מיר האָבן פריי אָפּגעאָטעמט. איך האָב זיך באַזעצט אין טשאָרטקאָוו און דאָרט געבליבן ביזן סוף 1944. מיט דער הילף פון אַ נ.ק.וו.ד.־דערלויבעניש, וואָס כ׳האָב געקויפט, בין איך

אַריבער די רומענישע גרענעץ. געבליבן דאָרט אַ געוויסע צייט און דעם 12טן מאַי 1946 האָב איך מיט דער שיף „מכס נורדוי" דערגרייכט ארץ־ישׂראל.

דוציע נייבערגער

אין געטאָס און באַהעלטענישן

זכרונות פון דער שואה־צייט

אַ וואָך נאָכן מלחמה אויסברוך בין איך אַנטלאָפן פון גוואָזדזיעץ און אַנגעקומען קיין טשאָרטקאָוו. אין דער צייט איז די דאָזיקע שטאָט אַקופירט געווארן דורך די דייטשן און איך האָב באַשלאָסן גיין צוריק אַ היים קיין גוואָזדזיעץ. אונטערוועגס האָב איך זיך דערוווסט, אַז אונדזער סביבה איז ביז צום טייך דניעסטער אַקופירט געווארן פון אונגאַרישן מיליטער. נאָך אַ וואַנדערונג בין אך אַוונט צייט אַנגעקומען קיין גוואָזדזיעץ. 2 טעג בין איך געבליבן ביי מיין פריינד שאול רייכער. דער יידישער קאָמיטעט איז געווויר געווארן וועגן מיין קומען און דער פאַרזיצער אלישע זענענזיב האָט מיר באַפוילן זיך שטעלן צו דער אַרבעט.

וועו איך בין געקומען האָט מיך דער אוקראַינער נעמטשוק וועלכער איז געווען סאָלטיס, געשלאָגן און מיט שפּאָט גערופן „נאַטשאַלניק" (אַ פּאָסטן אין תבואה מאַגאַזין, וואָס כ׳האָב געהאָט בשעת דער סאָוויעטישער מאַכט). כ׳האָב געאַרבעט צוזאַמען מיט מיין ברודער און אַנדערע יידן ביי פּאַרשידענע אַרבעטן אַן קיין שום לוין. אין דער היים איז נאָך געווען שפּייז און קליידונג. מיר האָבן געליטן פון אונטערדריקונג און שפּאָט. דאָך האָט מען געקענט אויסהאַלטן און געהאָפט, אַז די צרות וועלן זיך גיך ענדיקן.

מיר האָבן געהאָט אַ ביטערן טעות. אין חודש נאָוועמבער 1941 זענען געקומען די דייטשן אויפן אָרט פון די אונגאַרן און מ׳האָט אונדז פאַרטריבן אין געטאָ. דער מצב איז געווען אַ שלעכטער. דער שפּייז־זאַפּאַס האָט זיך געענדיקט. די אַרבעט אין ווינטער איז געווען שווער. אויך די ווינונגס־באַדינגונגען אין געטאָ זענען געווען שווערע. אַ חוץ די אַלע צרות האָבן מיר געהאָט טויט־שרעק.

מיר האָבן געווויינט מיט דער משפּחה בינדער. גלייך ווי אַנדערע יידן אין געטאָ האָבן מיר געמאַכט אַ בונקער אין קעלער פון דער דירה. מיר האָבן געווויסט וועגן אַקציעס אין אַנדערע געטאָס און וועגן דער

סכנה, וואָס דערוואַרט אונדז און מיר האָבן געהאַפט זיך צו רעטעוועו אין די בונקערס.

די דערוואַרטע טראַגעדיע איז געשען. נאָך פּסח תש״ב, אַפּריל 1942, אין איינעם אַ פּרימאַרגן האָבן מיר געהערט שיסעריין און געשריי פון פאַרווונדעטע. מיר האָבן געווויסט, אַז די אַקציע האָט זיך אַנגע־הויבן. אַ טייל יידן זענען געלאָפן אין בהלה און געווען די ערשטע קרבנות. אַ סך יידן זענען אַריין אין בונקערס. דאָס געטאָ איז געוואָרן אַרומגערינגלט פון דייטשע און אוקראַיניש באַוואָפנטע רוצחים. זיי זענען אַריין אין די דירות און קיינעם נישט געטראָפן. דעמאָלט האָבן זיי געוואָרפן אין די הייזער ברען־מאַטעריאַל און גראַנאַטן. ס׳זענען אויסגעבראַכן שריפות מיט דערשטיקנדיקן רויך. הונדערטער יידן אין די בונקערס זענען געפאַנגען געוואָרן פון פייער, רויך און פאַלנדיקע וועגט. די וועלכע האָבן פּרובירט זיך צו באַפרייען האָט מען געשאָסן. די גרויזאַמע מערדערישע אַקציע האָט געדויערט 8 שעה. בערך אַ העלפט פון די גוואַזדזיעצער יידן איז אומגעקומען אין גרויליקן פיין.

די אַקציע האָט אויפגעהערט. מיר זענען געווען צווישן די גערא־טעוועטע. אויך די דירה איז נישט באַשעדיקט געוואָרן. איך האָב געזען די שואה קרבנות אין שטעטל, געזען פאַרברענטע קערפערס און גאַנצע קערפערס. מיר האָבן זיי געבראַכט צום בית הקברות און באַגראָבן אין מאַסן קברים.

נאָך זייענדיק פאַרטיפט אינעם שרעקלעכן טרויער איז גוואַזדזיעץ דערקלערט געוואָרן ,,יודניריין״ און מ׳האָט אונדז פאַרטריבן קיין קאַלאָמיאַ אין געטאָ. דער מצב אין דאָרטיקן געטאָ איז געווען גאָר אַ שווערער. מענטשן האָבן געליטן, געבעטן מ׳זאָל זיי הרגענען.

אין דער זעלבער טראַגישער תקופה האָט זיך אַ צאָל יידן צוגע־ווויגט ,,לעבן אויף טויטע״. מ׳האָט ,,גערשנט״ זאָכן און געלט פון די טויטע. געווען אַפילו אַזעלכע, וועלכע זענען געוואָרן סוחרים. זיי האָבן געזאַמלט צירונג, גאָלד און דאָלאָרן, געשפילט אין קאָרטן, זיך פאַרבונדן מיט פּאָליאַקן און אוקראַינער. מיט זייער הילף און מיט געלט־מיטלען איז זיי געלונגען צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ און זיך באַזעצן אין אַנדערע ערטער.

צוזאַמען מיט מיין פּרוי, ברידער און אַנדערע יידן, האָבן מיר געאַרבעט אויף די פעלדער פון פּריצם. אינעם דאָרף סלאָבודקאַ האָב איך געטראָפן דעם רב פון אונדזער שטעטל: יעקב לייטער. יידן האָבן אַפּגעגעבן כבוד דעם רב און אים געגעבן אַ טייל פון זייער שפּייז. איינער

פון די פעלד־אייגנטימער האָט מיר געגעבן שפּייז צו פֿאַרטיילן צווישן יידן.

איך האָב געווּסט, אַז אַ סך גוואַזדזיעצער יידן, וועלכע זענען געווען אין קאָלאָמייער געטאָ, זענען מיט פֿאַרשידענע מיטלען און וועגן צוריק געקומען קיין גוואַזדזיעץ און זיך באַזעצט אין דירות, וואָס זענען געבליבן אין געטאָ. צוזאַמען מיט מיין פרוי און ברודער זענען מיר געבליבן אין סלאָבודקאַ נאָך אַ קורצער צייט. פֿאַר ראש השנה תש״ג זענען מער געווויר געוואָרן וועגן דער צווייטער אַקציע אין גוואַזדזיעץ. דאָס מאָל האָט מען זיי פֿאַרטריבן קיין קאָלאָמיאַ און פון דאָרט דעפּאָר־טירט צום טויטן־לאָגער בעלזשעץ. איך האָב נישט געווּסט וואָס ס׳איז געשען מיט מיין מאַמען און שוועסטער. מיין ברודער איז פֿאַרשווּנדן פון סלאָבודקאַ.

צוזאַמען מיט מיין פרוי זענען מיר געגאַנגען צו דער רומענישער גרענעץ. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט אונדזער בן עיר שאול שטענגעל. צוזאַמען מיט אים זענען מיר צוגעקומען צו דער גרענעץ און צוריק געטריבן געוואָרן. מיר האָבן זיך געזעגנט מיט שאול שטענגעל און צוריק געקומען קיין סלאָבודקאַ, וואָס איז געוואָרן „יודנריין״. מיר זענען אַריין צו אַ באַקאַנטן אוקראַינער, וועלכער האָט אונדז באַהאַלטן 2 טעג. מיר האָבן פֿאַרלאָזט סלאָבודקאַ און געקומען קיין קאָלאָמיאַ און זיך באַהאַלטן אויפן בית הקברות. דאָרט האָבן יידן פונעם געטאָ אונטער דער אויפזיכט פון דער יידישער מיליץ באַגראָבן מתים. מיר האָבן געבעטן ביי דער מיליץ לאָפּאָטעס, כדי אויסצוזען ווי אַרבעטער און קענען אַריין מיט זיי אין געטאָ. זיי האָבן דערפילט אונדזער בקשה.

אין קאָלאָמייער געטאָ האָבן מיר באַגעגנט עטלעכע גוואַזדזיעצער: גאָלדע פרעסער, גדליה שמעלצער, לעלא (אליעזר) גרינבערג און זיין ברודער שמשון, וועלכער איז געווען אין יידישן קאָמיטעט אין גוואַז־דזיעץ. אין געטאָ איז ער געווען גאָר אומגליקלעך. מיר זענען געבליבן אין געטאָ און אַ דאַנק אַ מענטשלעכן אוקראַינער לעס וועטשעריק האָב איך באַקומען אַ פֿאַרבינדונג מיט מיין מאַמען און שוועסטער. כ׳האָב זיי געשיקט פּעקלעך מיט זאָכן, וואָס כ׳האָב געזאָמלט אין געטאָ.

מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז ס׳איז פֿאַראַן אַ לאַנדווירטשאַפּט־לאָגער אינעם שטעטל טלוסטע אין זאָלעשטשיקער געגנט און אַן אוק־ראַינער פשעקאָווסקי פירט יידן פֿאַר געלט פון קאָלאָמייער געטאָ קיין טלוסטע. אַיינצלנע גוואַזדזיעצער זענען מיט זיין הילף געקומען קיין טלוסטע און געבליבן לעבן.

דאָס קאָלאָמייער געטאָ איז צעשטערט געוואָרן, מיין פרוי און איך

האָבן זיך באַהאַלטן. מיין פרוי האָט געהאַט ביי זיך אַ „קניפּל" מיט צירונג און דאָקומענטן. איך האָב אויך געהאַט אַ ביסל געלט אויף מיין קערפּער. כ'האָב אַוועקגעגעבן דאָס געלט אַ פּאָליאַק, יאַנעק, וועלכער האָט אונדז אַנטדעקט. דער פּרויז „קניפּל" האָבן מיר געגעבן דער אוקראַינישער פּאָליציי, זיי זאָלן אונדז פּריי לאָזן. מיר זענען געבליבן אַן מיטלען צו דערגרייכן טלוסטע. מיר זענען געגאַנגען קיין גוואָזדזיעץ צו דער מאַמען און שוועסטער אין אַניעלאָס דירה. מיר פּיר האָבן זיך באַהאַלטן ביי אַניעלאַ ביז צו דער באַפרייונג דורך דער רויטער אַרמיי.

ס'איז וויכטיק צו באַמערקן דעם גרויסן מוט פון די מענטשן, חסידי אומות העולם, וועלכע האָבן מיט סכנת נפשות אונדז געראַטעוועט, ווי אויך נאָך עטלעכע יידן. דאָס זענען: אַניעלאַ און איר מאַן פּיאָטר, אַניעלאָס טאָכטער יאַניצאַ און ספּעציעל איר מאַן קאָרול.

אַנטקעגן זיי דערמאָן איך מיט ביטערן האָס די פּאָרבערעכער ניעמטשוק, מיכאַילאַ דער האָרבאָטער, אַנושקאָטש, אַן אַרבעטער אויף דער באַן־סטאַציע, טקאָטשוק וועלכער איז געווען בירגערמייסטער און א סך, א סך אַנדערע.

מאיר לאוטמאַן

זכרונות פון דער שואה־צייט

ווען די דייטשן זענען איבערפאַלן דעם ראָטנפאָרבאַנד בין איך אַלט געווען 18 יאָר. אונדזער נאָענטע משפּחה איז באַשטאַנען פון 3 דורות: די עלטערן, דער ברודער משה־לייב מיט צוויי קינדער, די שוועסטער העניע מיט צוויי קינדער, איך און די שוועסטער חיה.

אין דער תקופה פון דער סאָוויעטישער מאַכט אין שטעטל (סוף סעפּטעמבער 1939 — סוף יוני 1941) האָבן מיר, די אַרבעטס־פּעיקע, באַקומען פּאָסטנס און געהאַט פּרנסה.

נאָך דער דייטש־אונגאָרישער אָקופּאַציע האָבן די אוקראַינער געפירט די אַדמיניסטראַציע אין גוואָזדזיעץ. שוין דעמאָלט האָבן זיך אַנגעהויבן מיינע צרות. מיין ברודער משה־לייב מיט זיין משפּחה זענען אַנטלאָפן פונעם שטעטל און אַנשטאָט אים האָט מען מיך אַרעסטירט אַלס קאָמוניסט. מ'האָט מיך געשלאָגן. נאָך 10 טעג האָט מען מיך באַפרייט.

באַוואָפנטע אוקראַיִנער האָבן געפירט אַלע גוואָזזיעצער מענער און איך צווישן זיי צו דעם געוועזענעם סאָוויעטישן פלי־פּלאַץ, ביי דעם נאַענטן דאָרף קולאַטשקאָווצע. זיי האָבן אונדז באַפּוילן אויסצוגראָבן באָמבעס, וואָס זענען געווען דאָרט באַהאַלטן. די אוקראַיִנישע מערדער־אינטריגע איז געווען אויסצושיסן אַלע, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט. איך ווייס נישט ווי אַזוי מען איז געווויר געוואָרן וועגן דעם אין שטעטל. פרויען האָבן זיך גיך פאַרזאַמלט ביי דעם אונגאַרישן קאָמענדאַנט און אים דערקלערט וועגן דעם אומגליק, וואָס דראָט די מענער און געבעטן זיין הילף. דער קאָמענדאַנט האָט באַלד רעאַגירט און פאַרמיטן דעם מאַסן־מאָרד.

שפּעטער האָב איך געאַרבעט אויף דעם דערמאַנטן פלי־פּלאַץ ביי בויען אַ בריק און אַנדערע אַרבעט.

ס'זענען פאַרבליי 5 חדשים פון אונגאַריש־אוקראַינישער מאַכט און די דייטשן זענען געקומען אין שטעטל. די יידן זענען פאַרטריבן געוואָרן אין געטאָ. אונדזער הויז איז געווען אין געטאָ שטח און מיר האָבן אויפגענומען פאַרטריבענע קרובים. מיר זענען געווען 20 מענטשן צוזאַמען אין אונדזער דירה. אַ טייל פון אונדז האָט געאַרבעט, צו אונדזער מזל, ביי לאָדן שפּייז, מיינסטנס ביינאַכט און מיר האָבן געהאַט די מעגלעכקייט צו זאַמלען שפּייז פאַר זיך.

אין דער צייט זענען מיר געווויר געוואָרן וועגן ביטערן און טראַגישן גורל פון די יידן אין די שכנותדיקע געטאָס. דעמאָלט האָבן מיר געמיינט, אַז אפשר וועט מען זיך קענען ראַטעווען אין בונקערס. די בונקערס האָט מען צוגעגרייט אונטער די דירות, אין קעלערס, אַדער גראָבן גריבער. מיר האָבן געהאַט אַ קעלער מיט אַן אַרייננאַנג גלייך פון דער דירה.

פרילינג 1942, אין דער צייט, ווען געוויקסן וועקן זיך צו אַ נייַ לעבן, האָט אין געטאָ געשוועבט אַ געפיל פון טויט־סכנה, וואָס דער־נענטערט זיך. ס'זענען געווען קלאַנגען, אַז די דייטשע און אוקראַיִנישע מערדער גרייטן זיך פאַרטיליקן אַלע יידן אין געטאָ.

יעדעס הויז אין געטאָ איז געהיט געוואָרן דורך עמעצן, כדי צו באַמערקן יעדע פאַרדעכטיקע באַוועגונג. ווען מ'האָט געהערט די טריט פון די רוצחים זענען מיר אַריין אין די צוגעגרייטע בונקערס.

אין די בונקערס איז געווען פינצטער, וויניק לופט און אַ סך פּחד. דאָס טראַגישע אומגליק איז געשען. עטלעכע טעג נאָך פּסח זענען געקומען די דייטשע רוצחים פון קאָלאָמיאַ און צוזאַמען מיט די אוק־ראַיִנישע מערדער זענען זיי פאַרטאָג איבערפאַלן דאָס געטאָ און אַנגע־

הויבן די טראַגישע אַקציע. די איבערפאַלער האָבן שטאַרק געקלאַפּט אין די טירן, באַפוילן אַרויסצוגיין, אַרויסגעשלעפּט און געשאָסן. ס׳איז געווען אַ בהלה, די אַנטלאָפענע האָט מען נאָכגעיאָגט און געשאָסן. דאָך איז די מערהייט געטאָ־יידן אַריין אין זייערע בונקערס.

אויך מיין משפּחה איז אַריין אין בונקער, אַ חוץ מיר און מיין שוועסטער חיה. איך קען נישט דערקלערן די סיבה פאַרוואָס מיר ביידע זענען אַנטלאָפן. די מערדער זענען געלאָפן נאָך אונדז. זיי האָבן געכאַפּט מיין שוועסטער, זי האָט זיך מיט זיי געראַנגלט, איר איז נישט געלונגען זיך צו באַפרייען און איז דערשאָסן געוואָרן. איך בין ווייטער געלאָפן נאָענט צום ברעג פון דער טשאָרנאָוו, אַנטקעגן דעם דאָרף כאַמו־קאָווצע. די דייטשן האָבן מיר נאָכגעשאָסן, אָבער נישט געטראָפן. כ׳האָב זיך באַהאַלטן, אַ ביסל זיך אָפּגערוט און געגאַנגען צום תבואה־מאַגאַזין, ווו כ׳האָב געאַרבעט ביי די סאָוויעטן. כ׳בין אַרויף אויף דעם בוידעם און פון דאָרט געזען די גרויזאַמע טראַגעדיע, געהערט די שרעקלעכע געשרייען, דעם אָפּקלאַנג פון די באַמבע־אויפרייסן, געזען שריפות, דעם רויך פון די געפאַלענע וועלט, וואָס האָבן אונטער זיך באַגראָבן יידן, דערשטיקטע פון רויך אין די בונקערס. דער גרויזאַמער מאָסן־מאָרד האָט געדויערט ביז פאַרנאַכט. אַ העלפט פון די גוואַזזיעצער יידן איז אומגעקומען אין אַ פרילינג טאָג, נאָך פּסח תש״ב.

די אַקציע האָט זיך געענדיקט. איך בין אַרויס פון דעם באַהעל־טענישׂ, געקומען אין שטעטל און געזען, אַז אונדזער הויז איז נישט באַשעדיקט. כ׳בין אַראָפּ אין בונקער און געפונען מיין משפּחה, אַ חוץ מיין שוועסטער היה. וועו מיר זענען אַרויס אין דרויסן האָט נאָך געברענט. די אוקראַיִנישע מערדער זענען געווען פאַרנומען מיט רויבן אין די געבליבענע יידישע הייזער. מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט אַ גאַנצע נאַכט און געזוכט קרובים און באַקאַנטע.

אין דער פרי האָט מען אונדז באַפוילן אַרויסצוטראָגן די טויטע קרבנות פון דער גרויזאַמער אַקציע. מיר האָבן געטראָגן גאַנצע קער־פּערס, פאַרברענטע קערפערס, וואָס מ׳האָט נישט געקענט אידענטי־פיצירן און אַ סך קערפער־טיילן. מיר האָבן אַנגעציילט הונדערטער געהרגעטע, אַלטע, יונגע און קינדער. מיר האָבן געזאַמלט די קערפערס און טיילן פון קערפערס, געבראַכט זיי אויפן בית הקברות און באַגראָבן אין מאַסן־גריבער. דאָס איז געווען דער סוף פון דער ערשטער אַקציע אין גוואַזדזיעץ.

אין שטעטל איז געבליבן בערך אַ העלפט יידן. דאָס געטאָ האָט נאָך עקזיסטירט אַ קורצע צייט. מיר האָבן געווויסט אין די הייזער,

וואָס זענען געבליבן גאַנץ און עס זענען אַהער געקומען יידן פון דער סביבה. די מיינונג איז געווען, אַז נאָך דער גרויזאַמער אַקציע איז די סכנה פֿאַרבײַ. אַ פֿאַלשע, קורצזיכטיקע מיינונג.

אין אַ גאָר קורצער צײַט האָט מען אונדז באַפּוילן זיך צו פֿאַר־זאַמלען בײַ דעם יידישן קאָמיטעט. דערלויבט האָט מען אונדז מיט־נעמען קליינע באַגאַזשן. די אוקראַיִנישע פֿאַליציי האָט אונדז געפירט קיין קאָלאָמיאַ. אויפן וועג האָט מען אַ טײל פון אונדז געשלאָגן. די איינווווינער פון די דערפער, וועלכע האָבן אונדז געזען פֿאַרבײַ גיין האָבן אויף אונדז געקוקט מיט בליקן צווייפל פון שנאה, אַדער גלייכגיל־טיקייט.

קיין קאָלאָמיאַ זענען מיר געקומען מידע, דורשטיקע און הונ־געריקע. אַריינגעפירט האָט מען אונדז אין געטאָ און יעדער האָט געדאַרפט געפינען פֿאַר זיך אַן אָרט. אין געטאָ איז געווען אַן ענגשאַפט און גרוילעכער שמוץ. מיר האָבן געהאָט מזל. מיין טאַטע האָט געטראָפן זיין ברודער מיט אַ דירה אין געטאָ. אַ ווויך־אָרט האָבן מיר שוין געהאָט, דאָס פֿראָבלעם איז געווען שפּייז.

מיר האָבן געאַרבעט אויף די ראָהאַטינער פעלדער. אין אַ קורצער צײַט אָרום איז מיין משפּחה צוריק איבערגעפירט געוואָרן קיין גוואָז־דזיעץ אויף אַרבעט. נאָך אַ חודש האָב איך פֿאַרלאָזט ראָהאַטין און געהיים געקומען קיין גוואָזדזיעץ. מיט דער צײַט זענען אַ סך גוואָז־דזיעצער צוריק געקומען און זיך באַזעצט אין די געבליבענע געטאָ־הייזער.

איך האָב געאַרבעט אין פעלד. אין איינעם אַ טאָג האָט מיר אַן אוקראַיִנער דערציילט וועגן פֿאַרזאַמלען יידן צום פֿאַרטרייבן. איך צוזאַמען מיט נאָך 2 יידן האָבן מיר זיך באַהאַלטן און ביינאַכט געקומען אין שטעטל. אין די געטאָ־הייזער איז געווען אַן איבערקע־רעניש, צעבראָכענע טירן, פענצטער און צעוואָרפענע זאַכן. כ׳בין אַנטלאָפן צו דער מיל און דאָרט האָב איך געטראָפן אַ ייד. אין דער מיל זענען מיר געבליבן 3 טעג. וועג מיר האָבן פֿאַרלאָזט די מיל זענען מיר געווויר געוואָרן וועגן טראָגישן גורל פון די גוואָזדזיעצער יידן, צווישן זיי מיין משפּחה.

דאָס איז געווען די צווייטע און לעצטע אַקציע אין גוואָזדזיעץ. דאָס איז געווען דער סוף פון אַ יידישער קהלה, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט הונדערטער יאָרן.

צוזאַמען מיט דעם ייד, וועלכן כ׳האָב באַגעגנט אין דער מיל, זענען מיר געגאַנגען 2 טעג קיין האָראָדענקאָ. וועג מיר זענען אַהין געקומען

איז געווען די צייט, ווען די אַקציע אויף יידן האָט זיך דאָרט געענדיקט.

טראָץ דעם, וואָס האָראָדענקאָ איז געווען דערקלערט „יודנריין" זענען דאָרט געבליבן יידן־פאַכמענער און די באַהאַלטענע. כ׳בין געווויר געוואָרן וועגן דעם באַהעלטעניש פון מיין ברודער משה־לייב מיט זיין משפּחה. כ׳האָב זיי געפונען און כ׳בין אַריין צו זיי אין בונקער, וווּ ס׳זענען געווען 40 יידן. מיין ברודער איז געלונגען צוגרייטן שפּייז אויף אַ געוויסער צייט.

נאָך אַ 10 טעג פון מיין זיין אין דעם בונקער האָבן מיר ביינאַכט געהערט שטאַרק קלאַפן. מ׳האָט אונדז אַנטדעקט. כ׳האָב ריזיקירט און אַרויס פונעם בונקער. ס׳איז געווען אַ פינצטערע נאַכט, מיר איז געלונגען זיך צו דערווייטערן און זיך באַהאַלטן אין אַ פאַרלאָזט הויז. שפּעטער בין איך צוריק צום בונקער. צו מיין גרויסער ווייטיק דאָרט קיינעם נישט געטראָפן. איך האָבן פאַרשטאַנען, אַז אַלע, צוויישן זיי מיין ברודער מיט זיין משפּחה, זענען דערמאָרדעט געוואָרן. כ׳בין אַוועק, זיך באַהאַלטן אין פאַרשידענע ערטער מיט אַ שטאַרקן באַשלוס צו בלייבן לעבן, הגם איינער פון דער משפּחה.

איך האָב זיך דערווויסט, אַז אין טלוסטע קען מען געפינען פעלד־אַרבעט און קיין אַקציע איז דאָרט נאָך נישט געווען. צוזאַמען מיט עטלעכע יונגע בחורים זענען מיר איינעם אַ פאַרטאָג אַריבער די דניעסטר־בריק און געקומען קיין טלוסטע. אין געטאָ האָב איך געטראָפן מיין פעטער יוסי און מיין שטעטישע, טייבאלע. כ׳בין קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. מיין פעטער האָט פאַרקויפט זיינע פערזענלעכע זאַכן, מיך געהיילט און געשפּייזט. כ׳בין געזונט געוואָרן.

אין טלוסטע האָבן יידן נאָך געקענט עקזיסטירן. דאָס פראָבלעם איז געווען ווי לאַנג? דער האַרבסט 1942 איז פאַרביי. די פעלד־אַרבעט האָט זיך געענדיקט. ס׳איז געוואָרן ווינטער מיט אַ סך שניי. מיר האָבן געאַרבעט ביי רייניקן שאַסייען פון שניי. ס׳איז געווען אַ שטאַרקער פראָסט מיט קאַלטע ווינטן. געווען איז דאָס שוין דער דריטער ווינטער פון רוצחישער אַקופּאַציע. וואָס דערוואַרט אונדז? אין געטאָ רעדט מען וועגן אַ נאַענטער אַקציע. כ׳בין אַנטלאָפן און געפונען אַן אַרט ביים פּאַליאַק טאַדעק. ער האָט געהאָט אַ קרעטשמע פאַר דייטשן און דערפאַר איז דאָס אַרט געווען אַן גענאַרן. אַהער איז געקומען זיך באַהאַלטן נאָך אַ יינגל. אונדז ביידע האָט טאַדעק באַשעפטיקט ביי הויז־אַרבעט.

אין חודש מערץ 1943 איז געשען אַן אומגליק — די אַקציע אין טלוסטע. דער זאַמל־פלאַץ איז געווען אין שכנות מיט טאַדעקס הויז.

צוזאַמען מיט מיין יונגן יידישן חבר האָבן מיר געקוקט דורך די וועגט־שפּאַרעס אין קעלער, געזען און געהערט די אומגליקלעכע יידן. אַ טייל פון זיי איז אַהער געקומען מיט סכנות נפשות און איצט פירט מען אַלע, די אַרטיקע און די געקומענע, אויף דעם לעצטן וועג. מיר האָבן געהערט די שיסעריי־ען. כ׳האָב פאַרלוירן מיין גלייכגעוויכט און דעם לשון. אויף דער נאַכט, וועו כ׳האָב זיך אויפגעמונטערט, האָט טאַדעק אונדז דערקלערט אַז מיר מוזן באַלד פאַרלאָזן זיין הויז.

פאַרטאָג זענען מיר ביידע אַוועק און געזוכט אַ באַהעלטעניש. מ׳האָט אונדז געכאַפּט און געזומען צו דער אַרבעט. צוזאַמען מיט אַנדערע יידן האָבן מיר געטראָגן יידיש פאַרמעגן אויף לאַסט־אויטאָס. נאָך דער אַרבעט האָט מען די יידן אויסגעשאַסן. מיר איז געלונגען צו אַנטלויפן דורך די פעלדער, געקומען אין אַ דאָרף, אַריין אין אַ סטאַדאָלע פון אַ פויער, אַריינגעקראָכן אין אַ הויפן היי און איינגע־שלאָפן. ווי לאַנג כ׳בין געשלאָפן און וואָס פאַראַ טאָג ס׳איז געווען האָב איך נישט געווּוסט. כ׳בין אַרויס פונעם היי און צוריק געקומען קיין טלוסטע. פון דאַנען בין איך געגאַנגען קיין ליסאָווצע. דאָרט איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער פאַר פעלד־אַרבעט. כ׳בין אַריין אין לאַגער און געטראָפן עטלעכע גוואָזדזיעצער יוגנטלעכע.

מיר האָבן געווויינט אין באַראַקן און אַ דאַנק אונדזער אַרבעט ביי שפּייז האָט אונדז קיין עסן נישט געפעלט. אין לאַגער האָט זיך פאַרשפּרייט אַ טיפוס־עפּידעמיע, וואָס האָט גורם געווען צו שטערב־לעכקייט. גאָר אַפּט האָבן די דייטשן מיט די אוקראַינער געשאָסן די קראַנקע און שוואַכע.

פאַרביי איז דער זומער און האַרבסט 1943. איך בין נאָך אין לאַגער. ס׳האָבן צו אונדז דערגרייכט קלאַנגען וועגן דייטשע מפלות און וועגן אַפענסיוועס פון דער רויטער אַרמיי. אין איינעם אַ טאָג פון חודש יאַנואַר 1944 האָט מען אונדז פאַרזאַמלט, אַרויסגענומען 35 מענטשן און זיי דערשאָסן. דער לאַגער־קאָמענדאַנט, אַ אַרנטלעכער דייטש, האָט באַפוילן אַפּשטעלן דעם מאַרש מיט דער טענה, אַז ער דאַרף יידישע אַרבעטער, וואָס אַרבעטן אומזיסט און די אוקראַינער דאַרף מען צאָלן. מיר זענען געבליבן לעבן.

אין דער צייט האָבן מיר באַמערקט אַ פּחד ביי די דייטשן און אוקראַינער. מ׳האָט אַפן געריידט וועגן דעם דערנענטערן זיך פון דער רויטער אַרמיי. מ׳האָט אונדז באַפוילן צו פאַרלאָדן תבואות און בהמות אויף לאַסט־וואַגענען.

מיט אַמאָל זענען פאַרשווונדן די דייטשע און אוקראַינישע פאָליצייַ.

אויך דער לאַגער־קאַמענדאַנט איז אַוועק. מיר זענען געבליבן אַליין. ס'זענען דערשינען אוקראַינער — וולאַסאַווצעס — און געמאַרדעט וועמען זיי האָבן געטראָפן.

פיר שוועכע טעג האָבן מיר, די לאַגער־יידן, איבערגעלעבט. מיר האָבן אַזוי שטאַרק געליטן און איצט, וועו די באַפרייונג דערנענטערט זיך, זענען מיר באַדראַט געהרגעט צו ווערן פון די אוקראַינישע רוצחים.

סוף־סוף זענען מיר באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי. דאָס איז געווען דעם 28סטן מערץ 1944. נאָך מיטאָג זענען דערשינען די ערשטע סאָוויעטישע טאַנקען. די רויטע אַרמיי האָט באַפרייט די געגנט. 350 גערעטעוועטע לאַגער־יידן האָבן מיט פרייד באַגריסט די באַפרייער. דאָס ערשטע מאָל נאָך 3 יאָר גהינום האָבן מיר פריי אָפגעאָטעמט. מיר זענען פריי! אָבער נאָך נישט קיין סוף פון יידישע קרבנות. די דייטשן האָבן באַמבאַרדירט דעם לאַגער און צענדליקער יידן זענען געהרגעט געוואָרן.

נאָך 2 טעג האָב איך פאַרלאָזט ליסאָווצע, געפאָרן קיין טשערנאָוויץ און פון דאָרט קיין גאָוזדזיעץ. אין מיין חרוב שטעטל בין איך געבליבן ביז מאַי 1945. מיין שטעטל האָב איך פאַרלאָזט מיט אַ טראָגיש געפיל און מיט שרעקלעכע זכרונות. כ'בין געפאָרן קיין ארץ ישראל מיט אַ טייל פון די וויניקע, וועלכע זענען געבליבן לעבן. אַנדערע זענען געפאָרן אין אַמעריקאַנער לענדער.

מנחם (מענדל) צומער

אין דער רויטער אַרמיי און אין ראַטנפאַרבאַנד

נאָך אין דער צייט פון מיין יוגנט בין איך געווען באַאיינפלוסט פון דער ציוניסטישער אידעאָלאָגיע. כ'האָב אַנגעהויבן לערנען העברעיש ביי לאה לאטער און פאַרגעזעצט לערנען די שפראַך ביי יוסף שערצער. שפעטער האָב איך צוזאַמען מיט חברים אַרגאַניזירט אַ קרייז פון העברעיש־רעדנדע און געלערנט אויף אַ העכערן קורס צוזאַמען מיט: מענדל לערער, משה קאַרן, אליעזר גרינבערג און אַנדערע. דער לערער פון דעם דאָזיקן קורס איז געווען בנימין קאַרן פון האַראַדענקא. אין דער צייט האָט זיך אַרגאַניזירט אַ גרופע צו לערנען סטאָלעריי ביי מונטשאַק. צו דער גרופע האָבן געהערט: מענדל לערער, חיים שיינער, בוניע רייטער, יידל גערסטענהאָבער און איך. אונדזער ציל איז געווען לערנען אַ פאַך פאַר ארץ־ישראל.

דעמאָלט האָט משה פּראָוויזאָר ארגאַניזירט אַ דראַמאַטישע גרופּע, אין וועלכן ער האָט אַנגעשלאָסן טאַלאַנטפולע יוגנטלעכע, צווישן זיי: די ברידער ישראל און משה אורבאַך, זיסאָלע שרייער, פּסח שיינער, יידל גערסטענהאָבער און איך. כ׳געדענק, ווען איך בין אַלט געווען 16 יאָר האָב איך מיט דערפאָלג געשפּילט „יעקב אבינו״ אין דער דראַמע „יוסף אין עגיפּטן״. אין מיין ראָל האָב איך געדאַרפט רעדן מיט אַ טיפּן קול און מיינע הענט האָבן געציטערט ווי ביי אַן אַלטן מענטש. משה פּראָוויזאָר האָט אויך ארגאַניזירט אַ פּוטבאָל־מאַנשאַפּט „דרור״. מיר, די חברים פון דעם דראַמ.קרייז האָבן זיך אַנגעשלאָסן אַן דער ספּאָרט מאַנשאַפּט.

נאָך אַ געוויסער צייט האָב איך פאַרלאָזט די ביידע גרופּעס און אַריבער צו דער מאַנשאַפּט „מלאָט״ (האַמער) און צו זייער דראַמאַטישן קרייז. איך האָב געשפּילט די הויפּט ראָל אין דער פּאָרשטעלונג „דער גיבור אין קייטן״ פון ויקטאָר הוגאָ, ווי אויך אין אַנדערע פּאָרשטעלונגען.

אונטערן איינפלוס פון דוד לאַטנער בין איך געוואָרן אַ מיטגליד אין „פּועלי־ציון״. אין דער באַוועגונג זענען געווען עטלעכע געלערנטע בחורים: שמואל גאָטלב, די ברידער משה־לייב און אשר פישמאַן און אַנדערע. פון דער קאָנספּירוקטיוואָר קולטור־אַרבעט איז כדאַי צו דערמאָנען דאָס לערנען אַרעמע קינדער, וואָס האָבן נישט געלערנט אין שול. מיר האָבן זיי געלערנט לייענען און שרייבן אין די שפּראָכן: יידיש און פּוילישׁ. מיר האָבן אויך געשאָפּן אַ ביבליאָטעק צו לייענען ביכער. מיר האָבן אויך אַרגאַניזירט אַוונטן מיט רעפעראַטן און פּאַרווייַלונגען. די אַלע קולטורעלע אַרבעטן האָבן מיר אויסגעפירט פּרייוויליק. אָן קיין שום לוין.

אין אונדזער באַוועגונג „פּועלי ציון״ האָבן זיך אַריינגעכאַפּט בונדיסטן און קאָמוניסטן. איך האָב געווּסט זייערע אַנשויונגען. אָבער זיי זענען געווען מיינע חברים און איך האָב זיי אָפּט מאָל געגעבן נאָטעריעלע הילף.

אין דער היים האָב איך געפירט דיסקוסיעס מיט מיין ברודער שמשון, אַ חבר אין „השומר הצעיר״. די דיסקוסיעס, אָבער, האָבן נישט געשטערט אונדזערע גוטע באַציונגען.

פון אַפּריל 1932 ביז אויגוסט 1933 (אַנדערטהאַלבן יאָר) האָב איך געדינט אין דער פּוילישער פּיעכאָטע. אונדזער מיליטערישער לאָגער איז געווען אין פּאָזנאָן, אַ באַקאַנטע אַנטיסעמיטישע שטאָט. איך פּערזענלעך האָב נישט געליטן פון אַנטיסעמיטיזם, אפשר דערפאַר, ווייַן איך בין

געווען דיסציפלינירט און נישט געשטרעבט צו אַוואַנסירן. נאָכן מליטער־דינסט בין איך געקומען צוריק אַ היים און זיך אַנגעשלאָסן צו די גוואַזדזיעצער קאַוואַלירן. די צייט האָב איך אויסגענוצט אויף פאַרווויי־לונגען, מיינסט אין טאַנצן. מיט דער צייט האָב איך חתונה געהאַט מיט אַ קאָלאָמייער מיידל. מיר האָבן געווינט אין גוואַזדזיעץ. כ׳האָב געהאַט אַ געוועלב פון ראָווארן און בוי־מאַטעריאַל.

ווען גוואַזדזיעץ איז פאַרנומען געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי איז מענדל שלאָם נאָמינירט געוואָרן אַלס בירגער־מייסטער, איך — זיין פאַרטרעטער און משה קאָרן — סעקרעטאַר. נאָך אַ קורצער צייט האָט מען משה קאָרן און מיך אַראָפגענומען פון די אַמטן. אונדזער חטא איז געווען: משה קאָרן, אַ זון פון אַ רייכן סוחר און איך — אַ קליינער סוחר. משה קאָרן איז אַוועק פונעם שטעטל און איך האָב באַקומען דעם פּאָסטן אין דער שטאָט־ווירטשאַפט. דעם 20סטן מאַי 1941 האָט מען מיך מאַביליזירט אין דער רויטער אַרמיי און געשיקט אין אַן איבונגס־לאַגער אין פאַדהייטשיק, 12 קמ׳ פון גוואַזדזיעץ. דאָרט האָב איך געטראָפן דוד רייטער, דעם ברודער פון מיין שוואָגער בוניע. איך האָב זיך באַפריינדעט מיט מיין דירעקטן סערזשאַנט און ער האָט מיך באַפרייט אויף יעדן זונטיק.

איינעם אַ טאָג אין העלפט יוני 1941 האָבן מיר אין מיליטער־לאַגער געהערט אַ רעפעראַט פון אַ פאָליטרוק (פאָליטישער אָפיציר) וועגן קאַרפאַטן־אוקראַינע. אין דער צייט איז ביי אונדז דערקלערט געוואָרן מלחמה־צושטאַנד. מיין מיינונג איז געווען, אַז דער רעפעראַט וועגן קאַרפאַטן־אוקראַינע איז געווען אַ טעאַרעטישע צוגרייטונג צו באַפרייען דעם דאָזיקן שטח ענלעך צו די פריערדיקע „באַפריוונגען״ פון דער רויטער אַרמיי.

שבת דעם 21סטן יוני 1941 האָב איך נישט באַקומען קיין אורלויב. דעם צווייטן טאָג אין דער פרי האָב איך געהערט דעם ערשטן אַלאַרם־סיגנאַל. מיין פרוי האָט זך געווונדערט, וואָס איך בין נישט, ווי געווויינלעך, געקומען מוצאי־שבת אַ היים. דערפאַר. איז זי געקומען אין מיליטער־לאַגער און מיך גערופן צום טויער. איך האָב זי געבעטן זי זאָל מיר ברענגען געלט, וויייל ס׳איז מעגלעך, אַז מיר וועלן באַזעצן אַ טייל פון טשעכאָסלאָוואַציע, קאַרפאַטן־אוקראַינע און איך וועל אַ געוויסע צייט נישט קענען קומען אַ היים. דאָס איז געווען מיין לעצטע באַגע־געניש מיט מיין פרוי.

אונדזער מיליטער־רעגימענט איז געווען אַ פוסגייער־אַפטיילונג און מיט אונדז איז אויך געווען אַ טראַנספּאָרט־גרופּע, וואָס האָט געפירט

אויף וואָגנס מיט פערד: וואָפן, שפּייז און מעדיקאַמענטן. מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל צו מאַרשירן מיטן מיליטער־געצייג. דורכגעגאַנגען קאָלאָמיאַ, זענען מיר אַנגעקומען אינעם וואַלד שאַפאַראָוויטש. דאָרט האָט אונדז דערקלערט אַ גענעראַל־מאַיאָר וועגן דעם דייטשן איבערפאַל אויפן ראָטנפאַרבאַנד.

מיר זענען געגאַנגען צו דער טשעכישער גרענעץ ביז צום דאָרף סניאַטין, אין דער געגנט פון דעם שטעטל דעלאַטין. נאָך אַ פאָר טעג האָט מען אונדז געהייסן צוריק גיין קיין דעליאַטין. דאָרט האָב איך דאָס ערשטע מאָל געזען און געפילט דאָס באַמבאַרדירן פון דער לופט. דאָס שטעטל דעליאַטין איז שווער באַשעדיקט געוואָרן אין מענטשן און פאַרמעגן. אַמערסטן איז געפאַלן און פאַרוווּנדעט געוואָרן די ציווילע באַפעלקערונג. אויך דאָס מיליטער האָט געהאַט פאַרלוסטן. אַ סך הייזער זענען צעשטערט געוואָרן און כמעט אַלע שויבן צעבראָכן.

וועג עס האָבן זיך ווידער דערנענטערט דייטשע באַמבאַרדירערס, האָט מען אונדז געגעבן אַן אַלאַרם־צייכן. אונדזער מיליטער איז געלאָפן אין צוויי ריכטונגען; איין טייל — צו אַ נאָענטן טייך; דער צווייטער טייל — האָט געשפּרונגען איבער אַ פּלויט אין אַ סאָד. איך בין געלאָפן צוזאַמען מיטן אוקראַיִנער וואַסילטשוק (פונעם דאָרף סאָראָקע, נאָענט צו גוואָזדזיעץ) אין דער ריכטונג צום סאָד. ער אז געווען פלינקער פון מיר און איז מיט אַ געלונגענעם שפּרונג אַריבער דעם פּלויט. איך בין אויך געשפּרונגען, אָבער מיין ביקס איז געבליבן שטעקן אין פּלויט און כ׳האָב נישט געקענט אַרויסשלעפּן. כ׳האָב איבערגעלאָזט די ביקס און געלאָפן נאָך וואַסילטשוקן, וועלכער איז געווען ווייטער פון מיר מיט אַ 50 מעטער. אין דעם מאָמענט זענען געפאַלן באַמבעס, וואַסילטשוק איז צעריסן געוואָרן, זיינע גלידער זענען געפלויגן אין דער לופט. די באַמבאַרדירונג האָט פאַרניכטעט אַ גרופּע זעלנער מיט אַ מאַשין־געווער אין סאָד.

איך בין צוריק געלאָפן צום פּלויט, באַפרייט מיין ביקס און געלאָפן צום טייך. אַ צופאַל פונעם גורל: אַ דאָנק דעם וואָס מיין ביקס האָט זיך פאַרטשעפּעט אינעם פּלויט בין איך געבליבן לעבן.

די דעפענסיווע האָט געדויערט און דער שונא האָט אַטאַקירט פון דער לופט. מיר האָבן געהאָט פאַרלוסטן. געקומען זענען מיר נאָענט צו קאָלאָמיאַ, אויפן וועג קיין אָבערטין. דאָרט האָב איך באַגעגנט מיין שטעטישן יוסי שיקלער און אים געבעטן, ער זאָל איבערגעבן אַ גרוס מיין משפּחה.

במשך פון דער דויערנדיקער דעפענסיווע זענען מיר געקומען צום דאָרף טישקאָוויץ. דאָרט האָט געווינט מיין מימע, כ׳האָב זי באַזוכט. זי האָט מיר געגעבן עסן און גערעטן צו בלייבן ביי איר. כ׳בין נישט מסכים געווען און צוריק אַוועק צו מיין מיליטער גרופע. מ׳האָט אונדז שטרענג פאַרבאָטן צו האָבן אַ קאָנטאַקט מיט דער באַפעלקערונג. מיין מימע האָט פאַר מיר געזאָרגט און מיר געשיקט עסן מיט איר יונגן זון. כ׳בין צוגעגאַנגען צו מיין קוזין, טראָץ דעם מיליטער־פאַרבאָט. פלוצים איז דערשינען אַן אָפיציר מיט אַן אויסגעשטרעקטן רעוואָלווער, כ׳האָב פאַר מיר געזען אַ זיכערן טויט. אין דעם מאָמענט האָט מיך דער אָפיציר דערקענט. ער האָט זיך דערמאָנט, אַז איך האָב אים מיט אַ צייט צוריק פאַרזאָרגט אַ דירה אין גוואָזדזיץ. ווידער אַ צופאַל פון גורל — דאָס צווייטע מאָל גערעטעוועט.

מיר האָבן פאַרלאָזט טישקאָוויץ און געגאַנגען קיין זאַלעשטשיקי דורך האָראָדענקאָ. די שטאָט האָט געליטן פון אַ שטאַרקער באָמבאַר־דירונג, וואָס האָט גורם געווען גרויסע שאָדנס, אַ סך שויבן זענען צעבראָכן געוואָרן.

אויך אין זאַלעשטשיקי האָט געווינט מיינע אַ מימע. וועג איך בין פאַרבייַ איר הויז, האָב איך באַמערקט ווי זי רייניקט איר פראָנט־הויז פון צעבראָכענעם שויבן־גלאָז. זי האָט מיך נישט באַמערקט.

מיר זענען געקומען קיין טשאָרטקאָוו, דערגרייכט די אַלטע סאָוו־יעטיש־פוילישע גרענעץ. אונדזער מיליטער־קאָמענדאַנט האָט אונדז באַפרייט, אָבער געגעבן אַ מעגלעכקייט צו בלייבן אין דער אַרמיי. איך האָב באַשלאָסן צו בלייבן. די סיבות זענען געווען: אַ סכנה צוריק קומען קיין גוואָזדזיץ צוליב מיין אַקטיוויטעט אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער מאַכט. איך האָב געגלויבט אין דעם כח פון דער רויטער אַרמיי און באַטראַכט די דעפענסיווע אַלס צייטווייליקע.

מיר זענען געקומען קיין קיעוו. דאָרט האָט מען באַפרייט די געווען פוילישע בירגער און מ׳האָט אונדז געשיקט אין פאַרשידענע אַרבעטס־ערטער אונטער מיליטערישער אויפזיכט. איך האָב געאַרבעט אַן אַ קאָלכאָז און שפעטער אין דער שטאָט סאַראַטאָוו, וווּ כ׳האָב געאַרבעט בערך 18 חדשים.

אין דער צייט, וועג ס׳זענען געווען די גורלדיקע קאַמפן אין סטאַ־לינגראַד, האָט מען אונדז פאַרשיקט קיין אַלמא־אַטאַ, די הויפט־שטאָט פון קאַזאַכסטאַן. דאָרט האָט מען אונדז באַפרייט. מיר זענען געוואָרן פרייַע בירגער. דאָס איז געשען צוליב דעם הסכם צווישן דער סאָוויע־טישער רעגירונג און דער פוילישער גלות־רעגירונג פון גען. שיקאָרסקי.

כ׳בין געפאַרן קיין סיביר און זיך באַזעצט אין דער שטאָט באַרנאַול. דאָרט האָב איך זיך באַקאַנט מיט אַ יידיש מיידל, וועלכע האָט זיך עוואַקואירט מיט איר מאַמען פון אוקראַינע. וועג די מלחמה האָט זיך געענדיקט בין איך מיט זיי געקומען קיין אוקראַינע. כ׳האָב זיך דערוווּסט וועגן דער גרויזאַמער שואה פון דער יידישער באַפעלקערונג, בתוכם מיין טייערע משפּחה. אין מיין טראַגעדיע האָב איך געפונען אַ היים ביי מיינע פריינד — מוטער און טאָכטער, מיט וועלכער כ׳האָב חתונה געהאַט. צוזאַמען זענען מיר געפאַרן קיין זאַלעשטשיקי, פון דאָרטן קיין פוילן, וווּ כ׳האָב קיין עסטרייך. געבליבן זענען מיר אין פּליטים־לאַגער אין זאַלצבורג, וווּ ס׳זענען געבוירן געוואָרן מיינע 2 קינדער — אַ טאָכטער און אַ זון. פון זאַלצבורג זענען מיר עולה געווען קיין ישראל, זיך באַזעצט אין הרצליה און זיך באַשעפטיקט מיט מסחר — אַ פאַרבן־געשעפט.

מיין פאַמיליען־לעבן איז נישט געווען מיט הצלחה. וועג די קינדער זענען גרויס געוואָרן האָבן מיר זיך געגט. כ׳האָב ווידער חתונה געהאַט. דאָס מאָל מיט אַ גוואַזדזיעצער, רענצי (לאָטנער פון דער היים). איר מאַן איז געשטאָרבן מיט אַ פּאָר יאָר צוריק. מיר ווינען אין נתניה און דאָס לעבן גייט ווייטער.

פּרץ שמעלצער

געשעענישן בעת דער שואה

בעת די דייטשן זענען איבערגעפאַלן דעם ראַטנפאַרבאַנד, אין יוני 1941, בין איך אַלט געווען 25 יאָר, אַ געזונטער בחור, נאָכן דינען אינעם פּוילישן מיליטער און קאַמף קעגן די דייטשן אין האַרבסט 1939. מיין מאַמע, רייזל, איז געשטאָרבן פּאָר דער מלחמה, מיין טאָטע, מענדל, און מיין עלטסטע שוועסטער צירל־רבציע זענען געשטאָרבן אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער מאַכט אין גוואַזדזיעץ.

אין אונדזער הויז איז געווען אַ געוועלב פון שפּייז און 3 ווויַן־צימערן. דאָרט האָבן געווויינט מיין שוואָגער שמואל מיט דער טאָכטער אסתר, מיינע ברידער שלמה און גדליה און איך, דער יינגסטער. אין גוואַזדזיעץ האָבן אויך געווויינט מיין שוועסטער ברריינע מיט איר מאַן און 2 קינדער, מיינע ברידער הערש און משה מיט זייערע פרויען און קינדער, יעדער האָט געהאַט 2 קינדער.

אינעם דאָרף יאָקאָבוווקאָ, נעבן אָבערטין, האָבן געווינט מיין שוועסטער פייגע מיט איר מאַן און 2 קינדער. אונדזער נאָענטסטע משפּחה האָט געציילט 21 נפשות. פון אַלע בין איך איינער געבליבן לעבן.

אין אַנהויב פון דער דייטש־רוסישער מלחמה, ווען אונדזער סביבה איז נאָך נישט געווען אַקופּירט דורך די דייטשן, האָבן מיר, דריי ברידער, שלמה, גדליה און איך, פּרובירט אַנטלויפן קיין מזרח. אָבער מיר זענען צוריק געגאַנגען צוליב דער געפּאָר פון אוקראַינישע איבערפאַלן אויף אונדזער געגנט, ווָאס איז אַקופּירט געוואָרן דורך אונגאָרישן מיליטער אונטער דייטשער קאָמאַנדע.

דער זומער 1941 איז געווען אַ פאַרהעלטנסמעסיק שטילער. צוזאַמען מיט אַנדערע יוגנטלעכע זענען מיר מאָבילייזירט געווען צו פעלד־אַרבעט אין די נאָענטע דערפער. פאַדהייטשיק און פאָליבאָגע. דאָרט האָב איך געאַרבעט ביז צום תבואה־שניט.

אין דער תקופה האָט מען אַנגעהויבן אַרגאַניזירן אַקציעס אין דער געגנט און געהרגעט אַ סך יידן. איך בין אַנטלאָפן מיט מיין פריינדין מינדעל דרעמער און מיר האָבן געאַרבעט פאַר די אַקופּאַנטן, געזאַמלט קראָפאַווע.

די צרות אין גוואַזדזיעץ האָבן זיך אַנגעהויבן אינעם חודש נאָוועמבער 1941, ווען מען האָט פאַרטריבן די יידן אין געטאָ, אינעם מזרח טייל פונעם שטעטל. אונדזער הויז איז געווען אין געטאָ שטח, אַזוי אַז מיר זענען געבליבן אין דער היים און איינגעקוואַטירט ביי אונדז דעם ברודער משה מיט זיין משפּחה.

ווינטער 1941/42 האָט אונדז באַהערשט אַ געפיל פון פאַרצווייפלונג און פחד. דאָס גרויזאַמע אומגליק איז געשען פרילינג 1942, אַ וואָך נאָך פסח. מיר האָבן דערפילט דאָס פאַרשאָלטענע וואָרט 'אַקציע", ס'איז פאָרגעקומען דער ברוטאָלער מאַסן־מאָרד. מער ווי אַ העלפט גוואָזדזיעצער זענען אומגעקומען. די געהרגעטע לאַנדסלייט האָבן מיר געבראַכט צו קבר ישראל אין מאַסן־גריבער אויפן בית הקברות אין קולאַטשקאָווצע. די געבליבענע גוואָזדזיעצער האָט מען פאַרטריבן קיין קאָלאָמיאַ אין געטאָ, צווישן זיי מיין ברודער גדליה און מיך.

מ'האָט מיר דערציילט, אַז מיינע 3 ברידער זענען געהרגעט געוואָרן אין פאַרשידענע ערטער: שלמה אין קאָלאָמיאַ, הערש אין סטאַרי־גוואָזדזיעצער פעלד און משה אויפן הויף פון טאָדזיע סאָמאָרעק אין גוואָזדזיעץ. וועגן די איבעריקע פון מיין משפּחה ווייס איך נאָר, אַז זיי זענען נישטאָ.

גוואַזדזיעץ איז דערקלערט געוואָרן „יודנריין". כ'האָב געמיינט, אַזוי ווי אַנדערע, אַז דאָרט וועלן מער קיין אַקציעס נישט זיין אוו דערפאַר האָבן איך באַשלאָסן צוריק צו גיין אין מיין שטעטל. צוזאַמען מיט בובי דרעמער (דער ברודער פון מיין פריינדין מינדעל) זענען מיר אַנטלאָפן פון קאָלאָמיאַ, געקומען אין דאָמבראָווער וואַלד און פון דאָרט זיך אַריינגענבעט קיין גוואַזדזיעץ. מיר זענען געקומען צו אַן אוקראַינישן פריינד גריגאָרטשיק. ער האָט אונדז אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם 3 טעג, געגעבן עסן און פאַר אונדזער געלט געקויפט פאַר אונדז שפייז אויפן וועג. מיר זענען אַוועק פון אים מיטן ציל צו קומען קיין רומעניע, געקומען זענען מיר קיין האָראָדענקאַ און אַריין אין געטאָ. דאָרט האָבן מיר געטראָפן די שוועסטערס בלומע און סאָבאָל גרינבערג פון גוואַזדזיעץ.

נאָך בערך אַ 3 וואָכן זענען מיר ביידע, בובי און איך, געגאַנגען קיין טלוסטע, פון דאָרטן קיין אוזיראַנו און וויידער צוריק קיין טלוסטע, אַריין אין געטאָ. כ'האָב זיך דאָרט באַקאַנט מיט זוזין און מיט דער צייט איז זי געוואָרן מיין פרוי. אין געטאָ זענען געווען עטלעכע גוואַזדזיצער יוגנטלעכע. צווישן פון זיי האָבן געהאָלפן דעם יודנראַט.

אין טלוסטער סביבה זענען געווען 5 פעלד אַרבעטס־לאַגערן פאַר יידן. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָ אין דער סביבה איז נאָך דאָ אַ קליינע אויזיכט איבערצולעבן די גהינום־תקופה. איך האָב זך באַמיט ברענגען אַהער מיין ברודער גדליה פון קאַלאַמייער געטאָ. אויף מיין בריוו האָט גדליה געענטפערט, אַז ער פאַרמאַגט געלט און גאָלד און ער וועט פֿרובירן צוזאַמען מיט דער משפחה פרעסער קומען קיין טלוסטע. איידער איך האָב באַקומען זיין ענטפער האָט דאָס שוין פריער געלייענט די יידישע מיליץ. וועג גדליה איז געקומען אין טלוסטער געטאָ האָט ער זיין פאַרמעגן באַהאַלטן איידער די מיליץ איז געקומען. מ'האָט אים אַרעסטירט, שפּעטער באַפרייט. דער סוף איז געווען: די פאַליצייַ האָט געפונען דאָס „קניפּל" און צוגענומען.

פרילינג 1943 בין איך געווען אינעם לאַגער ראַזאַנווקאַ און צוזאַמען מיט אַנדערע געאַרבעט אין פעלד. נאָך דער סעזאָן־אַרבעט האָט מען אויסגעשאַסן אַ טייל לאַגער־יידן. אין דער צייט האָט מען אין טלוסטע געהרגעט בובי דרעמער.

די ערשטע אַקציע אין טלוסטע איז געווען אין סעפּטעמבער 1942. די, וועלכע זענען געבליבן לעבן, האָבן וויטער געווויינט אין געטאָ. פון צייט צו צייט האָט מען געהרגעט איינצלנע יידן, אַבער דאָס געטאָ האָט נאָך עקזיסטירט. אינעם חודש מאַי 1943 איז אין טלוסטע געווען די

צווייטע אַקציע. צווישן די געהרגעטע איז געווען די משפחה פרעסער פון גוואַזדזיעץ, זוזיעס עלטערן און יינגערע שוועסטער. מיין ברודער גדליה איז געבליבן און איז געקומען צו מיר אין לאַגער ראַזאַנווקאַ. דאָרט זענען מיר געבליבן ביז סעפטעמבער 1943. שפּעטער האָט מען געשאָסן מיין ברודער גדליה. איך צוזאַמען מיט זוזיען און איר פריינדין סאַלקאַ זענען אַנטלאָפן. סאַלקאַ האָט געקענט די סביבה און אַ סך איינוווינער און אַ דאַנק איר האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן קורצע תקופות ביי פּאַרשידענע פויערים. 2 נעמען פון זיי געדענק איך: טשער־ווּאַנעגראַד און באַלאַל.

מיר זענען געקומען צו אַ פויער (זיין נאָמען געדענק איך נישט) און ער צוזאַמען מיט זיין פרוי האָבן אונדז דריי אויסבאַהאַלטן 3 מיט אַ האַלבן חודש, ביז מיר זענען באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי, וואָס האָט באַזעצט די געגנט.

מיר האָבן געוואַנדערט אין דער געגנט טלוסטע, אוסטיטשקע און געקומען קיין ראַזאַנווקאַ, וואָס איז וויידער אַקופּירט געוואָרן דורך די דייטשן. 12 טעג האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פויערטע. וועג די סביבה איז געוואָרן באַפרייט זענען מיר געפאָרן קיין טשאַרטקאָוו, פון דאָרט קיין טשערנאָוויץ (בוקאָווינאַ) און געקומען קיין גוואַזדזיעץ.

די טראַגישע זכרונות האָבן מיך פון דאַנען פאָרטריבן. נאָך אַנטדערטהאַלבן טעג זענען מיר צוריק געפאָרן קיין טשערנאָוויץ. נאָך אַ געוויסער צייט האָבן מיר פאָרלאָזט דעם ראַטנפאַרבאַנד, געוואַנדערט איבער פוילן און דייטשלאַנד, ביז מיר זענען געקומען קיין צפון אַמעריקע.

צבי שלאָם

גרישאָס דערציילונג

אונדזער משפּחה האָט געציילט 9 נפשות. צווישן די 7 קינדער זענען די 2 ערשטע, געבוירן געוואָרן אַ צווילינג: אַלעקסאַנדער און איך. מיר ביידע האָבן אין חודש יוני 1939 געענדיקט די פּוילישע פּאַלקס־שול. שפּעטער מיט 2 חדשים איז אויסגעבראָכן די דייטש־פּוילישע מלחמה.

אין דער צווייטער העלפט פון חודש סעפּטעמבער 1939 האָבן מיר געהערט, אַז די רויטע אַרמיי דערנענטערט זיך צו גוואַזדזיעץ. איך, צוזאַמען מיט אַנדערע, זענען מיר געגאַנגען אַנטקעגן די געסט, וועלכע זענען אַנגעקומען פון האַראַדענקער ריכטונג. איך האָב דעמאָלט באַ־

מערקט, אַז אַ גרופּע מענטשן, צווישן זיי מיין טאַטע און זיינע ברידער: לייב און מענדל — גייען אַנטקעגן דער רויטער אַרמיי מיט אַ באַגריסונגס לאָזונג אין אוקראַיִניש.

אונדזער עקאַנאָמישער מצב פאַר דער מלחמה איז געווען אַ שווערער: דאָקעגן אין דער צייט פון סאָוויעטישער מאַכט איז אונדז בעסער געוואָרן. דער טאַטע האָט באַקומען אַ פּאָסטן און מפרנס געווען די משפּחה. מיר, קינדער, האָבן געלערנט און זומער־צייט געפּאָרן אויף דערהאָלונג אין די קאָרפּאָטן־בערג.

אָנהויב יוני 1941 איז מיין טאַטע מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און בערך 2 וואָכן שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה. איך געדענק דעם טאָג, 22סטער יוני 1941, כ׳האָב זיך אויפגעכאַפּט וועגן אַ שטאַרקן באָמבע־אויפרייס. די דייטשן האָבן באָמבאַרדירט דעם לופּט־פּאָרט אין קולאַטשקאָווצע. וועג כ׳בין אַרויס פונעם הויז האָב איך באָמערקט אין ווינקל פונעם פּאָדער־צימער דעם טאַטנס מיליטערישן זאַק. מיין טאַטע איז געקומען בייגאַכט זיך געזעגענען מיט אונדז, אייַדער ער איז אַוועק אויפן פראָנט. ער האָט אונדז געטראָפן שלאָפן און האָט נישט געהאָט דעם מוט אונדז אויפ־צוווועקן. אָלס אָנדענק האָט ער איבערגעלאָזט זיין מיליטערישן זאַק.

אין שטעטל איז געווען אַ בהלה. צוערשט זענען אָנטלאָפן די סאָוויעטישע רעגירונגס מענטשן, מיט זיי די אַרטיקע אָקטיוויסטן, צווישן זיי מיין פעטער מענדל. ער איז געווען דער שטאָט־פּאָרוואָלטער. פּאָר זיין אָנטלויפן האָט ער געשיקט אַן אוקראַיִנישן פורמאַן, ער זאָל אונדז איבערפירן איבער דער אָלטער פּוילישׁ־רוסישער גרענעץ. אונדזער משפּחה: די מאַמע מיט די קינדער און קוזינע ביילע האָבן פּאַרלאָזט דאָס שטעטל.

אויפן צווייטן טאָג זענען מיר אָנגעקומען אינעם שטעטל הוסיאָטין, נאָענט פּאָר דער מלחמה פּוילישׁ־רוסישער גרענעץ. דאָס שטעטל איז געוואָרן שווער באָמבאַרדירט. מיר האָבן געזוכט ערטער זיך צו באָהאָלטן און צופּעליק האָבן מיר זיך צעטיילט אויף 2 גרופּעס: די מאַמע מיט 5 קינדער (איך צווישן זיי) און דער פורמאַן; די צווייטע גרופּע: מיינע 2 ברידער, אָלעקסאַנדער און שלמה און די קוזינע ביילע. נאָכן באָמבאַרדירן האָבן מיר געזען גרויסע צעשטערונגען, געהרגעטע און פּאַרוווּנדעטע. מיר האָבן געזוכט די ברידער און קוזינע, אָבער זיי נישט געפונען, נישט צווישן די לעבעדיקע און נישט צווישן די טויטע. מיט צעברָאכענע הערצער, מידע, הונגעריקע זענען מיר געפאָרן ווייטער קיין מזרח. די פערד זענען מיד געוואָרן, זענען מיר אַראָפּ פון דעם וואָגן,

געגומען די נויטיקע זאַכן, זיך געזעגנט מיטן פורמאַן און אַוועק צו פוס.

מיר זענען געקומען נאָענט צו פּאָלטאַווע און דאָרט האָט אונדז דערגרייכט די מלחמה. דאָס ערשטע מאָל האָב איך געזען אַ קאַמף. די רויט־אַרמייער האָבן שווער געקעמפט מיט די דייטשן. די דייטשן האָבן געזיגט. מיר זענען געבליבן אין אַקופירטן ראַיאָן פון די דייטשן.

אין די דאָזיקע געשעענישן זענען מיר געוואָרן פאַרצווייפלט און אונדזער גורל האָט אונדז מער נישט אינטערעסירט. צו אונדזער איבעראַשונג האָבן די דייטשע זעלנער זיך באַצויגן צו אונדז מענטשלעך. זיי האָבן אונדז געראָטן זיך צוריק קערן אַ היים. מיר האָבן געטראָפן אַן אוקראַיִנישן פורמאַן פון אונדזער געגנט. ער האָט אונדז דערלויבט מיטנעמען אונדזערע זאַכן און מיך. די מאַמע מיט די 4 קינדער זענען געגאַנגען צו פוס.

איך בין געקומען מיט דעם פורמאַן קיין גוואָזדזיעץ שבת צונאַכטס. כ׳בין אַוועק צו מיין פעטער מרדכי (בייל‌עס טאַטע) און ביי אים גענעכטיקט. באַלד אין דער פרי איז דערשינען דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט, פּאָליטשוק, און אַרעסטירט דעם פעטער און מיך. מ׳האָט מיך געשלאָגן, געפּאָרשט און געפרעגט, וווּ איז דער פעטער מענדל ז אַמערסטן האָט מיך געמאַטערט יאַנקו פון כאַמוקאָווצע. נאָך אַ פּאָר טעג האָט מען מיר באַפוילן צו רייניקן דאָס פּאָליציי־הויז, וועו כ׳האָב אַרויסגעטראָגן דאָס מיסט, בין איך אַנטלאָפן. דער פעטער איז פריער באַפרייט געוואָרן. ער האָט געמאַכט שטיוול פאַר די אָקופּאַנטן און איך האָב ביי אים געאַרבעט.

נאָך 3 וואָכן צו פוס גיין, אַ ביסל פאַרן און נעכטיקן ביי אוקראַיִנער, מידע און הונגעריקע זענען געקומען אין שטעטל מיין מאַמע מיט די 4 קינדער. אין דער היים איז געווען שפּייז. די קינדער האָבן זיך אויפגעמונטערט, די מאַמע, אַבער, האָט זיך נישט געקענט באַרואיקן, זי האָט שטענדיק דערמאָנט דעם טאַטן און די קינדער. דאָך האָבן מיר געהאָפט, אַז די מלחמה וועט זיך גיך ענדיקן מיט אַ דייטשער מפּלה און דער טאַטע, אַלעקסאַנדער און שלמה וועלן צוריק קומען אַ היים. געווען איז דאָס אַ פאַלשע האָפענונג. ס׳איז געוואָרן סוף זומער, אַבער נישט סוף מלחמה.

די גרויסע צרות האָבן זיך אַנגעהויבן, מ׳האָט אונדז יידן פאַרטריבן אין געטאָ, מיר האָבן געמאַכט בונקערס זיך צו באַהאַלטן בשעת אַן אַקציע, וועו זי וועט זיין. און ס׳איז געשען נאָך פּסח 1942, איינעם אַ פרימאָרגן האָב איך געהערט גראַנאַטן־אויפרייסן און אַ שיסעריי. כ׳בין אַרויס אין דרויסן, געזען דייטשן מיט אוקראַיִנער שיסן אין פאַרשידענע

ריכטונגען אין די געטאָ־הייזער. מיין מאַמע האָט געשריגן: „קינדער, ראַטעוועט אייך, ווי איר קענט!"

איך בין אַנטלאָפן פונעם ברענענדיקן געטאָ צום בית הקברות. ליגנדיק צווישן די מצבות איז פאַר מיר פלוצים דערשינען אַ דייטש מיט אַ ביקס. איך בין געשווינד אַנטלאָפן און אונטערוועגנס באַגעגנט צדוק הערש. דער דייטש האָט געשאָסן און פאַוווּנדעט הערשן. איך בין ווייטער גלאָפן, זיך אַפגערוט אין פעלד און שפּעטער געגאַנגען קיין סויאַטין.

אויפן וועג האָב איך געטראָפן גוואַזדזיעצער: גבריאל מיט זיין פּרוי און קינדער. די פרוי איז געפאַלן אין אַנמאַכט. מיר זענען אַריין צו אַ פויער בעטן הילף. אַנשטאָט הילף האָט ער געבראַכט פאָליציי, וואָס האָט אונדז געפירט קיין סניאַטין און געוואָלט אונדז איבערגעבן דער געסטאַפּאָ. איך האָב אויסגענוצט די נאַכט־פינצטערניש און בין פאַרשוווּנדן. כ'האָב דערגרייכט דעם פּראַוואַסלאַווישן בית הקברות און דאָרט געזעכטיקט. אין דער פרי בין איך צוריק געגאַנגען קיין גוואַזדזיעץ. אויך גבריאל איז אַנטלאָפן, דאַקעגן זיין פרוי און קינדער האָט מען געשאָסן.

וועג כ'האָב זיך דערנענטערט צו מיין שטעטל האָט נאָך דאָס געטאָ געברענט און דער רויך, געיאָגט פונעם ווינט האָט זיך פאַרשפּרייט. אין געטאָ האָב איך זיך דערווויסט וועגן דער טראַגעדיע. מער ווי אַ העלפט גוואַזדזיצער יידן, צווישן זיי מיינע טייערע קרובים, זענען אומגעקומען. מיין נאַענטע משפּחה איז געבליבן לעבן.

אַ קורצע צייט נאָך דער טראַגישער אַקציע האָט מען אונדז פאַרטריבן אין קאָלאָמייער געטאָ. געווינט האָבן מיר אין אַ שטאָל. צוזאַמען מיט אַנדערע געטאָ יידן האָב איך געאַרבעט, שפּעטער אַנטלאָפן און צוריק געקומען קיין גוואַזדזיעץ. כ'בין געגאַנגען צו מיין טאַטנס פריינד, יוזעף פאַטשקאָווסקי, ער האָט מיר געגעבן עסן און דערלויבט צו בלייבן ביי אים אַ פאַר טעג. אין שטעטל זענען געבליבן עטלעכע פאַכלייט, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַר דעם אַקופאַנט. אך האָב געזאַמלט שפּייז, ספּעציעל ברויט און געבראַכט מיין משפּחה אין קאָלאָמייער געטאָ. דאָס האָב איך געטאָן עטלעכע מאָל, ביז מען האָט מיך געכאַפּט. געהאַלטן האָט מען מיך אין געסטאַפּאָ־קעלער. נאָך אַ פאַר טעג האָט מען מיך מיט אַנדערע געפירט שיסן. כ'בין אַנטלאָפן אין געטאָ, דערציילט מיין משפּחה וועגן דער סכנה, וואָס דראָט מיר. כ'האָב זיך געזעגנט מיט מיין מאַמען, דריי ברידער און שוועסטער.

כ'בין אַנטלאָפן דורך די פעלדער קיין האַראַדענקאָ, אַריין אין

געטאָ און דאָרט געבליבן ביז האַרבסט 1942, די גרעסטע טראַגישע תקופה: דער גרויזאַמער חורבן פון די יידן אין מזרח גאַליציע.

ווען מ'האָט אַנגעהויבן פאַרשרייבן די האַראַדענקער געטאָ־יידן אויף דעפּאָרטאַציע, בין איך אַנטלאָפן אויסער דער שטאָט. אַ פויערטע לאַשטשינסקאַ, האָט מיך באַהאַלטן אין אַ בודקע פון אַ הונט, אונטער אַ פּאַרמאַכטער טעראַסע. זי האָט מיר דאָרט געבראַכט עסן. די דאָזיקע פרומע קאָטוילישע פרוי האָט מיך אויסבאַהאַלטן 5 טעג, פאַרבאַהאַל־טנדיק פון איר מאַן, דעם ביטערן אַנטיסעמיט.

נאָכן פאַרטרייבן די יידן איז האַראַדענקאַ דערקלערט געוואָרן „יודנריין". דער באַפעל איז געווען שיסן יעדן באַהאַלטענעם ייד און די קריסטן, וועלכע העלפן יידן.

איך האָב פאַרלאָזט מיין באַהעלטעניש, זיך אַרומגעדרייט צווישן חורבות און באַשלאָסן גיין קיין טלוסטע. פאַרבייגייענדיק אַ קריסטלעך ביכער־געוועלב האָב איך באַמערקט אַ טאַשן־ביכל אַ צלם. דאָס איז געווען אַ פּראָוואָסלאָוויש רעליגיע־ביכל. כ'האָב עס געקויפט. מיין מזל איז געווען, וואָס איך בין ענלעך צו די אַרטיקע איינווינער, באַהערשט זייער שפראַך און געקענט אַ ביסל רעליגיע (פון דעם געקויפט ביכל). דערפאַר האָט מיר נישט געדראָט קיין געפאַר אויפן וועג.

איך געדענק, ווען איך בין געווען אין קאַטקיווקאַ (פאַרשטאָט פון האַראַדענקאַ), האָב איך ריזיקירט און פּרובירט צי איך דערוועק אַ פאַרדאַכט אַלס ייד. כ'בין אַריין אין אַ הויז און געבעטן וואַסער צו טרינקען. דאָרט איז געשטאַנען אַ יונגע פרוי מיט אַ קינד אויף די הענט. זי האָט מיר געגעבן וואַסער און געפרעגט, ווּהין איז מיין וועג?

— קיין טלוסטע — האָב איך געענטפערט.

זי האָט מיר געבעטן צו בלייבן ביי איר אַ קורצע צייט. כ'האָב מסכים געווען. כ'בין געווויר געוואָרן, אַז איר מאַן איז אין דינסט ביי די דייטשן אויסער דער היים. צו דער פריילעכער שטרויענער אַלמנה זענען אויף דער נאַכט געקומען געסט פון דער פּאָליציי, אוקראַינער און דייטשן, וועלכע האָבן מיט איר פאַרבראַכט. אין איינעם פון די צימערן האָב איך געהיט דאָס קינד. די פרוי האָט דערציילט די געסט, אַז איך בין איר קרוב. נאָך אַ קורצער צייט האָט אַ שכן געהאַט אויף מיר אַ פאַרדאַכט און צו וויסן געגעבן דער פּאָליציי. ווען די פּאָליציסטן זענען געקומען, האָבן זיי געפרעגט, צי איך ווייס וועגן אַ זשיד, וואָס באַהאַלט זיך אין דער געגנט. פאַרשטייט זיך, אַז כ'האָב געענטפערט, אַז איך ווייס נישט. ווען די פּאָליציסטן זענען אַוועק, בין איך פון דאָרטן אַנטלאָפן.

אייגעם אַ זונטיק האָב איך דערגרייכט דעם ברעג פונעם טייך דניעסטער, כ׳בין געגאַנגען צום דאָרף האָראָדניטשעק. לויט מיין אויסזען און צעריסענע קליידער האָט מיך דאָ באַטראַכט אַלס אַרעמען שגץ. איין פויער האָט מיך געפרעגט, צי כ׳וויל אַרבעטן. כ׳בין מסכים געווען און ער האָט מיך געשיקט צו אַ רייכן פויער אויף אַרבעט אין אַ פאַרמע. דעם פויער האָב איך דערציילט, אַז כ׳בין פון דעליאַטין און מיין נאָמען איז סטעפאַן. ער האָט מיר צוגענומען צו דער אַרבעט, געגעבן עסן און אַן אָרט צום שלאָפן אין שטאַל.

איך וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן די דאָזיקע נאַכט פון שלאָפן אַן פּחד און אין דער פרי ביי דער אַרבעט האָב איך באַקומען אַ געפיל פון זיכערקייט. כ׳האָב אַנאַליזירט דעם מצב און כ׳האָב חרטה באַקומען, וואָס כ׳האָב זיך דערקלערט אַלס דעלאַטינער, וויל דאָס שטעטל איז נאָענט און מ׳קען פאַרלאָנגען אינפאָרמאַציעס וועגן מיר. און אַחוץ דעם האָב איך געהאט אַ פּראָבלעם מיט דער כראַנאַלאָגיע פון די פּראָוואָסלאַווישע תפילות. דערפאַר האָב איך באַשלאָסן צו דערציילן, אַז כ׳בין פון פּאָלטאַווע, אַ ווייט סאָוויעטיש אָרט, וווּ די יוגנט איז דערצויגן געוואָרן אַטעיסטיש.

איך האָב געטוישט מיין אַרבעטס־פּלאַץ און דער פויער האָט מיר געפרעגט:

— אפשר ביסטו אַ הערשקאָ?

איך האָב געענטפערט מיט זיכערקייט:

— איך בין פון פּאָלטאַווע, מזרח אוקראַינע.

— אויב אַזוי — האָט דער פויער געזאָגט — קום צו מיין זיידן. ער וועט מיט דיר רעדן רוסיש.

דער אַלטער פויער האָט גערעדט שלעכט רוסיש. דאָך האָט ער געפרעגט לאָזיש: ווי קומסטו אַהער?

איך האָב אים דערציילט, אַז כ׳בין געקומען מיט מיין טאַטן, וועלכער איז מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און איך בין געבליבן. זיי האָבן מיר געגלויבט און אַנגעהויבן מיך באַאיינפלוסן מיטן פּראָוואָסלאַווישן גלויבן און כ׳זאָל גיין אין צערקווע.

כ׳האָב שווער געאַרבעט, זיך באַמיט צו אַרבעטן אויך זונטיק, כדי צו אויסמיידן גיין זונטיק אין צערקווע. שפּעטער האָט מען מיך געשיקט אויף אַרבעט צו אַן אַנדערן פויער. זיין נאָמען איז געווען דובנאק. ער האָט געהאַט 2 זין. זיי האָבן מיך באַקאַנט געמאַכט מיט איינעם, וואָסיל, פון זאָפּאָראָזשע (מזרח אוקראַינע. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אָט דער וואָסיל איז אַ סאָוויעטישער אָפּיציר. ער האָט געאַרבעט אין

דאַרף און אַרגאַניזירט די יוגנט צו די פּאַרטיזאַנער. וואַסיל האָט געווּסט, אַז כ׳בין אַ ייד און ער האָט מיך נישט געדאַרפט איבערצייגן צו ווערן פּאַרטיזאַנער. איך האָב מיט אים צוזאַמען געאַרבעט און אונדז איז געלונגען צו אַרגאַניזירן בערך 20 יונגע אוקראַינער פּאַר אונדזער ציל. וואַסיל מיט נאָך 2 זענען פּלוצעם פּאַרשוווּנדן. אָבער אין אַ קורצער צייט שפּעטער זענען געקומען אין דאַרף 2 יונגע. זיי האָבן מיר איבערגעגעבן אַ גרוס פון וואַסילן און געבעטן איך זאָל גיין מיט זיי.

מיר זענען געגאַנגען ביז צו אַ געהיים אָרט פון אַ פּאַרטיזאַנער־אַפּטיילונג, וואָס האָט געהערט צו דער גרויסער פּאַרטיזאַנער אַרמיי פון גענעראַל סידאָר אַרטיומאָוויטש קאָוופּאַק. וואַסיל, וועמענס נאָמען ס׳איז געווען איוואַן פּיאָדאָראָוויטש מענוכין, איז געווען אַ לייטענאַנט ביי די פּאַרטיזאַנער. איך האָב באַקומען אַ פונקציע אין אַ שפּיאָנאַזש־גרופּע. מיר זענען געריטן אויף פערד, באַזוכט דערפער, געזאַמלט ידיעות וועגן באַוועגונגען פון דייטשן מיליטער, פּאָרשריבן די געניוע ערטער פון בריקן, באַן־ליניעס און מיליטער לאָגערן. די ידיעות האָבן מיר איבער־געגעבן אונדזער פּאַרטיזאַנער־שטאָב, וואָס האָט לויט זיי דורכגעפירט אַטאַקעס קעגן דעם פיינד.

איך האָב זיך אָפט מאָל געטראָפן מיט מיין באַקאַנטן וואַסיל, וועלכער איז ביי די פּאַרטיזאַנער געווען באַקאַנט אָלס מוטיקער קעמפער.

אין די דורכגעפירטע אַקציעס קעגן די דייטשן האָבן מיר געהאָט נצחונות און אויך געליטן מפלות. כ׳גדענק אַ נאָכט, ווען מיר זענען געווען אין ראָזוויעדקע (שפּיאָנאַזש) זענען אונדזערע חברים פון אַן אַנדער גרופּע אַרומגערינגלט געוואָרן דורך דייטשן. אונדזערע חברים האָבן געהאָט פּאַרלוסטן. די געבליבענע האָבן געמוזט צוריק גיין און ווידער זיך אָרגאַניזירן.

מיט דער צייט בין איך געווויר געוואָרן, אַז אונדזער שטאָב האָט אַ געהיימע און דירעקטע ראַדיאָ־פּאַרבינדונג מיט מאָסקווע. פון צייט צו צייט זענען איבער אונדז דערשינען סאָוויעטישע עראָפּלאַנען, געוואָרפן ראָקעטן אָלס באַשטימטן סימן און אַראָפּגעוואָרפן וואָפן און אויס־שטאָטונג.

אונדזער וואָפן איז באַשטאַנען פון גראַנאַטן, ביקסן, רעוואָלווערן, דינאָמיט און האַרמאָטן. מיר האָבן געהאָט נישט גענוג, אָפילו וויניק מאָטאָריזירטע טראַנספּאָרט־מיטלען. דערפּאָר, אָבער, אַ סך פערד און וואָגנס. שפּייז פלעגן מיר נעמען ביי פויערים. ס׳איז אויך אונדז געלונגען איבערצופאָלן דייטשן און צונעמען ביי זיי זייער וואָפן און שפּייז.

צווישן אונדזערע פּאַרטיזאַנער זענען אויך געווען יידן. כ׳דערמאַן דאַ ספּעציעל איינעם מיטן נאָמען האַלפּערן, וועלכער האָט געשטאָמט פון ראָוונע. געווען איז ער אַ העלדישער קעמפער, אַ ספּעציאַליסט אין אַנגרייפן פון לייכטע האַרמאַטן. ער איז געפאַלן ווי אַ גבור. אַ גרויסע איבערראַשונג איז געווען פאַר מיר, ווען כ׳האָב זיך דערוווּסט, אַז ביי אונדז איז דאָ אַ דייטשער פּאַרטיזאַן מיטן נאָמען קליין. וועגן זיין טריישאַפט פאַר אונדזער ציל האָבן מיר זיך איבערצייגט אַ דאַנק זיין דרייסטער טעטיקייט. דער לייטענאַנט וואַסיל איז געפאַנגען געוואָרן דורך די דייטשן און זיך געפונען אונטער זייער מיליטערישער וואָג. דער פּאַרטיזאַן קליין האָט זיך איבערגעטאָן אַלס דייטשער אָפּיציר און באַפרייט דעם לייטענאַנט וואַסיל.

בערך אַ האַלב יאָר בין איך געווען אַ פּאַרטיזאַן ביים ענעראַל קאָוופּאַק, ד.ה. ביזן היסטאָרישן ווינטער 1944, ווען אונדזערע פּאַרטיזאַנער האָבן זיך באַגעגנט מיט דער רויטער אַרמיי. דאַן האָט מען באַשלאָסן אַ טייל פּאַרטיזאַנער מאָביליזירן אין דער רעגולערער רויטער אַרמיי און אַ טייל באַפרייען. איינצלנע און איך צווישן זיי האָט מען געשיקט אין אַ מיליטערישער שול קיין קיעוו.

אין אַ קאַמף פון די פּאַרטיזאַנער אין קאַרפּאַטן־געגנט איז געפאַלן דער קאַמיסאַר רודניעוו, וועלכער איז געווען אויסגעצייכנט מיטן אָרדער „העלד פון ראָטנפאַרבאַנד". די סאָוויעטישע מאַכט האָט זיך באַמיט צו געפינען זיין קבר און איבערפירן זיינע ביינער קיין קיעוו. איך, צוזאַמען מיט 5 אַנדערע געוועזענע פּאַרטיזאַנער, זענען מיר געפאָרן אין דער קאַרפּאַטן־געגנט זוכן דעם דערמאַנטן קבר. מיר זענען פאַרבייגעפאָרן גוואָזדזיץ. איך האָב געזען מיין חרוב שטעטל, זיך פאַרשטעלט דאָס פנים און אויסגעבראַכן אין אַ געוויין. מיר זענען ווייטער געפאָרן, געזוכט און נישט געפונען רודניעווס קבר.

אויפן וועג צוריק קיין קיעוו האָב איך זיך צופעליק באַגעגנט מיט מיין ברודער אַלעקסאַנדער (סאַשקאַ). געשען איז דאָס אויף דער באַן־סטאַציע זאַביניאַץ, נאָענט צו זאַלעשטשיקי. באַמערקנדיק איינעם, וועלכער שפּרינגט אין וואַגאָן, האָב איך אויסגעשטרעקט מיין האַנט. ער איז אַריין אין וואַגאָן און מיר האָבן זיך ביידע אַנגעקוקט, אַבער זיך נישט דערקענט, הגם ביידע געווען ענלעך ווי צוויי טראָפנס וואַסער — אַ צווילינג. די אומזיכערקייט האָט פּאַרבלענדט אונדזערע אויגן. נאָכן דערקענען זיך זענען מיר געווען ווי אין אַ חלום, געקוקט איינער אויפן צווייטן און נישט געקענט רעדן.

מיינע חברים אינעם וואַגאַן האָבן אויסגעשריגן: „בראַטיאַ ווסטרעטילים!" — ברידער האָבן זיך געטראָפן. ערשט דעמאָלט האָבן מיר זיך אַרומגעכאַפט אין געוויינט פאַר שמחה. מיר האָבן געריידט רוסיש. אַלעקסאַנדער האָט מיר דערציילט, אַז דער טאַטע לעבט און אויך אונדזער ברודער שלמה וואָרט אויף אים אינעם דאָרף ביאַלא־טשאָרטקאָוו. מיר האָבן זיך דערציילט וועגן אונדזערע איבערלעבונגען. כ׳האָב זיך באַפרייט פון מיינע חברים און בין געפאָרן מיט אַלעקסאַנ־דערן זיך באַגעגענען מיט שלמהן.

איך האָב שלמהן באַלד דערקענט, ער מיך נישט.

— יאָ טוואַי בראָט, הערשל!

הערנדיק די ווערטער איז שלמה אויפגעשפרונגען און מיר האָבן זיך געקושט. מיר, דריי ברידער, האָבן געריידט אַ גאַנצע נאַכט. איך האָב זיך דערוווסט, אַז דעמאָלט, וועו מ׳האָט באַמבאַרדירט הוסיאַטין און אַלעקסאַנדער, שלמה און ביילע זענען אונדז פאַרלוירן געגאַנגען, זענען זיי אין דער בהלה מיט מאַסן פליטים אַנטלאָפן און איבער־געלעבט די מלחמה אין רוסלאַנד.

דעם צווייטן טאָג זענען מיר געפאָרן קיין גוואָזדזיעץ. דאָרט האָבן מיר געטראָפן עטלעכע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן איבערגעלעבט די מלחמה. נאָך אַ פאָר טעג איז געקומען אונדזער טאַטע קיין גוואָזדזיעץ אויף אורלויב. עס איז שווער צו באַשרייבן אונדזער פרייד — אַ טאַטע מיט 3 זין האָבן זיך געטראָפן.

נאָך דעם אורלויב איז דער טאַטע צוריקגעפאָרן אין זיין מיליטער־אַפטיילונג. איך בין מאָביליזירט געוואָרן אין אַ ספּעציעלער אַפטיילונג אין האָראָדענקאָ מיט דער פונקציע צו דערקענען מיטאַרבעטער מיטן בלוטיקן אָקופאַנט און באַנדעראָווצעס (אוקראַינישע נאַציאַנאַליסטן).

מיינע צוויי ברידער האָבן געקעמפט אין די רייען פון דער רויטער אַרמיי, דערגאַנגען ביז בערלין און פון דאָרט איבערגעשיקט געוואָרן צום יאַפאַנישן פראָנט. שלמה איז פאַרוווונדעט געוואָרן, אָבער גיך אויס־געהיילט געוואָרן.

די גרויסע טראַגישע מלחמה האָט זיך געענדיקט און מיר 3 ברידער מיטן טאַטן האָבן זיך ווידער באַגעגנט דאָס מאָל אין טשערנאָוויץ (בוקאָווינע), פון דאָרט קיין פוילן און ווייטער — קיין ארץ־ישראל.

די קדושים־רשימה פון גוואָזדזיעץ און געגנט

(געדרוקט אויף די זייטן 186—215)

די רשימה האָט געשריבן אונדזער בן עיר מאיר לערער לויט זיין זכרון. אינעם יאָר 1968 איז די רשימה דערשינען און פאַרטיילט געוואָרן צווישן די לאַנדסלייט. איצט דערשיינט די רשימה אינעם ספר הזכרון.

דערביי דאַרף מען באַמערקן, אַז דער רעדאַקטאָר פון דער רשימה האָט, לויט זיין זכרון, געוואָנדערט איבער די גוואָזדזיעצער גאַסן, זיך דערמאָנט די איינווינער, זייערע נעמען, משפחה־צושטאַנד און משפחה־פאַרבינדונג.

צו אונדזער באַדויערן פעלן דאָ הונדערטער נעמען, פאַרגעסן פון זייערע קרובים, שכנים און פריינד. מיר בעטן זייער מחילה.

די טראַגישע סטאַטיסטיק באַווייזט, צווישן אַנדערן, די שוידער־לעכע מאַס פון מאָרד און פאַנטאַסטישע ציפערן, הגם אינעם באַטראַכט פון אַ קליין, פאַרוואָרפן שטעטל ווו עס זענען אומגעקומען כמעט אַלע יידן מער ווי 2000 נפשות. פון זיי זענען פאַרשריבענע אין דעם בוך 332 משפחות — געציילט 1231 נפשות.

די גוואָזדזיעצער יידן זענען מערסטן טייל געווען פאַרבונדן מיט קרובים פון דער ערשטער און צווייטער ליניע מיט דעם זעלבן פאַמיליע־נאָמען. צווישן די 330 משפחות, וואָס פיגורירן אין דער רשימה, טרעפט מען 32 משפחות מיט דעם זעלבן פאַמיליע־נאָמען, וואָס האָבן געציילט 10 און מער נפשות — צוזאַמען 680 נפשות.

אין שפּיץ פון דער טראַגישער רשימה זענען אומגעקומען מיט דעם זעלבן פאַמיליע נאָמען: משפחות זעלצער — 81 נפשות, משפ' גרינבערג — 66 נפשות; משפ' בערגמאַן — 45 נפשות; משפ' שלאם — 39 נפשות.

די דאָזיקע טאַבעלע ווייזט די צאָל פאַרשריבענע משפחות און נפשות, וועלכע זענען אומגעקומען.

92	2	184
74	3	222
77	4	308
44	5	220
27	6	162
11	7	77
2	8	16
2	9	18
1	11	11
330	איינצלנע —	13
משפחות אָן פרטים — 2		
332		1.231

זייער הייליקער אָנדענק זאָל זיין פאַראייביקט.

רשימת שמות האנשים על חלק מהתמונות

השמות הם כפי שהיו מוכרים בבית. הסימן ———— משמע לא זוהה, או שם שנזכר בחלקו. הקוראים שיזהו אותם או שמות לא נכונים, מתבקשים לרשום שמותיהם בשוליים. הרשימות הן ממול הקריאה מימין לשמאל.

דף VII למעלה מצד שמאל, דורה נייברגר מדליקה נרות זכרון.

" 34 יב' עזיה ראוך ודוציה גרינברג.

" 35 ט' קבוצת בית"ר בעיירה, יושבות: פייגה זלצר, גולדה ריקהויז, רנציה לטנר. עומדות: רייזל'ה זלצר, סטלה לייטנר, ייטה שטטנר, לייקה זקלר פני ווינלובר, פייגר, רחל שיקלר ובת דודתה, מרים גרינברג ————.

" 35 י' קבוצת תלמידות של בית ספר לעברית, יושבות: בטקה לגשטיין, דוזיה שטטנר. מאחוריהן: חוליה גרינברג, זלדה ארדרייך. עומדות: חיה לאוטמן, נטה פליק, דוניה לגשטיין, מרים רייטר, דבורה דרמר, בלומה שלם. בשורה שניה: ויקי שטרום, ציפציה מלר, בלומה דרשר, ————, מורה בומברג מהורודנקה ————, ————, סובל'ה גרינברג. שורה אחרונה: פייגה בירנבערג ————, ————, מינדל"ה דרמר, ————, ציפציה שטרק.

" 39 יג' קבוצת השומר הצעיר. יושבים: חוציה וינטר, שמואל ביטקובר, מלכה'לה גרינברג. מאחוריהם: זוסקה לגשטיין, שרה סטן, חוה שטרייפלר, פריידל'ה שלזינגר, מטה ריקהויז, קופל זלצר. עומדים: חנה שובר, מאיר אלטנהויז, בלימה שטרייפלר, מציה ריינר, פרל בורטן, ————, שמשון צומר, חנה ביטקובר, אלציה דרמר, דוציה גרינברג, בוסיה שרייר.

" 39, קבוצת השומר הצעיר „אחוה נמר". יושבות: ריבה גנגבר, מטה ריקהויז, שורה שניה, חוה שטרייפלר, אוציה אלרהנד, בלימה שטטנר, רחל ווינלובר. שורה שלישית, עומדים: פריידל'ה שלזינגר, מאיר אלטנהויז, צבנגלר מהורודנקה, לייביש גוטליב, לאה דרשר.

" 40 יד' קבוצת בית"ר. יושבות: בשורה שניה, ראשונה, רנציה לטנר. בשורה שלישית, חמישית פייגה זלצר. בשורה אחרונה עומדת, תשיעית מרים גרינברג.

" 40 טו' קבוצת בית"ר „תל חי". בשורה שניה יושבות: שניה רנציה לטנר, שלישית רייזל'ה זלצר. עומדות: ראשונה שרה שכטר, רביעית ייטה שטטנר.

" 63 קבוצת „דרור" בעיירה. יושבים: פסח שיינר, יידל גרסטנהבר, חיים שיינר. על ברכיים מימין: דוציה גרינברג. משמאל זוסקה לגשטיין. עומדים: משה פרוביזור, חיים אורבך, דוסקה לגשטיין, ישראל אורבך, משה אורבך, בוניה רייטר, גבריאל גנגבר.

" 72 יט' קבוצה משארית הפליטה. יושבים: משה שכטר, ינקל'ה שיקלר, אלטר פיסטנר, ליפא ————, נפתלי שלם, אברהם ברגמן. שורה שניה: ———— שרצר, ————, מנדל ברגמן, מאיר לאוטמן, צירל'ה לטנר, מינה פיסטנר. עומדים: ————, יעקב מרקשייד, אשת דודל קראן, בלימה גרינברג, מציה שרייר, אמא של משה שכטר, משה ברגמן. שורה אחרונה, חנן וויט, דודל קראן איזיה ברגמן, בוציה שרצר, פרץ שמלצר, פינה ברכר.

" 75 טייבל'ה מדליקה נרות זכרון.

" 173 יושבת בשורה שניה מצד שמאל, רייזל'ה זלצר, עומדת מצד שמאל פני ווינלובר.

להוצאת ספר הזכרון

ביגון קודר אנו שארית הפליטה הזעירה מוציאים לאור ספר הזכרון ליהודי גבוזדזיץ והסביבה.

בספר זה אנו מתאבלים על משפחותינו ובני העיירה שלנו שנספו בשואה האיומה.

אנו מנציחים את קדושינו למעננו ולמען הדורות הבאים בקריאות ובזעקות מרות: **נזכור ולא נשכח, זכרו ואל תשכחו** את כל אשר גרמו לנו הרוצחים הגרמניים ועוזריהם ימח שמם.

עם הוצאת ספר הזכרון אנו מצטרפים לשאריות הפליטה מקהילות יהודיות אירופאיות רבות אשר הוציאו לפנינו ספרי זכרונות על חורבן קהילותיהם וייתכן ועוד יופיעו ספרי זכרונות כאלה.

יהיה ספר הזכרון שלנו — בדומה לספרי זכרונות אחרים — תעודה היסטורית טראגית ביותר, מצבה, קדיש ונר תמיד ליהודי גבוזדזיץ והסביבה.

צום אַרויסגעבן דאָס געדענק־בוך

מיט טיפן טרויער פאַרעפנטלעכן מיר, די קליינינקע שארית הפלי־טה, דאָס געדענק־בוך פון די גוואַזדזיעצער יידן און געגנט.

אין דעם בוך טרויערן מיר ווען אונדזערע משפחות און לאַנדס־לייט, אומגעקומענע אין דער שרעקלעכער שואה. מיר פאַראייביקן אונדזערע הייליקע פאַר אונדז און פאַר די קומענדיקע דורות מיט ביטערע רופן און געשרייען: **מיר וועלן געדענקען און נישט פאַרגעסן. געדענקט און פאַרגעסט נישט** וואָס די דייטשע רוצחים מיט זייערע מיטהעלפער ימח שמם האָבן אונדז גורם געווען.

מיט דעם אַרויסגעבן דאָס געדענק־בוך שליסן מיר זיך איין צו די רעשטלעך יידן פון אַ סך אייראָפעישע יידישע קהילות, וועלכע האָבן פאַר אונדז אַרויסגעגעבן געדענק־ביכער און מעגלעך אַז ס'וועלן נאָך דערשיינען אַזעלכע ביכער. זאָל זיין דאָס געדענק־בוך, ענלעך צו אַנדערע געדענק־ביכער, אַ היסטאָריש טראַגישער דאָקומענט, אַ מצבה, קדיש און נר־תמיד פאַר די גוואַזדזיעצער יידן און געגנט.

ועד הספר

ظلمت در شرق

راه مارکسیست‌ها و اپورتونیست‌ها

הערות ותיקוני טעויות

לא ניצלנו הגלופה להדפסת עטיפת הספר הנזכרת בעמ' VI.
חל דילוג בעימוד על ספרות III, IV.
בעת ההדפסה נוספו תמונות והן לא צויינו במספרים עוקבים.

בעמ' 6 אחרי שורה 15 חסרה שורה — **הטמפרטורה יורדת ל־20—25 מעלות מתחת לאפס ורוחות חזקות** —
בעמ' 18 בשורה 12 נדפס הבוחרים, צ"ל **הבחורים**.
" 23 " 10 נדפס שטראוס, צ"ל **שטרוס**.
" 45 " 2 נדפס אורבך, צ"ל **אברבך**.
" 73 שורה 24 מיותרת (כפילות).
" 136 בשורה 6 אחרי בשעה צ"ל 4.
" 151 " 19 נדפס לפוטור, צ"ל **לפוטוק**.
" 153 " 13 נדפס דומנסקיה, צ"ל **דומנסקה**.
" 159 למטה המלים — הצילו ארבע מבני משפחת נייברגר — שייכות לעמוד 168 למטה.
" 167 בשורה 18 נדפס לע, צ"ל **לא**.
" 168 " 11 נדפס היסובצה, צ"ל **ליסובצה**.
" 170 " 35 נדפס 20, צ"ל **21**.
" 172 אחרי השורה 25 חסרות 2 שורות — **הייתי בטוח בכוחו של הצבא האדום וביכולתו לנצח את הגרמנים, כאשר ראיתי בנסיגה רק מהלך טקטי צבאי והאמנתי שנוכל שוב** —
" 188 בשורות: 21, 22, נדפס שסטנר, צ"ל **שטטנר**.
" 193 בשורה 44 בטור ילדים סימון × × מיותר (כפילות).
" 195 " 14 נדפס ז. בן, צ"ל **נ. בת**.
" 196 " 24 נדפס יודה, צ"ל **יורה**.
" 197 בשורות: 14, 15, 16 נדפס אמנברגר, צ"ל **אופנברגר**.
" 198 בשורה 5 בטור ילדים סימון × מיותר.
" 198 " 23 נדפס דובריס, צ"ל **דוברים**.
" 198 " 34 נדפס רינה, צ"ל **ריבה**.
" 199 בשורות: 28, 29 נדפס שסטנר, צ"ל **שטטנר**.
" 203 " 14, 15, 16, 17 נדפס פרטר, צ"ל **פרסר**.
" 207 בשורה 4 נדפס שמעון, צ"ל **שמשון**.
" 207 " 5 נדפס פינציה, צ"ל **מינציה**.
" 214 צ"ל במקום 189 ואילו 189 צ"ל עמ' 190 ובהמשך עמודים עוקבים עד סוף הרשימה עמ' 214.

באַמערקטע דרוק-פעלערן

זייט 228 אינם טייל דער קלימאַט, שורה 9 געדרוקט בולמען אַנשטאַט בלומען.
" 230 אין שורה 32,זייט 242 אין די שורות 13, 18, זייט 276 שורה 1 — געדרוקט געעוון אַנשטאַט געווען.
" 245 אין שורה 6 — געדרוקט קרעניצעס אַנשטאַט קערניצעס.
" 259 אינם טייל דער טראַגישער סוף, אין שורה 4, זייט 291 אין שורה 29 — געדרוקט שטעטל אַנטשאַט שטעטל.
" 260 שורה 12, זייט 309 שורה 1 — געדרוקט געבלבן אַנשטאַט געבליבן.
" 265 אין דער לעצטער שורה — געדרוקט געצציילט אַנשטאַט געציילט.
" 269 אין שורה 16 — געדרוקט הקודש אַנשטאַט הקדוש.
" 278 אין שורה 14 — געדרוקט אזי אַנשטאַט איז.
" 287 אינם טייל די יוגנט אין שטעטל, אין שורה 10 — געדרוקט אַז אַנשטאַט אין.
" 288 אין שורה 12 נאָך אויפגעמונטערט דאַרף זיין פון.
" 289 אין שורה 14 — געדרוקט תלימד אַנשטאַט תלמיד.
" 293 אין שורה 1 — געדרוקט געפאַדן אַנשטאַט געפאַרן.
" 305 אונטן — געדרוקט 1976 אַנשטאַט 1776.
" 313 אינם טייל אַ טראַגישע אַנטוישונג, אין שורה 2 — געדרוקט אובערבאַך אַנשטאַט אורבך.
" 315 אין שורה 29 — געדרוקט מט אַנשטאַט מיט.
" 321 אין שורה 17 — געדרוקט מיר אַנשטאַט מיך.
" 325 אין שורה 8 — געדרוקט מער אַנשטאַט מיר.
" 345 אין שורה 26 — געדרוקט לאַזיש אַנשטאַט לאַגיש.
" 349 אין שורה 11 — געדרוקט און אַנשטאַט אין.